

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
"МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ"
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Эркин ВОҲИДОВ

Неъмат АМИНОВ

Муҳаммадали АҲМЕДОВ

Шароф БОШБЕКОВ

Жамолиддин БЎРОНОВ

Одил ЁҚУБОВ

Неъматулла ИБРОҲИМОВ

Мурод МУҲАММАД ДЎСТ

Мирпўлат МИРЗО

(Бош муҳаррир муовини)

Абдулла ОРИПОВ

Ғайбулла САЛОМОВ

Жавлон УМАРБЕКОВ

Шоир УСМОНХЎЖАЕВ

Рустам ШОФУЛОМОВ

Файзи ШОҲИСМОИЛ

(масъул котиб)

Саидбек ҲАСАНОВ

Апрел '98

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ПЕТРАРКА. Сонетлар	3
Авлодларга мактуб	13
ОШИҚ УМАР. Муқаддас висол боғи	87

НАСР

ЛАЙЛО УСМОН. Васмия денгиздан қайтиб чиқади. Қисса.	18
ЯШПАЛ. Раққоса. Роман. Охири.	61

ЯНГИ АСР БЎСАҒАСИДАГИ ҲЎЙЛАР

ОЛВИН ТОФЛЕР. Келажак билан тўқнашув	94
--	----

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

ТУРСУНАЛИ ҚЎЗИЕВ. Жаҳонни забт этган мусаввир	117
---	-----

АДАБИЙ ТАҢҚИД

ХАЙРУЛЛА ИСМАТУЛЛАЕВ. Чўлпон ва жаҳон	122
Чўлпон шеърлари инглиз тилида	134

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

Самарасиз мактублар	138
---------------------------	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ОРТИҚ АБДУЛЛАЕВ. Ўткир сўз қолмаса, ҳеч нарса қолмас... ..	151
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

АЙЗЕК АЗИМОВ. Коинот оқимлари. Охири.	158
--	-----

ЖАҲОН КУЛАДИ

Ҳажвий ҳикоялар	198
-----------------------	-----

СОЛНОМА

Ороллар мамлакати	205
-------------------------	-----

Франческо ПЕТРАРКА

Сонетлар

Мадонна Лауранинг ҳаётига

* * *

О, бу бол такаллум, о, қараш қийғоч,
Кўргумми сизни бот, эшитгумми бот?
Кўйида хунига чўмган Муҳаббат,
Тақдиридан рози, о, бу сумбул соч!

О, бу ажиб чеҳра, қаҳри бошда тож,
Зорману кўргали, чўчирман, ҳайҳот!
О, бу ишқ чойшаби ваъда қилган тот!
Ётсанг ёндирадир, хоҳласанг-да, қоч!

Навозиш ва сеҳру жоду кўрсатиб,
Қиё боқур аҳён-аҳёнда бир-бир,
Маъно қоришадир бор ҳаётимга.

Ва шу он ҳасад-ла олай, деб тортиб –
Шу зарра ҳаққим ҳам, Фортуна-тақдир
Беомон ғанимдай шошар олдимга.

*Русчадан
Шукур ҚУРБОН
таржимаси.*

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА – шоир, шахс, мутафаккир, олим ва давлат арбоби каби шарафларни ўзида мужассам этган зот. Мана, олти юз йилдан ортиқ вақт ўтибдики, инсоният бу буюк италиялик шоирни Уйғониш даври деб аталмиш, дунё ва одам аламини тадқиқ этишнинг янги даврига биринчилардан бўлиб йўл бошлаган даҳо сифатида эъзозлаб келади.

1304-1374 йилларда яшаб, ижод этган бу азамат ўз асарлари билан бутун Оврупо лирикаси йўналишини белгилаб берди. Эстетик ва танқидий фикр оламида ҳам петраркачилик, деб аталмиш таълимот Италия худудларидан ташқари чиқиб жаҳон юракларини забт этди. Унинг асарларидан таъсирланиб, Фарангистонда "Авлодлар"-нинг яратилиши, Испанияда Гонгора, Португалияда Камозэнс, Англияда Шекспир, Польшада Кохановскийнинг юзага келиши бунга мисол бўлади. Петраркасииз улар назми нафақат тушунарсиз бўларди, балки ҳозирга қадар яшаб ҳам қолмасди. Бунинг устига, Петрарка ўз издошларига қолдирган мероси билан поэзиянинг мақсад ва моҳиятини англаш, шоирликнинг ахлоқий ва ватанга фарзандлик мавқеини ҳис қилиш йўлини очиб берди.

Никколло Пизано, мўйқалам соҳиби Жатто ва шоир Данте Алигерилар билан бир давр нафасидан баҳраманд бўлган шоир антик

* * *

Риёкор туйғудан толиқиб, чарчаб,
Такрор интиламан – нечанчи карра –
Ул жоду кўзларнинг нурын илк бора
Кўрганмиз манзилга, ахийри, яйраб.

Ва ширин ўйлар-ла дилни банд айлаб,
Уни орзулашдан тинмайман зарра.
Ўзга-чи, чалғитмас фикримни сира,
Ўзни ҳаловатга тураман шайлаб.

Тонг-саҳар ва оқшом, кундуз ва тунда
Бошқа бирор жонзот эшита олмас
Майин ул товушни, туяман мен жим.

Мисоли жаннатдан эпкин бор унда,
Менга бир таскинлар келтирар бу сас –
Ва аста чулғанар шодликка қалбим.

* * *

Инсоний бахтсизлик сарҳади – ўлим –
Дорилбақо яқин келса қанчалик,
Вақт енгил ҳамда тез учар шунчалик,
Бироқ нега сўлмас орзу-ўй гулим.

Фурсатимиз тақчил, туядир дилим,
Ишқ ҳақида тўйиб суҳбатлашгали.
Хоки туроб ерга сингадир ҳали,
Сезармиз кифтларда оромнинг қўлин.

Умидлар вужуддай судрар йўқликка,
Нафрат ва ҳайиқиш, кулгу ва кўз ёш
Яқун топажаклар умрим-ла ҳамдам.

давр адабиёти ва тарихини жуда кучли муҳаббат билан ўрганеди. Улар Петрарка учун то умрининг сўнгига қадар туганмас илм ва илҳом манбаи бўлди. Назм оламида "Италия сонети" ёки "классик сонет" деб аталган ниҳоятда мураккаб жанрда ижод қилган шоир, охиروقибатда "Сонет жанрининг отаси", деган қутлуғ номга сазовор бўлди. Ҳаётлик чоғидаёқ (1341), она халқи унга шуҳрат тожи – дафна барглари чамбарагини кийгазишган. Петрарка ижоди – сонет, секстина, концона, мадригал, сенегал, баллада, эпистолалари, жамият иллатларини фош этиб, кишиларни юксак гоёлар учун курашга чорлаган илмий-танқидий мақолалари, биргина итальян халқининг эмас, балки бутун инсониятнинг бебаҳо мулкига айланиб қолди.

Ўзбек адабиётида, бахтга қарши, ҳали унинг алоҳида китоби нашр этилмаган, лекин таниқли шоир ва олимлар томонидан Петрарка ижоди жуда юксак баҳоланган. Оташин шоиримиз Усмон Носир ҳам ўзининг "Севги монологи" шеърисида фахр-ифтихор билан – "Петраркани ўқиганим бор!" – деб ўтиши бежиз эмас. Таваллудининг 600 йиллиги нишонланган 1974 йилда "Шарқ юлдузи" журнали ва "Ўзбекистон маданияти" рўзномаси саҳифаларида унинг сонетларидан айрим намуналар берилганини ҳисобга олмаганда, ўзбек адабиётида Петрарка ижодини тарғиб қилиш борасида деярли ҳеч иш қилинмаган. Уни ўша пайтдаги ёш шоир Шукр Қурбон амалга оширган эди. Мана, орадан 23 йил ўтиб, шоир ижодидан сонетлар, концона ва бир насрий асарини эътиборингизга ҳавола этиб турибмиз.

Ва ажиб хулоса бул келиб чиқар:
Алдайди одамни хомхаёл бебош,
Ишонар одамзод шарпаларга ҳам.

* * *

Олов шахдин олов тўсганми? Қачон?
Сув туби қилт этмас – ёгса-да ёмғир.
Ўхшаш нарсаларда ўхшашдир тақдир.
Ёт ҳам ёт билан нон ейди ёнма-ён.

Эй сен, юрагимга ҳоким бўлган жон,
Амур, бу русумни буздинг-ку, ахир,
То ёр, деб мен қанча ўртадим бағир,
Кемирди ожизлик кўксимни ёмон.

Атрофдаги кентлар одамларини,
Шовуллаб беомон, кар қилгандек Нил
Ва қуёшга қараб бўлмагандек тик,

Қалб таҳлил этолмас ўз ғамларини,
Адо бўлмоқдаман лаҳза сайин, бил,
Чопқир отни ўртар – тепкили этик.

* * *

Ҳашам, дабдабадан этай, деб огоҳ,
Озурдажонман мен, имкон борича,
Эй ношуд, сенга бахш этдим кеча,
Бугун тортиб олмоқ истайман ногоҳ.

Бир ўтинч ўргат, деб ўтиндим ҳар чоқ,
Тошбағир, сен пинак бузмадинг пича.
Саннайсан эртадан қаро кечгача,
Ўнгда ҳам, тушда ҳам, орттириб чарчоқ.

Қайдасиз, эй тунги фигоним, айтинг,
Нега жўш урмайсиз ёр ҳузурнда?
Шафқат уйғотмайсиз ул қалбда, ҳайҳот!

Оҳлар! Кўнглим қолди сиздан ҳам жуда,
Нега мум тишлайсиз – ёнида пайтим?
Изҳори дил этар юз-кўзим фақат.

* * *

Очкўзлик, танбаллик ва сохта шукуҳ
Бўғар олижаноб ҳисларни нуқул,
Дунёда яхшилар қолмади буткул,
Оҳ, деб фарёд қилмас табиат – беруҳ.

Кўкда шуъла сочиб кўринмас бир чўғ,
Ҳаёт ўз тарзини ўзгартиб маъдул.
Камдир ичимизда ҳайратларга қул,
Кўнглини куй-қўшиқ улғайтган гуруҳ.

“Дафна баргларими? Гултожми – шараф?
Илму ҳикматдан бош тортаётирсан!” –
Куйлар аҳли суврат, мана, жўр бўлиб.

Бақамти борамиз манзилга қараб,
Озчилик нчра сен бунга қодирсан,
Муносибсан босиб ўтмоққа йўлни.

* * *

Асар йўқ оромдан. Ташвиш – чикора
Дилда завқ ва гумон, ўт ва муз – ҳамроз,
Хаёлан кўкларда этаман парвоз,
Қулайман юзтубан ерга – садпора.

Қучаман дунёни тушдай оввора,
Муҳаббат Худоси қайтарар ихлос.
На қулман, на озод. Ўлдирар бехос!
Йўқ, шошмас. Бораман умидни чорлаб.

Кўрман-у, кўраман. Бўзлайман – тилсиз.
Ўлгим келар, шу тоб – яшаш истайман.
Юраман. Кунларим ўтади йўлсиз.

Йиғим – кулгу. Шайман – на ҳаётга ман,
На мамотга. Орзу – дардларим ёлғиз...
Қалб оташим учун ажр – менга тан.

* * *

Нур таратган нигоҳга маҳлиё бўлиб чибин,
Шўх-шўх парвозин қўйиб, урар унга ўзини.
Нигоҳ эгаси жаҳл била юмар кўзини,
Қулар чибин чалажон ва оҳ, деб олади тин.

Шундай, гўзал бир қараш забт этган мени ҳам чин,
Унда машғум назокат кўрсатади юзини.
Қулоғига олмасдан ақл-идрок сўзини,
Қайсарликлар қилади Муҳаббат ўқтин-ўқтин.

Биламан, таҳқирланиб, қаҳрлардан ичиб бол,
Шу кўзлар қуёшидан топаман ўлимни мен,
Бошқа барча дард эса, келар юракка малол.

Кўзимни кўр қилар ишқ, биламан кўнглимни мен,
Ўзгаларни тушуниб, ўз дардим шарҳига лол,
Ҳалокат томонларга бураман йўлимни мен.

* * *

Бу оғир дардлардан ўлмасдан, бир чоқ,
Кексайган чоғингиз учратсам сизни,
Ўтида ёндирган ул жоду кўзни
Кўрсайдим ногаҳон нурсиз ва чарчоқ.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мени эртаю кеч бўзлатган ёноқ
 Ва дудоқдан йитса шуълалар изи,
 Сўлса гулчамбарлар қаршилаб кузин,
 Бу сунбул сочларни босса қор – оппоқ.

Шунда ҳайиқишдан қутилиб балки,
 Қандай қилиб қулинг бўлиб қолганим
 Ривоят этардим. Гарчи бешафқат –

Йиллар – кўнгилларга ва ишққа. Мен – жим.
 Ҳеч қурса чекканим азоблар ҳаққи,
 Сўнги нафас мени тақдирлар шояд.

* * *

Ул олис чеҳрангни ёдида сақлаб,
 Тасалли топсин, деб дунёда шоён,
 Тақдир шодлантирди бебаҳо эҳсон –
 Шойи қўлқопинг-ла мени тақдирлаб.

Ўлтирмам у машъум кунни қоралаб,
 Шармандалик дамни унутдим шу он,
 Ўғирлик хазинам йўқотган замон,
 Гадога айландим қолдим, пора – қалб.

Асраб қололмадим тақдир инъомин,
 Эрксиз ва ҳуқуқсиз, тилсиз ва сассиз,
 Жангсиз тарк айладим жанг майдонин мен.

Дастидан бу кўз ёш тўккан адоқсиз,
 Олардим бебаҳо қўл интиқомин.
 Қуш бўлсам, ўлжамни бермасдим шаксиз.

* * *

“Бўзлаб-бўзлаб ювинг гуноҳингизни,
 Кўзлар, сиз туфайли бўлдим-ку адо”.
 “Зор-зормиз, шод-хандон юрибди, аммо
 Бу борада ортда қўйганлар бизни”.

“Тахтда ўлтиргандек тутди-ку ўзни
 Сиз боис қалбда бу Амур – беибо!”
 “Йўқ, йўқ, руҳимизга бўлиб олган жо
 Энг катта гуноҳкор – Муҳаббат ўзи!”

“Тавба, денг, бадбахтлар, бир кўриб уни,
 Далли-ғулли бўлиб жўшдингиз беҳад,
 Минг бора кўрсак, деб интиқсиз ҳатто!”

“Ҳис этамиз, шафқат қилмайди ҳайъат,
 Ўқир суриштирмай туриб ҳукмни,
 Ўзгалар айби, деб тортамиз жазо”.

* * *

Не дердим: шу руҳда яшайвер, осмон –
 Қаҳри етганича йўқ сенга ҳали.
 Банд этмас пажмурда кечмиш хаёли,
 Талаб бошқаларни – бойийсан омон.

Шу кўйи авж олган қабиҳлик аён,
 Тутамлар дунёни зулм чангали.
 Шаробу фаҳшнинг, эй, аянч қули,
 Сен учун зеб-зийнат ҳамиша шоён.

Бунда тўрт ёндаги кўзгу қошида
 Қариялар, қизлар – Шайтонга мажбур –
 Ўйин кўрсатмоққа. Бу ҳам – нашида!

Худо сени сийлаб, ёмғир ҳамда нур
 Қуйди ғариб чоғинг яланг бошингдан.
 Шуми оқибатинг, барака топкур!

* * *

Қушлар чурқиллайди, йиғлайди булбул,
 Туман аримаган қадрдон водий.
 Қуюқ биллурий, шўх – тоғлар ижоди –
 Жилғалар олмишдир ўрмон сари йўл.

Оқи – оқ, қизили – қизил бўлган ул,
 Зар сочи нурчамбар, дилрабо қадли,
 Қарияни суйган ва эътиқодли
 Сочлари қорини тарайди нуқул.

Қўш қуёш кўраман, уйғонганим он,
 Бири – болаликдан қадрдон, бири –
 Севмай-севилганим, ўшал гул юзим.

Кузатдим уларни, балқди ёнма-ён,
 Бири – юлдузларни хиралаштирди,
 Бошқасидан хира тортди сўнг ўзи.

Мадонна Лауранинг вафотига

* * *

Йироқ-йироқлардан боқасан келиб
 Тунларим оралаб; бу жоду кўзлар –
 Тағин-да қадрдон, тағин-да гўзал!
 Сенга дахл қила олмабди ўлим.

Мен қандай хушбахтман! Безайсан кулиб
 Қайгули чўзилган умрим бу кезлар.
 Керагидан ортиқ изтироб эзар,
 Гўзалликнинг хазон билмаган гули –

Ишқим бир маҳал барқ уриб, барҳаёт,
 Юксак қўшиқларни бахш этган ерда
 Сени тирик кўриб турибман, наҳот?!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ва лекин келурсан, қайғу бўлур ёт,
Огоҳман юришинг таратган сирдан,
Танийман уст-бошинг, юзинг, сўзинг бот.

* * *

Қаро ер, мен сенга қиламан ҳасад,
Қучдинг – мен қучмаган ёри жонимни,
Ҳаётим таянчи – меҳрибонимни
Тортиб олдинг мендан шундоқ бешафқат.

Ажиб нурларидан абадулабад
Бебаҳра айлабон жон-жаҳонимни,
Руҳлар, даврангизга қўшдингиз кимни?
Демак, ҳасадим бор сизга ҳам беҳад!

Муқаддас ва сокин, нурафшон манглай
Нурин симирганлар, ҳасад – сизга ҳам!
Сиз уни томоша қиласиз яйраб.

Ҳасадим бор сенга, номард ўлим, ҳай!
Уни олиб кетдинг ҳукмингга бу дам,
Дунёи дун аро мени зор айлаб.

* * *

Борлиғимда эди, тирик эди у,
Аянч юрагимда макон топган зот.
Ҳаммаси тугади, нажот йўқ, наҳот?
Мен ўлдим, у эса, яшайди мангу.

Ўғри урган дилга эрку ҳуқуқ ёт,
Эгасиз севгига ким қарар, ёҳу!
Нотавон қабртош қалбида орзу –
Дардин ёзмас биров бамисли баёт.

Эшитилмас шундоқ улар йиғиси,
Бари ич-ичимда. Ғам чекиб мен – кар.
Илдамроқ ёнмоқ ва куймоқ – қисматим.

Дарҳақиқат, биз хок, етимдир руҳлар,
Дарҳақиқат, кўрмиз, ташнамиз эсиз.
Дарҳақиқат, алдар орзу бизни жим.

* * *

Эзгулик ва гўзаллик ёр ҳаётида
Касб этдики шундай бир уйғунлик, бирлик,
Тушолмади ўртага ғашлик ва кирлик,
Собит қолаверди у эътиқодида.

Ўлим олиб кетди жим ёғоч отида;
Бириси – осмонларга бўлди арзирлик,
Иккинчиси – қабрдан жой олди сирлик –
Нурдай – очиб-юмилган кўз бисотида.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Лаблари, сўзлари, кўзлари томон,
 Қабрда ухлаётган Ишқимни қўмсаб,
 (Самовий руҳ ортидан) йўлга чиққали

Менга фурсат етмаган кўринар ҳали.
 Қани энди, қаламим азм этса шоён,
 Номин унинг мангу шон-шарафга қўмсам.

* * *

Оҳанглари қалби ҳароратидан,
 Шеърларимда урдим оёғига бош.
 Ерда юриб бўлдим ҳажрида одош,
 Осмонлар бахтиёр эди ёдидан.

Олтин сочин куйлаб байтимда зотан
 Дедим: “Ўлдирадир мени бу кўз-қош!”
 Жаннатий роҳатдан тўлди кўзга ёш,
 Бош олиб кетди у, мана, ҳаётдан.

Тухум пўчоғидек қайиғим ҳайдаб,
 Ҳаёт денгизида бораман сузиб.
 Ҳар томон бураман йўлни таваккал.

Шеър ҳам чала қолур севгидан айнаб,
 Шоир бор дунёдан кўнгилни узиб,
 Қўлини қўлтиққа урган бу маҳал.

* * *

Уни, деб оҳ чекиб ёзган шеърларим
 Довруғин башорат этган бўлсайдим,
 Шоҳона янграрди ҳар битта байтим,
 Минг карра ишлардим баъзи бирларин.

Илҳомим париси ётар бироқ жим –
 Қабрда, ўтмишим тирилмас қайтиб.
 Сатрларим энди шуъла сочмайди,
 Ўқиб, аввалгидек қувнамас ҳеч ким.

Қачонлардир шуҳрат тўғрисидамас,
 Юракка ҳамоҳанг ашъор ҳақида
 Ўйлардим, юрагим орзиқиб беҳад.

Энди шуҳрат учун ёзсаммикин, бас!
 Йўқ, энди ёнига чорлар у ёқда
 Мени – толғин, соқов чолни Муҳаббат.

* * *

Гултож ҳазон бўлди. Орзулар барбод.
 Руҳ қашшоқ, шум етим каби бўзлар хор.
 Йўқотганим топиб беролмас зинҳор
 Марвдан то Ҳиндистон чўзилган ҳаёт.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

10

Қоқ туш, бир соя йўқ. Қани ҳиссиёт?
 Йўлчидай харобман – томчи сувга зор.
 Олди барчасини ўлим – бадкирдор.
 Тож-тахт қани? Шуми менга мукофот?!

На олтин, на қумуш. Тақдир ҳукми бу!
 Нетай пешонамга ёзилган ғамни?
 Кетайми елкалаб, ютганча оғу?!

Дунё – кўринишдан гўзал. Одамнинг
 Йиллаб йиғганини совуради у
 Ёвқур шамолида телба бир дамнинг.

КОНЦОНА

О, олижаноб руҳ, ер ҳаётига
 Муносиб бир инсон сувратин олган –
 Вужудим раҳбари, соҳибсан мутлоқ
 Шараф қамчисига, йўлни терс солган
 Бандалар бўйсунар сиёсатингга!
 Бошқалар қалбида ўчиб шамчироқ,
 Виждони қийналмай қўйган ушбу чоқ
 Сенинг бўйнингдадир шармисорликдан
 Халос этмоқ Римни, эй балогардон!
 Нимани кутмоқда, айлагил баён,
 Ватан қутиларми бу абгорликдан?
 Хароб-хорликдан?!
 Уйғотарми-йўқми танбал хотинни?!
 Сочин юлиб берсам, қани, додини!

Қўзғата олурми зулм юки эзиб –
 Куйганни бир менинг овозим, ҳайҳот!
 Ерларга ёстаниб ётмасми маълул?!
 Пойтахтимиз сенга қилган эътимод.
 Бошқа ким бу метин ғафлатни бузиб,
 Очиб берар, ахир, бедорликка йўл?
 Ахир, бу киприқлар ёпишар-ку, ҳўл,
 Иркит сочларига хотиннинг, бўл тез!
 Юзни ювиб фақат очса мумкиндир
 Кўзларни, бундан чоқ жаҳд этса кимдир
 Кўзда ёш, мен сенга бўзлайман бу кез,
 Бу марслиқлар, сез,
 Қучиши шарт яна гўзал шон-шавкат,
 Қучса, ҳукминг била қучадир албат!

Эсга солиб мозий манзараларин,
 Дилда ҳурмат ёки қўзғатиб ваҳм,
 Қўпган маҳобатли кўҳна деворлар;
 Соҳиблари беҳад кекса бўлса ҳам,
 Унутулиш; деган туйғудан нари,
 Қолдиқлари кўзга сурма мозорлар;

Авлиёлар ўтган харобазорлар
 Умидвор боқишар сенга ушбу кун.
 О, Сципионлар, о, Брут, нашъа –
 Суралисиз энди сиз гуркураб, яшнаб,
 Толе кулганини кўриб Рим учун.
 Фибриций у кун
 Сўйлар бу ҳолатдан мамнун: “Ҳа, балли!
 Шавкатли Рим ўзин кўрсатур ҳали!”

Кўкда ер ҳақинда, ердаги тақдир
 Ҳақинда ташвишли сурилганда ўй,
 Қалблар сени чорлар: “Сеҳр-афсун-ла
 Бу қирғинбаротга ўзинг нуқта қўй!”
 Қолди-ку инсонлар бейўл, бетадбир.
 Шумният гуруҳлар йиғилиб бунда –
 Бутхонада ният қилар қуюндай:
 Худонинг уйини босди касофат.
 Атрофда қон ҳиди анқиган бу чоқ
 Тавбага бош эгмас бандалар – гумроҳ.
 Меҳробларда ҳийла ин қурган фақат,
 О, давр! О, уят!
 Қўнғироқлар эса, Илоҳни эмас,
 Шайтоний ишларни олқар басма-бас!

Ўкраган аёллар, болалар, халқнинг –
 Еттидан то етмиш ёшгача бўлган
 Вакили дунёдан тўйган бутунлай;
 Роҳиблар оқ, қора ридо кийиб шан,
 Бақирришар сенга: “Тезроқ бўл, ҳал қил,
 Бир сенинг кўлингдан келар бу иш, ҳай!..”
 Бечора эл сенинг қаршингда бу пайт
 Жароҳатин очиб кўрсатар бир-бир,
 Ки Ганнибал кўнгли юмшарди ногоҳ.
 Ёнгин қуршар Худо уйини бу чоқ.
 Бу олов ўчоғин ўчирса кимдир,
 Қатъий, бегидир,
 Уятсиз даволар тинарди албат,
 Ва Худо айларди сени шафоат.

Бургут ва илонлар, бўри, айиқлар
 Мармар устунларни шикастлар гоҳо,
 Ўзлари ўзларин шикастлар шундоқ.
 Оналари қолар касрига илло,
 Улар, кўзларда ёш шашқатор йиғлар,
 Сенинг зафарингга кўз тутиб муштоқ.
 Буюк кўнгил, оташ юрак йўқ бу чоқ.
 Қайларда қолди минг йиллик шуҳратлар?!
 Оналар шарафин айлаган барбод,
 О, бу янги авлод, такаббур авлод –
 Яшар олам аро бамисли ётлар!..
 Сен – эр ва ота:

Авлиё отага фарқ қилмас, ҳайҳот!
Ўғлим, деб суяр у, учраса ҳар ёт.

Таомилга кўра, юксак интилиш
Оёқдан олгувчи, ёвуз, нобакор
Душман-ла юзлашмай қолмас дунёда.
Бироқ бу кун у ҳам сенга мойил, ёр,
Керак, дейман, уни бу кун кечириниш,
Этган бўлса ҳамки мени кўп зада.
Ҳеч ким ўз-ўзидан сўрамас, дод-а!
Нега одамларга очмадим, деб, йўл –
Мангу шон-шарафга, абадиятга!
Ишонаман бу мард ҳокимиятга!
Сен уни қурарсан, яшнагай ўнг-сўл.
Ҳамма дер: “Қойил!
Бошқалар ёшликда қилди хизматин,
Қариб ҳам кўрмас бу қабр иззатин”.

Концона, кўрарсан, Капитолийда
Рицаринг ҳақида ўқирлар китоб,
Мурод-мақсадини улуғлаб эллар.
Дейсан: “Эй, улуг зот, сени кўнгиллар
Фидойи бир руҳ, деб айлашар тавоф
Ва Рим ҳам шу тоб
Дуойи жонингни қиладир қатъий,
Етти азиз тепа ҳаққи-ҳурмати”.

* * *

АВЛОДЛАРГА МАКТУБ

Мен ҳақимда бирор нарса эшитадиган бўлсанг, – аслида бир пулга қиммат ва унчалик жарангдор бўлмаган номим вақт ва масофалар оралаб ўтиб боришига кўзим етмайди, – эҳтимол, қандай одам бўлганим, асарларим ичидан сенгача етиб борганларининг овозага ёки шов-шувга сабаб бўлганлари борасида суриштириб-билгинг келиб қолар; одамларнинг мен ҳақимдаги мулоҳазалари хилма-хил бўлади, зеро, деярли ҳар ким ҳақиқат уқтирган гапни эмас, инжиқликлари талаб қилган йўлдан бориб, иш кўрадилар ва мақтовнинг ҳам, қоралашларнинг ҳам чеку чегараси бўлмайди. Мен ҳам сиз билан бир тўдага мансуб осий бир банд эдим. Келиб чиқишим – юксак ҳам, тубан ҳам эмасди. Шажарам (Қайсар Август ўзи ҳақида эътироф этганидек) қадимий. Ва табиатан кўнглим чўрткесарлик ва камсуқумликдан маҳрум эмасди, демак, уни ташқи таъсирлар, ёмон одатлар

осонгина бузиб қўя олмаганди. Мени ўсмирлик алдаган, ёшлик андармон айлаган, кексалик туфайли эса, эсим кирганди. Ва тажрибаларим шунни кўрсатдики, ёшлик ва ҳирсни қондиришга интилиш – баҳаловатликни келтириб чиқараркан. Тўғрироғи, бу гапни менга ҳою ҳавас кўчасига кириб, йўлдан адашган, шунингдек, кеч бўлса-да ўз хато ва гуноҳларини англаб, ўзларини тангивчи барча давр ва умр паллаларининг Таянчи ўргатди.

Мен ёшлигимдан куйдиргувчи, яккаш ва одоб-ахлоқ доирасидан четга чиқмаган бир муҳаббат ўтида қоврилиб-ёндим. Агар бешафқат, шу билан бирга, фойдали ўлим ёнаётган ўтга сув сепмаганида, яна ҳам узоқроқ куйиб-қақшаган бўлардим. Мен бу ўринда жисмим талабларини қондириш истагидан бутунлай бегона эдим, десам, ёлгон сўзлаган бўламан; лекин ишонч билан шунни айтаманки, гарчанд ёшлик оловлари

ва жўшқинликлари тубанликка қараб етаклаб турган бўлса-да, ич-ичимда бу ташналикни ҳамиша лаънатладим. Бинобарин, ёшим қирққа яқинлашганда, ҳали танамда куч-қувват тўлиб-тошган бир пайтда, мен нафақат ифлос бу ишдан, балки уни хотирлашдай ёмон юмушдан ҳам мосуво бўлдим, ҳатто аёлларга ҳам тузук-қуруқ қарамай қўйдим ва буни яратган Эгамнинг менга бўлган улуг бир инояти сифатида тушундим. Ва бунинг учун Унга шукрона айтдим, негаки, У мени саломатлигим айни барқ урган паллада жирканч ва доимо нафратланарли қулликдан озод қилди. Бу тўғридаги гапни энди бас қилиб, бошқа мавзуга ўтаман.

Мен фахрланиш туйғуларини бошқаларда кузатдим; чунки ўз ижодимнинг арзимаслигини ҳис қилардим. Қаҳрим бошқаларни эмас, кўпроқ ўзимни жароҳатлади. Шуни ишонч билан айта оламанки, зеро ҳақиқатни гапиряпман, ортиқ даражада жаҳлим тез бўлишига қарамай, бошқалардан ўтган аламларни жуда тез унутар ва улардан менга етган яхшиликларни қадрлар эдим. Жуда юксак даражадаги ташналик билан олижаноблик асосига қурилган дўстликни устун қўярдим ва уни устивор садоқат билан ардоқлардим. Бироқ кексаликнинг ҳамишаги насибаси шу экан – дўстларингнинг жасадлари устидан туриб ўқтин-ўқтин йиғлашингга тўғри келаркан. Илтифотли князару қироллар, машҳур кишиларнинг дўстликлари билан улар орасида ҳурмат топганлигим шу даражада эдики, бу ҳол баъзиларда ҳатто ҳасад ҳам уйғотарди. Лекин эҳтиром кўрган кўплаб даврларимни, ёқтирсам-да, ташлаб кетдим, чунки эрк ва хотиржамликка иштиёқим шу даражада кучли эдики, даврада биттагина жиним суймайдиган кишининг иштирок этиши бунинг учун менга кифоя қиларди. Давримнинг улуглик тожини бошига кийган яловбардорлари бир-бирлари билан баҳс бойлашиб, мени севишар ва мени кўриб севишишарди, негалигини эса, билмасдим. Бу ҳақда уларнинг ўзлари ҳам таяинли бир гап қилишмасди. Билганим шу эди: улардан баъзи бирлари менинг илтифотимни ўзлариникидан кўра баландроқ кўришарди, охир-оқибатда бу юксак даража менга кўпдан-кўп қулайликлар келтирарди ва заррача малоллик еткурмасди. Мен ўткир бўлмаган, лекин равон ақлга эга эдим, унинг воситасида барча олижаноб ва ҳалокатдан қутқарувчи билимларни ўзлаштириб олардим. Ахлоққа оид фалсафага ва шеъриятга мойиллигим – ҳамма-

сидан ошиб тушарди. Вақтлар ўтиб, шеъриятга муносабатим бирмунча совиди. Негаки, бу пайтга келиб мен, авваллари қадрига етмаганим – илоҳий илм билан шуғуллана бошладим ва сирли бир ҳузур, оромни ҳис қила бошладим. Шундай қилиб, шеърият – ҳаётимнинг бир безаги сифатидагина қолди. Катта иштиёқ билан мозийни ўрганишга киришдим, ўзим яшайдиган даврдаги ҳаёт тарзи кўнглимга бегона ва ёт эди. Севгилимга боғланиб қолмаганимда, бошқа асрда туғилмаганимдан афсусланган ҳам бўлардим – бу даврни батамом унутмоқ учун, қалбан ва руҳан ўзга даврларда яшамоққа ҳамиша интилдим. Шунинг учун гарчанд тарихчиларнинг асарларидаги фикрлар хилма-хиллигини учратиб хижолатланган бўлсам-да, кўп ўқидим. Шубҳаланган кезларимда маълумотларнинг ҳаққониятга яқинлиги ёхуд ҳикоячиларнинг обрў-нуфузига таяндим. Нутқим эса, кўплар таъкидлаганидек, ёрқин ва кучли, ўзим тан олганимдек, суст ва мавҳум эди. Ҳа, дўстлар, таниш-билишлар билан оддий суҳбатларда ҳам мен чиройли сўзлашга зўр бермадим. Шунинг учун мен “Август бу нарсани қандай жойига қўярди” деб ҳайратга тушардим. Назаримда макон ва вақт, иш ёки тингловчининг ўзи мендан маълум бир йўсинда сўзлашимни талаб қиларди. Майли, бу ҳақда мен ҳузурларида нотиқлик қилганим – кишиларнинг ўзлари баҳо берсинлар. Муҳими, дунёда яхши, маъноли яшаш. Қандай гапирганинг, гапингга қандай маъно юклаганингнинг эса, аҳамияти унчалик катта эмас. Тилнинг жимжимадорлиги билан қозонилган шон-шуҳрат – бекорчи нарсасидир.

Мен: унчалик бой бўлмаса-да, иззатга сазовор, тўғриси айтиш керак бўлса, деярли қашшоқ оилада; ватандан қувилган флоренциялик сифатида; Арцецода; қувғиндилликда; Исо пайгамбар туғилиши билан бошланган мазкур сўнгги эранинг 1304 йилида, 20 июл куни, ҳафтанинг душанбасида, тонг саҳарда дунёга келганман.

Қисман тақдирнинг, қисман ўзимнинг хоҳиш-иродам ила ҳаётимнинг тартибланиши мана бундай бўлди: умримнинг биринчи йилини, уни ҳам охиригача эмас, туғилган жойим – Арцецода, кейинги олти йилни Флоренциядан ўн тўрт минг чақирим наридаги Анциздаги отамнинг қўрғонида ўтказдим. Онам қувғиндан қайтиб келганида саккиз ёшда эдим, ўша бир йилни Пизада ўтказдим, тўққиз ёшлик чоғим ва ундан кейинги бир неча йилим Рона

дарёсининг чап қирғоғида, Альп ортидаги Галлияда ўтди. Бу шаҳарнинг номи Авиньон эди, у ерда Римнинг кашиши аввали Исоий Масих черковини шармандали қувғинда сақлади ва узоқ вақт унга шу қисматни раво кўрди. Тўғри, орадан бирмунча вақт ўтиб, Урбан V уни ўз қонуний жойига қайтарди, лекин охиригача қайтара олмади, боз устига, менга энг таъсир қилган жойи – қилган ишидан афсусланди. Агар яна бир оз умри чўзилганида борми, менинг бу борадаги аччиқ-тиззиқ гапларимни, таънаю дашномларимни ўқиган бўларди. Негаки, бу пайтда мен қўлимга қалам олиб, шунга чоғланиб тургандим... Шундай қилиб, ич-этини шамол тирноқлаган соҳилда, ота-онам қарамоғида болалигимни ўтказдим. Кейин ёшлигим тўлалигича беҳаловатлигим ҳужмронлигида кечди. Шунингдек, орада ҳеч қандай узилишсиз, тўрт йилим Авиньонга шарқ томондан яқин масофада жойлашган Карпантра деган шаҳарчада ўтди ва бу икки шаҳарда мен грамматика, диалектика ва риторикага кириш фанларини ўзлаштирдим. Албатта, ёшимга нисбатан етарли даражада, тўғрироғи, мактабда қанча ўтишган бўлса, шунча ўргандим. Ва, ўқувчим, ўзинг ҳам билиб тургандирсан, бу ҳол қониқарли эмасди ва менинг ҳам талабларимга жавоб беролмасди. Кейинчалик, у ердан қонунлар ҳақидаги билимни ўзлаштириш учун Монпельеда умримнинг тўрт йилини сарф этдим. Ундан сўнг, Гражданлик ҳуқуқларининг тўла курси бўйича сабоқ олганим – Болоньегга боришга тўғри келди. Кўпчилик: “Ёш бўлишига қарамай, агар бошлаган ишларини охирига етказса, бу йўлда катта муваффақиятларга эришади”, – деб ўйлади. Бироқ мен ота-онамнинг васийлигидан қутилишим билан, бу машғулотни бутунлай тарк айладим. Сабаби – қонунлар устиворлигининг кўнглимга ўтиришмаганлиги эмас, чунки уларнинг аҳамияти шакшубҳасиз, жуда юксакдир ва бу билимларда мени ўзига тортадиган Рим тарихи унсурлари тўлиб-тошиб ётарди, шундоқ бўлса-да, бир жиҳати бор эди, у ҳам бўлса, уларни қўлланишида инсоний ориятсизлик бузиб талқин этиларди. Буни чуқурроқ ўрганиш – уларни қўллашдан кўра кўпроқ завқлантирарди, уларга покиза туйғулар билан ёндашиш эса, мени билимсизликнинг боши берк кўчасига олиб кириб қўйгандек туюларди.

Шундай қилиб, мен йигирма икки ёшимда Авиньон қувғиндигидан қуту-

либ, болалигим сўнгидан бошлаб яшаган жойимга қайтдим. У ерда шухрат топа бошладим ва кўзга кўринган кишилар мен билан таниша бошладилар. Нега шундай бўлди? Ҳозир тан олиб айтаманки, менга бу эриш туюлади ҳам, у пайтда эса, ёшлик туйфайли бўлса керак, ўзимни ҳар қандай ҳурматга лойиқ инсон деб билардим. Айниқса, доврўқли ва машҳур Колонналар сулоласи (Рим ҳокимияти Марказий органи ходимлари) олдида ҳамиша қарздорман. Улар ўз ташрифлари билан хонадонимни тўлдириб, яхшиси, бундай дейман, ҳаётимни безадилар. Ҳамиша кўнглимга қарашар, ардоқлашар, ҳозир унақангилар қайда! – ва табиийки, ўша пайтда бундай ҳурматга мен унчалик лойиқ эмасдим. Машҳур ва тенги йўқ – Жакамо Колонна, ўша пайтдаги епископ Ломбезский, – о, у каби инсонни бошқа ҳеч қачон ва ҳеч қаерда учратмадим ва бундан кейин ҳам учрата олмасам керак! – Мени Гасконьегга олиб борди. Мен у ерда, Пиренеев этакларида, мафтункор бир мезбоннинг жаннатий бир жамиятида, дўстлари ва яқинлари билан бирга, самовий ёз фаслини ўтказдим. Ҳали-ҳозир у жойларни ширин бир тамшанишсиз эслай олмайман. Кўпгина йилларимни шундан кейин, унинг оғаси бўлмиш – Жованмон Колонна ҳузурида, шунчаки бир меҳмон сифатида эмас, балки отасининг ҳузурида бўлган одам, йўқ, ундан-да эъозли инсон сингари ўтказдим. У мени бир меҳрибон акадек кўриб, худди ўз уйимдагидек шароит яратиб берди. Ўз навбатида, хонадонимга ҳам ташриф буюрди. Бу пайтда юрагимни Фарангистон ва Олмонияга бориш истаги банд этганди. Гарчанд ҳомийларимга бошқа ваз-сабабларни кўрсатган бўлсам-да, аслида сабаб битта эди – мен кўпроқ жойни кўришни хоҳлардим. Бу сەҳнатда мен энг аввало Париж шаҳрини томоша қилдим ва бу шаҳар ҳақидаги тўғри ва нотўғри гапларни ажратиб олдим. У ердан қайтиб, болаликдан кўришга беҳад иштиёқманд бўлганим – Римга жўнадим, бу ерда ҳам ўша хонадоннинг дарё қалби оила бошлиғи – Стефано Колоннани жуда ёқтириб қолдим ва у, фарзандлари ва менинг орамда ҳеч бир фарқ йўқдек, илиқ муносабатда бўлди. Менга нисбатан меҳр-муҳаббати, ўзини яқин олишлари то ҳаётининг охиригача дамларигача кўнглини тарк этмади. Унга бўлган ҳурмат-эҳтиромим эса, ҳали-ҳануз барҳаёт ва токи чирогим ўчмас экан, қалбимда қизғин муҳаббати қолди. У ердан қайтиб, кўпдан бери атроф-

муҳитига қарашга ҳам зада бўлганим Авињондан қочиш пайига тушдим ва ўнг беш минг қадам наридан мўъжазгина бир маскан топдим: қулай ва кўнгилга марғуб, унинг номи Қулфланган, у ерда барча булоқларнинг маликаси Сорга қайнайди. У жойларнинг мафтуни бўлиб, барча севимли китобларимни олиб, кўчиб бордим, ёшим бу пайтда 34 да эди.

У ерда кўплаб йиллар давомида қандай ишларни амалга оширганимни бирма-бир сўзласам, ҳикоям жуда ҳам чўзилиб кетади. Қисқача қилиб айтадиган бўлсам, у ерда, мен нашр қилдирган асарларимнинг деярли барчаси ё бошланган, ё ёзилган, ёки ўйланган, – улар эса, шу қадар кўпки, ҳали-ҳануз мени машғул этади ва ҳайрат-ҳаяжонга солади. Зеро, руҳим, жисим сингари кучлиликдан кўра, эпчиллиги билан ажралиб турарди; шунинг учун фикран энгил, асарга солиш мушкул бўлган кўплаб битикларимни, кейин ёзиб тугатиш учун, хомаки тарзда қораланганлигича қолдирардим ҳам. Бу жойларнинг ўзига хос табиати, чўпонлар ва қишлоқлар ҳаёти идеаллаштириб тасвирланган икки тенг қисмли бир асар ёзмоқчи ва унинг номи “Буколик кўшиқ” демоқчи бўлдим. Кунлардан бир кун эса, шу тоғларда кезиб юриб, қаҳрамонлик услубида африкалик Сципионларнинг бошлиғи тўғрисида бир поэма ёзишга менда жуда кучли иштиёқ уйғонди. Нима учундир, болаликдан менга кадрли бўлган мавзуда жуда катта иштиёқ билан бошланган бу ишимни тез орада йиғиштириб, бир четга олиб қўйдим ва бошқа ташвишлар билан банд бўлиб кетдим. Ҳали тугатилмаган бу асарим кўпчилик томонидан ўқиб, эътироф этилди. Шундай бўлса-да, уни ёзиб битирмоқ менинг бахтимга боғлиқ бўлиб қолди. Ўша пайтларда мен бу ерларда яйраб, хотиржам яшадим.

Ўша кунларда ғалати тарзда мени икки жойдан – Рим сенати ва Париж дорилфунуни канцлеридан, Рим ва Парижга гултож билан нишонлашга лойиқ кўриб, чорлашди. Ёшлик шуҳратпарастлиги туфайли, ўз хизматларимни эмас, ўзгаларнинг менга муносабатларини тарозга солиб кўриб, ўзимни бу шарафга муносиб деб билдим, фақат, қисқа муддат улардан қайси бирига боришим лозимлиги тўғрисида мушоҳада қилиб, иккиландим. Ва бу ҳақда, юқорида тилга олганим – мен учун табаррук ва марҳаматли инсон – кардинал Жованни Колоннага маслаҳат сўраб хат ёз-

дим. Негаки, у менга жуда яқин жойда яшар, хатимнинг жавобини эртасига тушлик пайтида олишим мумкин эди. Унинг маслаҳатига амал қилиб, Римнинг қадрини устивор қўйишим кераклигини ҳис қилдим. Кардиналга ўзимнинг ва унинг менга ёзган жавоб мактубини сақлаб қўйганман. Шундай қилиб, мен йўлга тушдим. Бораркан, “улар мени шунга лойиқ кўришибдики, чақиритишган”, деб, гарчанд асарларим баҳосини бундай юксак билмасамда, виждоним қийналмайди. Ҳар эҳтимолга қарши, мен аввал Неаполга – буюк қирол ва файласуф ҳузурига йўл олдим, давримиздаги давлатлараро барча билимлару билимдонларнинг отаси ва дўсти, хайрихоҳи мен ҳақимда ўз фикрини айтсин, дедим. У менга ва менинг ижодимга шу қадар баланд баҳо бердики, ҳали-ҳануз ҳайратланаман, бундан ташқари, у мени шундай илиқ қарши олдики, азиз ўқувчим, гувоҳи бўлганимда, сен ҳам бундай ҳайратга тушган бўлардинг. Ташрифимнинг сабабини эшитар экан, у одатдан ташқари тарзда хурсанд бўлди ва менинг – ёш бир йигитнинг уни муносиб ҳакам сифатида билиб, ишониб борганим ҳам, завқ-шавқини ошириб юборди ва бу, унинг ўз шуҳрати ва кучига ишончини яна бир неча карра оширгандай бўлиб ҳам кўринди. Шундай қилиб, у мен билан турли фанлар ва билимлар асосида суҳбат қурганидан ва тугалланмаган “Африка” поэмамни ўқиганидан кейин, жуда ҳайратга тушди, поэма битганидан сўнг, унга бағишлашимни сўради ва мен бу илтимосни, табиийки, рад эта олмадим ва ниҳоят бир кунни белгилади. Ўша кун у мени кечга қадар қўйиб юбормади. Синов доираси кенгайгандан-кенгайиб борди ва вақт етишмади, кейинги икки кун мобайнида ҳам у мен билан суҳбатда машғул бўлишига тўғри келди. Охир-оқибатда, у мени қаторасига уч кун давомида имтиҳондан ўтказди ва учинчи кун мени дафна барглари гултожига муносиб, деб топди. Гултожни эса, Неаполь шаҳрида қабул қилиб олишимни жуда-жуда хоҳлади, бу ҳақда қайта-қайта уқтириб, талаб қилгандек ҳам бўлди. Лекин менинг Римга бўлган муносабатим – Буюк Қиролнинг мақтов аралаш сўровларидан устун келди. Қарорим қатъий эканлигини кўргач, у мени Рим сенатига кузатиб қоларкан, ўзининг менга бўлган муносабатларини беҳад мурувват ила баён этган, Рим сенати аъзоларига ёзилган мактубини қўлимга тутқазди. Бу шоҳона баҳо

ўша даврда кўпчиликнинг ва айниқса ўзимнинг баҳойимга мос тушиди; Энди эса, на унинг, на ўзимнинг ва на шундай фикр юритган бошқаларнинг фикрига қўшиламан. Уларга ёшлигимга ва менга мурувват қанча кўп бўлса, ҳақиқатга риоя қилишга интилиш туйғуси шанчалик оз эди. Нима бўлганда ҳам, мен Рим шаҳрига жўнадим ва у ерда, номуносиб бўлсам-да, ажойиб тақдирланишимга сазовор бўлишимга қаттиқ ишонган ҳолда, ўша йиғилишда қатнашган римликларнинг тантанали олқишлари остида, ҳали анча ғўр ўқувчи бўлатуриб, шоирларга бериладиган дафна барглари гултожини қабул қилдим. Бу воқеа хусусида ҳам шеърий, ҳам насрий услубда ёзилган мактубларим бор. Гултожни қабул қилиб олгач, мен ақлли бўлиб қолмадим, лекин у мени ҳасадгўйларнинг кулфат ва озорларига дучор айлади; бироқ бу ҳақда ҳикоя қиладиган бўлсам, гап чўзилиб кетишидан қўрқаман, бунинг устига ўрни ҳам эмас. Ушбу мактубда жой ҳам етмайди. Шундай қилиб, мен ердан Пармга бориб, ҳукмрон доиралар тоифасидан бўлмиш – жаноб Коррежолар ҳузурида яшадим; гарчи улар бир-бирлари билан чиқиша олмасалар-да, менга нисбатан жуда меҳрибончиликлар кўрсатишди. Бу князлик амалда қўллаган Бошқарув одамлар хотирасидан ҳеч қачон чиқмаса керак ва умуман бизнинг асрда бундай зўр Бошқарувни ҳеч ким кўрмаса керак. Мен ўзимга бўлган юксак муносабатларнинг масъулиятини ҳамиша юрак-юракдан ҳис қилиб ва менга ишонч билдирганларни доғда қўйишдан чўчиб яшаганман. Кунлардан бир кун тоққа сайрга чиқиб, Энца дарёсидан ўтиб, Режо округи бўйлаб Сельвапьянгача юриб бордим ва чор-атрофнинг гаройиб кўринишидан таъсирландим, ташлаб қўйган “Африкам”ни ёзишга яна киришдим. Гўё ўчган чўғ қайтадан ўт олгандек бўлди. Ўша кунни ва ундан кейинги кунлар оз-оздан қалам тебратдим. Пармга қайтиб ўзимга хотиржам ва шинам, қулай бир уй сотиб олгач эса, бу уй ҳозир ҳам ўзимга тегишли, қисқа вақт ичида шундай қизғинлик билан ишлай бошладимки, ҳеч бир асаримни бунчалик шиддат билан охирига еткурмагандим. У ердан Сорга ҳузурига, альпортидаги қароргоҳимга қайтдим. Орадан узоқ вақт ўтгандан сўнг, шон-шўҳратимнинг овозаси туфайли, ўша давр ҳукмдорларидан бирортасига насиб этмаган ва ишончим комилки, бундан

кейин ҳам насиб этмайдиган нодир иқтидор эгаси Жакомо Коррара кичкинанинг меҳр-мурувватига сазовор бўлдим. У менга альп-ортига, кейинчалик Италиянинг барча – мен бўлган пучмоқларига, қайда бўлмай, ортимдан мактублар йўллаб, кўплаб йиллар давомида дўстлашишга чақирди. Бу пайтга келиб, бу дунё улуғларидан энди марҳамат кутмай қўйган бўлишимга қарамай, тўхтовсиз тақлифлар ва илтимослар замирида нима ётганига қизиқдим, менга нотаниш ва машҳур инсоннинг гайритабиий истагини қондиргим келди ва ҳузурига боришга аҳд қилдим. Шундай қилиб, йўл усти Парм, Вероналарда ушланиб қолиб, ҳеч бўлганидан кўра, кеч бўлгани яхши, деб Педуюга бордим. Ёрқин таассуротли бу киши мени нафақат инсоний самимият ила, балки кўк тоқига жаннатий руҳларни қабул қилишгандек беҳад хурсандчилик, беҳад муҳаббат ва мулоимлик ила кутиб олди. Бунинг сўз билан ифодалаш масъулиятини зиммамга ололмай, яхшиси жимжитлигим қўйнига яшира қоламан. Ёшлигимдан черков ҳаётига берилганлигимни биллиб, у мени нафақат ўзига, балки ўз шаҳрига ҳам янада маҳкамроқ боғлаб олиш учун Педую шаҳри католиклар ибодатхонасининг руҳонийси этиб тайинлади. Агар у зот, янада узоқроқ умр кўрганида, меннинг тентирашларим ва сайру саёҳатларимга нуқта қўйилган бўларди. Бироқ, э воҳ! Оллоҳ бандаларидан ҳеч ким боқий эмас, улар ҳаётида хурсандчилик келтириб чиқарадиган нимаики содир бўлса, албатта, аянчли яқун топади: Худойим икки йилга яқин уни мен билан ҳамнафас этди-да, ватан ва дунёни усиз қолдирди. Яратган Эгам уни ўз ҳузурига чорлади, зеро, на мен, на ватан, на дунё – буни кўзлари равшан муҳаббат ила айтаяпман, – у билан дўстлашишга арзирдик. Гарчанд унинг ортидан меросхўри, оқил ва саховатпеша отасидан ибрат олиб, менга ҳамиша меҳр кўзи билан қарайдиган ўғли қолган бўлса-да, Фарангистонга кетдим. Мен йўқотган одамнинг ўрнини унинг ўғли барибир ҳам боса олмасди, кейин, орамиздаги йилларнинг фарқи бунга халақит берарди ҳам. Устига-устак, мен минг марталаб кўрган жойларимни ҳар кун қайта кўришга тоқат қилолмайдиган, ҳаво ва жойини алмаштирмаса тузалмайдиган беморга ўхшайман. Яшаётган масканимни ўзгартирсамгина, кўнглим шод бўлиб, дардларим арир эди.

Лайло УСМОН

Васмия денгиздан қайтиб чиқади

Қисса

1

Ойсиз зим-зиё тун. Денгиз зулмат қаърига бекинган. У осмонга назар солади – фалакда бир-бирини қувалаб булут тўдалари сарин сузади, булутлар орасидан бир кўриниб-бир кўринмай танҳо юлдуз милтирайди. Чанг-бўронли қишдан кейин баҳор кириб келган. Енгил шабада кўпикларни учириб, мавжлар билан ҳазилмачоқ ўйнашади.

У денгизда ёлғиз ўзи. Ўзининг “Крейсер”ида. Юрагини ғусса кемиради, ўзининг темир чангалида аямай сиқади, боши эса тобора торайиб бораётган чамбардан тарс ёрилай дейди. Бундан қутулиш йўли бормикан? Қўллари боши томонга ўрлайди – шартга иргитиб юборсамикин лаънати чамбарни! Қутуларди-қўярди!

Нигоҳи беихтиёр қалқи томонга югуради – у тўрларни ҳов нарёққа ирғитган. Бугун омади келармикан? Саҳар соат учда сув кўтарилиши керак. Борди-ю, кўпинча бўладигандек, бу гал ҳам тахминлар панд берса-чи? Сув кўтарилишини беҳуда кутгани қоладими? Одатда у тўрни ирғитарди-да, жўнаворарди. Эрталаб эса дўстлари билан қайтиб келарди. Шамол ва офтобдан қорайган қўллари билан улар балиқ тўла зилдай тўрни тортиб олишарди. Бу одамлар на кечаси, на кундузи тиним нималигини билмасалар-да, доим юзларидан кулги аримасди. Неча бор улар кимнингдир каталакдай гўшасига тўпланишиб гурунг қилишмади, суҳбатга суҳбат, баҳсга баҳс, ҳазилга ҳазил улашиб кетаверганди ўшанда. Бир-бирларини янгилликлардан хабардор қилишганди, шашка ёки қарта ўйнашганди, бири-биридан қизиқ воқеалардан сўзлаб, хўп битлари тўкилганди. Юраклари қушдай енгил торганди ўзиям! Янги-янги орзулар, янги-янги умидлар ниш уриб чиққанди дилларда!

Шуларни эсларкан, юраги баттар бир тутам бўлди. Охири ўзига-ўзи: “Қуриб

*Назира ЖҰРАЕВА,
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржималари.*

Лайло Усмон – 1945 йилда Қувайтда таниқли шоир Абдуллоҳ Абдуллатиф ал-Усмон оиласида туғилган. 1965 йилдан бошлаб матбуотда адабиёт ва санъат соҳасида мақолалар эълон қилган.

Қувайт телевидениясида ҳозирги маданият масалалари дастурини олиб борган. “Шивир” шеърлар тўплами, “Шиша ичидаги аёл” ҳикоялар китоби, “Кўзлар тунда тўқнашадилар”, “Севги жозибаси”, “Аёл ва мушук” қиссалари ва бошқа асарлари араб дунёсида машҳур.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

18

кетсин ғуссаси ҳам, нима, жонимда қасдим борми”, деди-да, дилининг чигилини ёзиш учун ўрнидан турди. Бироқ шу пайт “Крейсер” қаттиқ чайқалиб кетди-ю, у йиқилиб тушишига оз қолди. Бирдан кимнингдир нозик қўллари баданига теккандек бўлиб, ўзини енгил ҳис этди. У ўтириб, нафасини ростлади. Нима қилиш керак? Дилидаги ғамни айтай деса, эшитадиган киши йўқ. Денгиз билан қора тунга айтсинми?

– Қани эди бир мириқиб қўшиқ куйласам. Қачондан бери қўшиқ ҳам айтмай қўйдим. Куйлаб турмасанг овозни ҳам занг босиб кетаркан. Менинг қўшиқ айтишим дўстларимга роса хуш ёқарди. Ҳатто бир куни Ҳамад: “Овозинг худди Ода Доҳининг ўзгинаси-я”, деб мақтаганди. Мен кулиб: “Жуда гапирасан-да. Ундай овоз ҳеч кимда йўғ-у, менга йўл бўлсин”, дегандим. “Оллоҳ ҳаққи, сен ҳам чакки айтмайсан, – деб Холид Ҳамадни қувватлаганди ва: – Айт, Абдулла! Худо ҳаққи, чиннидай жаранглайди овозинг”, деб ўтинганди. Мен жавобан: “Ода ўлгандан бери айтмай қўйганман, юрагим чидамайди”, – дегандим. “Ҳа, овозмисан овоз эди-да унинг овози, тўғрими?” – “Бўлганда-чи! Сел қилиб юборарди кишини. Мен доим унга тақлид қилишга тиришардим. Энди бўлса руҳи тушимга кириб, норози бўлмасин, деб айтишга юрагим бетламайди”.

“Сенинг қўшиқ айтишингни у эшитганми?” – сўради Холид. “Эшитган. Мени унинг олдига бир дўстим олиб борганди, овозим уникага ўхшашлигини Одага ўша дўстим айтганди. Ода ҳеч нарса демади-да, қўлига удни олиб, мен яхши кўрган “Тунги қаҳвахона овози”ни куйлаганди. Мен ўзимни тутиб туролмай, унга қўшилиб куйлагандим”. “Хўш, Одага ёқдими?” “Ёқди, – деди. Шунда қанчалик қувонганимни билсанг эди!” Шунда ҳаммалари бараварига: “Айт, Абдулла, айт!” – деб илтимос қилишганди. Мен айтишга ҳаракат қилиб кўрдим, бироқ овозим титраб кетди, кўзларимга ёш тўлди, кўкрагимни бир нарса босиб тушгандай бўлди. Ўшандан бери қўшиқ айт, деб сўрамайдиган бўлишган.

Лекин агар ҳозир қўшиқ айтсам, балиқлардан бошқа ҳеч ким эшитмайди. Балки эски қўшиқлар уларга хуш ёқиб, олдимга сузиб келишар? Бу қўшиқда денгиз шовқини бор, сув париси овози бор. Қўшиқ айтдим, дегунимча, улар денгиз остидан чиқиб келишади-да, у ёқдан-бу ёққа сузиб, ўйинга туша бошлашади. Уларнинг мени олқишлашларини кўриб, юрагим ёзилади. Дард ариб, елкамдаги ғам юки енгиллашади. Қадимгидай хушхол чоғимга қайтаман. Қўшиқлар эса тор қафасдан қутулиб фазога таралади.

Тўлқин келиб бортга урилди, “Крейсер” хийла олдинга силжиди, асалдек тилларанг сув узра сув парилари рақс тушар эдилар, уларнинг тепасида эса кабуларлар чарх урарди. Тўлқинларда чайқалиш унга ором бағишлаётганди, ҳамон юрагини тўлдириб турган муҳаббат ҳисси жўш урди-ю, қўшиқ бўлиб отилиб чиқди: “Эй, тунлари бедор кезасан чунон. Қалбимда ишқ ўтин ёндирдинг, инон”. Бу сўзлар қачонлардан бери юрагининг тубида кўмилиб ётар эди. Шафқатсиз вақт унинг севинчига барҳам берди. Бироқ ҳар гал денгиз уни биринчи марта кўраётгандек, бағрини кенг очганча ўзи томон чорларди. Унинг денгизга муҳаббати ҳеч қачон ўлмайди, ҳеч қачон ўзгармайди. На кўрқув-да, на шубҳалар-да бу муҳаббатни қалбидан жудо қилишга қодир.

У қўшиқ айтмоқда, бироқ битта ҳам балиқ унинг олдига сузиб келмади, ҳойнаҳой, эшитишмаган бўлса керак, унинг овози шу қадар хасталашган эди. Шунда ҳафсаласи пир бўлиб, жимиб қолди. Бироқ ҳаял ўтмай маъюсликка ўчакишиб, тун қўйнида яна унинг маҳзун қўшиғи янгради. Қўшиқ тўлқинларга бориб уриларди-да, ундан куч олгандай, балиқларни уйғотар эди. Ана, қалқилар чўчиган қушдек ҳалпиниб кетди, юракда муҳаббат жўш урди.

Қани у – унинг муҳаббати? У буни билмайди. Лекин билмагани учун уни айбдор санаш керакми? Ҳали куёш чиқишига анча бор, олам ҳали қаттиқ уйқуда, тонг ҳали узоқ. У тез-тез айтиб турадиган қўшиғини бор овози билан куйлай кетди:

Севгимни юзимга солма, ёр, солма, чунки сен билмайсан.

Энди севги бамисоли қора тун, азобдан ўзга бизларга эҳсони йўқ.

Эҳтирос ёшлик билан бирга мени тарк этган, юракдаги сирлар эса...

...Қизил қалқи тобора кучлироқ силкина бошлайди – балиқлар гала-гала бўлиб тўрга сузиб кела бошлаганди. Йўқ, тўрга эмас, дардига шерик бўлгани тўғри унинг қалбига сузиб келмоқда...

Эртага балиқлар билан биргаликда у тўр ичида унинг учун гоят азиз бўлган бир нарсани топади, денгизнинг унутилмас ҳидидан мириқиб нафас олади-да, унда ҳали ҳаммаси йўқ бўлиб кетмаганини, туйғулари батамом ўлмаганини англайди. Борди-ю, балиқ ўрнида тўрда йиртиқ бошмоқлар, тошлар ва сувўтлари бўлса-чи? Унда кўксида севинч ҳисси жўш урмайди, йўқ, аксинча, сўнгги умидлари пучга чиқади.

У титраб кетди. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Орзуни ҳар қандай қурол билан ҳам отиб ўлдириб бўлмайди. У умидсизликка берилмасликка ҳаракат қила бошлади... Билади, денгиз улкан ва қудратли, у сахий ва муруватли.

Болалиги, орзулари, муҳаббати бир-бир хаёлидан кеча бошлади. Ҳаётда ҳеч нарсага эришолмас-да, у ҳеч қачон умидсизликка тушган эмас. Орзулар унинг доимий ҳамроҳлари бўлиб келди. Руҳий тушқунлик унга ёт нарса эди. Хўш, оқибати нима бўлди?

Хотини худонинг берган куни жанжал қилади, овози нақ шайтоннинг карнайи. У эрининг ўтмишини – ҳамон юрагида лангиллаб турган лаққа чўғ – биринчи муҳаббатини кечиролмайди. Жеркиб-янишлар бефойдалигини қани энди тушуниб етса. Йўқ, у ўлса ҳам денгизга хиёнат қилмайди, уни абадул-абад севажак. Денгиз унинг юрагига таскин беради, изтиробларини аритади. Денгизда бўлган пайтларида бир оз бўлса-да, хотинини унутиши, унинг юрактешар овозидан қулоғи тинч бўлиши мумкин.

Бирдан кўзи соатга тушди. Роса кеч қолибди-ку! Яна дунёни бошига кўтаради. Энди денгиз билан хайрлашмаса бўлмайди. У қўшиқ ва тўрни омонат қолдиради-да, эртага дўстлари билан биргаликда ўлжага қайтиб келади. Балиқлар шунақанги сержило, ранго-рангки!.. Уларнинг ҳидини айтмайсизми! Кўзларини айтмайсизми! Уларни биттама-битта ушлаб чиқади, биронтасини қўлидан ўтказмай қўймайди. Лекин булар бари эртага бўладиган гаплар. Бугунча эса уйга қайтиш керак. Бошқа иложи йўқ.

Уйига яқинлашар экан, у ҳар гал “аузу биллоҳи минашшайтонир рожийм”¹ деб қўяди. Сўнг занглаган калитни қулфга авайлаб суқади-да, эшикни очиб, оҳиста ичкарига қадам қўяди. Бироқ дуо ёрдам бермасди, барибир шайтон уни биринчи бўлиб қарши оларди. Хотини қиёфасидаги шайтон.

Бу сафар хотини унинг гавдаси оғирлигидан майишиб кетган диванда ётар эди. Бўртиқ қовоқлари чирт юмуқ бўлса-да, ухламасликка ҳаракат қиларди. Эрига илҳақ бўлганидан эмас. Ёки суюкли ўғлининг йўлига кўз тутган меҳрибон оналардек хавотир олаётганидан ҳам эмас. Аксинча, куни билан дилида йиғилиб қолган бор захрини, аламини, қарғишларини эрининг бошидан ағдаргани бетоқат эди. Эр энди ўтирган ҳам эдики, даҳшатли ўшқириқ янгради:

¹“Тошбўрон қилинган шайтоннинг балосидан ўзинг асра, Оллоҳим” (тарж.изоҳи).

– Аввал яхшилаб ювиниб олмайсанми! Устингдан бир қават терингни шилиб ташла, ҳидини қара...

– Бирон марта “худога шукур, келдингизми”, деб кулиб қарши оладиган кунинг бўлармикан? Бирон мартагина... – иложи борича вазминлик билан деди эр “уҳ” тортиб.

Хотини кўзлари косасидан чиқиб чинқирди:

– Тагин нима истайсан? Худо билади қаёқларга борасан!

Эҳ, нодон хотин! Жўрттага шундай дейди. Ахир, денгизга бориш – бу дунёнинг нариги чеккасига йўл олиш эканлигини билмай ўлибдим. Денгиз – барибир денгиз: бир қарасанг, онадай меҳрибон, бир қарасанг шайтони ландай қаҳрли ва қайсар. Қанчалаб ғаввослару эпчил балиқчилар уйларига қайтиб келмаганларини, қанчалаб кемалар унинг тубида абадий қолиб кетганини, қанчалаб савдогарларнинг бошига етганини наҳотки бу хотин билмайди.

– Эй йўқол! – шанғиллади у ўзи томон келаётган эрига қараб. – Яхшилаб ювинмагунча олдимга йўлай кўрма.

Эр итоаткорона ювингани кетди. Кўнглидан: “Ойтовоқдай юзига қарсилла-тиб битгани туширганимда-ку, тили тийиларди-қоларди-я. Ҳеч бўлмаганда бир оз енгил тортардим. Айни пайти эди, бир таъзирини бериб қўйганимда иш меники эди”, деган ўйларни кечирди-ю, бироқ бунга журъат қилмади. Шайтонга ҳай берди. Яна ичиди “аузи биллоҳи минашшайтонир рожийм”, деб қўйди.

Майли, сабр таги – раҳмон. Ҳозирча иши бор, иш – бу энг яхши овунчоқ. Хотини бақирса бақираверсин, таласа талайверсин, билганини қилсин, лекин у ишини ташламайди. Унга деса, жаҳаннам ютмайдими бундай хотинни!

У ечинди. Вужудидан денгиз ҳиди анқирди. Кийинмига юзини босиб, тонг отгунча бу ҳиддан маст бўлиб баҳра олишга тайёр эди у. У ваннахонага кирди-да, уни лиммо-лим қилиб тўлдирди, бир оз сувда шалоп-шулуп қилиб ётди-да, сўнг кўзларини юмиб, хаёлга берилди. Кейин ювинишга тутинди, у баданини шунақанги жаҳд билан ишқалардики, ростданам бир қават терисини шилиб ташлашга қасд қилгандек эди. Ювиниб бўлгач, ўзига атир сепди, чойшабга ўранди-да, аста каравотга яқин борди. У оҳиста кўрпага суқилгунча хотини миқ этмади. У яқинроқ сурилиб ётди. Худди шуни кутиб тургандек хотини шанғиллаб берди:

– Ҳа-а! Келдингми? Гумдон бўлиб кетақолмадингми! Ҳеч тинчлик йўқ экан-да, сендан!

– Ҳа, умрингнинг заволи бўлганим рост.

Хотини сапчиб туриб ўтирди-да, унга қараб бобиллади:

– Нима, завол бўлганинг ёлғонми? Куну тун билганинг битта нарса: денгиз, ўлжа, дўстларинг. Нима кўрибман сендан, а?

Эр унга тасалли беришга ҳаракат қилиб деди:

– Менга қара, ахир денгиз бизни боқаяпти-ку.

Хотини баттар тутақди:

– Йўқ! Бизни олдинги ишинг боқар эди. У ишингни ташладинг – нимани деб ташладинг? Мана шу ер юткур денгизни дебми, а?

– Ҳа, денгизни деб! Биласан-ку, аввалги ишимдан кўра бу кўпроқ наф бера-япти. Худога шукур, тирикчилигимиз ёмон эмас, бировдан олдин, бировдан кейин...

Хотин уҳ тортиди:

– Яхши бўлса сенга яхшидир, ўзингга ёққани учун. Сенга, дўстларингга яхши, албатта. Денгиз учун жонларингни беришга тайёрсанлар. Керак бўлса, уйларингнинг ҳам баҳридан ўтвorasанлар. Қайиқларингдан бошқа сенларга ҳеч нарса ке-

рак эмас. Хотинларнинг бу ёқда сенларга овқат қиламан, ўргиламан, айланаман, деб дўзахда куйиб-ённиб юраверсин.

– Бу гапларнинг нима кераги бор? Биласан-ку, мен денгизга ўйнагани бор-майман, ахир.

– Худо кўтарсин ўша денгизингни! – Хотиннинг баттар жиғибийрони чиқди.

У хотинига узоқ қараб қолди: унинг учун дунёда энг азиз деб билган нарса-ни қарғаётган бу хотинга нима деса экан? Хўп деб турсин-чи, тун уларни яраштириб кўяди. У яна хотини томон сурилди. Хотини ўзини тортиб:

– Қоч! Ҳидингга чидаб бўлмапти! – деди.

Эр ўзини ҳидлаб кўрди-да, кулиб деди:

– Менга қара, хотин, қани ҳид? Айтганингдай, бир қават теримни сириб ташладим-а!

– Нима бўпти! Бу ярамас ҳид ич-ичингга уриб кетган. Совун унга бакор келармиди.

– Қўйсанг-чи энди...

Хотини уни силтаб ташлади. Эр чалқанча ётиб олди ва бирдан баданидан ростдан ҳам анқиётган денгиз ҳидини туйди. Бу ҳид ҳар доим унинг чарчоғини ёзарди. Кўпикларни ўйнаб, тўлқинлар узра сузиш, қувноқ сув парилари билан ўйнаш қанчалик мазза. Қумда ётишдаги ҳузурни айтмайсизми! Энг юмшоқ кўрпада ётиб ҳам ундай ҳузурни тополмайсан, киши. Шундай бўлардики, у қум устида оёқ-қўлларини ҳар томонга ёйиб, ётиб оларди-да, қулоқ соларди, қум, майда тошлар ва чиғаноқлар эса эртасига тўлқинлар уларни денгиз қаърига суриб кетганларидан кейин нима бўлиши ҳақида шивирлаб сўзлаётгандек бўларди.

Унинг денгизни бу қадар севишини мана бу хотин қаёқдан ҳам билсин!

Юрагимда хотинимга нисбатан эзгу-туйғулар уйғотаман, бағримга олиб, эркалайман, дея у беҳуда уринар эди.

– Нима қиласан бекорга ўзингни уринтириб? Ўзингни чарчатгандан кўра бозорга бориб, балиқ олиб келсанг-чи, – деб қолди хотини бир вақт.

– Нима дединг? “Ўзингни чарчатгандан кўра” дейсанми? – ғазабини аранг бошиб унга жавобан деди эр.

– Бўлмаса-чи! Нима, ҳали ҳам ёш йигитман, деб ўйлаяпсанми? Қара, қариб, айдоий тамом бўлгансан, соч-соқолингга оқлар тушиб кетганини кўрмаяпсанми?

Ҳа. Йиллар беиз ўтмаганди. Лекин бу ҳақда гапириш шартмиди? Мана, элликка кирибди, вужуди куч-қувватга тўла, денгизга қатнайди, тўр ирғитади. Денгиз унга куч бағишлайди, ёшартиради, юрагида умид жўш уради.

У ўрнидан турди. Ваннада чўмилиб чиққандан кейин кўрпада маза қилиб ётмоқчи эди, бўлмади.

– Қаёққа?

– Балоба.

У тез чиқиб кетди, орқадан учиб келган сўзлар, худди ўткир тигдек, юрагини яралаб ўтди:

– Қаёққа кетаётганингни билмайди, деб ўйлаяпсанми?

Билганида эди у...

Эшик қарсиллаб ёпилди. Хотинининг овози ҳам бирдан ўчди. Тентак хотин! Эрининг юрагида тузалмас бир жароҳат борлиги унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмайди, озгина тегиб кетса, бас, нақ жонини суғуриб олгандек азоб беради.

Ҳар бир таъна унинг қалбини туғёнга солишини, уни узоқ ўтмишга етаклаб, хотираларни қайта жонлантиришини бу заҳар-заққум хотин қаёқдан ҳам билсин. Унинг кўз ўнгида бошқа чеҳра намоён бўлади. Бу чеҳра шундай тиниқ,

кўзлар шундай чақноқки, ҳар эслаганда юраги ҳам ором олади, ҳам орзиқади. Унинг бошидан-оёғигача – бутун борлиғидан нур балқиб туради, ҳатто исмидан ҳам.

2

Унинг исми Васмия эди. Юзи, бамисоли саҳродаги қумдек, қорачадан келган. У худди тундаги юлдуз каби чарақлаб турарди. Малида¹нинг қўшиқларида, болаларнинг шўх-шодон овозларида унинг товуши менга баралла эшитилиб турарди. Торгина кўчаларни босган сувда унинг акси кўриниб, хаёлимни ўғирларди.

Васмия...

Менинг биринчи муҳаббатим! У эски шаҳардаги маҳалламизда унча кўп вақт бўлмаганди. Дарвоқе шаҳарнинг ўзи ҳозир қаерда дейсиз! Инсоният тараққиёти йўлида ер билан яксон қилиб ташланган. Улкан бинолар бизни болалигимиз ва унинг барча шодликларидан маҳрум этди. Болалар бўёқ ёки кўмир, аммо ҳаммаша юракларининг қони билан деворларга ёзган ёзувлар энди йўқ. Бу ёзувларни кимга тегишли бўлса, ўшаларгина тушуна олар эди.

Ичкарида шинамгина ҳовличаси бўлган уйлардан биронта ҳам қолмаган. Эсимда, эрта тонгда уйларни қуёшнинг заррин нурлари ёритиб, одамларни ҳам, жониворларни ҳам уйғотар эди. Сигирлар мўларди, қўйлар маърарди – уларга ем-хашак бериш, сотиш керак. Ҳамма тонгдан шомгача меҳнат қиладиган у кунлар энди қайтмайди. Оналар овқат пиширарди, молларга қарарди, нон ёпарди. Момолар эса ўзларини болишга ташлаб, Оллоҳга шукроналар қилиб, ҳамду санолар ўқир, набираларига андармон бўлар ёки эси йўқлардан биронтаси бир жойни ҳўл қилиб қўйса ёки шолчага ёзилиб қўйса, овозининг борича бақриб, уришиб берарди.

Ҳаёт – ҳаёт экан-да. Биз уни сезиб турардик, оёқяланг узун кўчага чиқдик де-гунимизча унинг охири – Умм Али ерда ўтириб олиб лўвия шўрва сотадиган жойгача ким ўзарга чошиб борардик.

Биз чангли кўзларимизни обдон уқалаган кўйи Умм Али ловия шўрвадан неча чўмич қуйишига қараб турардик, кейин эса унинг жез идишига икки аннани ташлардик, чақалар идишга жаранглаб тушарди. Уйга тўда-тўда бўлиб, шошмай қайтар эдик. Кострюлда олиб келаётганимиз қайноқ шўрвадан буғ кўтарилиб, димоғимизга уриларди. Агар орамиздан биримиз ҳозир узилган қайноқ, иштаҳани қитиқлайдиган нонни бошимизга қўйиб келаётган бўлсак, чидаб туролмасдик, аввал биттасини бўлашардик-да, кўз очиб-юмгунча ҳазм қилиб юборардик. Кейин иккинчисини, учинчисини. Бунинг учун бизларни сўкишлари, оғзимизга қизил қалампир суришлари, баъзида эса бошлаб таъзимимизни беришлари парвойимизга ҳам келмасди.

Беташвиш ҳаёт, беғубор орзулар, ишқ, ҳамдардлик, дўстлик – барча-барчаси қайтмас бўлиб ўтиб кетди. Эски уйларнинг мафтункорлиги энди йўқ. Шаҳар устимиздан босиб тушди. Бизнинг уйимиз аввал сояда қолди, кейин аллақасерларда бутунлай кўринмай кетди. Васмияларнинг уйи ҳам. Фақат ҳув нарида ўсиб турган дарахтгина қолган. Бульдозерлар эл юрагига азиз бўлиб қолган бу дарахтни аягандай, тегишмабди. Ҳар гал бозорга бораётиб шу дарахт олдида маъюс тўхтаб қоламан. Шунда ўтмиш қайтиб келади-да, кўз олдимда Васмиянинг қиёфаси жонланади.

¹ М а л и д а – таниқли араб қўшиқчиси.

Уй катта бўлиб, ҳовлиси чорси эди. Ҳовли ўртасида – қудуқ ва ипга тангилган челак бор. Неча бор челак қудуққа ташланади, Васмия билан мен эса уни ким аввал тортиб олиш учун кимўзарга чопамиз. Челакни тортиб олган голиб ҳисобланар, енгилган эса бурнини тишлаб қолаверарди.

Қудуқ атрофида кўлмакчалар бўларди доим. Биз бу ерга арпа донлари экардик ва кимнинг арпаси тез унаркин, деб гаров боғлашардик. Мен ютиб чиқардим, Васмия ичини уриб, мағлубиятдан алам қилса-да, ўзига-ўзи тасалли бериб, дерди:

– Тўғри-да, сен ўғил боласан, бунинг устига мендан каттасан!

– Наҳотки сендан катта бўлсам? – ўзимни соддаликка олиб сўрардим мен.

У елкаси билан менга қапишиб туриб дерди:

– Мана, кўрдингми, сен мендан қанча каттасан!

Мен бундан чексиз ҳузурланардим.

Уч томонини шўх буталар қоплаган асосий ички ҳовли бошқа ҳовлилар билан туташ эди. Икки қисмга бўлинган ошхона ҳам бор эди. Катта қисми ҳайитбайрамларга мўлжалланган, кичик қисмида Васмиянинг онаси Умм Васмия овқат пиширарди. У ердан доим мақбус ва муаддас¹нинг ёқимли ҳиди димоққа урарди. Мен одатда тушлик пайтига келишга ҳаракат қилардим ва Умм Васмия менга нимадир илинардди:

– Ма, Абдулла, мана бу сен билан ойингга.

Мен иссиқлигига ҳам парво қилмай, косани бағримга маҳкам босганча уйга қараб чопардим, Васмия билан биз бир хил овқат ейишимиздан ўзимда йўқ суюнардим. Лекин кетишдан олдин Умм Васмия учун тоғорага тупроқ тўлдираддим, уни ҳовли бурчагидаги оқавали ариқча ёнига кўярдим ва Умм Васмия кострюлни юваётганда қўлини шилиб олмаслиги учун тупроқ ичидан майда тошчаларни териб ташлардим. Умм Васмия мендан миннатдор бўлар ва жуда яхши бола-да бу, деб мақтарди. Ошхона саҳнидан ўтиб, у оғилга борар эди, оғилнинг кунчиқар томонида катта паррандахона бўлгувчи эди. Ана у ер чинданам қизиқ эди! Оқ, кулранг, чипор ғоз ва ўрдаклар, йирик-йирик товуқлар, хўрозлар ва уларнинг орасида Васмиянинг отаси Ҳиндистон ва Эрондан келтирган турфа қушлар. Хўрозлар тинмай жанг қилар ёки макиёнларнинг диққатини тортиш учун томоқлари йиртилгудек овозлари борича қичқирар эдилар. Биз ранг-баранг тўтиқушларга овқат бераётганимизда улар бармоғимизни чўқиб оларди. Курка товуқларни Васмия иккаламиз нимагадир ёқтирмасдик. Беғам товус бизнинг айвон тагида ўтирганимизга кўзи тушди дегунча ўзининг улугвор патларини ёйиб юборарди – афтидан, бизнинг дам олиб ўтиришимиз ва унга эътибор қилмаётганимиз ёқмасди. Тухумларни йиғиб, биз уларни Умм Васмияга олиб борардик. У ҳар гал менга бир нечта тухум берарди-да, тайинлаб дерди:

– Ма, Абдулла! Ойингга айт, буларни қайнағиб ёки куймоқ қилиб берсин сенга.

Севинганимдан оёғимни қўлимга олиб уйга югурардим, гоҳо йиқилиб тушиб, бор тухумни синдириб, йиғлаб қайтган пайтларим ҳам бўларди. Бир куни орқамдан изма-из чиқиб келган Васмия мен тиззамда ўтириб олиб, тупроқ ва кўз ёшга аралашган тухум сариғини ялаётганимни кўриб қолди.

– Абдулла, нега бундай қилаяпсан?

Мен ер ёрилмади-ю, ерга кирмадим. Рўмолининг учи билан тухум юқи юзимни артди-да, уйларига етаклаб кетди ва бўлган гапларни ойисига сўзлаб берди. Умм Васмия бошимни силаб қўйди ва енгил койиди. Сўнг саватга бир нечта ту-

¹ Мақбус ва муаддас – маҳаллий таомлар номи.

хум, сариёғ, турли қандолат солиб, қўлимга тутқазди. Қандай меҳрибон қиз эди Васмия! Қандай бағри кенг ва сахий аёл эди унинг ойиси!

Васмиянинг отаси узоқ муддатга аллақасқа кетган эди. У ёқдан қайтиб келганида эса энг аввал менинг оймнинг аҳволидан хабар олар эди. Бир куни биз ойм билан Васмияларникига бордик. Биринчи марта мен унинг биллагузук ва мунчоқлар тақиб олганини кўрдим. Тақинчоқлар ёқимли овоз чиқариб жингирларди.

– Чиройлими? – сўради Васмия.

Мен шивирлаб дедим:

– Ўзинг чиройлисан.

У эътироз билдирди:

– Мен эмас, тақинчоқлар чиройли.

Мен тақинчоқларга қўлимни текизиб кўрдим ва бош чайқаб қўйдим.

– Ростданам чиройли экан.

– Қиз бола бўлганингда сен ҳам тақар эдинг.

– Мен қиз бола бўлишни хоҳламайман. Мен – эркакман.

– Қизларни яхши кўрмайсанми?

– Яхши кўраман.

– Ҳамма қизларни яхши кўрасанми?

Мен унинг кўзига қарадим. Тўғрисини айтсаммикан ё йўлини қилсаммикан?

– Мени яхши кўрасанми?

Бирпас жим туриб, жавоб бердим:

– Озгина.

– Алдоқчи! Мени жонингдан ортиқ яхши кўрасан-ку.

Ҳа, мен уни жонимдан ортиқ севардим. У нозик қўлчалари билан бармоқларим учларини тасбеҳдай бир-бир ўгира бошлаганда тош қотиб қолардим. Айниқса, унинг товушини айтмайсизми! Назаримда, унинг товушининг ранги, ҳиди, ҳатто тўғри қалбимга учиб кириши учун қаноти ҳам бордай эди.

Оғилнинг кунботар томонида ҳинд услубида ўйма нақш туширилган чиройли эшиклар саф тортган. Уларни Васмиянинг отаси сотгани олиб келганди. Бундан ташқари у турли қутичалар, ҳайкалчалар, сувратлар ҳам олиб келган бўлиб, улар усти мум қопланган ёғоч бостирма тагида сақланарди. Ёзда жазирамадан мум эриш даражасига келар, биз эса ундан тишларимиз қорайиб кетгунча сақич қилиб чайнар эдик. Биз бошқа болалар билан кимўзарга чопишар, бекинмачоқ ўйнардик. Гоҳо Васмиянинг акаси Фаҳд ҳам бизга қўшилиб ўйнарди, у мени ёқтирмасди. Бир куни биз Васмия билан эшик ортига бекиндик-да, бир-биримизга жипс бўлиб туриб олдик. Фаҳд кўриб қолди-ю, Васмиянинг сочидан тутамлаб ерга ағдарди ва дўппослай кетди. Қичқириқни эшитиб, онаси югуриб келди. Фаҳд ўзини оқлашга тушди:

– Васмия Абдулла билан “келин-куёв” ўйнаётган экан!

Умм Васмия ишонмади ва унинг бошига бир туширди.

– Бекор айтибсан! Васмия билан Абдулла зинҳор ундай қилмайди. Улар ақлли болалар.

Мен йиғлаётган Васмияга, унинг тупроққа беланган кийимига қарамасликка ҳаракат қилардим. Мен осмонга қарайман ва орзуларга бериламан. Бироқ орзуларим рўёбга чиқмайди. Наҳотки, Васмия иккаламиз келин ва куёв бўлсак?

Мен билан Васмия ўртамизда тубсиз жарлик бор. Васмия зодагонлар оила-сидан, мен эса қашшоқ Марюм Даллоланинг ўғлиман.

Васмиянинг отаси машҳур савдогар, у бутун дунё бўйлаб кезади ва ҳар гал

бой ўлжа билан қайтади. Менинг отам аллақачон ҳамманинг эсидан чиқиб кетган. У мени етим қилиб ташлаб кетган.

Васмия – ички-ташқи кўплаб ҳовлилари бор данғиллама иморат эгасининг қизи, мен-чи, Марюмнинг боласиман, у ижарада туради, она-бола бир-бирига жуфтлаштириб қўйилган каравотда ёнма-ён ётамиз.

Васмиянинг онаси – тагли-тугли хонадондан келиб чиққан. Менинг онам эса кўлида сават билан уйма-уй санқийди – дуч келган нарса билан савдо қилади. Гоҳо у мени ўзи билан бирга олиб олади ва мен иккинчи саватни кўтараман. Баъзида қуймоқнон солинган бир нечта косани кўтариб оламан. Мен барча хонадонларда бўлганман, барча қизларни ва уларнинг оналарини кўрганман. Лекин ҳаммаси ичидан менга мана шу Васмия ва унинг онаси кўпроқ ёқиб қолган. Биз ойим билан бутун кунни уларникида ўтказган пайтлар ҳам бўларди. Ойим Умм Васмиянинг кирларини ювишда ёрдамлашарди. Унинг юзларидан шовиллаб оққан тер тўғри тоғорага қуйиларди. Мен билан Васмия шу ерда гирдика-палак бўлиб, совун кўпигини шопириб ўйнардик. Баъзан совун кўзимизга кириб кетарди ва Васмия кўзидан ёш чиққунча кўзларини уқаларди. Васмия-ку индамасди, лекин ойим мени уришиб берарди:

– Ҳой! Нима қилиб қўйдинг, ярамас! Қизгинанинг кўзини ишдан чиқарсан-ку!

Васмия менинг тарафимни оларди:

– Уришманг уни! У атайлаб қилмади.

Ойим кирни сиқиб дерди:

– Нега уришмас эканман? Ўз хоним афандисига ҳам шунақа қўполлик қиладими?

Хоним афанди! Нега хоним афанди бўларкан? Мен буни тушунмасдим. Қандай қилиб Васмия менга хоним афанди бўлсин? Ойим Умм Васмияни ҳам “хоним афанди” деб атарди ва менга ҳам уни шундай деб аташни буюрарди.

Васмия кескин эътироз билдирди:

– Мен Абдуллага хоним афанди эмасман. У менинг акам бўлади.

Ойим индамайдилар, мен ич-ичимдан яйрайман.

Дўстлигимиз кундан-кун мустаҳкамланиб борарди. Бизлар чопишардик, ўйнаб-қулардик, ергача эгилган дарахт шохларидан мевалар узардик. Бундай пайтларда Васмиянинг менга “хоним афанди” эканини, унинг ота-онаси зодагонлигини, онамининг эса камбағал бир аёл эканлигини унутар эдим. Бизлар маъсум ва беғубор ёш болалар эдик.

Уйга қайтиб келгач, ойим мени қаттиқ уришганини эслаб, бошимни тиззаларим орасига олганча, овқат ҳам емай, аразлаб ўтириб олдим.

– Нима бўлди сенга, Абдулла? – ойим ёнимга келиб сўради.

Кўзларимга жиққа ёш олиб жавоб бердим:

– Сиз Васмиянинг олдида мени уялтирдингиз.

Ойим бошимдан силаб овута бошлади:

– Хафа бўлма, болажоним! Васмия сенинг тарафингни олди-ку.

– Сиз унинг олдида менга уни “хоним афанди”, деб чақир деддингиз-ку. Мен бу сўзни ёмон кўраман.

Ойим мени бағрига босди.

– Тушунгин, Абдулла, ҳаёт шунақа. Оллоҳ шундай яратган. Хўжайинлар бор, хизматкорлар бор. Бойлар бор, қашшоқлар бор. Қозилар бор, маҳкумлар бор. Васмия ростдан ҳам сенга хоним афанди бўлади.

– Сиз-чи, унда сиз чўри экансиз-да?

- Йўқ, мен бошқалар қатори шунчаки уларникида ишлайман. Қарашаман.
- Ишламанг. Чарчаб қоласиз!
- Чарчайман. Лекин тирикчилик қилиш учун бошқа иложимиз ҳам йўқ-да.
- Умм Васмия ёрдам беради!
- Йўқ, Абдулла, бировлар ҳисобига яшаб бўлмайди. Пешона тери тўкиб меҳнат қилиш керак. Меҳнат қилиш уят эмас, аксинча, савоб!
- Унда фақат Умм Васмияникида ишланг. Ё бу камлик қиладимиз?
- Абдулла, болажоним, мен сени бахтли кўрсам, яхши еб-ичиб, яхши кийинсанг дейман. Бунинг учун эса кўп ишлаш керак.
- Эҳтимол мингинчи марта мен ундан илтимос қилдим:
- Келинг, мен сизга ёрдам берай.
- Кераги йўқ. Ҳали кичиклик қиласан. Кирларни тарқатаётибсан – шунга ҳам шукур.
- Каттарсам мен ишлайман, сиз дам оласиз. Мен сизга ҳамма нарсани қилиб бераман. Бой бўлиб кетаман ва сизга кўп совғалар қиламан.
- Ойим кулиб туриб, бетимдан эркалаб чимдилаб қўйди:
- Васмияга нима совға қиласан?
- Мен шошиб қолдим, қизариб кетдим ва бошимни қуйи солдим.
- Э-ҳа! Сен уни севиб қолмаганмисан, Абдулла?
- Мен бош ирғадим.
- Ойим хўрсиндилар:
- Шунақа де, Абдулла! Васмия чинданам гўзал қиз. Онаси ҳам яхши хотин, меҳрибон. Фақат эҳтиёт бўл, Абдулла, уларни хафа қилиб қўйма тагин!
- Ҳеч қачон хафа қилмайман, – шошиб дедим мен.
- Ойим бошимни қўллари орасига олди:
- Биласанми, болажоним, минг яхши одам бўлишгани билан камбағалларнинг болалари уларнинг болаларига ўзларини тенг тутишлари бойларга ёқмайди.
- Нима, камбағалларнинг болалари ёмон бўлишадими?
- Йўқ, улар бари яхши, ақлли бўлишади. Ҳеч ким уларни ёмон деб ўйламайди ҳам.
- Унда бойнинг қизи камбағалнинг ўғлини севолмас экан-да?
- Ойим менга тасалли бера бошлади:
- Севги олдида бой ҳам бир, камбағал ҳам бир. Лекин... кўрмайсанми...
- Сиз, бой қиз камбағал йигитга турмушга чиқмайди, демоқчимисиз?
- Ойим оғир уҳ тортди.
- Ҳа. Бой қизга – бой йигит, камбағал қизга – камбағал йигит уйланади. Ҳаёт шунақа.
- Мен камбағал эдим. Лекин мен сени севардим, Васмия! Сени кўрмасам бир кун ҳам яшолмасдим. Ҳеч ким мени тақиқлаб ҳам қўймагани. Орзуларим ёлғиз Оллоҳгагина аён. Мен бойиб кетишни, сенга уйланишни, дунёни ағдар-тўнтар қилишни, камбағалларга бой афанди эмас, ота бўлишни истардим. Энг асосийси – сенинг эринг бўлишни орзу қилардим.
- Бир куни шу ҳақда яна ойим билан суҳбатлашиб қолдик:
- Борди-ю, бойиб кетсам, Васмияни менга беришадими?
- Йўқ, беришмайди! – Бу гап бошимга тўқмоқ билан ургандек бўлди.
- Ахир ўзингиз айтдингиз-ку, бой қизни бой йигитга беришади деб?
- Ойим менга аччиқ ҳақиқатни ошкор айтишга мажбур бўлди:
- Биргина бой бўлиш старли эмас, насабдор, тагли-тахтли ҳам бўлиш керак. Сен кимсан? Марюм Даллоланинг ўғлисан. Қоруннинг хазиначиси-

га эга бўлсанг ҳам бир умр Марюм Даллоланинг ўгли бўлиб қолаверасан.

Мен қаттиқ хафа бўлдим. Нега мен ҳамма ҳазар қиладиган қандайдир Даллоланинг ўгли бўларканман? Бунда онанинг нима гуноҳи бор? Унинг ҳаёти ўзи шунақа яралган. Она – оққўнгил, меҳрибон, меҳнаткаш зот. Уни нимаси учун ёмон кўриш керак? Агар Васмия мени чиндан яхши кўрса, менинг Марюм Даллоланинг ўгли эканимни эсидан чиқарсин.

Бу хаёллар эндигина ҳаётга одимлаб кириб келаётган мендай ёш бир болага сира тинчлик бермасди. Мен билан Васмия орамизда қанақанги улкан тафовут борлигини ўзим яхши билардим. Унинг акаси бизни “келин-куёв” деб беҳуда айтган эди. Васмия ҳеч қачон меники бўлмайди. Ҳа, агар бирон мўъжиза рўй берса, бу бошқа гап.

Афсуски, мўъжиза ўзи йўқ нарса. Мен келажак ҳақида ўйламасликка ҳаракат қилардим, бироқ айни ҳолат доим хаёлни келажакка етакларди. Бизлар сокин, бир маромда яшар эдик, иноқ-иттифоқ эдик, бироқ булар бари вақтинча экани борган сайин кўпроқ ўзини билдирмоқда эди. Бизлар илгаригидек беғубор ўйинлар ўйнар, суҳбатлар қураб, турли эрмаклар билан шуғулланар эдик. Мен уззукун денгизда қолиб кетар эдим, чўмилардим. Васмия уйи эшиги олдида йўлимга кўзи тўрт бўлиб ўтирарди. Мен унга денгиз қуми, чиғаноқлар, чиройли балиқчалар келтирардим. Васмия болаларча суюниб, пинжимга суқилганча шивирлаб дерди:

- Ё Оллоҳ! Сендан денгиз ҳиди келаяпти!
- Денгиз ҳиди сенга ёқадими?
- Менга ўзингнинг ҳидинг ёқади.
- Нега сен мен билан денгизга бормайсан?

У оғир хўрсинди, бу хўрсиниш юрагимни тиглаб ўтгандек бўлди, лекин мен гап нимадалигини билмасдим.

– Қиз бола бир ўзи чўмилиши мумкин эмас, фақат ойиси ёки бувиси билан чўмила олади.

– Денгизга ўғил болалар ҳам боради-ку, у ерда ўйинлашади ва қизларни кўришади.

– Барибир қиз бола бир ўзи чўмилиши мумкин эмас.

Жумъа ва байрам кунлари соҳилда тумонат одам йиғилади. Оналар қизларнинг бошини ювадилар, хина суртадилар, ўша ерда кир-чирларини, идиш-товоқларини, бўйраларини ювадилар. Ойим ҳам шу ерга келган. У хоним афандиларнинг кирлари-ю, бошларини ювар эди.

– Бор, ўғил болалар билан ўйна, – дер эди ойим менга, Васмиянинг сочини тарар экан. – Нега тикилиб қолдинг? Уялмайсанми?

Қарасам, Васмия ростдан ҳам ийманаяпти, аста бир чеккага ўтдим ва ўтириб олиб, маҳбубамни томоша қила бошладим. Унинг чиройли ва узун сочлари тарам-тарам бўлиб, тўлқинланарди. Васмия сувда тик турар, ойим эса унинг елкасини ишқаларди. Мени қандайдир нотаниш туйғу чулғаб олганди, мен Васмиядан кўзимни узолмас ва шу билан бир вақтда унинг бошига мусибат ёғдиришни ҳам истамас эдим.

Вақт ўтиб борарди, мен ўсиб, катта йигит бўлдим. Васмия ҳам вояга етди. Унинг сочлари яна ҳам узун бўлганди. Биз тобора бир-биримиздан узоқлашиб борардик. Васмия бошқа денгизга чиқмай қўйди.

Болалигимиз тамом бўлганди.

Энди мен денгизга бир ўзим борардим.

3

Васмия кўчада аҳён-аҳёндагина кўриниб қоларди.

У билан кўришишни менга тақиқлаб қўйишганди. Мен энди илгаригидек кир солинган саватни кўтариб уларникига бормас, Васмияга совун кўпикларини сачратмас, тўтиқушларни озиқлантирмас, тоғорага тупроқ тўлдирмас эдим.

Васмиялар уйи олдидаги қизиган зинапояда мен узоқ-узоқ ўтирар эдим, қуёш бошимни куйдирарди, гўё унинг нурлари баданимни тешиб ўтаётгандек бўларди. Бироқ эшикни тақиллатишга, ҳатто кўлимни ҳам кўтаришга мажолим етмасди.

Бир куни омадим келди. Умм Васмия чиқиб қолди. Унинг менга раҳми келиб, уйга, тўғрироғи, йўлакка таклиф қилди. Сув, хурмо, анор келтириб қўйди, мен шошмасдан тановул қила бошладим.

Бир вақт Васмия пайдо бўлди. У севинчдан гул-гул яшнаб кетди ва ёнимга келиб чўкди.

– Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?

Мен хонага кириладиган эшикка имо қилдим:

– Ойимни кутаяпман.

– Сен Фаҳддан кўрқаяпсанми? – сўради у хўрсиниб.

Мен “ҳа” дегандек бош ирғадим.

Васмия жимиб қолди.

– Нимани ўйлаяпсан?

– Денгизни, – хаёлпарастлик билан гапирди Васмия.

– Лекин сен денгизга борма кўйдинг. Нега?

– Менга мумкин эмас, ўзинг биласан-ку. Отам кетганлар. Фаҳд эса...

– Лекин сен... ҳали ҳам денгиз ҳидини ёқтирасанми?

Васмия кўзини ерга олди.

– Менга чиғаноқлар ҳиди ёқади. Мен уларни бўяб, яшириб қўйганман.

– Кўрсам бўладими?

– Йўқ!

Мен унга яқинроқ сурилдим, унинг нафасини ҳис этдим. У кўрқиб, мени ўзидан четлатди:

– Кераги йўқ, кўриб қолишади.

– Ким? Фаҳдми?

Васмия сесканиб кетди:

– У сени калтаклайди.

– Ахир онам шу ерда-ку.

Васмия маъюс эътироз билдирди:

– Нима бўпти? Биласан-ку... – Шундай деди-да, оёқлари билан қумни тўзитганча уйга кириб кетди.

Йўл дегани шунча ҳам узоқ бўладими! Менинг уйим билан Васмиянинг уйи шунақанги узоқ эдики!..

Бизлар бутунлай бошқа-бошқа оламда яшар эдик. Мен эса орзуларимни ўзимдан ҳайдаганим-ҳайдаган эдим. Онам Васмияни ҳар куни кўрарди. Мени эса энди ҳатто уйга ҳам киритишмасди. Бизни катта бўлиб қолишган, деб эълон қилишганди, фақат кўришишмасак бўлгани.

Анъаналар ана шунақа, урф-одатлар ана шунақа!

Фаҳд-чи! У муттасил мени таъқиб этар, изма-из орқамдан юрар эди. Ўзининг борлигини менга билдириб туриш учун шундай қилса керак.

Ҳа, Васмиянинг ҳаёти бошқача эди, менинг ҳаётимга ўхшамасди, лекин бир-биримизга бўлган муҳаббат бизни бирлаштириб турарди. Васмия ҳеч нарса ни унутмаганди: менинг маъносиз ҳикояларимни ҳам, вужудимнинг ҳар бир хужайрасига сингиб кетган денгиз ҳидини ҳам. Афтидан, бизни унутиш оламига тортиб кетувчи ҳеч қанақа кучнинг ўзи йўқ эди. Муҳаббат нидоси гоҳ жаранглаб садо берса, гоҳ юракнинг энг узоқ бурчагига яширингандек сокин эшитиларди. Уни на йиллар, на айрилиқ бўға оларди.

Аҳволнинг қандай кечаяпти, Васмия? Кунлар бир-бирини қувалаб ўтарди. Бироқ юракка муҳаббат муҳрланиб қолганди, мен бутунлай тинчимни йўқотгандим. Бир оз унутган бўлардим-да, кейин изтироблар янги куч билан хуруж қила бошларди ва уйқусиз тунлар сурункали чўзилиб кетарди. Ўз ёғимга ўзим қоврилаётганимни қандай айтаман, денгизга изимни босмаганим бўлсин, деб онтлар ичаман, аммо қўлга олиб бўлмас бир куч мени соҳилга, бизлар илк бора учрашган жойга сургаб кетар эди.

4

У денгизга қайтиб келди. “Крейсер”га чиқди-ю, бирдан снгил тортди. “Крейсер” унинг бирдан-бир ошиёни эди. Унда Васмиянинг сиймоси айланиб юрар эди. Абдулла денгизнинг шўртанг ҳавосидан ичига ютар экан, мириқиб хаёлларга толди... узоқ эслади. Кейин қўшиқ айта бошлади. Қўшиқ муҳаббат дардини қанотларига олганча денгиз томон учар эди. Майли, унинг қўшиқлари ўша ёқларда қолиб кета қолсин. Майли, барча балиқ ва сув париларини бедор этсин, анчадан бери васлига зор Васмиянинг кўзларини оча қолсин.

Денгиз сокин. У билинар-билимас чайқалади, нималарнидир шивирлайди.

Сувдан рутубат кўтарилиб, суяк-суякдан ўтиб кетади. У сигаретани эзгилайди ва тўлқинлар узра чайқалаётган қизил қалқилардан кўзини узмайди. Қалқилар чайқалганда севинчдан юраги ҳапприқади. Бироқ уйи, шаллақи хотини ҳақида ўйлади дегунча, қувончидан асар ҳам қолмайди, орзулари пардай тўзиб кетади.

Хотиним ҳозир маст уйқуда. Ҳар кун тунда денгиз бўйида Васмия ҳақида орзуларга берилишим, унинг қайтиб келишига астойдил умид боғлашимни у хаёлига ҳам келтирмайди. Шубҳасиз, у мени ичаяпти, дўстлари билан маишат қилаяпти, денгизда сув парилари билан гаштини сураяпти, деб ўйласа керак. Ростданам, бирданига Васмия мени эслаб, қайтиб келиб қолса-я? Ҳа, агар денгиз йиртқичлари унинг юрагини ғажиб ташлашмаган бўлса, албатта. Орзунинг рўёбга чиқмаслигига тан бериш қанчалик оғир. Аммо мен умидимни узмайман.

“Ювиниб ол! Бир қават терингни шил! – шанғиллайди хотини. – Худо кўтарсин ўша денгизингни! Билмайман, унинг нимасини яхши кўрасан?” – “Унинг саховатини!” – “Қанақа саховат? Унда саховат қолибдими?” – “Саховат йўқ бўлмайди!” Хотини дарғазаб бўлади: “У замонлар ўтиб кетган! Дунё ўзгарган! Бундоқ каллани ишлатсанг-чи!”

Қани болалигимиз? Бизлар яшаган уйлар қани? Болалик ўлган. Улар майиб-мажруҳ этилган.

Васмия денгизни севар эди. Денгиз унга қувонч бахш этарди. Хотинининг денгизни кўришга кўзи йўқ.

Васмия замонасининг қизи эди. Хушчақчақ, бахтли замона қизи эди. Хотини ҳамма нарсадан, ҳатто денгизнинг саховатидан ҳам нафратланади. Унга фақат лавозим бўлса, бас. Бизни фақат ҳозир эмас, ўтмиш ҳам бир-биримиздан аж-

ратиб турарди. Мен учун ўтмиш – бу Васмиядир, бахт, муҳаббатдир, хотиним учун эса нуқул кўнгилсизликлару мусибатлардан иборат. Аммо ўтмишни барибир қайтариб бўлмайди. Мен эсам ҳар йил ўтган сайин ундан тобора олислаб кетмоқдаман.

Югуриб келган баланд тўлқиндан “Крейсер” чайқалиб кетади. Абдулла қўллари боши тагига қилиб чалқанча ётиб олади ва нигоҳини кўкка қадайдди. Ҳув юқорида юлдузлар жимир-жимир қилади ва ҳар бири хотирада учқун бўлиб чақнайди.

У кўзларини юмади. Ўзича қўшиқ хиргойи қилади. Ўзи билан ўзи гаплашади. Қани энди “Крейсер” уни ўтмиш сари олиб кета олса! Бўлиб ўтган ишлар учун кимни айблаш керак? Меними? Қўрқувними? Тунги қоровулними? Пахса девор тирқишидан мўралаган аёллар айбдорми ё? Ёки унинг қариндош-уруғларими? Фаҳд ёмон, бир куни у оёғимни синдириб, устига дўқ ҳам урди: “Яна сени бу ерда кўрсам, ўзингдан кўр. Сен энди ёш боламассан!”

Маржумнинг қуймоқли нон солинган косаларни ва кирли саватни кўтариб олган Абдулла бўлмиш мен эътироз билдирмоқчи бўлдим: “Фаҳд, мен ўзим келатганим йўқ сизларникига. Ойим юборадилар”. У гапимни эшитишни ҳам истамади. Юзимга туф деди-да, қичқириб берди: “Бу ерда сенга пишириб қўйибдимми?! Ойингга айт, ўзи келсин!” – “Ойимнинг вақтлари йўқ. Кири ким олиб келади?” – “Қайта изингни босма бу ёқларга, эшитдингми, тамом! Синглим бўй етиб қолган, сен ҳам кичик эмассан энди. Болалик даври ортда қолди. Иккала қулоғинг билан эшитиб қўй. Ё одамларнинг биз тўғримизда гап-сўзлар қилишини истайсанми?”

Назаримда, бизлар бирданига вояга стиб қолгандаймиз. Мен ва Васмия иккаламиз. Мен энди унинг уйи остонасига оёқ қўйишга журъат этолмай қолган эдим. Ҳатто уларнинг кўчасини ҳам айланиб ўтишимга тўғри келарди. Саватни ойимга олиб бориш тўғрисида-ку гапирмаса ҳам бўлади. Бу ҳақда ўйлашга юрагим дов бермасди. Фаҳд бу гал оёғимни синдирган бўлса, кейинги сафар бўйинимни узишдан ҳам тоймайди.

Энди Васмия уйдан фақат онаси ҳамроҳлигида, қора шойи абога¹ ўраниб чиқа оларди, бунақа либосни ойим умрида кўрмаган. Ўзининг мафтункор кўзларини чиммат остига беркитиб олар эди. Гоҳ бозорда, гоҳ бировлар уйи олдида Васмияни узоқдан кўриб қувончга тўлган дамларим аҳён-аҳёндагина насиб этар эди. Бирон нарса олиш керак бўлиб қолганда ёки қарашиб юборишни илтимос қилиш лозим бўлганда у баъзан ойиси билан бизникига келиб қоларди, шунда ҳам у болалар, қизлар, аёллар билан гавжум ҳовлидан берига ўтмасди. Улар шовқин солишар, у ёқдан-бу ёққа ивирсиб, Васмияни кўришимга халақит беришарди.

Чоққина дарича олдида ўтирарканман, димоғимга унинг ўзига сепган атри келиб урилар, уйимиз бошдан-оёқ унинг хуш бўйи билан тўлиб-тошарди. Бундай пайтларда мен жонланиб кетардим, у эса менга кўзи тушиб абосини тўғрилаш учун, гўё мен билан саломлашмоқчи бўлгандай қўлини кўтарарди, эҳтимол, у кўксида ловиллаб ёнаётган олов ҳақида сўзламоқчидир, эҳтимол, менинг унутиб юбормаслигимни ўтинмоқчи бўлаётгандир, чунки у ўз ёшлигини эслар ва севар эди.

Васмия! Денгиз каби абадий, улкан, бепоён муҳаббатим менинг!

У гоҳ осмонга, гоҳ денгизга назар соларди – кўз олдида тўлқинлар жунбиш-

¹ А б о – ёпинчиқ шаклидаги устки аёллар либоси.

га келади, уларнинг бир маромдаги шовқини тобора кучайиб борарди. Тўлқинлар денгиз томондан бир-бирини қувалаб чопгани-чопган. Улар бамисоли келажакдек бостириб келарди, гоҳ йиғлар, гоҳ қуларди, тўсатдан орқага қайтиб, ўтмиш сари йўл олар эди, улардан қумлоқ соҳил узра оппоқ кўпикларгина қолар эди. Тўлқинлар уларни ювиб кета олмасди. Осмон қорайиб борарди. Энди ҳалиги танҳо юлдуз ҳам кўздан йўқолган. Тўр ҳам денгиз қаърида. Қўрғошиндай оғирлашган боши чир айланади.

Унинг орзуси рўёбга чиқармикан? Васмия келармикан? Қалби эркидан жудо бўлган бу оламга қайтишга унинг кўнгли бўлармикан? Ахир унга денгизда чўмилишни ҳам тақиқлаб қўйишганди, у эса денгиз ҳидини ва унинг чиғаноқларини шунақанги севардики! Эркисизлик кишини телба қилиб қўяди. Васмияни ҳам телбага чиқариб қўйишганди ва унга ачинишарди.

У яна денгизга кўз ташлаб қўйди ва “Крейсер” тубида чўзилди. Кўзларига ёш қалқди, кўкрагидан отилиб чиқмоқчи бўлган фарёдни аранг тўхтатиб қолди: бирдан денгизнинг қаҳри келади-да, у Васмияни кўролмамай қолади – тасаввур унинг маҳбубаси билан висол онларини чизмоқда эди. Бирон-бир тун йўқки, у Васмияни эсламасин. Хотира унинг учун азобга айланганди.

Тағин мана бу лаънати саволни айтмайсизми: у айборми ё йўқми? Ахир Васмияни висолга у чорлаганди-ку. Денгиз нимани инъом этган бўлса, у ҳам шуни инъом этганди. У бўлса зўр бериб ўзини оқламоқчи бўлаяпти. Хотиралар ўша кун сари етаклайди.

5

Бир куни ойим уйга қаттиқ чарчаб қайтди. Эғнидаги кийими тердан жикқа ҳўл бўлиб кетган эди. Мен ўзимни унга отдим, юзини ушлаб кўрдим – иситмадан ловиллаб ёнар эди.

– Ойижон, тобингиз йўқми? – сўрадим юрагим така-пука бўлиб.

Ойим бошини кафтимга қўйди-да, йиглаб юборди.

Мен уни ўринга ётқиздим, бошига ёстиқ қўйдим. Сув олиб келиб, юзини чайдим, лабларини ҳўлладим.

– Ойижон, докторга олиб борайми?

– Кераги йўқ. – У қўл силтади. – Бирпас ҳордиқ чиқарай, ҳаммаси ўтиб кетади. – У кўзларини юмди. Кейин бирдан айтиб қолди: – Абдулла, буюмларни Умм Васмияникига элтиш керак. Мен... – у нафасини ўнглаб олди-да, сўнг деди: – Менинг мазам бўлмапти.

Севинчдан юрагим ҳинидан чиқаёзди. Бир дақиқа ойимнинг касал бўлганини ҳам унутдим ва дарҳол йўлга отландим. Бироқ ойимга назар солишим биланок севинчимдан асар ҳам қолмади.

– Йўқ, ойижон, мен сизни ёлғиз қолдирмайман.

– Болажоним, бу нарсалар Умм Васмияга жуда ҳам зарур. Мен олиб келаман деб...

– Йўқ, ойижон! Сиз менга дунёдаги ҳамма нарсадан азизсиз.

– Лекин мен олиб келаман, деб айтиб қўйгандим... Бугуноқ...

– Нима бўпти? Сиз касалсиз-ку! Улар буни тушунишлари керак.

– Болажоним, тойчоғим! Умм Васмия қаттиқ тайинловди. Олиб бор, жон болам.

– Ахир...

– Ортиқча гапнинг кераги йўқ. Биламан, Васмияга хизмат қилишдан суюнасан. Мен бошимни қуйи солдим.

– Анча ўзимга келиб қолдим, болажоним!

Мен эгилиб, қўлимни унинг намиққан лабига текиздим:

– Аввал сизга яхшилаб қарайман-да, кейин бораман.

Ойим жилмайиб қўйди:

– Оллоҳ ўзи қўлласин бу яхшилигинг учун. Менга тошчўп қайнатиб бер.

Мен тезда хушбўй тошчўп қайнатиб дамладим, стаканга қуйиб, ойимга олиб бордим. Шунда бирдан Васмиянинг акаси эсимга тушди.

– Ойи, мени Фаҳд кўриб қолса-чи?.. Яна уради-да.

– Қўрқма, – деди ойим, – Фаҳд отаси билан кетди.

– Бўпти, ойижон, борганим бўлсин.

Ойим касал бўлиб қолганига қарамай юрагим севинчдан ҳаприқмоқда эди. Сандиқдан узун байрамлик кўйлагимни олдим. Ойимнинг ғаладонидан сабурми, атиргулми ё бўлмаса “Судан қизи”ми – қандайдир бир атирни топдим. Обдон ўзимга сепдим-да, тайёр бўлгач, сўрадим:

– Нарсалар қани?

Ойим қимматбаҳо парча қопламали чиройли саватни кўрсатди:

– Ҳов ана.

Сават мени ўзига оҳанрабодай тортарди. Мен уни ердан кўтардим – зилдай. Кулиб юбордим.

Ойим хаста овозда сўради:

– Нега кулаяпсан?

– Аёлларнинг озмунча буюми бўлмайди-е.

Ойим ҳам жилмайиб қўйди:

– Ҳа. Аёллар чиройли бўлишни хоҳлашади.

– Нега шунақа? – сўрадим мен эшикдан қайтиб келиб.

– Сенга нима десам экан... – каловланди ойим. – Эркаклар чиройли аёлларни ёқтиришади. Сен ўзинг-чи, чиройлиларни ёқтирмайсанми? – деди ойим қўлимдан ушлаб.

Мен бошимни чайқадим:

– Лекин сиз ўзингизга қарамайсиз-да! Лаббўёғингиз йўқ, умуман, ҳеч унақа буюмларингиз йўқ, Умм Васмияда эса йўқ нарсанинг ўзи йўқ.

Ойим кўзларини юмди:

– Отанг ўлганидан бери менга ҳеч нарса керак эмас.

– Ойи, сиз дадамни жуда яхши кўрармидингиз?

– Аёл учун, болажоним, энг кераги – унинг эри. Аёл унга хизмат қилади, уни деб яшайди.

– Отанг-чи? Улар сизни яхши кўрармидилар? Аярмидилар?

– Отанг яхши одам эди, Оллоҳ ўзи раҳмат қилсин, жойи жаннатдан бўлсин!

– Ойим хўрсиниб қўйди. – Бора қол, ўғлим, ҳаяллама. Айтмоқчи, нега отанг тўғрисида сўраб қолдинг?

– Хафа бўлдингизми, ойи?

– Йўқ, фақат уни эслаш менга оғирлик қилади. Отанг ёш ўлиб, сени етим қилиб ташлаб кетди. Қанча йиллар бўпти шунга ҳам...

Мен ўзимни ойимга ташладим, бошимни унинг кўксига босдим.

– Мен етим эмасман, ойижон. Сиз менга ҳам онасиз, ҳам отасиз. Менга бошқа ҳеч ким керак эмас. Сиз мен учун ҳаммадан азизсиз! Мен ўзимни ҳеч қачон етим ҳис қилмаганман. Сиз борлигингиз учун. Мен сизни яхши кўраман, сизни сира хафа қилгим йўқ, сизни доим хурсанд қилсам дейман...

Ойим елкамдан силаб қўйди:

– Сен мени хафа қилмайсан, болажоним, Оллоҳ ўзи сенга ёр бўлсин! Йиғлама, Абдулла! Менинг кўнглимни вайрон қилма. Ўзингни қўлга ол, юзингни чайда, буюмларни Васмияга элт.

Ҳа, ойим шундай дедилар: Васмияга элт, дедилар. Умм Васмияга эмас. Ойим ҳаммасини тушунадилар.

Қандай яхшисиз-а, ойижон! Юрагимда нима борлигини биласиз! Гарчи жуда қисқа бўлса-да, менинг қувончимдан қувонасиз!

Бахтдан гўё қанот боғладим. Саватни олдим-да, мен учун тақиқлаб қўйилган кўча томон қушдай учиб кетдим.

Оёғимнинг учи билан тошчаларни тепиб, уйларнинг дераза ва остоналарини санаб кетиб борапман. Бахтли нигоҳларим уйларнинг деворларидан битта-битта сузиб ўтади. Юрагимдан қайнаб чиқаётган севинч бамисоли сутдай тошмоқда эди. Шу аҳвол бўлса, севинчдан юрагим тарс ёрилади-ю, қачондан бери дийдорига зор бўлганим Васмияни кўролма қолсам-а, деб қўрқаман. Уни бир мартагина кўрсам бўлдийди, ундан кейин ўлишга ҳам розиман.

Мен қарийб чопиб борар эдим, оёқларим мени ўзи олиб кетмоқда эди.

Васмияларнинг уйига олиб борадиган кўча жуда яқин қолди.

Қуёшдан қамашган кўзим оғирди. Оёғим остидан паға-паға чанг кўтарилди. Мана, чорраҳага ҳам етиб келдим. Ёлғиз дарахт шохлари унсиз чайқалади. Ҳаяжонни босиб, мен аста унга яқинлашаман. Вужудимни ширин ҳис чулғайди... Бахтли кунлар ёдимга тушади. Мана, ниҳоят, орзиқиб кутган эшик олдидаман. Гўё эшикдан нур таралади. Васмиянинг уйи! Унинг бошқаларга ўхшамаган ўз ҳиди бор. Хотиралар селдай қуйилиб келади. Ён-атрофимга қарайман – ҳеч ким кўриб қолмадимикан мени?

Темир лўкидонга қўл узатишдан олдин узоқ туриб қолдим. Васмиядан бошқаси эшитиб қолмасин, деб оҳиста тақиллатдим. Тагин у эшитмаса-чи? Бу тақиллатишим аслида юрагим уриши эканини тушунмаса-чи? Ким билсин, Умм Васмия чиқадики ҳали? Саватни олади-да, “Раҳмат, ойингга дуо деб қўй”, дейди-да, тақ этиб эшикни ёпади, вассалом.

Йўқ! Умм Васмия яхши аёл. Мен анчадан бери уларникида бўлганим йўқ. У албатта суюнади ва: “Сенмисан, Абдулла! Хуш келибсан, хуш келибсан! Ишларинг қалай? Қани, ичкарига марҳамат”, дейди. У менга муздай сув ичиради, пўртаҳол, тухум беради. Балки Васмия билан кўришимизга ҳам рухсат берар. Йўқ! Бунақаси менга керак эмас. Васмиянинг ўзи чиқсин!

Мен яна эшикни тақиллатдим. Вақт ҳаддан ташқари секин ўтарди, юрагим ҳаяжондан бўларича бўлган эди. Яна тақиллатишга журъатим етмаётганди. Саросималикнинг зўридан нафас олишга ҳам қўрқаман. Қўлимни яна лўкидон сари олиб борган ҳам эдимки, бир вақт енгил қадам товушлари қулоғимга чалинди...

Эшик ланг очилди, йўқ, йўқ, жаннат дарвозаси очилди. Енгил атир ҳиди димоғимга урди, қаршимда Васмия пайдо бўлди! Мен кўзларимга ишонмасдим. Эҳтимол, бу саҳродагидек саробдир? Тақдирнинг бундай мукофотини мен етти ухлаб тушимда кўрмагандим. Ҳа, бу Васмия эди! У менинг қаршимда одатларимиз талаб қилгани аҳо ва чимматсиз турарди. Шундай очилиб кетибдики! Боз устига ёнида золим Фаҳд ҳам йўқ. Унга бўлган муҳаббатим қалбимни пора-пора қилмоқда эди. Шу пайтгача орзу ва хаёлот билан ўзимни овутиб келаётгандим. Ҳар гал унинг исмини эшитганда юрагим таққа тўхтаб қолгандек бўлар эди. Қирғоқда ўтириб, чиганоқ ва сувўтларини тозалаганча мен хаёлан унинг сувратини чизар эдим. Денгизнинг бор ҳидини Васмияга инъом этиш учун сув тагига шўнғиб кетар эдим...

Мана, ниҳоят, мен уни, муҳаббатимни яна кўриб турибман!

– Абдулла? Сенмисан? – шивирлаб деди Васмия. Севинчдан унинг кўзлари чарақлаб кетди. Юзларига қизил югурди. У қафасдан чиқиб, сайрашга шайланган кушга ўхшар эди шу топда. – Абдулла, сенмисан? – такрор сўради Васмия.

Мен билан сўзлашаётган бу кумуш нурлари билан балқётган моҳитобоннинг ўзи эмасми?

– Васмия!!!

– Шундай жазирамада нима қилиб юрибсан?

Мен кўлим билан саватга ишора қилдим, кўзимни эса унинг чеҳрасидан узолмасдим. Мен бу ерга қалбимнинг амри билан келганимни, менга жазирама писанд эмаслигини билиб қўйсин-да.

– Нафас олиб бўлмаяпти, – деди у паст оҳангда ва эшикни кенгроқ очди. – Ичкарига кир!

Кўрқувни енгиб, мен ниҳоят остона ҳатлаб ўтдим, саватни тутиб турар эканман, даг-даг титрадим. Оғзим қуруқшаб кетганди...

Васмия ҳамон бир сўзни такрорларди:

– Абдулла, бу сенмисан?

– Ҳа, Васмия, бу менман, – охири тилга кириб дедим мен.

Унинг исми дунёдаги энг ёқимли кўшиқдай садо берди.

– Жуда ўсиб кетибсан, Абдулла!

– Сен ҳам Васмия! Жуда ҳам чиройли бўлиб кетибсан.

– Ростданми? – деди Васмия қизариб.

– Оллоҳ ҳаққи, ҳуснингни таърифлашга сўз етмайди.

У жилмайди:

– Ҳозир ойимни чақираман. Йўқ, аввал сенга муздай сув келтираман.

Васмия енгил капалакдай қалбимга учиб кирди ва мен уни қўйиб юборишни хоҳламасдим. Ахир кўришмаганимизга озмунча вақт бўлди!

Мен ботирланиб кетдим ва оҳиста Васмиянинг қўлини сиқдим. У қўлини чиқариб олишга уриниб, ноз билан секин “вой” деб қўйди.

– Васмия, шошма!

– Абдулла!

– Мен сенсиз яшолмайман, бизни бир-биримиздан жудо этдилар. Ҳатто ойим сизларнинг қариндош-уруғларингизни хафа қилгиси келмайди. Мен эса...

– Қўлим оғриб кетди, Абдулла! – эркаланиб деди Васмия. Мен унинг қўлини қўйиб юбордим.

– Кечир, Васмия! Азбаройи сени кўрганимдан бахтиёрман. Сен-чи? Сен мени унутдингми?

– Йўқ, унутганим йўқ! – шивирлаб деди Васмия, унинг чеҳраси ўзгарди.

– Мен сени севаман, Васмия, кундан-кун кўпроқ севаман.

У қип-қизариб, нима дейишини билмай қолди.

– Сен... ҳамон...

– Ҳа, ҳамон севаман... – дедим мен шошиб, ортиқча сўз айтиб юборишдан кўрқиб. – Наҳотки, сени унутсам? Мен сени севаман-ку, Васмия. Болалигимиз шундоқ эсимда, ҳалиги... биласанми... нима демоқчи эдим-а! Бирон жойда бир соатгина бирга бўлсак дегандим! Гаплашиб олардик. Юрагимда нелар борлигини сенга сўзлаб берардим.

– Мен ҳам шунини истардим, Абдулла, – майин оҳангда жавоб берди Васмия. – Мен ҳар доим ойингдан сен ҳақингда сўрар эдим. Нима, ойинг сенга ҳеч нарса айтмасмидилар?

– Айтардилар.

– Мен сен тўғрингда ҳамма нарсани билишни истардим. Фақат шу хаёл билан яшайман.

– Ойим менга ҳаммасини айтадилар. Мен бахтлиман, ишон.

– Мен ҳам сен ҳақингда ҳамма нарсани билишни истайман, – шивирлаб деди Васмия.

– Биз, албатта, гаплашиб олишимиз керак. – Васмия “оҳ” тортиб қўйди, шундай оғир “оҳ” тортдики, юрагим эзилиб кетди. Афтидан қандай учрашиш тўғрисидаги ўйлар унга азоб берарди. Қарда? Одамлар нима дейди? Айниқса, унинг қариндош-уруғлари.

– Қўрқма, Васмия! Ҳаммасини ўзим тўғрилайман.

– Ростданми? Қандай қилиб?

Энди мен ҳеч нарсадан тап тортмай қўйгандим.

– Иккаламиз денгизга борамиз! Эрта тонгда.

– Эрта тонгда? – асабийлашди Васмия.

У тинчланиб олгунча сукут сақлаб турдим.

– Мен сал... кечроқ демоқчи эдим.. сен истаган кунда.

Унинг нигоҳида хотиржамлик пайдо бўлди. У менга қаршисида гўё ўша ёш болакай дўсти Абдулла тургандек синовчан тикилди.

– Эсингни ебсан! – ниҳоят оҳиста деди у.

Мен бошимни қуйи солдим. Бундан Васмиянинг менга ичи ачиди, шекилли, сўради:

– Мен уйдан қандай чиқишимни ўйладингми ўзи?

– Тунда чиқасан!

– Ойимми, ё бошқа бировми сезиб қолса-чи?

– Кечки овқатдан кейин ҳамма ётиб ухлайди.

– Барибир ҳам...

– Отанг Фаҳд билан кетган.

Васмия журъатсиз бош чайқади. Бироқ юзида умид акс этиб турарди. Унинг нигоҳи, назаримда, девор орқали денгизга қадалгандек эди. Бор вужуди билан у ўша ёққа талпинарди. Кейин тўлқинланиб, жилмайганча сўради:

– У ёқда биз нима қиламиз?

– Бирон соат ўтирамиз, суҳбатлашамиз, болалигимизни эслаймиз. Кейин эса сен уйга қайтасан.

– Йўқ! Йўқ! – у қўлини силтади, киприклари пирпиради.

– Нега энди, Васмия?

– Боролмайман. Қўрқаман. – У менга зардали қараб қўйди. – Сен жиннисан.

Бизни кўриб қолишади!

Афтидан у рози эди. Мен жон-жаҳдим билан унатишга ҳаракат қилардим:

– Ҳеч нарса ҳақида ўйлама. Ҳамма донг қотиб ухлаган бўлади, бунинг устига қоп-қоронғи бўлади.

Васмия бошини солинтирди.

– Хўш? Келасанми?

Унинг нигоҳида иккиланиш бор эди. У бамисоли жасоратдан имтиҳон топшираётганди. Сўнг тўсатдан кутилмаган қатъият ила тўғри менинг кўзимга тикилди. Ҳаётда жиллақурмаса бир мартагина юрак амрига қараб иш тутиш, чигалликларни парчалаш, биздан тортиб олганлари болаликнинг ёрқин севинчларини қайтариб олиш керак-ку... Мен унинг чеҳрасидан мана шу гапларни уқдим.

– Ҳаракат қилиб кўраман, – журъатсизгина деди Васмия.

- Қачон? Айт! Мен сени кутаман!
- Ҳаракат қилиб кўраман, – ҳаяжонланиб такрорлади у.
- Вужудимдаги севинч ўти сусайиб борар эди.
- Ўтинаман, ҳаракат қилиб кўр... агар...
- Ишонавер, мен ҳаракат қилиб кўраман. Қўлимдан келган ҳамма нарсени қиламан. Худди сенга ўхшаб жиннига айланаман. Вақт-соатини ўзим хабар қиламан.
- Қандай қилиб?
- Кираверишга тош қўйиб қўяман, шундан билиб оласан.
- Қачонлигини қандай биламан?
- Тош қўйган куним келаман.
- Менга қара, Васмия, лақиллатиб кетмайсанми, ишқилиб? Тагин, олдингга похол солиб кетдим-а, деб уялтириб юрмагин.
- Нималар деясан, похолга ҳам жон-жон десанг-чи...
- Иккаламиз кулишдик.
- Айтмоқчиманки, худо хоҳласа, икки ёки уч кундан кейин... Агар юрагимдаги кўрқувни енголсам.
- Қўрқма, Васмия. Мен ёнингда бўламан. Бу ёғи, қоронғида ким ҳам кўрарди?
- Хўп, бўпти, бўпти.
- Бирдан Васмия эслаб қолди:
- Мен ойимни чақирай. – У нозик бармоғи билан кўкрагимга нуқиб қўйди ва тасалли бергандек қўшимча қилди: – Абдулла, сен, яхшиси эшикнинг нарёғида тур. Сенинг ичкарига кириб, мен билан гаплашганингни ойим билмасин. Фақат хафа бўлмайсан, хўпми?
- Сени қара-ю, Васмия, наҳотки мен сендан хафа бўлсам!
- Мен ташқари чиқдим-у, ўзимни дилгир ҳис этдим, Васмиядан бир қадам ажралишга кўнглим бўлмаётганди! Қулоқларим остида ҳамон унинг товуши жаранглар, ундан таралаётган атир ҳиди димоғимдан аримасди.
- Васмия эшик ортидан мўралаб деди:
- Чақирмагунимча кутиб тур.
- Эшик ёпилди, назаримда у умидимни ўзи билан олиб кетгандай эди.
- Мен кутаман. Керак бўлса минг йил кутишга ҳам тайёрман. Остонага чўқдимда, Васмия тош қўйишини ваъда қилган жойга қарай бошладим. У ер шундоқ ёнгинамда эди. Энди у ерга мен юрагим билан пайванд бўлиб қолган эдим. Бу ердан кетиш учун мен кучни қайдан топай? Билмадим, Умм Васмия мени ичкарига чақиргунча орадан қанча вақт ўтди экан. Бирдан юрагимда бир ажиб илиқлик пайдо бўлди.

6

Умм Васмия меҳрибон аёл эди. Бўйи ўртача, икки томонга фарқ очиб таралган қалин жингалак сочлари уни ёш қилиб кўрсатарди, фақат бир оз тўлишган ва сочларига ҳам ҳаккам-дуккам оқ оралай бошлаган, вақт ўзини билдирган эди. Менинг ойим эса озгин ва ингичка – бамисоли қамишпоя. Сочи эса майинроқ ва ингичкароқ эди, бироқ чексиз ғам-ташвишлар туфайли жуда оқариб кетганди.

Умм Васмиянинг юзи дум-думалоқ, манглайи дўнг, бурни ингичка. Чап қоши устида бир дона хол бор. Оғзи катта, Васмияники ҳам шунақа. Ойимнинг эса

лаблари юпқадан келган, кўзлари катта-катта. Ранги оппоқ, Умм Васмиянинг ранги эса қорача сариқ.

Умм Васмия келганимдан роса хурсанд бўлди. Жазирама иссиққа қарамасдан унинг кўриниши тетик эди. Фақат кўзлари бир оз уйқуга мойил.

– Хуш келибсан, Абдулла, хуш келибсан! Худоё умринг узун бўлсин! – У итиқболимга эшикни кенг очди ва саватни кўриб, мақтай кетди: – Ойнинг жудаям ишига пухта-да. Ҳатто шундай иссиқда ҳам сени бизникига юборибди.

– Ойим, буюмларни сизга жуда ҳам керак, деб айтдилар.

– Шундайку-я, болагинам, аммо олиб келгунча роса қийналгандирсан?

– Ҳечқиси йўқ. Иш бўлгандан кейин шунақа бўлади-да. Мен сизга хизмат қилсам, ойимга ёрдамим тегса, хурсанд бўламан.

Умм Васмия менинг бахтиёрлигимни қаёқдан ҳам билсин. Тушки жазирама-да керак бўлса дунёнинг нариги чеккасигача боришга тайёрман, фақат улар кўчасининг таниш исини яна туйсам, уйлари яна кўрсам бўлгани. Ойим буюмларни элтиб беришимни сўрамаганида мен маҳбубам билан кўришмас, висол бора-сида келишиб ололмас эдим. Мен ойимнинг тоби қочиб қолганини айтиб ўтирмадим. Умм Васмиянинг дилини вайрон қилгим келмади. У кўлимдан саватни олди-да, “тўхтаб тур”, деганча ичкарига кириб кетди.

Мен Васмияни кўриш умидида у ёқ-бу ёққа аланглай бошладим, худди шу топда у хонасидан чиқиб келса бўладими. Сочлари елкасини тўлдириб тўлқин-тўлқин бўлиб турарди. У жилмайди ва гўё шубҳаларимни тарқатмоқчидай бош ирғаб қўйди. Мен бахтимга ишона бошладим. Ҳаммаси рўёбга чиқади.

Васмия тезгина эшик ортига ғойиб бўлди. Мен эса Умм Васмия шиппагининг “шап-шап” овози келаётган йўлакнинг нариги томонига йўналдим.

– Буни ушла, Абдулла! – деди у йўлакка чиқиб келаркан ва менга саватни тутқазди. – Бунда ойнинг учун ул-бул нарсалар бор!

Умм Васмия на мени, на ойимни ҳеч қачон қуруқ қўл билан чиқариб юбормасди. Мен унга миннатдорлик изҳор этдим, ўзимни эса ҳамон туш кўраётгандай ҳис этар ва бу тушнинг сира охири бўлмаслигини истардим. Муздек йўлакдан тандирдай ёнаётган кўчага чиқдим-у, бирпасда жиққа ҳўл бўлдим. Бироқ бу менинг севинчимга асло халақит бермасди. Назаримда кўча кенгайиброқ қолгандай ва пуштиранг туман билан қоплангандай эди. Йўқ, у иссиқдан бўғилмайди, оппоқ елканларини кенг ёйган кемалар сузиб кетаётган салқин денгизда чўмилаётир. Кемалар барча хаёлпарастларни ва севишганларни нур ва бахт тўла келажак сари саёҳат қилишга чорлаётир. Эвоҳ! Мен уйга муҳаббат билан, ложувард денгиз билан бир чақалик иши бўлмаган бемор ойимнинг олдига қайтмоқда эдим.

Мен оёқ учида юриб уйга кирдим. Ойим оғир-оғир нафас олиб ухларди. Вужудимни аччиқ алам чулғади. Мен ойимнинг пешонасидаги терларни артиб ташламоқчи бўлиб кўлимни чўздим-у, бироқ уйғотиб юборишдан қўрқдим, қолаверса, ўзим ҳам ҳамон ичида яшаётганим эртакнамо оламни тарк этгим йўқ эди. Мен ҳатто нафас олишга қўрқардим.

Ойижоним! Худди қанот ўсиб чиққандай, ўғлингиз ҳозир булутлар оралаб чарх уриб учаётганини билсангиз эди.

Мен онамнинг ёнига чўзилдим. Йўқ! Ухламайман. То Васмия уйи ёнида тошни кўрмагунимча ухламайман.

Мен кўзимни тепага кўтардим ва шишиб қабарган шифтни кўрдим. Қишда ундан чакка ўтар ва уй сувга тўлар эди. Тинмай бир жойдан бошқа жойга жилаверишга ёки худди ўзимиз сингари бенаво қўшниларникига кўчиб чиқишга мажбур бўлар эдик.

Мен Васмия билан учрашувимизни кўз олдимга келтиришга ҳаракат қилдим. Севгилимни бир умр маҳрум этишган ўша денгиз соҳилидаги бўлажак учрашувни.

У сувўтлар, нам қум ҳидини ҳузур қилиб ҳидлар эди. Гоҳ уни орзулар оламига етаклаганча, гоҳ воқеликка қайтарганча “Крейсер” тўлқинлар узра тўхтовсиз чайқаларди. Йўқ! Ортиқ бундай яшаб бўлмайди! Қочиб керак! Бедаво хотиндан, мана бу бемаъни ҳаётдан тўғри келган томонга бош олиб кетиш керак...

“Қачон қайтасан?” – шанғиллади хотини. “Билмайман!” – зарда билан жавоб берди эр. – Бутунлай қайтмаслигим ҳам мумкин. Мени кутма!” “Кутаман деб кўзим учиб тургани йўқ!” – дағдаға билан жавоб берди хотини.

Шундай дейди-ю, ҳар доим кўзи эшикда бўлади. Энг ёмони ҳам шунда эди. Вайсайвериб, миясини қоқиб қўлига беради. У бамисоли осмондан ерга қайтиб тушгандай. Ҳозиргина денгизда эди, унинг мусиқадек нафис шовқини, маҳбубасининг тўлқинлар шовиллаши орасидан қулоғига чалинувчи овози унга ҳамдard эди. Уйнинг остонасидан ҳатлаб киргани ҳаманоқ ҳаммаси беиз ўчди-кетди. У уйланиб қўйди, маҳбубасига хиёнат қилди, мана энди жаззасини тортаяпти.

Нега уйландим! Ахир эркин қуш бўлиб юраверсам бўларди-ку. Менинг яккаю ягона севганим денгиз эди. Начора, ойим қариб қолган эди, ҳатто киприкларигача оқариб кетганди.

– Уйлан, болажоним! – илтижо қиларди ойим. – Невараларимга энагалик қилай лоақал.

Менинг уйланишга ҳушим йўқ эди, йиллар эса қўним билмасди ва ҳар гал ойнага қараганимда жуда тез кексаяётганимни сезардим...

Шаҳримиз энигаю бўйига ўсиб борар, одамларни бир-биридан жудо қилиб, шаҳар деворларидан ташқарига суриб чиқармоқда эди. Кўплаб катта уйлар барпо бўлганди. Кўчалар кенгайиб, кўркам тус олганди.

Биз ойим иккалаамиз шунча хотиралар боғлиқ бўлган эски маҳалламизни ташлаб чиқишга мажбур бўлган эдик. Мен давлат идорасига ишга жойлашдим, энди биз давлат уйда яшар эдик. Ойим энди кирли сават кўтармай қўйганди. Уйдан камдан-кам чиқарди. Гарчи шаҳар бутунлай ўзгариб кетган бўлса-да, ойим ўзининг барча хўжайинларини, ишлаган барча уйларни яхши эсларди. У одамлардан ўзини тортмас эди, уларнинг доим ғамига ҳам, шодлигига ҳам шерик эди. Кимларнингдир бориб ҳолини сўрар, кимларнингдир тўғрисида сўраб-суриштирарди. Гоҳо танишлариникида узоқ ўтириб қолиб, тунаб қолган пайтлари ҳам бўларди.

Ойим учун энг азиз нарса – бу Васмиянинг ҳовлиси эди. У энди биздан анча узоқда. Унинг кўплаб янги қурилган уйларида Фаҳднинг болалари яшарди. Ҳозир Васмия бу оламда йўқ. Менинг эса аёл зоти билан ишим ҳам бўлмай қўйган. Юрагимда ҳамон бир Васмия яшарди, унинг сиймоси муттасил кўз олдимда турарди. Лекин ойим уйлан, деб иккала оёғини бир этикка тикиб туриб олдилар. Менинг ойимга раҳмим келарди. Шундай бўлса-да, мен ҳеч ён берай демасдим:

– Илтмос, ойижон, мени қийнаманг! Жон ойижон!

Мен нимани кутаётгандим? Мен учун керак бўлса жонини фидо қилган ойимни нега ранжитдим? Мени вояга етказгунча қанчалаб тунларни уйқусиз ўтказмаган. Ахир, нима қилиб бўлса ҳам қарзимни узишим керак-ку! Невара кўрса, кўра қолсин – шу билан андармон бўлиб, ўзини хурсанд қилади.

– Бўпти, ойи! – дедим мен бир куни. – Танланг ўзингиз келинни!

Ойим гул-гул очилиб кетдилар.

– Ўзинг танла.

– Менга барибир. Қанақасини топсангиз, ўшанга уйланавераман!

Севгилимнинг ҳалокатидан кейин барча ранглар ўз тусини йўқотди, фақат биргина ранг мени ҳаяжонга соларди – денгиз ранги. Юрагимдаги Васмия ўрнини бошқа ҳеч ким босолмайди. Денгизни севишга мени у ўргатди. Денгиз ҳам менга чексиз саховат кўрсатар, яшашга ёрдам берар, юрагимга умид жо этар эди. Дунёда Васмияга тенг келадиган аёл йўқ!

7

Хотини денгизни ёмон кўради, денгиз – бу Абдулланинг ўтмиши. Ҳозирги замон эса бу “қора олтин” замони. Бу замон одамда очкўзлик, адоват, азобуқубат, яқинларга нисбатан совуққонлик пайдо қилади, болалар ота уйини ташлаб чиқиб кетадилар ва ёруғ олам бўйлаб сарсон-саргардон кезадилар. Хотин эса эрнинг шу замон йўриғига қараб яшашини истайди. Уни ўтмиш қаъридан суғуриб олиш, юрагидаги алангани ўчириш учун у ҳар нарсага тайёр.

Лекин бу унинг замони, менинг эмас. Менинг дунём ҳов у ёқда, денгиз томонда. Мен унда яшайман. Денгизни деб мен хизматимдан воз кечдим ва эркин бўлиб олдим. Денгиз ҳар доим менга фақат яхшилик келтирарди. Мен бозорда ўзимга ўхшаган балиқчилар қаторида тирик, потирлаб турган балиқларни сотаман. Шундан бахтиёрман ҳам... Гўё Васмия учун ҳамма нарсани қилаётгандай ўзимни енгил ҳис этаман. Тўрни қандай иргитаётганимни, эрталаб дўстларим билан бирга уни денгиздан тортиб олаётганимни гўё Васмия кўриб тургандай. Кунлардан бир куни денгиз қаъридан Васмия чиқиб келишига, менга пешвоз чиқишига, нозик табассум қилишига, кучоқларини кенг очишига, қайноқ бўсалар олишига, вужудимни ҳаёт завқига тўлдиришига ҳамон умид боғлайман, мен уни денгизда қолдирган ўша кунда вужудимда тўниб қолган туйғуларим жунбишга келади.

... Мен денгизни ёмон кўрганим учун севаман, уни ёмон кўрганим сабаби эса – севаман, дегандим бир куни хотинимга, билмадим, эҳтимол, мингинчи марта мендан денгизни нега севишимни сўраганида шундай жавоб қилгандим.

“Жинни бўп қопсан”, – дангал деганди хотиним. Шундан бери у мени жинни деб атайдиган бўлганди. Бир ҳисобда у ҳақ.

Ҳа, у жинни, энг аввало шунинг учунки, у онасининг гапига кириб, уйланди. Шу кундан эътиборан унинг тинч ҳаёти барҳам топди. Хотини денгизни ёмон кўришини билганида-ку!.. Умуман, денгизни ёмон кўрадиганлар йўқ эмас. У онасини хотиржам қилмоқчийди. Бироқ неvara кўргунича ҳам бўлмай у оламдан ўтди-кетди. Ҳа, у жинни: мана, қанча йиллар ўтса ҳамки, у ўша-ўша Васмиясига сажда қилади.

У ўзининг “Крейсер”ида қимир этмай ётибди. Шунда тўсатдан унинг кўз ўнгида хотинининг заҳарли чеҳраси намоён бўлди. У энди уйига қайтиб келмайди. Ҳеч қачон! Денгиздан ажралолмайди. Хотини уни беҳуда кутмоқда. Кимки болалик ва ўсмирлик йилларини денгиз бўйида ўтказса, уни ташлаб кетолмайди.

Мен ҳали бўз бола эдим, бир куни ойим шундай деб қолди:

– Абдулла, каттарсам, сизга ёрдам бераман деган эдинг, кун бўйи денгиздан бери келмайсан-ку.

– Сизга нима қилиб ёрдам берай, ойижон?

– Абу Юсуф сени дўконига олмоқчи бўляпти. Мева саралаб, тозалайсан.

– Абу Юсуфга мен керак эмасман. Буни унга сиз айтгансиз.

– Нима қипти?

– Йўқ, мен мева тозаламайман.

– Темирчи Абу Жосим бор-ку, у ҳам сени сўраётувди. Унга ёрдамчи керак экан.

– Мен темирчи бўлишни хоҳламайман. Болганинг тақ-туқига ҳушим йўқ.

– Унда... нима қилмоқчисан?

– Мен балиқчилар билан денгизга бораман, ўрганиб олганимдан кейин ўзим балиқчи бўламан!

Ойим рози бўлдилар ва шу-шу бир умр денгиз шайдоси бўлиб қолдим. Ойим денгиздан қўрқар ва мендан хавотир олар эди. Бироқ бурчакда тўплаб қўйилган тўрларнинг ҳиди унинг нафратини кўзитмасди. Онам ҳар доим ўлжадан хурсанд бўлар ва сўрар эди:

– Шуларнинг ҳаммасини ўзинг тутдингми?

– Йўқ, ойи, ҳаммасини эмас. Мен энди-энди ўрганаёпман.

Ойим битта балиқни кўлига олар ва силар эди.

– Танлаб олинг, – дердим мен, – қолганини бозорга олиб чиқаман.

Ойим балиқлар ичидан биттасини ажратиб оларди.

– Энди Умм Васмияга танланг.

Саводдан тушган пулни ойимга келтириб берардим.

Болалигимнинг сўнги ва йигитлигимнинг бошланиши ана шу тариқа кечди. Кейин эса мусибат рўй берди: Васмия нобуд бўлди.

Унинг ўлиmidан кейин мен денгизни ёмон кўриб қолдим, худди қон душмандай, ҳатто яқинига ҳам йўлолмас эдим ва бир идорага югурдак бўлиб ишга жойлашдим: чой, қаҳва, сув, аллақандай қоғозлар ташир эдим. Гоҳо дўстларим ўргатган ҳарфларни бир-бирига уриштириб, ўқишга ҳаракат қилардим. Бироқ ўқиш учун менда зиғирча ҳавас йўқ эди, шунда яна денгизга қараб ела бошладим. Саводимни чиқарганимда-ку, эҳтимол, вақти келиб бир катта амалдор бўлармидим, кўпгина балиқчиларга ўхшаб ҳавас қилгудек лавозимга кўтарилармидим, менинг Марюм Даллоланнинг ўғли эканим ҳамманинг эсидан ҳам чиқиб кетармиди. Лекин бу ҳақда ўшанда ўйлаб кўрмагандим, Васмияга бўлган муҳаббатим шундайича турган эди, хуллас, менинг яккаю ягона паноҳим яна денгиз бўлиб қолган эди.

Мен муҳаббатимни унга қайта бахш этдим, у эса бағрини кенг очиб, яна аввалгидек ўлжа ҳада эта бошлади.

Вақт ўтиб борарди, мен катта йигит бўлдим ва ойимнинг аврашларига учиб, мана шу жодугарга уйландим.

Мен қаддимни ростладим-да, нигоҳимни денгизга қададим. Унга дардимни ёрсаммикан? Хотинимдан шикоят қилсаммикан? Денгизни бағритошликда айб-ласаммикан? Ёки ўлдириб қўя қолайми? Кўпикларни қип-қизил қонга бўяйми? Аммо қурбим етармикан? Бу қутурган паҳлавон шу қадар қудратлики, унга бас келиб бўлмайди.

У ўша тун содир бўлган воқеани эслай бошлади.

Учрашув! Бу сўз юрагимга илоҳий мусиқадек садо берар эди. Мен ўзимча қорача юзли, чақноқ кўзли Васмия куёш тафти кетмаган илиқ соҳилга келиб, ўз севгисини менга бахшида этишини тасаввур қила бошладим. Тағин, келмаса-чи? Лекин у узоқ айрилиқдан кейин шунақанги назокатли ва ёқимли бўлиб кетгандики! У билан нима ҳақда гаплашсак бўлади? Ахир бу вақт ичида иккаламиз ҳам хийла вояга етиб қолган эдик. Мен кўзларимни юмдим ва назаримда унинг шивирлаши қулоғимга чалингандек бўлди.

Васмия денгиз йўлларини эсидан чиқариб қўймаганмикин? Мен эсимдан чиқармайман. Ҳар бир тош ёдимда. Болакайлар деворларга ёзиб ташлаган ҳар бир ёзув, ҳатто беадаб ва сўкиш сўзларигача кўз ўнгимда турибди. Ҳайвонларнинг гўнги ва гулханнинг кули қасрда қолганини ҳам биламан. Ҳар бир уйнинг нечтадан эшиги ва деразаси борлигини айтоламан, баҳор кечалари шамол қачон эса бошлаши ва бўрон қачон кўзғалишигача эсимда. Кўчалардан шариллаб оқувчи

ёмғир селлари, кўлга келиб тўпланувчи сувлар беш қўлдай менга аён. Ҳар бир яшовчини юзидан танийман. Васмиyani бўлса гўё биз ҳар куни кўришиб тургандек яққол тасаввур эта оламан. Баъзан у қора чимматга ўранганича менга ўғринча назар ташлаб ёнимдан ўтаркан, у билан кўз уриштиришга муваффақ бўлар эдим. Шунда унинг менга ҳады этган ширин табассуми гулгун ёноқларидан олган сирли бўсадай туюлиб кетарди.

Васмия ваъдасида турармикан? Мен нитиқлик ва илҳақлик билан кутар эдим...

Мен Васмиялар уйига қатнайвериб, йўлнинг танобини тортиб юбордим. Кўзимни юсам ёки хаёлга толсам – бўлди, оёқларим ўзидан-ўзи йўлга тушиб кетаверарди. Ҳатто чумчуқлар ҳам дардимни тушунгандай менга ўрганиб қолишганди. Мен эсам мудом сирли тошни қидирар ва битта-яримта кўриб қолмасин, деб ўлгудай қўрқар эдим. Қидиришим бефойда эди. Тошдан ном-нишон кўринмасди. Ҳафсалам пир бўлиб, энди Васмияларнинг уйига бормайман, деб ўзимга-ўзим сўз бердим. Балки ваъдасини унутиб юборгандир? Ё оғриб қолдимикан? Нима ўйлаб, нима сўйлашимни ҳам билолмай қолгандим. Фақат ойим менга ёрдам беришлари мумкин, лекин у ҳам оёққа туриб кетолмаган ва уйдан чиқолмас эди.

Бир куни шомда ойим аболарига ямоқ солиб ўтирган эди, тортган қатими дам-бадам узилиб кетар, сўнг бармоғини тил учида ҳўллаб, ипни игнадан ўтказарди-да, яна қатим тортишда давом этарди. Мен аста олдига бордим. Ойим игнали кўлини тушириб:

– Бор, Абдулла, халақит берма, кўлимга санчиб оламан! – деди.

Эҳ, ойижон... ҳозир юрагимда қанчалаб игна борлигини билсангиз эди!

Ойим жилмайди, мени ўзи томон тортиб, сочимдан силаб кўйди:

– Абдулла, халақит берма менга! Кўраяпсан-ку, абиимни кўкляпман.

– Эртага қиласиз буни.

– Эртага бошқа иш бўлади.

Мен уҳ тортдим:

– Иш, иш!

– Пешонамизга ёзилгани шу, болам! – оҳиста деди ойим.

– Бу аҳволда чарчаб қоласиз-ку, дам олмасангиз, мен эса...

Ойим сергакланди, абони бир четга кўйди-да, юзимдан силаб деди:

– Бирон гап бўлдими, Абдулла?

Мен ойимнинг юмшоқ кафтига юзимни кўйдим:

– Йўқ, шунчаки сизни соғиниб кетдим.

– Менда бирон гапинг борми, болажоним?

– Мен... мен...

– Гапир, тортинма!

– Мени бир эркалаб кўйинг, – ҳазил қилдим мен.

Ойим бошимни бағрига босиб узоқ кулди. Кейин чин дилдан эркалаб деди:

– Абдулла, ка-а-ат-та йигит бўлдинг! Илоё, ёмон кўздан асрасин.

– Йўқ, ҳали ёш боламан!

– Ўн бешга кирдинг-а! Бу катта йигит дегани.

– Бўлса бордир. Мени эркалаганингизда бирам маза қиламанки... Сиз уйда кам бўласиз... Шу, борадиган уйлариңгиздан ярмини ташланг. – Мен борадиган уйлариңи бир-бир санайман.

– Йўқ, ташлолмайман. Бунисини ҳам. Умм Васмияникини ҳам ташлолмайман. Сен мендан бирон нарса сўрамоқчимсан?

Мен дангал дедим:

– Умм Васмия холанинг аҳволлари қалай? Улар яхши юришибдими, ойи?

– Уларда ҳаммаси бекам-кўст.

Мен ёлгонлаганимдан уялиб, бидирлаб дедим:

– Икки кун олдин туш кўрибман, Васмия касал бўлиб қолганмиш-да...

– Қўй, болам! Васмия соппа-соғ.

– Соппа-соғ?

– Ҳа, ташвишланма! – Ойим аста қўлимни сиқди, мен эсам ҳайрон бўлиб ўйлар эдим: нега Васмия ваъдасида турмади? Сўзидан қайтдимми ё!

– Ойи, Васмияларнинг уйига бирон нарса обориш керакмасми мабодо? Мен оборамам, сиз дам олинг.

– Бошқа уйларга ҳам оборасанми?

– Йўқ, ойижон! Фақат Умм Васмия холаникига!

Ойим ранг-баранг саватларни қараб чиқди-да, ерга ўтириб, менга яхши таниш бўлган бирини олди.

– Бўпти. Эртага олиб борасан, мендан дуо айтиб қўясан!

Мен ўзимни ойимга ташладим, ойим сал бўлмаса ағдарилиб тушаёзди, саватни қўлимга олдим-да, гўё у учиб кетадигандай ёки ойим айнаб қоладигандай, кўрқиб кучоқлаб олдим. Саватдан ўзига хос ғоят ёқимли ҳид димоққа урарди. Ойимнинг менга диққат билан қараётганини ҳис этиб ва унинг мени тушуниб турганидан қувониб, ўринга чўзилдим. Энди юрагим сиқилмас, дард ўрнини умид эгаллаганди.

8

Мени уйқу элитди ва биринчи хўроз қичқиригигача, қуёш чиқиб, тонг шабадаси юргунча кўз учида ухладим, бу пайтда ҳали шудринг қуримаган, йўл чанги кўтарилмаган бўларди. Ойим ҳам уйғонган бўлиб, шошмайгина сочини тарарди.

– Нима бўлди, Абдулла?

– Ҳеч нарса. Уйқум келмаяпти.

– Ҳали кун чиққани йўқ-ку.

– Ҳозир чиқади.

– Бирпас ухлаб ол, болажоним. Худо ўзи тинч уйқу берсин.

Мен яна ётиб олдим ва илк қуёш нурларини кўриш учун бетоқатлик билан деразага кўз тикдим. Вақтни қисқартиш учун аввал шифтдаги тўсинларни санаб чиқдим, сўнг девордаги тирқишларни. Уйда сочилиб ётган буюмларни бир-бир кўздан ўтказдим. Вақт ҳаддан ташқари секин ўтарди. Мана, ниҳоят уй ичида бахтли куннинг даракчиси бўлмиш қуёш нурлари жилва қила бошлади.

Мен каравотдан сапчиб турдим-да, ҳовлига чиқдим. Қайтиб келсам, ойим бошини кафтига тираганча ўтирибди.

– Бугун жудаям шошяпсан-да!

– Ётиш жонимга тегди.

– Овқатланасанми?

– Йўқ.

– Ҳеч бўлмаса сутми, чойми ичиб ол, оч-наҳор...

– Иштаҳам йўқ.

Мен саватни олдим-да, уйдан чиқдим. Атрофдаги ҳеч нарсага эътибор қилмай, шитоб билан кетиб бораёлман, юрагим ҳаприқарди. Назаримда юрмаёлман, ҳа, сузаялман, мана бу кўчанинг эса охири йўқдай.

Нега бахтга элтувчи йўл бунча узун бўлади? Қайтиш йўли эса тўрт қадамчалик туюлмайди.

Мен нафасимни ростлаш ва ўпкамни босиб олиш учун тўхтадим. Майли, Васмия туриб олсин, бемалол ўзини тартибга келтирсин ва мени ширин табассум билан кутиб олсин. Дилимдаги араз муҳаббатимдан устун келолмасди. Мен

Васмияга нима дейишимни ҳам билмасдим. У шу қадар маъсумки, бир нарса дейишга ҳам тилинг бормайди.

Орқамдан қадам товушини эшитиб, ўгирилиб қарадим ва ёмғирпўшини қўлтигига қисиб олган Абу Юсуфни кўрдим.

– Ҳа, Абдулла! Йўл бўлсин каллайи саҳарлаб?

Мен шошиб қолдим ва тушунтиришга уриндим:

– Мен... анави... ойим... мана бу...

У саватга кўз югуртирди.

– Кимники бу?

– Фаҳднинг отасиники. Ойим...

У сўзимни бўлди:

– Яхши, яхши! Демак, ойинг юборган. Шунақа демайсанми. Лекин, Абдулла...

Мен ўзимни бутунлай йўқотиб қўйгандим.

– Нимайди, Абу Юсуф амаки?

У елкамдан қоқиб қўйди.

– Айтмоқчиманки, онага шунақа ёрдам бериб бўларканми? Сен энди кичкина бўлмадинг, биронта касбнинг, жиддийроқ ишнинг бошидан тутадиган вақтинг келди.

Мен ўзимни оқлай бошладим:

– Амакижон, мен денгизга қатнайман... юк ташийман... хуллас, ишляпман.

– Сен сира шу денгизингдан қолмадинг-қолмадинг-да.

– Уни ўлгудай яхши кўраман!

– Ойингга ёрдам керак. Эркакнинг ёрдами керак.

– Биламан. Ойим темирчи Абу Жосимга шогирд тушишимни хоҳлаган эдилар.

– Нега шогирд туша қолмадинг?

– Темирларнинг жангир-жунгирига тоқатим йўқ!

У бошини ирғаб, хўрсинди:

– Ойинг ўғлимни ёнингизга олинг, деб мендан ҳам илтимос қилганди.

– Бунақа иш ҳам менга ёқмайди.

Унинг жаҳли чиқди:

– Тоқатингиз йўқ, ёқтирмайсиз! Ў-ҳў, мана бу бойваччани кўринг-у... Бирон ҳунар ўрганмасанг бўлмайди! Ё буни ўзингга иснод деб биласанми?

– Абу Юсуф амаки, – дедим мен аста, – мен балиқчи бўлмоқчиман.

У ҳайрат билан менга тикилди:

– Агар иш кўнгилга ёқса, ундан ҳар доим катта наф келади. Буни ҳамма биллади. Ойинг-чи, у нима дейди?

– Ойим рози бўлди.

Абу Юсуф елкамдан шап-шап уриб, деди:

– Бўпти, билганингни қил. Оллоҳ ўзи ёр бўлсин! Ойингни унутма фақат!

Оллоҳ менга ёр бўлармикан? Васмияни кўрармикинман?

Абу Юсуф билан бўлган суҳбат таъбимни хира қилган бўлса-да, вақтни анча қисқартириб олгандим. То Абу Юсуф кўздан йўқолгунча кутиб турдим, сўнг йўлда давом этдим, йўқ, қанот боғлаб учдим. Мана, Васмияларнинг уйи, бами-соли бировнинг нозик қўли, “тезроқ келсанг-чи”, деб имлаётгандай у мени тобора ўзига тортмоқда эди.

Эшиккача бордим-да, бутунлай шалвираб қолдим ва худди ўтган галгидек узоқ вақтгача эшикни тақиллатишга журъатим етмади. Эшик очилди-ю, ҳавони хушбўй атир ҳиди тутди. Қаршимда Васмия турарди – худди самовий фаришта-нинг ўзи.

– Абдулла! – қичқариб юборди у севинчдан гул-гул яшнаб.

– Ҳа, бу мен. – Товушимда гина оҳанги бор эди.

Мен, ҳа, бу менман, ваъданг билан уйқуси ва тинчини ҳаром қилган, сен сира раҳм қилмайдиган, ниҳоят, учрашувга қачон келишингни билмоқ учун онаси-дан уйингга юборишини ялиниб-ёлборишга мажбур қилган ўша Абдулла бўламан, деб юборишимга бир баҳя қолди.

Бу барча гапларни Васмия кўзларимдан уқди-ю, ерга қаради.

– Хуш келибсан, Абдулла, хуш келибсан.

– Абдуллани унутдингми? – ғамгин оҳангда дедим мен.

– Худо ҳаққи, йўқ! Фақат...

– Нима “фақат?” Воз кечдингми?

– Йўқ!

– Нима бўлмаса?

– Қўрқаман, назаримда биров мени пойлаётгандай.

– Менга осонми? Ҳеч ўйламадингми?

– Мен доим сен тўғрингда ўйлайман. Лекин сира журъат қилолмадим.

– Қўрқма. Биз бирпасгина ўтирамик, сен қайтиб келаверсан, – у хўрсиниб кўйди.

– Аини шу бугун тош кўйиб кўймоқчи бўлудим.

– Демак, тунда?..

Васмия жилмайиб бош ирғади.

– Тагин менга шунчаки тасалли бериб, ўзинг келмай кўймайсанми?

– Оллоҳ қасам! Бугун энг қулай пайт. Ойим қариндошларимизникига меҳмонга кетадилар, у ёқдан кеч, чарчаб қайтадилар. Мен ётиб ухлагунларича пойлаб тураман-да, аста уйдан чиқаман. Фақат биров билиб қолмаса бўлгани. Уйдагилар билиб қолишса, худди бошимни олишади.

– Оллоҳ ўзи мадад берсин. Ҳаммаси яхши бўлади. Биров кўрганда ҳам барибир танимайди. Қизлар ҳам, аёллар ҳам абода юзларини ёпиб юришади, ҳам-малари бир хил.

– Фақат сен мени шу яқин орада кутиб тур, бир ўзим йўлни тополмайман.

– Бўлмаса-чи.

Саватни узатар эканман, кўлимни Васмиянинг кўлига кўйдим. У кўлини тортиб олмади, фақат титраб кетди ва кўзини ерга олди. Қизарди. Мен унинг кўлини кўйиб юбордим, нигоҳим билан хафа бўлмаслигини ўтиндим. У ваъдасида туражагини билдириб, бош ирғаб кўйди.

Бечора Васмия! Бошқа қизлар каби у ҳам кўрқар эди ва менинг ундан хафа бўлишга ҳаққим йўқ эди. У ҳали ўн тўртга ҳам тўлмаганди. Мен эса зодагон оиласининг қизини унга муносиб бўлмаган, кимсан, Марюм Даллоланинг ўғли билан учрашувга чиқишини талаб қилаяпман! Жамиятимизнинг урф-одатлари бу қадар бешафқат бўлишига у айбдорми? Агар у келмаса, мен уни тушунишим, кечиришим ва яна учрашувга чиқишини пойлашим керак. Хаёлни чалғитиш керак, бугунги тун ҳақида ўйламаслик, ўзни қийнамаслик керак. Суюнишга ҳали эрта бўлса-да, умидни ҳам узиш керак эмас. Бўлганича бўлар. Ахир учрашувни орзу қилиш ва уни кутишнинг ўзи ҳам буюк бахт эмасми.

Уйга қайтар эканман, мен ўзимдан беҳуда хаёлларни қувишга ҳаракат қилардим: бир-бирига ёпишган уйларни, деразаларни бир-бир кўздан ўтказаман. Демак, ҳамма ухлапти ва Васмияни ҳеч ким пайқамайди. Қани энди то Васмия уйига қайтгунча мушуклар ҳам миёвламаса, чумчуқлар ҳам чирқилламай турса. Бўлмаса уни чўчитиб юборишади-да.

Афтидан, орзу тагин мен билан ҳазилмачоқ ўйнашга аҳд қилган кўринади. У юрагимни ҳам, шууримни ҳам маҳкам банди қилиб олиб, ўй ва ташвишлардан кўра ҳам кўпроқ қийнамоқда эди. Тасаввурим бисотидаги барча рангларни ишга солиб, бўлажак висол онларини чизмоқда эди. Фақат мен Васмияга нима

дейишимни билмасдим. Ҳар ҳолда у ҳам мен билан нималар тўғрисида гаплашишни тасаввур қилолмаса керак. Бахт олдида қуруқ сўзлар нима деган гап бўлибди! Хотирамда оз-оз учқунланиб учар ва учиб кетар эди сўзлар, биронтасини ҳам англаб етолмасдим, бошим қовоқдай шишиб, қулогимга ойимнинг гаплари чалинади: “У бой, зодагон оила қизи бўлса. Сен-чи, Марюм Даллоланинг боласисан. Фирт етим бўлиб туғилгансан”. Бироқ шу аснода Васмиянинг ойим овозини босиб кетувчи ваъдаси эсимга тушади. Бой оила қизи юрагининг тўрида бир камбағал йигитга бўлган севгисини асраб-авайлашини, барча чекловларга қарамасдан уни тутиб туришган чордевор ичидан қутулиб чиқишга тайёр эканини ойим билса эди.

Билмадим, бир ҳафта ичида сингиб кетган ҳидни ювиб ташлаш учун устимдан қанча сув қуйдим экан. Қоқ миямдан елкамнинг чуқуригача бўлган ҳар бир толани узоқ ишқаладим.

Ойим неча марталаб эшик қоқдилар:

– Абдулла, нима қилаяпсан у ерда?

– Ювинаяпман.

– Шунча узоқ-а? Худди тўй олдидан куёвтўрадай-а!

Дарҳақиқат, мен ўзимни куёвдай ҳис қилаётгандим.

– Тезроқ бўл, Абдулла! Ҳали нонга боришинг керак.

Нонга бориб келаман, ўйлардим мен, ойим билан овқатланаман, у уйқуга кетиши билан билдирмасдан уйдан чиқиб кетаман.

– Пахтадай оқарибсан ўзиям! – деди ойим бўғриққан юзимга назар солиб.

– Роса балиқ ҳиди сингиб кетган экан!

– Юзингни шилиб туширибсан-ку!

– Нақ қайноқ сувда ювиндим-да!

– Қушдай енгил тортган бўлсанг керак? – эркалаб деди ойим. Менинг бу тадорикларим сабабини ойим қаёқдан билсин.

Одатда Васмияларникига борганда киядиган янги кўйлакни эгнимга илаётганимда ойим сўраб қолди:

– Ясан-тусан қилаяпсанми?

– Менга шу кўйлак ёқади.

– Ёқса, кия қол.

Шундай дея ойим менга синовчан тикилди.

Мен ўзимга атир сепдим, сочимни чиройли қилиб тарадим.

– Йўл бўлсин? – ойим ҳайрон.

– Денгиз бўйини бир айланиб келай, жуда нафасим сиқилиб кетди.

– Тунда-я? Денгиз бўйида?..

– Денгиз билан дўстлашиб қолганман-ку. Наҳотки, билмасангиз!

– Фақат тезроқ қайт, хўпми?

– Хўп.

9

Борлиқ туннинг ҳарир қора чодрасига ўранган. Кўча жимжит. Фақат юлдузларгина уйғоқ: улар жўрттага йўлимни ёритмоқчи бўлиб ерга хира нур сочаётган ой – тун маликасини қўриқлайдилар.

Юрагимда ҳам севинч, ҳам ҳадик, ҳам бетоқатлик.

Лекин мен шошмай юриб бораяпман, мушукнинг думидан босиб олмасликка, чигирткани чўчитиб юбормасликка тиришаман. Уйларнинг деразалари ёпиқ, чироқлар ўчган. Одамлар ухлаяпти. Уларнинг кўз ва қулоқлари ҳам ухлаяпти. Енгил шабада қуриган япроқларни учирди-да, ҳавода айлантириб, яна аста ерга қўйди.

Мана, Васмия яшайдиган кўча. Мана, табаррук эшик. Кутиш онлари чидаб бўлмас даражада узоқ чўзилади. Ниҳоят, енгил шарпа эшитилди. Бу у... Васмия. Мен уни кўрмадим, аммо у эканини ҳис этдим – ўзининг қора шойи абосида. Қафасдан қутулиб чиққан қушдай у мен томон яқинлашиб келарди. Мана, у ёнимда.

Мен унинг дағ-дағ қалтираётган қўлини маҳкам сиқдим. Васмия қочиб кетади, деб кўрқдим. Асаби чидолмаса керак! У гуноҳдан, шафқатсиз Фаҳддан шунақанги кўрқардики! Оламдаги ҳамма нарсадан кўрқарди.

– Кўрқаяпсанми, Васмия?

– Кўрқаяпман!

Мен унинг қўлини маҳкамроқ сиқдим.

– Кўрқма! Ёнингда мен борман!

– Қандай қилиб чиқиб келганимни ҳам билмайман!

– Афсусланаёпсанми?

– Йўқ, лекин... ишқилиб, кўриб қолишмасмикан, деб кўрқаяпман.

– Денгиздан бошқа бизни ҳеч ким кўрмайди. Ё денгизни соғинмадингми?

– Жуда соғинганман! Айниқса, денгизни тунда кўришга интиқман.

Унинг овозида шодлик оҳанглари бор эди.

– Ҳозир шоҳиди бўласан. Энди бу ёғи узоқ эмас.

– Сувда оёқланг кечаман ҳамми?

– Кечасан, унда дур ҳам терасан, сув устида булутдай айланиб парвоз ҳам қиласан.

Биз деворга қапишганча тик турардик, жойимиздан жилишга журъат қилолмаётгандик.

– Қумда ўйнаймизми?

– Уй қураммиз.

– Кемачалар ҳам қураммиз. Лойдан болачалар ясайммиз.

Юрагим чертилган тордай садоланиб, ҳаприқиб кетди.

– Бўлди энди! Кетдик, Васмия!

– Сени балиқчилар билан денгизга боради, деб эшитаман. Балиқ тутишни ўрганиб олдингми?

– Ҳозирча йўқ! – суст-босиқ жавоб бердим мен ва шу заҳоти қўшиб қўйдим:

– Лекин ўрганиб оламан. Сен учун, Васмия! Ҳамма балиқларни тутаман-да, оёғинг тагига келтириб ташлайман. Хоҳлаганингни танлаб олаверасан!

Қиз ноз билан кулиб қўйди.

– Мен ҳар хил товланадиганини хоҳлайман!

– Ҳар хил товланадиганидан тутаман.

– Кейин, менга ўхшаган бўлсин!

– Худди ўшанақасидан тутаман!

– Кейин... сени севадиган бўлсин.

Васмия қўлимни аста сиқиб қўйди.

– Менга балиқнинг ҳам, сув парисининг ҳам севгиси керак эмас. Сенинг муҳаббатинг керак, ёлғиз сенинг!

Васмиянинг қўли шунақанги илиқ ва нафис эдики!

Биз кўчанинг охиригача юриб ўтганимиздан кейин мен Васмияга шипшидим:

– Энди мен олдинда бораман.

– Бир ўзим кўрқаман!

– Сен ёлғиз эмассан. Мен салгина олдинга ўтиб оламан.

– Мен барибир кўрқаман!

Менинг унга раҳмим келиб кетди, аммо бирга юриш хатарли эди. Мени маҳаллада билишарди, Васмияни эса билишмасди. Қора абосида уни ҳеч ким та-

нимаса-да, шубҳа уйғотиши тайин эди. Мен эсам суюқоёқ хотин билан учрашувга бораяпман, деб айтишим мумкин. Ҳамма эркаклар шундай қилишади. Уларнинг қувноқ маҳаллага олиб борадиган кўчадан ўтиб боришларини кўрар эдим.

Васмия кўлимга азбаройи қаттиқ ёпишиб олганидан уни зўрға ажратдим.

Энсиз йўлдан биз, ниҳоят, денгизга етиб келдик. Бизни олқишлаётгандек, у билинар-билинимас тебранар эди. Биздан кўрқувни аритиш учун минглаб қўллар билан кучоқлар, нафаси билан елпир эди. Неча йиллар айрилиқдан сўнг бизни кўриб ўзида йўқ суюнарни. Сув кўтарилган чоғларда баланд қоя камарларида майда балиқчалар ва турли жонзотлар паноҳ топар эди. Сув қайтганда эса у ерда кўчманчи қушлар ошиён қуларди.

Бизлар ҳам шу қушлар мисоли эдик. Ёт нигоҳлардан, ҳатто бизни одамларга бориб чақиб бериши мумкин бўлган енгил эпкиндан қоя остида яширинишга қарор қилдик. Биз шундоқ кум устида ўтирар ва бир-биримизнинг кўзимизга қарашдан кўрқар эдик. Балки, ийманиш туфайлидир. Сўнг бармоқларимиз орасидан шопириб кумни ўйнай бошладик. Шунда бирдан бармоқларимиз чалкашиб кетди. Биз ҳаяжондан тош қотиб қолдик. Мен чўчибгина Васмиянинг ҳўл қўлини сиқиб қўйдим. Унинг узун қора сочлари кўлимга тегиб турарди. Сочлари шамолдан тўзиб, юзини, чақноқ кўзларини яширарди.

Мен оҳиста унинг юзидан сочларини суриб қўйдим, унинг кўзларига боқдим ва ўзимни бамисоли бу кўзлар қаърига сингиб кетаётгандек ҳис қилдим. “Мен сени севаман, Абдулла!” – Васмиянинг нигоҳида мен шу сўзларни уқдим ва мен ҳам нигоҳим билан жавоб қайтардим: “Мен ҳам сени севаман, Васмия!”

– Ҳали ҳам кўрқаяпсанми? – сўрадим мен.

– Билмадим... – хўрсинди Васмия. – Оз-моз. Нимадан кўрқаётганимни ўзим билмайман.

– Кўрқма. Кел, уй қураимиз.

Биз ҳўл қумларни бир жойга тўплай бошладик.

– Ихчамгина уйча қураимиз, – таклиф қилди Васмия.

– Яхшиси, каттакон уй қураимиз, – эътироз билдирдим мен.

– Иккаламизгами? – маънодор қилиб сўради у.

– Болалар-чи, улар қаерда туришади?

Васмия тарадудланди, у бундай саволни кутмаганди. Мен ҳозиргина биз қумдан тиклаган мана бу уйдек қўлнинг бир ҳаракати биланоқ бузиб бўлмайдиган ҳақиқий уй тўғрисида гапираётганимни у энди англаганди.

– Бизнинг кўп болаларимиз, ўғил ва қизларимиз бўлади, – давом этдим мен.

– Шунча исмни қаердан топамиз?

– Қизларимизни Васмия деб атаймиз. Мен буни олдиндан ўйлаб қўйганман.

Васмия завқланиб кулиб юборди:

– Ўғилларимизни-чи? Уларни ҳам Васмия деймизми?

– Йўқ, ўғилларга исмни сен ўйлаб топасан!

– Мен?

– Бўлмаса-чи. Қизларга мен, ўғилларга эса – сен.

– Ундай бўлса, мен ҳаммасини Абдулла деб атайман.

– Бўлади. Васмия ва Абдулла. Улар катта бўлишади ва бир-бирларини севишади. Абдулла – Васмияни ва...

– ...Васмия – Абдуллани, – мен учун Васмия кўшимча қилди.

Биз майда тошчаларни, чиғаноқларни, чўпларни териб тўплладик-да, дилга хуш ёқувчи сўзларни айтиб-айтиб уй қура бошладик: мана бу – бизнинг хонамиз, мана бу қизларники, мана бу – ўғилларники. Мана бу ерда меҳмонхона бўлади, ана у ерда ошхона, газхона, чўмилиш хонаси бўлади.

Кейин таёққа сувўтларни ўрадик-да, ҳовлининг қоқ ўртасига суқиб қўйдик.

- Мана бу ерда серсоя дарахт ўса қолсин, – деди Васмия.
- Йўқ, мевали хурмо дарахти.
- Болалар сояни яхши кўришади, – деди аччиғланиб Васмия.
- Хурмо – Оллоҳнинг неъматиди. Бунинг устига у тотли ва фойдали бўлади.

Васмия ён берди:

- Ўзинг биласан. Ишқилиб, соясида дам оладиган бўлсин-да.
- Болалар дарахт тагида ўйнаб, ойда бир-бирларига ҳикоялар айтишсин.
- Эҳ, Абдулла, мен шундай уйим бўлишини жуда хоҳлардим.
- Рост айтасанми?

У бошини қуйи солди. Унинг нималар ўйлаётганини, кўнглидан нималар кечаётганини англашга ҳаракат қилиб мен унга қарардим.

- Васмия!
- А? – у сесканиб тушди.
- Келишга қандай юрагинг бўлди?

Васмия титраб кетди, ранги оқарди – афтидан, саволим унга ёқмаганди. Эҳтимол, мени ёмонлапти, деб ўйлаб пушаймон қилаётган бўлса керак. Мен бу ноқулайликни йўқотиш учун шошиб дедим:

– Мен билан учрашувга кўнглинг бормиди ё йўқмиди, шуни билмоқчи эдим, холос.

Васмия енгил нафас олиб, жилмайди, бошини сарак-сарак қилди.

– Демак, сен ҳам учрашмоқчи бўлгансан, уйимиз, бўлажак болаларимиз ҳақида орзу қилгансан, шундайми?

– Ҳм... Ҳа!.. Орзу қиламан!

Ниҳоят, кўнглим ўрнига тушди.

– Яхшиямки, отанг билан Фаҳд уйда йўқ, бўлмаса биз учрашолмасдик.

– Мен улардан ўлгудай қўрқаман.

– Ҳамма қизлар отаси билан акасидан қўрқади.

– Ўғил болаларга маза. Улар ҳеч кимдан қўрқишмайди.

– Нималар деясан? – сўрадим мен кулиб. – Мен аканг Фаҳддан жуда қўрқаман.

– Нима учун?

– Чунки у бой. Бойлар эса камбағалларни ёмон кўрадилар.

– Наҳотки? – Васмиянинг овозида ҳайрат оҳанги бор эди, орамизда тубсиз жар борлигини у айна дақиқаларда унутганди. – Бу менинг хаёлимга ҳам келган эмас.

– Хаёлингга келмаслигини биламан.

– Ҳамма одамлар бирдек.

– Шундай деб сен ўйлайсан. Бошқалар-чи?

– Бошқалар билан нима ишимиз бор?

– Ахир, биз одамлар орасида яшаймиз-ку. Сенинг қариндош-уруғларинг нима дейди?

– Сен мен билан қариндош-уруғларим тўғрисида нотўғри ўйлар экансан.

– Мен эмас, ҳаёт сени менга нотўғри кўз билан қарайди.

– Нега шунақа деб ўйлайсан?

– Мен ҳеч нарса ўйламайман. Ўзинг қара, мен, яъни Марюм Даллоланинг ўғли, эртага отангнинг олдига бораман-да, сизнинг қизингизга уйланмоқчиман, дейман.

– Нималар деясан ўзи? – Васмия қизариб кетди.

– Айтмоқчиманки, агар сенга уйланмоқчи бўлсам, нима бўлади?

У чуқур хўрсиниб, бошини қуйи солди.

– Отанг нима дейди? Онанг-чи? Мени жинидан ёмон кўрувчи аканг-чи? Одамлар нима дейди?

- Ойим сени яхши кўрадилар, отам ҳам...
- Яхши кўриш етмайди. Гийбатлардан, хурофотлардан устун бўлиш керак.
- Бу ерда гийбатга бало борми?
- “Бало борми” дейсанми? Бой билан камбағалнинг ўртасида тубсиз жарлик ётади. Ҳаёт шунақа. Бундан энг аввал камбағаллар азоб чекадилар.
- Абдулла, унақа дема!
- Мен бор гапни айтаяпман, Васмия!
- Шошмаслигинг керак, – бир оз сукунатдан сўнг деди Васмия.
- Шошаётганим йўқ, шунчаки мен ҳаммасини олдиндан биламан.
- Ҳозирча бу гапларни кўя тур! – унинг овозида илтижо оҳанги бор эди, юрагида аланга олган севинч ўти сўнганди.
- Жаҳлинг чиқмасин, Васмия. Мени кечир. Мен орзуларга қаттиқ берилиб кетдим.
- Нима, орзулар ҳеч қачон рўёбга чиқмайдими, Абдулла?
- Менинг сенга муҳаббатим орзу эмас. Лекин мен бошқа орзуларни ҳам рўёбга чиқишини истайман.

Гўё юлдузларни, ойни, шабадани гувоҳликка чақирмоқчи бўлгандай, Васмия тепага разм солди. Сўнг нигоҳини денгизга тикди.

Биз қояга суяниб ўтирардик. Бахтимизга ҳеч нарса халақит бермаётган эди, ҳеч нарса уни бўға олмайдигандек эди. На денгиз шовқини, на сувда сузиб юрган балиқ, на оёқ остидаги шовдироқ қум. Бу сониялар осудалигини бузишга ким ҳам журъат этарди? Кимнинг беибо нигоҳи бу жойларга етиб кела оларди?

Севинчимнинг чек-чегараси йўқ эди. Васмия шу ерда, ёнимда. Тун ўзининг чойшабини устимизга ташлаб қўйган, бизни ҳимоясига олган. Биз бир-биримизга беғубор, маъсум, гоҳо ҳеч қандай маъносиз сўзларни шивирлаб гапирардик. Биз вақт ҳақида эсдан чиқарган эдик, тунқоровул ва денгиз назорати ҳақида буткул унутгандик.

Бирдан... Узоқдан заиф шуъла пайдо бўлди. Васмия титраб кетди ва менга ёпишиб олди.

– Абдулла! – Унинг шивирлашида ожиз фарёд қулоғимга чалинди. Ундаги қўрқув менга ҳам ўтганди. Мен қотиб қолдим. Лекин ўша заҳоти ўзимни қўлга олдим.

– Кетдик!!!

Агар бизни бу ерда, денгиз бўйида, тагин тун чоғи кўриб қолишса, нима бўлишини ўйлашнинг ўзи даҳшат эди. Нур эса тобора яқинлашиб келарди.

– Кетдик дедим!

– Қаёққа?

Дарвоқе, қаёққа? Қаршида – қоя. Унга яшириниб бўлмасди. Қаёққа қочиш мумкин?

Олдинда денгиз қорайиб кўринарди. Балиқлар ва чиғаноқлар маскани, очилмаган сирлар ва куйланмаган қўшиқлар паноҳгоҳи. Ёруғ ёрқинроқ бўлиб борарди.

– Мен денгизга яширинаман! – шивирлади Васмия.

Рухим чўкиб кетди.

– Ахир сен...

Васмия мендан юлқиниб чиқди:

– Ўйлаб ўтирадиган вақт эмас. Улар келиб қолишди!

– Ахир сен... – Гапимни тугатолмадим. Васмия қочиб кетди. Ахир у на шўнғишни, на сузишни билар эди-ку!

Васмия денгизга яширинди, энди мен унинг на нозиккина қаддини, на елкасига ёйилган сочини кўрардим. У бамисоли каптардек “парр” этиб учди-ю кет-

ди. Ваҳима бало-қазодек бостириб келарди. Нур эса жуда ҳам яқин келиб қолганди. Севишганларни чўчитиб айланиб юрган бу тунги назоратчи эди.

Мен Васмия денгизга кирган ҳалиги жойдан сал нарига бориб, қалтироғимни босиш ниятида қоя ёнига чўқдим. Сўраб қолишса, тунлари денгиз бўйида сайр қилишни яхши кўраман дейман-қўяман. Улар кетиши билан Васмияни уйига қузатиб қўяман, вассалом.

Мен бир оз тинчландим. Бироқ Васмия қўлини суғуриб қочганда юрагимни тиглаган туйғу ҳамон ўтиб кетмаганди. Қулоғимда эса сув қулқуллаётгандек туюлмоқда эди...

Чироқ нури кўзимга урилди.

– Сен бу ерда бир ўзингмисан?

Назаримда акс-садо бу саволни минг карра қайтаргандек бўлди.

– Бир ўзим, – жавоб бердим мен ўзимни дадил тутиб, сўнг беихтиёр денгизга қараб қўйдим. Қиттаккина ҳаракат, сувнинг биргина чапиллаши сезилдими, таъмом, ҳаммаси фош бўлади.

– Тунда бу ерда нима қилиб юрибсан? Топган вақтини...

Мен индамадим.

– Тур ўрнингдан, эшшак, қани, жавоб бер! – ўкирди назоратчи.

Мен ўрнимдан турдим, лекин ҳеч нарса деб жавоб бермадим. Фикримни ҳеч бир жойга тўплаёлмаётгандим.

– Гапир! Тунда бу ерда нима қилиб юрибсан? – такрорлади назоратчи.

Даҳшатдан ерга ағдарилиб тушмасликка ҳаракат қилиб, гудрандим:

– Уйқум келмаяпти. Бир айланиб келай дедим.

– Уйинг шу яқин-атрофдами?

– Яқин. – Мен қўлим билан кўрсатдим.

– Демак, бу ерда бир ўзингсан, шундайми?

Савол дағдағадай жарангларди. Томоғим хиппа бўғилиб қолган, бироқ бир амаллаб жавоб қайтардим:

– Албатта, бир ўзим.

Назоратчи у ёқ-бу ёққа кўз югуртирди. У ҳамон ҳавода анқиб турган висол исини итларга хос димоқ билан туйганидек, сирни фош этиш ниятида кетмай турарди. Бироқ сирни денгиз ўз қаърига яширган. Тўлқинлар Васмияга мурувват кўрсатмоқда эди: на бирон товуш, на шивир, на “ух” деган нафас қулоққа чалинарди.

Назоратчи йўталиб олди-да, кетишга чоғланди, бироқ бирдан ўгирилиб деди:

– Уйга жўна!

– Ҳозир кетаман.

– Бундан кейин бу ерда қорангни кўрмай!

– Хўп бўлади!

У тезгина кўздан йўқолди. Мен ўзимни худди уйга кетаётгандек қилиб кўрсатдим, бироқ фонар ёруғи ғойиб бўлиши ҳамон ўйлаб-негиб ўтирмай ўзимни денгизга отдим.

10

Оёқларим ўзимга бўйсунмасди. Худди қанот ўсиб чиққандай севгилимга ёрдамга учиб кетаяпман. Денгиз Васмияни яшириб, муҳаббатимизни шармандалиқдан сақлаб қолганди. Васмияни чойшабдай яшириб олган тўлқинларни босмаслик учун мен бамисоли сув узра парвоз қилиб кетаётгандайман.

Қани Васмия? Унга нима бўлди? Ҳозир у сув остидан сапчиб чиқади-ю, но-зик қўлларини мен томон чўзади! Ёки ёвуз кўзлардан беркиниб, мени кутиб ўти-

раверармикан? Қаердасан, Васмия? Мана бу тўлқин остидамисан? Ёки анавинингми? Ҳой, тўлқинлар! Бир нима десангиз-чи! Кўпигингизни итқитинг-да, кулогимга айтинг: маҳбубанг бу ерда, сенинг қачон келишингни ва қўлларингда кўтариб, ой ёритиб турган ва сарин шабада эсаётган қоя олдига, ҳаёт истиқболига олиб чиқишингни кутмоқда денг!

Мен белимгача сувга тушдим-да, кафтларим билан уриб-уриб чақира бошладим:

– Васмия! Васмия!

Алам тўла товушим титрар, бўшлиққа сингиб кетмоқда эди. Кейин сувга шўнғидим, сув тубини титкилаб, тўлқинлар билан олишарканман:

– Васмия! Васмия! Чиқ! Ҳеч ким йўқ! – деб чақирардим.

Сас-садо йўқ. Сув ҳам чапилламас эди. Чор атрофни зулмат қаърига тортган. Зулмат юрагимга ўрмалаб кирди. Ҳатто денгиз кўпиклари ҳам қорайиб кетганди. Ўқтин-ўқтин юлдузлар ёруғида кўпик оқаришиб кўриниб қоларди. Тўсатдан абога кўзим тушди. Тўлқинлар уни аёвсиз тортқилар, гоҳ ёйиб юборса, гоҳ думалоқ қилиб ўрарди...

Мен абони тутдим-да, кўксимга босдим. Ниҳоят, Васмия кўркувини босиб олган эди ва сувдан чиқиб келганди. Лекин бу Васмия эмас, бор-йўғи або эди. Демак, Васмия шу атрофда. Мен сувга шўнғидим ва... уни топдим! Титроқ қўлларим билан кўтардим. У пардай енгил эди. Юзини силадим.

– Васмия, кетамиз энди.

У жим эди.

– Васмия, бир нарса де! Кетайлик тезроқ!

Мен уни силкита бошладим. У кўзини очмас, ингранмас, қилт этмасди. Мен Васмияни қучоқлаб, худди телбадай ёлворардим:

– Кўзингни оч, маҳбубам! – унинг ўлганига ишонгим келмас, буни хоҳламасдим ҳам. Мен Васмияни қаттиқ силтадим, ҳатто гул ҳам дахл қилмаган (бу – аниқ!) юзини шап-шап урдим. Унинг ойдай жамолида даҳшат ифодаси қотиб қолганди: афтидан, у ҳаво олиш учун бошини чиқарган-да, яна сув остига яширган. Шундан то зийрак назоратчи ўзининг жонга тегар сўроқларини тугатмагунча нафас олмай ўша ерда ўтираверган. Бироқ ҳаво етишмаган. Натижада бизлар шу қадар севган, бахтимизни кўз-кўз қилиб келган денгиз Васмия учун қабрга айланган.

Мен денгизни ёмон кўриб қолгандим. Тўлқинлар устимга ёпирилиб келар, аямай саваларди, мен эса жон-жаҳдим билан қичқирардим:

– Сен – итдан тарқагансан! Ифлосдан тарқагансан! Кўргани кўзим йўқ сени! Ўзим бахтли бўлай деб севгилимни ўғирлаб олдингми! У бўлса сенга пок ниятлар билан келиб эди! Сен қувончимни тортиб олдинг! Ажалинг еткур!

Қўли қўлим устида турганида тириклигида Васмияни қучишга журъат қилмагандим, у эса менинг эркалашимни кутарди, энди бўлса унинг жасадини бағримда қучоқлаб ўтирардим. Илгари ҳатто шабада силамаган ҳўл сочларидан, муздек пешонасидан, юзларидан, лабларидан ўпар эдим.

Денгиз! Васмия сени ҳаётнинг ўзидек севар эди, бизнинг бахтимизни деб севар эди. Лекин сен унга панд бердинг, айна гуллаб турган ёшлигида жувонмарг қилдинг. Фақат тўлқинлар, қум ва чиғаноқларгина билади бу сирни. Эртага қуёш чиқади-ю, бироқ у Васмияни кўрмайди, ўзининг нурли қўллари билан унга тўқнашмайди. “Ана у, сизнинг қизингиз! Зодагон оиладан чиққан қиз! У тунда висолга ошиқаётган эди! Лекин денгиз гуноҳкор қизнинг жонига зомин бўлди!” деб қичқиролмайди.

Лекин қуёшдан ташқари яна назоратчи ҳам бор. Эрталаб одамлар воқеадан

хабардор бўлганларида у мени денгиз бўйида кўрганини эслайди ва ҳаммасини тушунади. Қандай шармандалик! Васмия учрашувга қочиб чиқибди! Тагин ким билан? Марюмнинг ўғли билан! Исқирт тиланчи Марюм Даллоланинг ўғли билан! Заҳарли тиллар ҳатто марҳумни ҳам аяб ўтирмайдилар. Тагин ор-номусли оиланинг қизи эмиш! Отаси билан акасининг уйда йўқлигидан, онасининг ҳеч нарсани ўйламай ухлаб ётганидан фойдаланиб, шартта чиқиб кетибди.

Мен-чи? Мен шу ерда эдим! Чўккан қизни қумга итқитадилар. Нега энди? Ахир мен унинг номусига тегмаган ёки қонини тўккан бўлмасам. Йўқ, Васмия! Сен денгиздан чиқмайсан. У сени кўзи қиймайди. Сени яширади. Сенинг сўнги кўнимгоҳинг бўлади.

Мен ўрнимдан турдим, Васмияни кўксимга босдим. Кўзларимдан шашқатор ёш қуйиларди. Бўйнимгача сувга тушдим-да, шўнғидим ва Васмияни қўйиб юбордим, ҳар икки дунёда руҳини ўзинг қўлла, деб Оллоҳ таолодан илтижо қилдим.

Қайғудан адои тамом бўлганча қирғоққа қайтдим. Денгиз кўзимга балодай кўришиб қолган бўлса-да, мен унга тавалло қилдим:

– Маҳбубамни эҳтиёт қил, абадий асраб-авайла, мурувватли бўл!

Мен сени ҳеч қачон ташлаб кетмайман, бу ерда менинг муҳаббатим дафн этилган. Васмияга балиқ тутиб бериш учун мен балиқчи бўламан. Ҳар бир балиқчада менга унинг сиймоси намоен бўлиб туражак.

Васмияни мен учун эҳтиёт қил, эй денгиз! Уни бағрингга ол! Қирғоққа чиқариб ташлама. Унга айт, мен уни ҳеч қачон унутмайман.

Биз сенинг ҳузурингга зўр умид билан келган эдик, эй денгиз! Бўлажак уйимизни тиклаган эдик, ҳовлига дарахт ўтқазгандик. Лекин сен уни бамисоли жонсиз чиғаноқдек ўз қаърингга жойлаб олдинг.

Бундан кейин ҳам сени севаман, денгиз. Ҳам нафрат қилажакман! Ҳам алқажакман, ҳам қарғаяжакман! Васмия сенинг қалбингда қолажак, сен эса – менинг қалбимда.

Мотамдан силлам қуриганча қум устида ётар эдим, на фарёд қилишга ва на кўрқувни ҳайдашга мажолим етарди.

Нима қилиш керак? Нима тадбир кўришим керак? Эртага нима бўлади? Умм Васмия уйғонади, қараса, ёнида қизи йўқ, уни чақира бошлайди, ҳеч ким садо бермайди. У оёқяланг югуриб ҳовлига чиқади. У ҳамма жойни қидириб чиқади, ҳатто паррандахонагача бориб кўради. Телбаларча кўчага отилади, бошида рўмоли ҳам йўқ, одамларни ёрдамга чақириб, айюҳаннос солади.

Кетиш керак. Бу лаънати жойдан узоқроқ кетиш керак. Шуни ўйлаб, оёғимни қўлимга олиб югура кетдим. Тезроқ уйга бориб олсам бўлгани. Васмиянинг ҳўл абосини пинжимга қисганча кўзимда Васмиянинг муҳрланиб қолган жонсиз чеҳрасини сезиб қолишлари мумкин, деган ўйдан титраб-қақшаганча ҳансираб чопардим. Қий-чув кўтарилади, ҳамма воқеадан хабар топади.

Кўчанинг кимсасизлиги ва сукунати мени таъқиб қилар эди, ёлғизликни чуқурроқ ҳис этишга, Васмияни денгизга қурбон қилгани мен олиб келганимни ўйлашга мажбур ётар эди. Ортимдан нам излар қолдириб чошиб борардим – кийимимдан сув оқар эди.

Васмия билан бирга ўлиб кетишим керак эди, бу баттол оламда бизни фақат ажалгина бирлаштира оларди.

Уйга қандай етиб қолганимни билмайман. Ойимнинг тирик эканини кўриб энгил тортдим. Демак, менинг Васмияни дафн этганим тушига кирмабди. Акс ҳолда ойим тирик қолмаган бўларди.

Ойим ҳали ухлаб ётарди. Бирдан ойим қўлини менинг каравотимга узатди. Каравот бўш эди. Шунда у бошини кўтариб қаради ва менинг дераза олдида турганимни кўрди.

– Абдулла!

Нафасим ичимга тушиб кетди.

– Абдулла!

Мен чурқ этмадим. Ойим ўрнидан турди-да, келиб ёнимга ўтирди. Оз бўлса-да тинчланиш, ўзимга келиб олиш учун уни бағримга босгим келиб кетди.

– Абдулла, нима бўлди сенга?

Мен бир оғиз ҳам сўз айтмадим, фақат қоронғида эласгина кўриниб турган онамнинг қиёфасига қарадим. Сўнг ҳар доимгидек бошимни унинг кўксига босдим, одатда дилгир бўлганимда, бирон нарсадан кўрқиб ё изтироб чекканимда шундай қилар эдим. Бирон жойга яширинишни, бўлиб ўтган нарсаларни унутишни истардим. Барчасини бир бошдан айтиб беришга журъатим етармикан? Лекин ҳеч нарсани яшириш мумкин эмасди. Фақат ойимгина мени тушуниши мумкин. Фақат у ёрдам бериши мумкин.

– Тинчликми ўзи, Абдулла?

Азбаройи изтироб ва қайғунинг зўридан қаттиқ эзилган ҳолда ойимнинг илиқ ва юмшоқ қўлидан тутдим-у, кўзимдан дув ёш қуйилди.

– Ойижон, ойижон, нима бўлганини тасаввур ҳам қилолмайсиз.

– Ё Оллоҳ, хўш, нима бўлди, гапир тезроқ.

– Менинг маҳбубам энди йўқ.

Мен ойимнинг оёғига йиқилиб, ўпа кетдим.

– Гапирсанг-чи! Онагинангнинг бошига тағин не савдони бошлаб келдинг?

– Жуда катта... бахтсизлик юз берди!

Шу пайт қўлимдаги ҳамон сув томиб турган абони кўриб қолди, уни қўлга олиб тўғриларкан:

– Ё Оллоҳ! Бу Васмиянинг абоси-ку! – деди нигоҳи жиддийлашиб.

– Ҳа, бу унинг абоси!

Шу сўзларни айтишим билан вужудимда бир енгиллик ҳис этдим.

– Сенинг қўлингга қандай тушиб қолди?

– Биласизми, Васмия...

– Васмия?!

Ойим қулоқларига ишонмасди. Рост-да, кошки бу ишонадиган гап бўлса.

– Абдулла, нимани айтмоқчисан?

– Сиз ишонолмайдиган гапни!

Мен ерга қарадим.

– Сен Васмия билан биргамидинг?

Мен “ҳа” дегандек бош ирғадим.

– Тунда-я? Қандай қилиб бирга бўласан?

Бизнинг учрашувимиз мумкинлигига ҳатто ойим ишонмаяпти.

Мен жаҳлим чиқиб қичқирдим:

– Ҳа, ҳа! Васмия, тагли-тахтли ота-онадан бўлган қиз мендай бир камбағал, кимсан, Марюм Даллоланинг ўғли билан учрашувга келди. Ҳа... мана шу тунда.

– Ё тавба, эсини еганми у қиз? Сен ҳам эсингни ебсан!

Ойим мени силталай кетди. Унинг кўз ёши ювган чеҳрасидан ҳайрат, даҳшат, ғазаб, дард – барчасини баравар уқиб турардим. Ойимга бундай азоб бергунча ўлиб кетганим минг карра афзал эди. У оҳ-воҳ қилар, саннар эди.

– Ойижон, кечиринг мени! – шивирлаб дедим мен.

Ойим, тишини тишига босиб, сочимдан тутамлаб, ғазаб билан деди:

– Нима қилиб қўйдинг? Қизнинг номусига теккандирсан-да!

– Йўқ, ойи. Унга қўлимнинг учини ҳам теккизганим йўқ. Худо урсин!

– Нима бўлди бўлмаса? Гапир!

– У ҳалок бўлди!

Ойим ерга чўка бошлади ва дағ-дағ қалтираб қўлимга ёпишди.

– Нима дединг?..

– У чўкиб кетди!

Ойим ҳеч нарса демади. Худди эс-ҳушидан жудо бўлгандек эди. Мен уни сира бундай ҳолда кўрмаган эдим.

– Ойи! Ойижон!

Ойим жавоб қилмади. Инграниб йиғлаганидан вужуди силкинарди. Мен ойимни кучоқлаб олдим ва тасалли бера бошладим.

– Ойи, менда айб йўқ, унинг ўзи... у...

– У? Балки сендирсан? Нимага у чўкиб кетади?

Шундан кейин ойим башарамга тарсакилар ёғдира, бошимни дераза раҳига ура кетди. Тўхтовсиз қарғарди. Кўз ўнгимда ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Гоҳ тепада бўламан, гоҳ пастга тушаман, гўё ўткир найзалар санчилгандек бошим ловуллаб қақшарди.

Қанча вақт ҳушсиз ётганимни билмайман. Ўзимга келганимда эса ойим мени қўлида тутиб турар, юзимга сув сепиб, силтар эди.

– Абдулла! Кўзингни очсанг-чи!

Балки буларнинг барини тушимда кўргандирман?

Бироқ ойимнинг йиғламсираган юзидан билдимки, булар туш эмас, ўнгим эди. У Васмия исмини тилга олиши ҳамон мен ҳаммасини эсладим. Бўлиб ўтган фожиадан далил сифатида Васмиянинг гижимланган ҳўл абоси эгасига мотам тутгандек олдимда ётарди.

– Энди нима қиламан, ойи? Васмия йўқ бошқа...

– Биз-чи? Бизни ўйладингми? Биз ҳам тамом бўламиз! Биз тўғримизда одамлар нималар демайди энди? Наҳотки ҳеч нарса қилиб бўлмади ўшанда? – Ойимнинг овозида ғазаб оҳанги бор эди.

Мен тикка қараб жавоб бердим:

– Таъна ва дашномлар фойдасиз. Бирор нарса қилиш керак!

– Ҳа, бир нарса қилиш керак, – маъқуллади ойим. – Лекин фақат сени деб! Сен икки бора гуноҳкорсан! Шўрлик қиз учун! Унинг ота-онаси учун! Улар бизга шунақанги меҳрибон эдиларки. Сен бўлсанг, уларнинг қизини ўлдириб, марҳаматли қўлини силтаб ташладинг.

– Мен уни севардим, ойи!

– Демак, сен уни виждонан қадрлашинг керак эди, икки бора кўп қадрлашинг керак эди. Севган одам севгилисига озор етказмайди...

– Оллоҳ шоҳид, мен айбдор эмасман! У кўрқиб кетди-да, денгизга яширинди. То мен уни қидириб топгунча, сув ютиб қолибди.

– Барчаси Оллоҳнинг иродаси! Шўрлик Васмия! Мурғаккина қиз нобуд бўлиб ўтирса-я. Унинг ўрнида сен бўлганингда, Абдулла... – Ойим, чуқур уҳ тортдилар. – Энди унинг бечора онаси қандай қилади? Отаси-чи? Акаси-чи? Яхшиямки, улар ҳозир йўқ. Бўлмаса...

– Нима қилишим керак, ойи? Мени қутқаринг!

– Оллоҳ ўзи мадад бергай. Бирон нарса ўйлаб топарман!

– Нима ўйлаб топишингиз мумкин?

– Ишинг бўлмасин... Яхшиси, ётиб ухла! Агар ухлаёлсанг, албатта. Сенга ўхшаганларнинг кўнгли хотиржам бўлмайди.

– Бир нарса қилинг, ойи...

– Жим бўл! Ўйланг дейсан-у, ўйлагани қўймайсан.

Дилимда кичиккина умид ниш урди. Ойим ўзини йўқотиб қўймади. Умм Васмия ва Васмиянинг ўзини, унинг қариндош-уруғлари-ю, мени ойим исноддан сақлаб қолади.

Ойим нима қилмоқчи бўлаётганийкин-а?

Тонг ота бошлади. Муаззинлар товуши юрагимга тасалли берди. Оллоҳдан умидим. Оллоҳ Васмияни ҳимоя қилади. У муруватли. Васмиянинг номусини сақлаб қолиш учун ойим қўлидан келган ҳамма ишни қилади. Ўзи сўз берди.

Ойим хонада бир оз юрди-да, сўнг жойнамозни ёзиб, узоқ ва астойдил намоз ўқиди. Афтидан, нима қилиш кераклигини дилда пишитиб олди. Кўриниши хотиржам эди. Тун бўйи мижжа қоқмади. Мен ётмай, дераза олдида ўтирдим.

– Бор, намоз ўқи, – амрона дедилар ойим. – Оллоҳдан уни раҳматига олишини сўра.

– Эй Оллоҳ, унга раҳм қил! Ёвуз кўзлар тушмаслиги учун уни денгизда қолдир. Раҳм қил, кечир уни! Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлади дейишади. Бундан кейин биз сенга асло шаккоклик қилмагаймиз.

Намоз ўқиб бўлганидан кейин ойим менга деди:

– Мен ҳозир Васмияларнинг уйига бораман.

– Ҳали кун чиққани йўқ-ку.

– Шарманда бўлмаслик учун одамлар уйғонмай туриб бориш керак.

– Нима қилмоқчисиз?

– Ишинг бўлмасин.

Ойим шоша-пиша тескари ағдарилган абони кийди. Бечора! Шу аснода у уяси бузилган қушга ўхшарди. Тезда кир буюмларни йиғиб, серямоқ сумкага жойлади-да, мен томон ўгирилди:

– Қани у? Буёққа бер!..

Мен тушунмадим.

– Қани Васмиянинг абоси?

Тун бўйи абони қўлимдан туширмаган эдим. У қуриб қолганди. Ойим уни олганида худди кўксимдан юрагимни суғуриб олгандек ҳис қилдим ўзимни.

– Эй Оллоҳ, қизгинанинг руҳи покини ўзинг сақлагайсан, – шивирладилар абони сумкага тиқаркан, сўнг мен томон юзланиб деди: – менга қара, Абдулла!.. Кун чиқиши билан Васмияларникига кел!

– Нимага?

– Сени ҳамма кўрсин.

Мен ҳеч нарсани тушунолмадим, ойим эса давом этарди:

– Яхшилаб қулоқ сол. Худо кўрсатмасин, бирон-бир ҳаракатинг ё бежо сўзинг билан сирингни сездириб қўйма. Ҳар қанча оғир бўлмасин, чурқ этмайсан!

Шундай дея ойим эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди. Мен оғиз жуфтлаганча қолавердим.

Қуёш дастлабки нурларини сочар-сочмас Васмияларникига етиб келдим. Тонг бева аёлнинг чеҳрасидай губорли ва мунгли эди. Вужудимни шубҳа ва қўрқув чулғаган кўйи тупроқли йўлдан кетиб бораяпман. Қайғу бамисоли қон каби томирларимда югурар ва бир умрлик ҳамроҳим бўлиб қолганди.

Васмияларникига олиб борадиган йўл бугун ниҳоятда азобли эди! Илгарилари Васмияни лоақал бирровгина кўриш учун бу ердан қанот боғлаб қушдек учар эдим. Гуллар тўшалган йўлдан мени бахт етаклаб кетгувчи эди.

Бугун-чи?! Мусибатдан эзилган ва адоий тамом бўлган ҳолда одимлаб бораётирман. Ҳатто бахтли кунлар ҳақидаги хотиралар ҳам азоб бермоқда. Васмиялар уйига олиб борувчи йўлга энди тиконлар тўшалган. Бироқ ойим мени қутқаришга ваъда берди ва мен тақдиримни ойимга ишониб топширдим.

Васмия турадиган кўчага етгач, мен кутмаган бир ҳолда ҳали вақт эрта бўлишига қарамай, туманот одамга кўзим тушди: эраклар, аёллар, оёқлари шудрингдан ҳўл ва чанг қоплаган болалар.

– Нима бўпти? – сўрадим мен ҳеч нима билмагандек.

– Ҳаммаси Оллоҳнинг иродаси! – хаста овозда жавоб берди қандайдир чол.

Бирдан қулоғимга фарёд чалинди ва мен ойимни кўрдим. У абосиз ва рўмолсиз эди. Чанг босган оппоқ сочи тўзиган. Аёллар унинг ҳар бир сўзини увол қилмай эшитар ва эшитган сайин юраклари қушча қанотидек патирлар эди.

– Ростданми, Умм Абдулла?

– Оллоҳ урсин, мусибат юз берди. Уни тўлқин суриб кетди. Қизгина нобуд бўлди. Қаёқдан ҳам унинг бошини юганин обора қолувдик-а! Уни денгизга олиб бормай биз ўлайлик-а!

Бир аёл ҳозиргина келган бошқа аёлга тушунтирди:

– Умм Абдулла билан Умм Васмия кун чиқмай кир югани денгизга боришибди, бошини ювиб қўямиз, деб Васмияни ҳам бирга олиб олишган экан. Қизгинани тўлқин суриб кетибди.

– Уни қутқариш учун ўзимни сувга отдим, сал бўлмаса ўзим ҳам чўкиб кетаёдим, – ҳикоя қиларди ойим. – Вой бешафқат, зolim денгиз-а, Васмиядай ҳуриликони коминга тортиб кетди-я! Во дариғо! Энди Умм Васмия нима қилади!

Демак, ойим ҳамма гапни айтиб берган. Йўқ! Ойим ёлғонлаган. Умм Васмия эса қизининг абосини кўриб, она номусини ҳимоя қилиш ва эри олдида ўзини оқлаш учун шовқин кўтаришдан тийилган. Одамлар ҳам ишонишган. Ишонмай ҳам нима қилишсин?

Васмия ҳақида ким ҳам ёмон хаёлга борарди? Ор-номусли оиланинг қизи бўлса, доим ўраниб-чирманиб юрган бўлса, ҳатто қушлар қандай учишини кўрмаган-ку. Номаҳрамлар кўзидан яшириш учун ойиси уни бошини ювиб қўйгани кун чиқмай денгиз бўйига олиб борган.

Қолаверса, ойимнинг гапига ҳамма ишонар эди, чунки уни жуда кўплаб хонадонларда билишарди-да.

Одамлар орасидан ўтиб ойимга яқинлашдим ва бориб пинжигга суқилдим, йиғидан қизарган кўзларига миннатдорона боқдим.

Ойи! Ойижонгинам! Сиз ҳар доим дунёдаги энг оқила аёл бўлиб келгансиз! Сиз мени қандай ҳимоя қилишни доим ўрнига қўйиб қўясиз. Умм Васмия ҳам менга зўр мурувват кўрсатди.

Ойим халойиқ орасидан чиқиб, Васмияларнинг уйига кирди, у ердаги йўлакда одамлар ивирсир эди.

– Мен сенинг ёнингданам, Умм Васмия! – ойим бу сўзни шунчалик баланд овозда айтдики, мен ҳатто сесканиб тушдим.

Кўйлагимнинг бари билан юзимдан чанг ва ёшни артиб, карахт бир ҳолда жуфтани ростлаб қолдим. Энди бу ёқларни елкамнинг чуқури кўрсин! Бу маҳалла менинг пок муҳаббатимнинг ва севгим ўлимнинг гувоҳи эди.

11

“Уйга қайтиб бормаيمان!” – деди у ўзига-ўзи. У “Крейсер”да бир ўзи, ўз дард-алами билан ёлғиз эди. У денгизга, тўр устида ўйнаётган қалқига қараркан, бу гал ўлжа яхши бўлишини юракдан ҳис этди.

Осмоида танҳо ташландиқ уйга ўхшаб ҳеч кимга керак бўлмаган бир юлдуз милтилади. Худди шу юлдуздайин у ҳам яккаю танҳо эди, Васмия билан, унинг уйи билан ҳамшиликка хайрлашиб чиқиб келган пайтдан буён. Кун ўтган сайин ёлғизликни кўпроқ ҳис қилмоқда эди.

Тунда айниқса ёлғизлиги жуда-жуда билинарди. Хотирасида унинг учун азиз бўлган одамлар: уни деб бир кечанинг ўзидаёқ сочлари оппоқ оқариб кетган онаси, ҳар доим қувноқ ва меҳрибон Умм Васмия ва албатта гўзал ва юрагига муҳрланган Васмиянинг сиймолари бир-бир гавдаланар эди. У Васмияни болалигидан, қимматбаҳо узукларидан завқланган пайтларидан эсларди. Енгил шабада

тим-қора сочларини ўйнаган, ёноқларида бамисоли атиргуллар қийғос очилган дуркунлик чоғлари хотирига келарди. Қизгинани ажал комига тортиб кетган ўша машъум дам кўз олдида намоён бўларди. У дўстларини ҳам эсларди. Ҳатто ёмон кўрган одамлари: жоҳил Фаҳдни, қачон қараса жанжал кўтарадиган хотинини ҳам. У энди хотини олдига изини босмайди. Ўла-ўлгунча.

Унинг икки кўзи денгизда – у ерда тўр бор. Хаёлот ва хотиралар бирин-бирин шуурини забт этади. “Битта қўшиқ айтиб бер, Абдулла!” – илтимос қилишади дўстлари. У қўшиқ куйлайди, бироқ овози эшитилаяптими, йўқми, уни тунгги шамол босиб кетаяптими, буни билмасди.

Унинг рўбарўсида денгиз ястаниб ётибди, тўлқинлар севгилисига боши узра мавжланади. Уларнинг босиқ шивирлашларида Васмиянинг нозик, муҳаббат тўла овози эшитилгандай бўлади. Абдулла эса жон қулоғи билан тинглайди. Васмия унга тасалли бермоқчи, қийналган жонидаги дардни аритмоқчи бўлади. Уни яна болалигига қайтармоқчи, бошқатдан ўсиб, вояга етказмоқчи бўлди. Унинг миясида биргина фикр ўралашгани-ўралашган:

“Васмия денгиздан чиқиб келармикан? Балки, соғинч азобида тўлғаниб, у балиқлар билан сузиб юргандир ва эрта айрилгани ҳаётга қайтишни орзу қилаётгандир? Борди-ю, қайтиб келса, у Абдуллани яна аввалгидек севармикан? У-чи, Абдулла? Васмиянинг таг-туғли хонадон қизи, ўзининг Марюм Даллоланинг ўғли эканини унута олармикан? Ахир у соф муҳаббатни тан олишмайдиган жойга қайтиб келади-да. Унинг муҳаббати чек-чегара билмасди!

Қайт, Васмия! Мен сени узоқ-узоқларга олиб кетаман. У ёқда сени ҳеч ким, ҳатто қариндош-уруғларинг ҳам билмайди. Биз иккаламиз бирга, жонимизни жонимизга пайванд этиб, ёт кўзлардан, тақиқлардан четда яшаймиз. Эркин қушлардай яшаймиз”.

Эвоҳ... У уф тортиб қўйди-да, асл ҳолатига қайтди. Шунчалик ҳам орзуларга берилиб кетаркан одам! Ўликлар қайтмайдилар. Қани энди бир тўйиб ухлаб олса. У қўлнинг денгизга ботириб, юзига сув сачратди. Димоғига шўр ҳид урилди. Бу тун у Васмияни албатта кўради. У балиқларга қўшилиб тўрга тушади. Бу энг ажойиб ўлжа бўлади.

Сўлим шабададан вужуди енгил титрарди. Тўлқинлар шовқини ичида унга онасининг қачонлардир болалигида аллаловчи овози эшитилгандай бўлди. Борлигини заифлик чулғаб, кўзлари юмилиб кетмоқда эди.

У кўкраги билан “Крейсер” бортига ётиб олди-да, бошини осилтириб, тўрни кузата бошлади. Ишқилиб, ухлаб қолмаса, Васмияни назардан қочириб юбормаса бўлгани. Йўқса, Васмия ундан хафа бўлади-да, уйғотмасдан кетиб қолади. Мени унутиб, бошқасини севиб қолибди, деб ўйлайди ва бошқа ҳеч қачон қайтиб келмайди. У эса Васмияни деб, унинг ягона паноҳқори бўлмиш денгизни деб, ҳар тун шу ерда.

У қулайроқ ўрнашиб олди. Кўпиклар тўзони қўрғошиндай оғир қовоқларига келиб урилар, аммо тобора босиб келаётган уйқуни ҳайдаёлмас эди.

Ҳамма нарса тун қўйнида ухларди. Унинг нафаси денгиз нафаси билан ҳам-оҳанг эди. Тўлқинлар бамисоли меҳрибон она қўлларидай “Крейсер”ни тебратарди. Денгиз шовқини ичидан унга ажиб товушлар эшитилар, улар тўғри самодан унинг олдига иниб келар, уйқуни қочириб, яна юксакликка кўтарилиб ғойиб бўларди. Мусиқа янгради ва унинг қаршисида турли-туман: доирасимон, тўртбурчак, қутисимон шакллар намоён бўлди. Заррин ва кумушранг иплар бири-бири билан чалкашиб кетар, уларнинг учлари ранг-баранг узум бошлари монанд учқунлар учиб юрган ҳавода ҳилпираб эди.

У юзида камалаксимон шуълани сездн ва унинг қаърига фарқ бўлгиси келиб кетди. Денгиз билинар-билинемас чайқалар экан, унга бамисоли табассум қилаётган қиз чеҳрасидай туюлиб кетди.

Шунда бирданига...

Тўлқин гўё қоқ иккига ажради-да, ундан кумуш чиғаноқ отилиб чиқди. У мусиқанинг мафтункор садоси остида гоҳ тепага чарх урар, гоҳ пастга шўнғирди ва аста-секин очилмоқда эди. Чиғаноқ ичидан нур эшилиб чиқа бошлади, у тун зулматини ёрган, зулматни ҳар томонга ҳайдаган кўйи то уфққача бутун денгиз сатҳини қоплаб олди. Мусиқа тўхтамас эди.

Унинг икки кўзи ўзидан нур чиқараётган чиройли чиғаноқда эди. Ана, у қоқ иккига бўлинди ва унинг кўзи узоқ вақтдан бери денгиз тубида бўлганидан кейин энди жонланиб, аста-секин ўзи томон келаётган қорача қўлларга тушди.

Қўллар тобора юқорилаб келаверди, кейин худди ўша маромда кўтарилиб келаётган бош кўринди, не... хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, бу Васмия эди, унинг чеҳраси! Тим-қора сочлари тўлқинлар узра сирпанар, шамолда ўйнар ва яна елкасига тушар эди. Ниҳоят, унинг қайғу ва муҳаббат тўла кўзларини кўрди.

Шундай бўлиши мумкинми? Унинг севинчи ҳам денгиз узра қуйилаётган нурдай порлоқ эди, юраги ҳаяжондан гурс-гурс тепарди. Ўтмиш йилларнинг дарду аламлари изсиз йўқолганди.

У денгизни бағрига олишга, кўксига босишга, унинг дардини енгиллатгани Васмия келгани ростми, деб сўрашга шай турарди. Абдулла хотирасида болалик манзараларини тиклашга ҳаракат қилганча зулмат қаърига тикиларди. Ҳа, бу ўша, Васмия! Унинг кўзлари, унинг сочлари, унинг нозиккина, нафис қўллари.

У жилмайганча нимадир дерди. Ҳойнаҳой, уни: “Абдулла! Абдулла!” – деб қақираётганди ва у бу овозни аниқ эшитди ҳам.

– Васмия! – бахтдан ўзини йўқотиб қичқирди Абдулла.

Васмия сув устида рақс туша бошлади. Сочлари уни бошдан-оёқ кўздан яшириб турарди, фақат табассуми жилва қиларди. Абдулла қиз томон қўлини чўзди ва баланд овозда қақирди:

– Васмия, келсанг-чи бу ёққа! Мен томон кел! Яқинроқ кел!

Бироқ Васмия келмасди.

– Қийнама мени! Сени шунча йил кутдим! Бир умр ғам ва орзулардан бошим чиқмай келаяпти!

Васмия кўзларини юмди.

– Бугун тунда сен меники бўласан. Никоҳ тўйи ўйинини ўйнаймиз!

Қиз қаҳ-қаҳ уриб кулди. Худди ногора гумбуридай жаранглаган унинг овози ажиб мусиқани босиб кетди.

– Менинг олдимга келсанг-чи, Васмия! Висолимизни нишонлаймиз!

Васмия унга томон қараб турар ва сукут сақларди. Фақат жилмаяр ва лабларини қимтир эди. Унинг чеҳраси узра камалаксимон ёғдулар ўйнарди. У гоҳ шуълалар ичра фарқ бўлар, гоҳ олдингидан ҳам ёрқинроқ ва шаффофроқ бўлиб чиқиб келарди.

Абдулла ўзини тутишга ҳаракат қиларди. “Крейсер” уни аллалаганча мусиқа оҳангига мос равишда тўлқинлар узра чайқаларди. У дам-бадам қўлини севгилисига томон узатар эди. Юрагида ғам-аламдан ном-нишон қолмаган, руҳи енгил эди ва у кулиб юборди:

– Васмия, муҳаббатим менинг! Мана, ахийри келдинг! Қанча вақтлар ёлғиз эдим! Бамисоли етимдек. Ойим ўлиб кетди. Сен онам ўрнига она бўласан. Сен борлиқ ҳаётимсан!

Лабларида ўша-ўша ширин табассум қилганча Васмия унга қўлини чўзди. Унинг дурдона тишлари кўзни қамаштиргудек чарақларди. У сув парисига, ден-

гиз маликасига ўхшарди. У тўлқинлар узра ҳаволанганча ва ўзидан хушбўй ҳил таратганча бошдан-оёқ жилваланади эди.

– Васмия! Яқинроқ келсанг-чи! Мен фақат сени севар эдим. Хотиним денгизни ёмон кўради. Мени ёмон кўради. Чунки мендан денгиз ҳиди келади. Мен ундан қочиб сенинг ҳузурингга, ўзимизнинг денгизимизга келдим. Мана, сен яна ўзим билансан! Яқинроқ келсанг-чи!

Тўлқин Васмияни шу қадар яқин олиб келдики, уни бемалол бағрига олса бўларди, бироқ шу заҳоти яна нарига олиб кетди. Унинг нафаси тиқилиб қолгандек бўлди, лекин навбатдаги тўлқин Васмияни тагин ўз комига олишини дарҳол англади ва қучоғини кенг очиб турди.

– Кел, Васмия, қўрқма! Биз денгиздамыз. Тун бизга хиёнат қилмайди. Бировларнинг ишига бурун суқувчилар ҳозир ухляпти. Мен бу ерда бир ўзимман, Васмия! Ҳа, садоқатимни худди сендай асраб-авайлаб келганим тўр ҳам бор! Мен сени кутаяпман!

Тўлқинлар Васмияни гоҳ олиб келар, гоҳ олиб кетарди. Абдулла эса сабр-тоқат билан кутар ва илтижо қилар эди:

– Васмия! Мазаҳ қилма мени! Чиғаноқ ичига бекиниб олма! Нимадан қўрқаяпсан? Қўрқув ҳов анави ерда, қиргоқда хавфли, бу ерда эса у ожиз. Бу ерда то уфққача ҳамма нарса сен билан меники – иккаламизники.

Васмия бир яқинлашиб, бир узоқлашиб тўлқинлар узра тинмай чайқалар ва чорлар эди:

– Абдулла! Абдулла!

Шу он Абдулла Васмиянинг чиғаноққа боғлиқлигини, ҳар дақиқада чиғаноқ яна ёпилиб қолишини ва у Васмияни бошқа кўра олмаслигини англаб қолди.

У даҳшатдан муз қотди. Йўқ, бундай бўлишига йўл қўймайди! Ахир унинг орзулари, ниҳоят, ушалди-ку, ғам-қайғулари исиз йўқолди-ку. Қачонгача бундай, ёлғиз, севгилисини қўмсаб, ўртаниб яшайди! У қаддини азод кўтарди-да, қаттиқ ҳайқирди:

– Васмия!! Ҳузурингга борапман, жоним!..

ЯШПАЛ

Раққоса

Роман ¹

10-БОБ

САГАЛ

Олти йилу тўрт ою олти кунлик сургундан сўнг, мунажжим белгилаган саодатли онда, ачаря Правардҳаннинг ўғли ачаря Рудрадҳир шарқий дарвоза орқали Сагалга кириб келди. Эғнида оддийгина сафар либоси, минган оти йўл юриб ҳориган бўлса-да, бақувват, зотдор эди. Унинг кетидан отлиқ хизматкори Шрамбак келарди.

Ачаря Сагалнинг ташқи кўринишида ҳеч қандай ўзгариш пайқамади. Бозору дўконлар гавжум эди. Кўчалар серқатнов бўлгани сабабли, чанг кўтарилмасин деб, дўконлар олдига сув сепилган. Ҳамма ёқ ола-ғовур. Атроф-муҳит фаровонлик белгиларидан ҳам мустасно эмас. Гулчилар гунчадан тузилган гулчамбарлар, сават тўла атиргул тутиб, харидорларни чорлайди. Атторлар растасидан кўтарилаётган хушбўй ислар шовқин-суронли муҳитга сингиб кетган. Шаҳарликлар гуллар билан бежалган, турфа атирлар уфори таралиб турган бежирим либосларда гердайиб сайр қилиб юришибди. Бою боёнлар тахтиравон ва от-араваларга миниб оқшомги сайр-томоша сари интилишар, биров Пушкарини кўли ёқасидаги хиёбонга, биров раққосалар қароргоҳи томон ошиқарди. Оломон ичида сочи қирилган зоҳидлар ҳам кўриниб қолади. Ўз иши, ўз ташвиши билан банд халойиқ шаҳарга кириб келган отлиққа эътибор ҳам бермади. Рудрадҳирнинг ўзи ҳам шу шароитда уни биров таниб қолишини истамасди.

Катта кўчадан ачаря саройига олиб борувчи кўчага ўтаётганида бурғу овозини эшитиб, Рудрадҳир ортига ўгирилиб қаради. Одам қалашиб ётган кўчадан совут кийган бир суворий кумуш бурғу чалиб келарди. Бурғу овозини эшитиб, йўловчилар ўзларини четга ола бошлади. Суворийнинг кетидан ўн олтига бир хилда кийинган хизматкор улкан тахтиравон кўтариб келарди. Тахтиравонда соябон остида бир фоҳишасифат аёл турли хил зеб-зийнатларга кўмилиб ўтирарди. Пардоз-андоз ҳаддан ташқари бўлиб кетгани учун Рудрадҳир уни таний олмади. Тахтиравоннинг ўнг томонида заминдор Картаврнинг ёшгина ўғли Сакрид ва чап томонида юнон зодагони пандит Икриннинг ўғли Маҳендра келарди.

Ачаря жумбоқни ечолмай гарангсиб қолди... Бешак, бу Маллика девий эмас. Кексайган чоғда ёшликни қайтариб беришга ҳатто Аюрведаларнинг ҳам қурби етмайди. Сагал шаҳрига янги ноёб истеъдодли раққоса ташриф буюрибди-да. Маҳоратда у Малликадан ҳам ўтиб тушибди-да.

Оломоннинг олқишларини эшитиб, Рудрадҳир яна ўгирилиб қаради. Дўкону рас-талар ёнида, кўча юзида тўпланган халойиқ эғилиб таъзим қиларди.

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

– Яшасин маҳадевий Сиро! Лашкарбоши Притҳусенга шон-шарафлар! – деган наъралар эшитилди.

Рудрадҳир ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб диққат билан тикилди – Сиро! Сўнг нафрат билан тишини гижирлатиб, юзини тескари ўгириб олди. Сагалда ўттиз беш йил яшаб, у бундайин разилликни кўрмаган, эшитмаган эди. Ҳокимият рамзи туширилган соябон остида юришга фақат Мадра Халқ Кенгашининг раиси-ю санъаткорлар ҳомийси, жумҳуриятнинг бош раққосаси ҳақли эди. Мадра расм-русумларини поймол этишга қандай журъат этишди экан? Наҳотки қулвачча Халқ Кенгаши раиси лавозимини эгаллаган бўлса?!

Ачаря ватанига қайтиб келганини эшитиб, ёру биродарлар, қавму қариндошлар унинг саройида тўпланишди. Дўстлар даврасида ҳам ачаря Рудрадҳирни нохуш ўйлар тарк этмади. Ўзи йўқлигида Мадрада бўлиб ўтган ўзгаришлар баёнини серташвиш қиёфада тинглаб ўтирди. Ачаря вазиятни дарров фаҳмлаб, мамлакатнинг ҳозирги аҳволи ҳақида тушунча ҳосил қилди.

Мадранинг фуқароси ҳаётида айтарли ўзгариш бўлмапти. Сагал осмони қора булутлардан холи, ҳар қандай душман тажовузидан мустасно эди. Халқ Кенгашида турли уруғлар ўртасидаги муттасил адоват ҳам барҳам топибди. Савдо-сотик ҳам, афтидан, яхши йўлга қўйилган. Айшу нишрат, ўйин-томошалар авжида эди. Оддий халқ турмуш уринишлари билан банд, осойишта ҳаёт кечирарди.

Сагал жамияти турли ўт-ўлан, чирмовиқлар, буталару ниҳоллар гуркираб ўсган ўрмонни эслатарди. Бироқ бу ўрмондаги зодагон уруғлар рамзи бўлмиш баҳайбат асрий чинорлар аста-секин қуриб борарди. Лашкарбоши, Халқ Кенгашининг раиси Митҳодрас оёқ-қўли шол бўлиб ётиб қолган эди. Ошқозон касали билан хаста ачаря Правардҳан, ўғли бадарға қилинган, айрилиқ жафосига чидамай, савдогар Престҳнинг макр-ҳийлаларидан безор бўлиб, бу дунёдан кўз юмганига икки йил бўлди. Шу орада бирон марта ҳам Халқ Кенгашининг мажлиси чақирилмапти.

Урушнинг энг оғир дамларида Кенгаш раиси бутун ҳокимиятни ўз қўлига олган эди, ҳозир ҳам у мутлақ ҳоким ҳисобланади. Бироқ у тўшақда ётиб қолгани сабабли давлат хазинаси унинг ишонган кишиси, халқнинг юксак ҳурматига сазовор бўлиш савдогар Престҳнинг ихтиёрида эди. Кендрас босқини пайтида Мадра заминдорларининг ғайриқонуний мулкани мусодара қилиб ҳам етарли маблағ тўплаб бўлмади. Шунда Престҳнинг маслаҳати билан Кенгаш раиси юз, икки юз ва беш юз аскарни қурол-яроғ билан таъминлай олган бадавлат шаҳарликларни рағбатлантириш мақсадида уларни Кенгаш аъзоси этиб тайинлади. Кенгаш аъзоларининг сони икки баравар кўпайди. Шулардан ўнтаси савдогарлар сардори Престҳнинг илтифоти билан Кенгашга кириб олди.

Сагал бошига тушган мусибатли кунларда савдогар Престҳнинг устомонлиги туфайли Кенгашга аъзоликнинг бош мезони ўзгартирилди – одамнинг насл-насабидан кўра унинг ҳамёни муҳимроқ омилга айланди. Давлат камайиши ё кўпайиши мумкин, у инсон ҳаракатининг самарасидир. Аммо насл-зот эса, худолар томонидан ато этиладиган, инсон ўзгартира олмайдиган хислат деб тушуниларди. Қора халқ ҳам бойликка таяниб, зодагонлар билан ҳокимият талашишга ҳадди сиққандан кейин насл-насабининг аҳамияти пасайиб кетди. Бу бедодликдан норози бўлган зодагону оқсуяклар Халқ Кенгашининг ишига беҳафсала эди.

Зодагонларнинг совуққонлигидан ранжиган Кенгашнинг хаста раиси, лашкарбоши Митҳодрас бош маслаҳатчи лавозимига савдогарлар жамоасининг сардори Престҳни тайин этди.

Шундай қилиб, қулай вазиятдан оқилона фойдалана билган Престҳ Халқ кенгашининг бош маслаҳатчиси лавозимини эгаллади. Мартабаси бунчалик улуғ бўлгани билан у ҳамон барча билан хушмуомала эди. Бир замонлар энг паст табақадан чиққани учун уни Халқ Кенгашининг яқинига ҳам йўлатишмасди. Бараҳман зотиға ўзининг ҳурмат-этиқодини исботлаш учун Престҳ бир неча қурбонлик маросимларини уюштириб, бараҳманларни эъзозлади. У будда динига ҳам лоқайд эмасди. Будда

жамо асига ҳам бараҳман дини сингари мартаба бериш мақсадида уруш даврида будда ибодатхоналаридан тортиб олинган мол-мулкни қайтариб берди. Тағин Сагалда бараҳман ва будда дини ўртасидаги кураш кескин тус олди.

Саркарда Притхусен ва Кенгаш раисининг невараси Сиронинг тўйи катта дабдаба билан ўтди. Ушбу тантана муносабати билан бутун Сагал шаҳри шод-хуррамликдан янада чароғон бўлиб кетди. Сиродан бўлак меросхўри бўлмаган Кенгаш раиси неварасининг қўлига бутун бойликларини топшириб, шу билан куёвига ҳам ўз наслзотининг ҳурмати ва ҳуқуқларини тақдим қилди. Притхусен тубан табақа вакили деган исноддан қутулди ва Мадранинг энг бой, ҳурматли асилзодаларидан бирига айланди. Бироқ ўзини зўрлаб-мажбурлаб бу ишга розилик бергани сабабли, руҳи синиқ, паришонхотир эди. У ўз-ўзига, жамиятга нисбатан бефарқ бўлиб қолди.

Притхусен тушқунликка берилганини кўриб, Престх меҳр билан койиди:

– Ўғлим, дунёда сенинг қўлинг етмайдиган нима қолди? Қурбинг етганича кайфсафо қил, нимага эга бўлмасанг, ўша нарсани қўлга кирита оладиган даражада қудратли бўл. Биргина аёл – Сироми, ёки Дивяни, ҳаётининг пировард мақсади бўлмайди! Ҳаёт сўқмоғининг бошига эндигина қадам қўйдинг. Ҳаёт узоқ давом этади. Ўғлим, биргина аёл ҳажрида ҳаётдан юз ўгириш қўрқоқликдир. Дивя тирик бўлганида, албатта, сен унга ҳам эришардинг. Ўлган-ўтганларни эслаб оқ-фиғон қилиш фирт аҳмоқликдир.

Сиро Мадранинг мутлақ ҳоқими, Халқ Кенгаш раисининг невараси, Кенгаш бош маслаҳатчисининг келини ҳамда ғолиб саркарданинг умр йўлдоши эди. У доим бошини мағрур кўтариб юради. У жамиятнинг энг обрўли аъзоларидан ва, умуман ўйлашича, ундан юқорироқ мартабали аёлнинг ўзи йўқ. У ҳаётнинг барча лаззатларидан баҳраманд эди ва Сагалнинг энг барно йигитлари ўз ишқида ёнишини истарди. Унинг қип-қизил бўялган лаблари фақат майга чайилади. Турли лабларнинг бўсасидан тотиш унга завқ бағишлайди. Унинг учун йигитларнинг кучоғиго кенг, сержун яғринини ҳис этишдан гаштлуроқ роҳатнинг ўзи йўқ.

Притхусен Сирони деб ўзини қурбон қилди. Унинг туфайли у Дивяни қўлдан бой берди. Дивядан ажралгач, ҳаётдаги энг ширин орзуларидан жудо бўлди. Сиронинг ўзбошимчаликлари унинг ғазабини келтирарди. Эр сифатида у хотинини қаттиқ койиди.

Сиро йиғи-сиғи қилиб, уни ноҳақликда айблади. Эрининг жабрига чидолмаслигини айтиб, илон каби вишиллаб заҳрини сочди:

– Мен сен сотиб олган қул эмасман. Сен менга тобесан, мен сенга эмас. Мен қафасга солиб қўйилган тўтиқуш эмасман. Фақат сенинг хоҳиш-истакларингга итоат этувчи канизак ҳам эмасман... Ўзинг фоҳишалар билан айш-ишрат қилмайсанми? Сенинг тўшагинг устидан неча-неча канизаклар хизмат қилади. Ҳирс-ҳавасингни қондириш учун сенга нечта аёл керак? Мен учун ҳам сен бу дунёда яккаю ёлғиз эркак эмассан... Сен кабилар сон мингта, сендан аълолар ҳам бор!.. Мен икки қайта туғилганларнинг хотинлари каби эримнинг чўриси эмасман. Томиримда ғолиб юнонликлар қони ўйнайди. Мен сенинг авлод-аждодинг аравасини илгари суриш учун новвос етказиб берадиган мол эмасман. Сен мени таҳқирлайдиган бўлсанг, жамоатчиликка арз қилман. Ўрнингга бошқа бировни саркарда этиб тайинлаш қўлимдан келади... Ҳой, бобонинг кўзлари юмилгач, тақдирим не кечар экан!

У ҳўнграб йиғлашга тушди.

Дарғазаб Притхусеннинг кўзларига қон қуйилиб келди. Унинг кўзлари Сиронинг гарданини қайтариб ташлашга шайланди. Калласини олиш учун қўли қиличнинг дастагига борди-ю, аммо кўз ўнгида узоқни кўра биладиган отасининг вазмин қиёфаси гавдаланди, сўнг юнон зодагонлари орасида турган кекса Кенгаш раисининг сурати қалқиди. Притхусен ночор хўрсиниб, шаштидан қайтди. Сиро ҳам томоғидан гиппа бўғиб ўлдириб қўйса бўладиган даражада заифлардан эмас. Унинг вужудини хавф-хатардан асрашга тайёр қалқон бор – ҳокимият тепасида турган бобосининг қудрати. Кўпчилик юнон зодагонлари ҳам унинг тарафини олади. Сиро унга сўзсиз

интоат этишга асло рози эмас. У ўз мавқеи мустаҳкамлигини яхши ҳис этар ва доим бундан фойдалана биларди. Сиронинг гарданини қайириб ташлаш Притҳусенга қимматга тушиши мумкин – бундай қилса у ўз мартабасидан айрилиши ва ҳатто жонидан жудо бўлиши мумкин. Вазиятдан фойдаланиб, Притҳусен ва унинг хонадони қонига ташна икки қайта туғилганлар жамияти унга қарши минглаб қилични ишга солиши мумкин.

Анча кунгача Притҳусен танҳоликда, нигоҳини шифтга тикиб, изтиробли ўйлар оғушида ётди. Сўнг, мулоҳазали, доно отамнинг фикри тўғри, деган хулосага келди. Дунёда биргина ҳақиқат бор – у ҳам бўлса куч-қудратдир, инсонда биргина олий мақсад бор – у ҳокимиятдир. Дунёдаги қолган барча нарсалар иккинчи даражалиқдир. Мабодо, у ҳозир Маурия сулоласининг шаҳаншоҳи каби мутлақ ҳокимиятга эга бўлганида, Сирони бетавфиқлиги учун гулханга ташлаб, кулини кўкка совуарди... Йўқ, Сирони устунга боғлаб қўйиб, унинг кўзи олдида бошқа аёлни, Дивяни, яна бир қанча бошқа аёлларни эъозлаб, бағрига оларди. Сиро эса уларнинг хоки пойида оқсочлик қиларди... Унинг кўнглида Сирога нисбатан чексиз нафрат ҳисси аланга олди.

Притҳусен ўзгаларнинг кўз ўнгида нуфуз-эйтиборли ва бағоят қудратли туюлгани билан, аслида нақадар ночор эканлигини ич-ичидан ҳис этиб, қаттиқ азият чекди. Унинг буткул куч-қудратию обрў-эйтиборининг рамзи ҳам ана шу Сиро эди. Сиронинг эри бўлгани туфайли у Мадра Халқ Кенгаши раисининг вориси бўлди. Йўқса қулвачча ўзига зодагонларга муносиб ҳурмат-эйтибор талаб қилишга ҳадди сиғармидир.

Притҳусен майхўрликда, дилрабо раққосалар оёғидаги қўнғироқчаларнинг майин жаранги остида кўмилиб, ўзини унутишга уринарди. У виждон амрига қулоқ осмас, аммо кўнгли хотиржам ҳам эмасди. Не уринмасин, маҳзун хаёллар таъқибдан қутула олмади. Виждони доим унга танбеҳ берарди – “Сен ўзлигингни йўқотдинг... Бу номарднинг иши!” Лекин қандайдир бир ички овоз бунга эътироз билдирарди – “Ҳокимият, мутлақ ҳокимият сари интил! Отангнинг донолигию ўз билак кучинг билан!”

У ўзича, Сирони хотин сифатида тан олмасликни истар, аммо Кенгаш раисининг куёви бўлишдек обрў-эйтиборидан ҳам воз кеча олмасди. На ҳузурбахш шароб ва на нозикбадан канизақлар оғушига унинг қизиқиши, майли қолди. Притҳусен бу нарсаларни фақат ҳордиқ чиқариш воситаси, ўз жамияти удуми деб тушунарди. Аслида у бу нарсаларга бутунлай бефарқ эди – нирвана йўлига кирмоқчи бўлган зоҳид ўз танасига қанчалик лоқайд бўлса, Притҳусен ҳам барча кўнгилхушликларга шунчалик бепарво эди. Энди у фақат ҳокимиятга сажда қилар, унга ҳокимият ҳақидаги ўйларгина роҳат бағишларди. Куч тўплаш унинг нияти, орзуси эса Мадранинг ҳукмрони бўлиш эди. Урушда қўлга киритилган ғалабага қўшган ҳиссасини эйтиборга олиб, Кенгаш Притҳусенга ўнта қишлоқни вақф тариқасида инъом этди. У Мадрани мудрофаа қилиш учун беш юзта аскар сақлаш ҳуқуқига эга бўлди. Яна, бундан ташқари мингта аскар бўлиб, уларни отасининг марҳамати билан Кенгашга аъзо қилиб олинган савдогарлар ҳисобидан ажратишди. Бир ярим минг аскарга эгалик қилиш унинг учун барча бойликлардан аъло эди.

Сагал аҳли азалдан ҳокимият ва куч-қудратга сиғинади. Ҳокимият қаршисида бош эгишга мажбур бўлса-да, халқ унинг сояси остида ўзини бехатар ҳис этади. Шоҳ Милинд оламдан ўтгач, одамлар Халқ Кенгашининг раиси, лашкарбоши Митҳодрасга сажда қила бошладилар. Кенгаш раисининг оёқ-қўли шол бўлиб қолгач, халқ у билан кўришиш, қаршисида бош эгиб таъзим қилиш имкониятидан маҳрум бўлди. Энди Мадранинг халқи саховатли худолар марҳамати билан бой-бадавлат бўлиб олган Кенгашнинг бош маслаҳатчиси Престҳнинг ўғли, Кенгаш раисининг куёви, дарвлик ваҳшийларга қиргин келтирган ғолиб саркарда Притҳусенни лашкарбоши деб атар, уни бахт тимсоли сифатида ҳурматлар, шаънига офаринлар ёғдирарди. Сиро эса ушбу ҳурмат-эйтиборга ўзини Притҳусендан кўра кўпроқ дахлдор деб тушунарди.

Мағрур, шуҳратпараст Сиро ўзининг минг хил қилиқлари билан муттасил ортиб

бораётган обрўйини янада ошириб, барчанинг диққатини ўзида жамлашга интиларди. Буни ўз ҳокимининг дабдабаси деб тушунган халқ тагин ҳам руҳланиб уни шодиёна қаршиларди. Зодагон табақалар эса бу бачканаликларни ўзлари учун ҳақоратли деб билиб, ниҳоятда дарғазаб эди, бироқ ночорликдан бирор нарса дея олмасдилар. Притҳусен Сирони ўз кайфу сафосидан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган жирканч махлуқ деб биларди. Шундай булса-да, Сиро Кенгаш раисининг невараси бўлгани учун халқнинг чексиз ҳурматига сазовор эди. Негадир унинг бачкана қилиқлари, дабдабаю асьасаси Притҳусеннинг халқ олдидаги обрўйини янада оширарди. Притҳусен ўзининг ортиб бораётган шон-шуҳратига кўникиб кетди. Отасининг ҳийла-найранги билан яна бирорта уруш бошлаб, лашкарбоши лавозимини эгаллаш ва Мадбанинг мутлақ ҳокими бўлиш орзуси унга ором бермади. Бу мақсадини амалга ошириш учун қулай вазият юзага келишини кутарди.

* * *

Сагал жамияти, қариндош-уруғлар олти йилу тўрт ою олти кунлик сургундан қайтиб келган Рудрадҳир анча ўзгариб қолганининг гувоҳи бўлишди. Магадҳанинг жазирама офтоби таъсирида бадани бир оз қорайиб, буғдойрангга кирипти. Отаси бу дунёни тарк этгач, ундан мерос қолган мартабани ўз зиммасига олган Рудрадҳирнинг қиёфасида, хатти-ҳаракатида ўзгача улуғворлик ифодаси акс этарди. У анча вазмин, камгап бўлиб қолган, лекин нигоҳи жуда ўткир, зийрак эди.

У будда дини оғусидан халос бўлган Магадҳада бараҳманларнинг қайта тикланган ҳокимиятининг нақадар зўр куч эканлигини ҳис этди. Ҳокимиятни қўлга олиш учун қандай йўл ихтиёр этиш керак, буни ҳам яхши билиб олди. У кули кўкка совурилган будда эҳромларининг вайроналарини кўрди. Саркарда Пушямитра раҳбарлигида тобеликдан қутулиб, ҳокимият тепасига келган бараҳман динининг юксалишини кўрди. Рудрадҳир у ердан қайтаркан, юрагида ўч-қасос алангаси ловулар, интиқом оташи жигар-бағрини ўртарди. У Мадрада бараҳман дини мавқеини қайта тиклашга онг ичди.

Рудрадҳир мағлубиятдан руҳи тушиб кетган зодагонлар жумҳурият ишларига аралашмай қўйганини, ўз саройлари доирасидан чиқмай, фақат айшу ишратга берилиб кетганини кўрди. Кенгашнинг бош маслаҳатчиси лавозимини эгаллаб олган савдогар Престҳ тирик мурдага айланган Кенгаш раисининг номидан ҳукм юритиб, муғомбирлик билан икки қайта туғилганлар ҳамда зодагонларни аста-секин барча ҳуқуқларидан маҳрум этаётганини ҳам кўрди.

У ўзининг ҳеш-ақраболарига қаттиқ танбеҳ берди:

– Курашдан кўрқиб, ҳар ким ўзи ҳақида ўйлашнинг оқибати вой бўлади. Кўнгилхушликка муккасидан тушган одам барча ҳуқуқлардан, шу жумладан, кўнгилхушлик қилиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлиб қолади. Айшу ишрат қилиш ҳуқуқини кураш билан қўлга киритиш мумкин. Барча тенгҳуқуқлидир, деган нуқтаи назар ҳезалак калбошлар томонидан ўйлаб топилган найрангдир, ундан асосий мақсад – икки қайта туғилганлар ҳуқуқини поймол этиш. Икки қайта туғилганлар худонинг ердаги соясидир, куч-қудрат уларнинг азалий хислати, ҳукмронлик қилиш уларнинг шарафли бурчи. Муқаддас олов ёнмай қўйса, яъни ўз хусусиятини йўқотса, қурт-қумурсқалар ҳам оёқости қилиб, бу билан фахрланадилар. Шу каби, тахтдан, куч-қудратдан маҳрум этилган икки қайта туғилганлар ҳам поймол бўлади. Ҳоким табақа билан қора халқни торозининг бир палласига қўйиб бўлмайди. Икки қайта туғилганлар билан тенг ҳуқуқли бўлишга даъвогар шудра гуноҳқордир, унинг касри икки қайта туғилганларга ҳам уради. Буюк Рама Шамбук исмли шудрани қаттиқ жазолаб, Ҳиндистон ярим оролида бараҳманларнинг ҳокимиятини ўрнатган. Илоҳий қонуннинг бош мезони жазодир.

Рудрадҳир зодагонлар Картавир, Сарвартҳ ҳамда маҳапандит Вишну Шарманинг саройларида бир неча кун яширин маслаҳат қуриб, тубдан шудраларни Мадра ҳокимиятидан четлатиш режасини муҳокама қилди. Унинг фикрича, душманни гафлат уй-

Қартайиб қолган Маҳулнинг овози титроқлиги сабабли энг қуйи пардаларда ҳам қулоққа ёқмасди. Уриниши зое кетмаганини ҳис этиб, намланган кўзлари қувончдан порларди. Титроқ бармоқларини ҳавода ликиллатиб -а-а-а- оҳангининг нозиклигига ишора қилади. Маллика ва яна бир-икки томошабин бош қимирлатиб, ушбу сеҳрли садо тўлқинида сузишарди. Бироқ бу а-а-а лаш ачарянинг ҳиқилдоғига келди, у ашула тугашини сабрсизлик билан кутарди.

Маҳул қарийб икки соатча хониш қилди. Рудрадҳир фақат биргина “Мадира” деган сўзни фаҳмлай олди, холос! Хўш, мадира бўлса нима бўлипти... Шунча пайт тоқатсизланиб кутганидан қизиқиши ҳам қолмади.

Ашула тугагач, Маллика ҳамда бошқа мухлислар “ажойиб, ажойиб, жуда ажойиб!” деб таҳсинлар айтишди, Маҳул ўзи томон тикилиб турганини кўриб, Рудрадҳир ҳам ўз фикрини билдиришга мажбур бўлди:

– Аъло, ниҳоятда аъло!

Мақтовдан боши осмонга етган Маҳул пучайган кўкрак қафасини яна ҳавога тўлдириб, хониш қилишга тушди:

– М-а-а-а...

Ачаря ноўрин мақтагани учун ичида пушаймон бўлди. У Малликанинг бир неча йил аввалги базмлари дабдабасини хотирлади. Ўшанда эркагу аёл санъат мухлислари ўтиришга жой тополмай, пиллапояларгача эгаллаб олишар, атрофни қуршаган хушовоз шогирдлари юлдуз бўлса, Малликанинг ўзи тўлин ой мисоли эди. Ўшанда унинг саҳнасида рақсга тушган қизларнинг оёқларидаги қўнғироқчаларнинг жаранги бутун Сагални тутарди, ўшанда санъатнинг мағзини чақиш учун бош қотиришнинг кераги йўқ эди, унинг ўзи дилларга қуйилиб келарди. Ҳозир эса Малликанинг саҳнаси Рудрадҳирга совуқ уриб кетган баҳорги боғни эслатарди. Хонанда Маҳул, машҳур раққос Удумбар, қари раққоса Притҳа ҳамда созанда Падма қиёфасида санъатнинг рамзигина қолган, уларнинг илгариги истеъдоди, маҳоратидан асар ҳам қолмапти!

Базм тарқалгач, ачаря айвонда Малликанинг ёнида қолди. Суҳбат орасида ҳамдардлик билан деди:

– Девий, илгарилари Сагалнинг кўрки ва фахри бўлмиш мажлисларингизнинг фойзи анча кетиб қолибди.

– Орий, замона зайли шу экан, худолар шуни истаркан-да, – деди жавобан Маллика синиқ овозда. – Билмадим, бу фақат мен учунгина бахтсизлик нишоними, ёки бутун Сагал учунми? Ўзимнинг ҳам ёшим анчага бориб қолди. Инсон куч-қувватининг ҳам чегараси бор. Менинг ишимни давом эттироладиган бирорта ҳам муносиб шогирд қолмади, шунинг учун мухлислар биздан юз ўгиришди. Орий, ўзингиз яхши тушунасиз, санъатнинг ривожини учун нозик дид керак. Оми халқ санъатни тушунмайди ҳам. Санъатнинг бу аҳволга тушиб қолганига турли омилар сабабчидир. Кимни ҳам айблардим... Тақдир экан!

Унинг шогирди Мадулика ҳақида эшитган гаплар ёдига тушиб, ачаря Малликадан сўради:

– Олий ҳайъат раисининг эварасидан сўнг, девий Мадуликага меҳр қўйган эдилар. Уни ишингизни давом эттироладиган даражада истеъдодли деб билишарди.

– Ҳақ гапни айтдингиз, ачаря, – деди Маллика чуқур хўрсиниб, – Мадулика ушбу санъат гулшанини обод қилиши мумкин эди. Пайти келиб, ундан ҳам қобилиятлироқ Сарасватий қизи бу гулшанни янада чароғон қилиши ҳам мумкин. Бироқ, орий, Мадуликага ҳақиқий санъаткорга хос сабр-тоқат, фидойилик етишмайди. Эҳтимол, бунинг учун у айбдор эмасдир...

Маллика уёғига гапиролмади. Унинг овозида истеъзо аралаш ҳасрат оҳангини пайқаб, ачаря яқинроқ сурилиб, савол берди:

– Мадулика қандай бедодлик қилди?

¹ М а д и р а - майнинг бир тури.

– Орий, ўзингизга маълум, санъат жонбозликни талаб қилади, – деди Маллика ёқимсиз ўйлардан ғижиниб. – Санъат йўлида ўзининг ортиқча ҳис-эҳтиросларини жиловлай олмайдиган кимса ҳеч қачон камолот чўққисига кўтарилолмайди. Бундай номақбул шогирднинг қўли остида санъат таҳқирланади, поймол бўлади. Бундан ўн тўрт ой илгари сарканда Притҳусеннинг ишқи Мадуликага тушиб қолди. Мадуликани кўрмаса, кўнгли жойига тушмасди. Мадулика у билан бўлиб, машқ қилишни йиғиштириб қўйди. Ўзиям шундай паришонхотир бўлиб қолдики, пардалар оҳангини бир-биридан ажратолмай қолди...

Малликанинг овози ғазабдан титрашга тушди.

– Мен Мадуликани кўп огоҳлантирдим. Мадулика, Муҳаббат ва санъатга фидоийлик бир-бирига зиддир, деб тушунтирдим. Саройни мендан бесўроқ тарк этмасликни буюрдим. Притҳусен эса саройимга келиб, шогирдимга даъвогарлик қилди. Мадулика олдида мени таҳқирлади. Мадулика Маллика девийнинг давлатига ворис экан, мен унга икки баравар кўп бойлик беришим мумкин. деди у. Мабодо Мадулика бош раққоса бўлиш орзусида экан, мен унга бу унвонни ҳам олиб беришга қодирман. Мадрада саркарда Притҳусеннинг хоҳишига қарши чиқишга кимнинг ҳадди сизгаркин, деб пўписа қилди.

– Нақадар риёкорлик! – деб хитоб қилди ачаря дарғазаб.

– Ачаря, мен учун бундан ортиқ ҳақорат борми? Хизматкорларимга Мадуликани саройдан ҳайдаб чиқаришни буюрдим, – деди Маллика кескинлик билан. – Орий, не машаққат билан тарбиялаб, вояга етказган шогирдимдан айрилиш мен учун қанчалик оғир бўлганини билсангиз эди! Қизим Ручирадан жудо бўлганимда бунчалик қайғурган эмасман. Ахир унга санъатнинг нозик сирларини ўргатгунча озмунча тер тўқдимми! Лекин, орий, мен санъатнинг поймол булишига асло йўл қўймайман, – унинг қонталаш кўзлари намланди.

– Девий, зоти пастларга қўйиб берсангиз, жудаям ҳаддидан ошиб кетади. Мадранинг қай бурчаги тўс-тўполону ўзбошимчаликлардан холи? Обруйи тўкилмаган бирор кимса қолдимикан? Бузилмаган қонун-қоида қолдими? Девий, пасткаш шудралар учун қурбонлиққа аталган муқаддас от ҳам ва ҳатто Камдҳену¹ ҳам фақат териси учун қимматлидир. Улар шу алпозда адолат, халқ фаровонлигини таминлай олармиди?

– Ачаря, санъатни тушунмоқ учун фаҳм-фаросат керак, аммо ҳозир Сагалда бирорта ҳам фаросатли одам қолмади, – деди Маллика ҳис-ҳаяжонини босишга уриниб. – Санъат ҳомийлари бўлмиш зодагонлар жамият таъйиқига учраб, ўз-ўзи билан овора бўлиб қолишган. Орий, ҳозир Сагалда шоқоллар ҳукмрондир, шерлар эса горларга чекинишган. Бойлик ва ҳокимликнинг мазасини тушуниб қолган зоти пастлар умрида кўрмаган иззат-икромдан эсанкираб, айшу ишратга берилиб кетди. Нафис санъатни тушуниш учун эса фаросатлари етишмайди. Халқ уларнинг ахлоқсизлигидан кўнгли қолиб, кайф-сафони фосиқлик манбаи деб тушунадиган бўлиб қолди. Натижада халқ ўз поклигини сақлаб қолиш мақсадида калбошлар уйдирмаси бўлмиш нирванадан нажот излай бошлади. Уни Будданинг паноҳига ўтиш ҳақидаги чақириқлар кўпроқ қизиқтиряпти. Ана шундай тўс-тўполон, тартибсизлик ҳукм сураркан, санъатнинг аҳволи нима кечади?

– Бу гумроҳликдир, девий, – деди ачаря Маллика кўнглидаги гапни айтганидан руҳланиб. – Унга барҳам бермасдан фаровон турмуш қуриб бўлмайди. Девий, охирачак яқинлашиб қолди. Мадрада муқаддас қурбонлик ашёларини тўнғизлар паққос туширяпти. Бу гумроҳлигимиз учун худолар бошимизга кулфат устига кулфат ёғдирияпти. Девий, Мадрани бу ҳаромилардан албатта тозалашимиз керак!

– Лекин, ачаря, худолар шуни истаса, Ўнсоннинг қўлидан нияям келарди! – жавоб қилди Маллика умидсизлик билан. – Ўзингизга маълум, Сарасватийнинг ушбу

¹ Камдҳену — муқаддас сир, ҳицуларнинг эътиқодига кўра, у Ўнсоннинг барча истакларини бажаришга қодир.

масканида маъбудага сидқидилдан сажда қилинадиган вақтларда маъбуда биздан марҳаматини аямасди. Камадевининг¹ илтифоти туфайли бу ерда доим баҳор яшнардди. Энди эса маъбуда биздан юз ўгириб, лаънатларга қолдик.

– Оловқалб бараҳманлар худоларнинг ерлаги соясидир, – деди ачаря қатъият билан. – Девий, улар илоҳий куч-қудрат рамзидир. Кшатрийлар бараҳманларнинг ўнг қўли. Одамни оёғини осмондан қилиб, қўлда юришга мажбур қилинса, оёқлари бе-сўнақай ликиллайди, бош ва қўл ҳам анча азобланади. Бараҳманни тахтга ўтқазиш халқнинг бурчидир. Девий, адолат тикланиши учун сизнинг ҳам ёрдамнингиз даркор.

– Камина ҳар қандай хизматга тайёр, орий, – деди Маллика қўл қовуштириб.

– Онт очасизми? – деб сўради ачаря Малликанинг шодликдан порлаб турган кўзларига тикилиб.

– Орий, мақсадингизни баён қилинг, – деди Маллика ҳаяжон билан.

– Адолатни тиклаш ҳамда уни ҳимоя қилиш ишида девийнинг ёрдами, иштироки зарур, – деди ачаря.

Маллика бир оз ўйланиб турди-да, сўнг деди:

– Ачаря, буюринг!

– Девий, айвонингиз холис суҳбат учун яроқлими? Деворнинг ҳам қулоғи бор, дейишади.

Ҳеч ким орадаги суҳбатни эшитолмаслигига қаноат ҳосил қилгач, ачаря анчагача Маллика девий билан пичирлашиб ўтирди.

Суҳбат якунида Маллика девий дадил овозда розилигини айтди:

– Адолат учун курашда ҳар қандай хизмат бўлса, буюраверинг!

II-БОБ

ПРИТХУСЕН ВА РУДРАДҲИР

Мадранинг бош раққосаси, санъаткорлар ҳомийси, муҳтарама Маллика девий тушкунликка берилгач, Сагал жамияти анча вақтдан бери санъат гулшанидан бебаҳра эди. Ушбу санъат кошонасида анъанага мувофиқ, байрамлар муносабати билан ҳамон базмлар уюштириб турилар, бироқ уларнинг аввалги жозибасидан асар ҳам қолмаганди.

Кузги тўлин ой кечасига аталиб Маллика девийнинг саройида дабдабали базм уюштирилиши ҳақидаги хабар Сагал жамиятини тўлқинлантириб юборди. Ушбу базмга шаҳарнинг барча зодагонлари, Кенгаш аъзолари, савдогару заминдорлар ҳамда машҳур раққосалар таклиф этилди.

Меҳмонлар булутсиз осмонда балқиган тўлин ойнинг ёрқин шуъласи остида, оппоқ наmatлар устига тўшалган оппоқ ёстиқ-кўрпачаларга ёнбошлардилар. Ҳар ёнда оппоқ гуллар, оқ соябону елпигичлар ва ҳатто пон ва ичимлик солинган идишлар ҳам оқ рангда эди. Меҳмонлар қаршисига кумуш қадаҳлар келтириб қўйилди. Қулу канизакларнинг либоси ҳам оқ рангда эди. Малликанинг ўзи, шогирдлари, созандалар ҳамда таклиф этилган раққосалар ҳам оппоқ рўмол, кўйлак ва дхўтий кийиб олишган. Уларнинг пардози ҳам нуқул оқ гулу маржондан иборат эди.

Кўп замонлардан бери бундай серҳашам базмда бўлмаган меҳмонлар бугун жуда хурсанд эдилар. Яқин дўсту биродарлар алоҳида-алоҳида давраларга бўлиниб гурунглашарди. Ачаря Рудрадҳир, заминдор Картавир, маҳапандит Вишну Шарма, саркардалар Балбҳадр ҳамда Дҳармжит заминдорлар сардори Сарвартҳни ўртага олишган. Асилзодалардан Сакрид, Индрадип, Винай Шарма ҳамда Васудҳир улардан сал нарида жойлашишган. Савдогарлар сардори Престҳ, заминдорлар Окрис, Мартҳ Вардҳак Гопал ва пандит Икринд яна бир гуруҳни ташкил этади. Яна бир бурчакка сар-

¹ Камадев — севги маъбути.

карда Притхусен ва унинг ёру биродарлари ўтиришди. Аёллар ҳам ўз қариндошларининг яқинроғига дугоналари билан келиб қўшилишди. Кенгашга яқинда аъзо бўлган баъзи бир савдогарлар насл-насаби пастроқ бошқа бою боёнлар билан алоҳида бир гуруҳга ажралган.

Қариб қолган Маллика девий меҳмонларга ҳурмат кўрсатиб, базмга ташриф буюрганлари учун миннатдорчилик билдирди. Мадори кетиб, заифлашиб қолган бўлсада, базмнинг бошида диний мазмундаги рақсда иштирок этди. Хизматкорларга дастурхонга Капиша, кандҳари, Магадҳа, Дракша ва бошқа вилоятлардан келтирилган асл шароблардан мўл-қўл тортишни буюрди. Тўлин ой тиккага келганда диний рақс тугади ва хумор кўзли раққосалар ноз-карашма, истиғно билан рақсга тушиб кетишди. Меҳмонлар қадаҳларни кетма-кет сипқоришарди.

Рақс ва мусиқа садолари меҳмонларнинг дилига жо бўлганини кўриб, Маллика барчани ўйинга таклиф қилди. Унинг имоси билан Кусумсена Притхусеннинг билангидан тортиди. Қолган меҳмонлар ҳам ўзларига таниш раққосалар ёки рафиқалари билан рақсга келиб қўшилишди. Созандалар “Рас” куйини бошладилар. Барча гир айланиб ўйин тушарди.

Рақсинчи биринчи давраси тугагач, ўйинни қойил қилган энг уста эркак ва аёлларни мақташга тушдилар. Маллика Притхусеннинг ҳаракатлари айниқса нафис ва чаққонлигини эътироф этди. Аёллар ўртасида раққосалар Кусумсена ҳамда Васумитрадан ташқари юнон зодағони Мартхнинг хотини Зола ва ачаря Рудрадхирнинг синглиси, Индрадининг хотини Амританинг маҳорати кўпроқ мақтовга сазовор бўлди. Амрита, Дивя ва бошқа зодагон оилаларнинг қизлари билан, бир пайтлар Маллика девийдан дарс олган ва умуман у рақс санъатини жуда севарди.

Чарчаган меҳмонлар чанқоқбосди қилиб устма-уст бир бир неча қадаҳ кўтаришди. Сиро лабига қадаҳни теккизиб, ҳеч ким билмас қилиб заминдор Окриснинг ўғли Маҳендрага кўзини қисиб қўйди.

– Дўстлар, Маллика девийнинг илтифоти билан бугун шундай ажойиб базм бўляпти. Бугун ҳолдан тойгунча рақсга тушмасак ҳисоб эмас! – деди Маҳендра.

Индрадип унинг гапини маъқуллади:

– Албатта, дўстим! Бугунги айёмда тўлин ой уфққа ботмасдан туриб шароб ва рақсдан юз ўгириш мард йигитнинг иши эмас!

Созандалар янги оҳангни чалиши билан “рас” ўйини яна бошланиб кетди. Зола Притхусен билан рақсга тушди. Бу галги давра аввалгисидан ҳам жазавалироқ эди. Ўйин тугаши билан Маллика девийнинг канизаклари оппоқ тоза сочиқлар билан меҳмонларнинг манглайи ва гарданидаги терни артиб, атир сепишди ва ғоз патидан ясалган оқ елпигичлар билан елпий бошлашди. Яна шароб тўла қадаҳлар меҳмонларга тутқазилди.

Сакрид қадаҳдаги шаробни бир кўтаришда ичиб, бўш идишни канизакка узатаркан, деди:

– Айт-чи, шундай ажойиб лаҳзалардан лаззатланмай бўладими? Бундай байрам йилда бир мартагина бўлади!

Кекса пандит Икрид қадаҳни лабидан олиб, унинг гапига қўшилди:

– Ёшлик ҳам ҳаётда бир мартагина бўлади!

Уларнинг гапларини эшитиб, Окрис билан Престх кулимсираб қўйишди.

Сакрид чаққонлик қилиб, Маҳендрадан аввал Сиронинг олдига етиб келди. Сиро тиржайиб қўлини унга узатди, лекин ичкилик таъсирида бўшашиб, ўрнидан туролмади. У муздек шаробни симириб, жойида ўтираверди. Притхусеннинг кўзи у томон тушдию, шу заҳоти тескари ўгирилиб олди. У Васумитра ўзи томон илинж билан тикилиб турганини кўрди, бироқ Амрита ҳам ундан кўзини узмасди. Притхусен Амританинг ёнига келиб унинг қўлидан ушлади. Шу он нигоҳи Рудрадхирга тушди – бир дақиқа иккилангач, Амритани ўйинга тортиди.

Притхусен дам-бадам заминдор Сарвартхнинг атрофида ўтирган ачаря Рудрадхир ва бошқа икки қайта тугилганларга кўз учиди қараб-қараб қўярди. Унинг фикри-

хаёли мудом ўша ёқда эди. Амританинг қўлини ушлаган пайти бир нарсани сезгандай бўлди. Ачаря Рудрадҳирнинг укаси Васудҳир даргазаб қиёфада унга ташланмоқчи бўлдию, акасининг имоси билан шаштидан қайтди. Притҳусен дарров сергакланди, мастлигидан асар ҳам қолмади.

Шароб ва чарчоқ таъсирида Амрита жуда секин ҳаракатланарди. Притҳусенга рақсдан ҳам кўра ачаря Рудрадҳир ва бошқа оқсуякларнинг дамани ичига ютиб ўтиргани кўпроқ ҳузур бағишларди. Бир замонлар зодагон оила қизининг тахтиравонига елка қўйишга ботинганим учун мана шу Рудрадҳир мени қаттиқ таҳқирлаган эди, – ўйларди у ўзича. – Бугун эса унинг кўз ўнгида синглисини бағримга олиб рақс ташаялман, лекин у зардасини ичига ютишга мажбур. Ҳокимият нималарга қодир!

Притҳусеннинг қиёфасида мамнуният жилоланарди. У қувонч билан, ошкора равишда Амритани кучоқлаб рақсга тушарди. Бироқ унинг қувончига сабаб Амританинг яқинлиги эмас, ўз иқтидоридан фахрланиш туйғуси эди. Зола Дҳирити Шарма билан рақсга тушар, лекин кўзини Притҳусендан узолмасди. У Дҳирити Шарманинг кучоғидан чиқиб, Притҳусен томон йўналди. Унинг ёнига чўккалаб, ёстиққа суянди. Чарчагани учун тез-тез нафас оларди. Барча аёллар ўзини ёқтиришини сезиб, Притҳусен ич-ичидан қувонди.

Рақс ва ичимликлар таъсирида меҳмонлар чарчаб, сустлашиб боргани сари Малликанинг канизақлари чаққонроқ ҳаракат қилиб, ичимликни ҳис этиб, Притҳусеннинг кўнгли тобора кўтариларди. Канизақлар ҳаммадан илгари унга қадаҳ тутишарди. Малликанинг ўзи унга икки марта қадаҳ узатди. Хуллас, унга шоҳона иззат-икром кўрсатишяпти!

Канизақлар яна бир бор сочиқ билан меҳмонларнинг терини артиб, мушки анбар сепиб қўйгач, кўпчилик парёстиқларга ёнбошлади. Яна қадаҳларга муздек шароб тўлдирилди. Баъзилар эса, ҳордиқ чиқариш учун сўрилар остидаги шийпончаларга қараб кетишди.

Тағин шўх куйлар янгради. Притҳусен ўзига суяниб ўтирган Золани туришга имлади. Қимир этмагач, у томон ўгирилиб қаради – Золанинг рақс тушишга мажолли йўқ эди. Притҳусен ҳам жойида қолди. Унинг бўшашиб ўтирганини кўриб, Маллика канизақлардан бирига шароб келтиришни буюрди. Притҳусен билан Золага тўла қадаҳлар тутқазилди. Улар Малликага миннатдорлик билдириб, қадаҳларни кўтаришди. Сўнг бир-бирининг пинжига кириб, мароқ билан рақс томоша қила бошлашди.

Зола сал нарида Маҳендра билан бирга ўтирган Сирони кузатарди. Ёстиққа ёнбошлаган Сирони мудроқ босган, Маҳендра эса бир қўли билан уни, иккинчи қўли билан бир раққосани кучоқлаб олган. Раққоса билан иккови бир нарсалар ҳақида пичирлашиб ўтиришарди. Маст бўлиб қолган меҳмонларнинг бесўнақай рақсини кўриб, Притҳусеннинг кулгиси қистади.

Созандалар янги куйни бошлагач, шийпончаларда дам олаётганлар ҳам қайтиб келиб, ўйинга қўшилишди. Яна майхўрлик бошланиб кетди. Меҳмонлар жуфт-жуфт бўлиб рақсга тутишарди. Притҳусеннинг олдига яна шароб олиб келишди. Притҳусен Малликанинг ғамхўрлигидан жуда хурсанд эди. Васумитра Притҳусенга тикилиб турганини кўриб, Зола Притҳусенга икки қўллаб ёпишиб олди. Притҳусен энгашиб, унинг кўзларига боқди. Бу кўзлар ҳар қандай шаробдан жозибалироқ эди.

Кўпчилик меҳмонлар чарчаб қолгани сабабли, рақс майдонида тартибсизлик ҳукм суради. Биров даврадан чиқса, бошқа биров даврага тушиб, унинг шериги билан рақсни давом эттирарди. Кўпчилик аёллар ҳолдан тойиб, ўз қариндошлари ёнига чўккалашди. Фақат ёш-ялангу раққосалар ҳамон қий-чув кўтариб, шўх рақсга тутишни давом этарди. Притҳусен чарчаб бўшашиб қолган Золани қўлтиқлаб, шийпон томон йўналди.

Бир шийпонча ёнидан ўтаётганида аллақайси мастнинг хуррак отаётгани эшитилди. Мажолсиз Золани авайлаганча у бошқа жой қидиришга тушди. Одам йўқлигини кўриб, оёқда туролмайдиган даражада мадорсиз Зола қўлларини Притҳусеннинг

бўйнига ташлаб осилиб олди. Золанинг кайфи тароқ эди. “Эҳ, жонгинам!” – деди у чуқур тин олиб.

Узоқдан ёқимли мусиқа садолари эшитилар, маст-аласт меҳмонларнинг ғала-ғовури етиб келса-да, ундан бирор маъно уқиб бўлмасди. Золанинг эҳтирос билан айтган гапи Притхусеннинг қулоғига ўрнашиб қолди. Қоронғи шийпонда унга Золанинг нилуфардек нафис кўзларидан бўлак ҳеч нима кўринмасди. Бағрида ётган Зола унинг ҳирс-ҳавасини уйғотиб юборди.

Зола энтикиб, чуқур-чуқур нафас оларди. Чаламаст Притхусен унинг қайноқ бўсаларидан тагин ҳам элиди. Кўнглига базмгоҳга қайтиш фикри келди-ю, тураман деса, ўз гавдаси ўзига бўйсунмади. Куй, қўшиқ, шодон қийқириқлар ҳамон қулоғига айқаш-уйқаш чалинади. Шу пайт ёнгинасидаги шийпондан бировнинг овозини эшитиб, у ҳушёр тортиди. Овоз тагин эшитилди:

– Бу томонларни ҳам қарадингми?

– Йўқ, орий, бу ёқда ҳам, у ёқда ҳам кўринмайди.

Иккала овоз ҳам Притхусенга таниш эди – бири саркарда Индрадип, иккинчиси Рудрадҳирнинг укаси Васудҳир эди! Иккала душманнинг сергаклиги Притхусенни шубҳалантирди. Нафасини ичига ютиб, уларнинг гапини пойлади. Яна икки кишининг қадам товуши эшитилди, сўнг кимларнингдир пичирлашгани қулоққа чалинди.

– Ҳамма ҳаракатимиз зое кетадими? Кўрмаяпсанларми, Девас юлдузи Етти оғайни туркумига етай деб қолибди! – деди Винай Шарма хуноб бўлиб.

– Шветкету шу пайтгача аскарлари билан Престҳ саройини қуршаб олган бўлса керак, – деди Балжит. – Ҳали-замон бурғу овози эшитилиб қолади – у саройга ўт қўйилганидан дарак беради. Сизлар эса уни қўлдан чиқариб юборибсизлар! Қулвачча бирор нарсани сезиб қолдимикан?

Притхусеннинг баданини муздек тер босди. Ёнида тошсупада беҳуш ётган Зола ҳам унутди. Бутун вужуди қулоққа айланди. Ўзининг гупиллаб уриб турган юраги бошқаларга эшитиларли даражада ураётгандек туюлди. Притхусеннинг аъзои бадани зир титради.

– Мабодо қулвачча Малликанинг саройидан омон-эсон чиқиб кетган бўлса, аҳвол чатоқ, – деди Индрадип. – Эҳтимол, қулвачча ҳам кўп ичиб қўйиб, бирор бутанинг тагида чўзилиб ётгандир. Агникеш, сарой деворлари атрофидаги аскарлар етарлими?

– Ҳа, орий, икки юзта ишончли аскарни орқа дарвозадан олиб кириб, деворлар тагига жойлаштирдик. Юзта аскар орқа дарвоза олдида, яна икки юзтаси оддий либосда бош дарвоза яқинидаги қоронғи кўчаларга қўйилди. Улар фақат бурғу овозини кутишяпти...

Ногаҳонда тун сукунатини бузиб, шаҳарнинг шимолий қисмида бурғу овози янгради.

– Диққат! Дарҳол сарой атрофи ўраб олинсин! Қолганлар бош дарвоза томон! – деди Индрадип ҳайқариб.

Притхусен Маллика саройининг боғини жуда яхши биларди. Беҳуш ётган Зола ни жойида қолдириб, бошини чодир билан ўраб, катта-катта қадамлар билан девор томон шошилди. Бир гуруҳ аскарлар дарахтлар панасидан чиқиб, саройга қараб югуришди. Уларни кўриб Притхусен бир лаҳза жойида қотди. Сўнг дарҳол ўзини ўнглаб олиб, ҳарбийларга хос буйруқ берди:

– Аскарлар, бош дарвоза томон олға!

Аскарлар бош дарвоза томон бурилгач, Притхусен бир дарахтнинг шохидан деворга ўтди ва кўчага сакради.

Қурол-яроғсиз, ёрдамсиз қолган Притхусен бир неча дақиқа турган жойида мулоҳазага берилди. Қаерга борсам экан? Бош дарвоза ёнида турган от-арава ҳамда соқчиларим тарафигами?.. Отамнинг олдигами?.. Саройни аллақачон душман эгаллаб олган, ўт қўйишга ҳам улгурибди.

Бош дарвоза томондан отларнинг дупури эшитилди. У дарҳол ўзини қаршидаги қоронғи кўчага олди. Чамаси, бир неча суворий саройнинг ташқи деворини айланиб чиқаятган эди. Притҳусен зим-зиё кўчадан илгарилаб борарди. Йўл-йўлакай бўйнидаги марварид шодалари ва қимматбаҳо зеб-зийнатларни юлиб, ҳар ёнга улоқтириб ташлади. Чодир ёпиниб, ўзини совуқ қотган оддий шаҳарлик қилиб кўрсатишга уринарди.

Қоронғи кўча тўлин ой нури билан чароғон катта кўчага олиб чиқарди. Катта кўча ва ёруғликнинг нақадар хавфлигини тушунган Притҳусен кичик кўчада туриб қолди. Бу ердан сал нарида, катта кўчада Кенгаш раиси ҳамда заминдор Окриснинг саройлари жойлашган. Катта кўчани кесиб ўтиб, у ёққа борсаммикан, – деб ўйлади Притҳусен. – Эҳтимол, у ерларда яширинишга жой топилар. Лекин шу пайт катта кўчада от чоптириб кетаётган бир неча суворий кўринди. Притҳусен ўзини қоронғиликка олиб, кузата бошлади. Суворийларнинг бошида Агникеш билан Сакрид қилич ўйнатиб келарди. Притҳусен Кенгаш раиси ва заминдор Окриснинг саройлари ҳам душман томонидан қуршаб олинганини англади. Энди дўстларининг уйида ҳам беркинишнинг иложи йўқ.

Притҳусен дамани ичига ютиб, қоронғи кўчада турарди. Унинг вужудини титроқ босиб, бошдан-оёқ қора терга ботди. У ўрмонда овчилар таъқиб қилган оҳу каби гоҳ яшириниб, гоҳ югуриб кўчадан ўтиб, шаҳар четига етиб олишга интиларди. Катта кўча ёки чароғон жойлардан чиқиб қолса, юрагини ваҳима чулғарди. Турли томондан ўз номини тилга олиб ҳайқираётганларнинг овозини ҳар эшитганда юраги зир титрарди.

Притҳусен анча пайт кўчама-кўча беркиниб юрди. Қуёш чиқиши билан жон сақлаши амри маҳоллигини ич-ичидан сезганидан кўнгли ғаш эди. Мана шундай бурчак-бурчакда беркиниб юриш бемаънилик эканини ўзи ҳам тушунди. Ёнида аскарлари бўлганда, душманни ер билан яқсон қиларди. Ёки, ёлғиз ўзи бўлса ҳам, қуроли бўлганда, ғанимлари билан олишиб, мардларча жон берарди. Энди эса у икки йўлдан бирини танлашга мажбур – ё қўлга тушиб, молдек бўғизланиши керак, ё сичқон каби тешикма-тешик, маълум муддат жонини сақлаб қолиши мумкин. Ичкилик таъсири тугаб, у лоҳас бўла бошлади. Ҳозир у ҳам жисмоний, ҳам руҳий азоб чекарди.

Тўлин ой уфққа ёнбошлади. Ғарб томондаги саройларнинг сояси жанубга олиб борадиган йўлга қўланка ташлаб турарди. Притҳусен атрофга аланглаганча боши оққан томон кетиб борарди. Рўпарасида, қоронғилик ичида бир нималар деб дуо ўқиб келаётган одамнинг шарпаси кўринди. Бир оз яқинлашгач, Притҳусен уни таниди – бу машҳур ҳаким Чивук эди.

У тўхтаб, Притҳусенга тикилиб қолди, лекин, уни икки ой даволагани сабабли, бошқача кийимда ҳам дарров таниб олди.

– Орий, қаёққа кетяпсиз?.. – деди у босиқлик билан. – У тарафга борманг, хатарли. Бир тўда суворийлар сизни қидириб ўша томон ўтиб кетишди.

– Отахон! Мен ғафлатда қолибман, на қурол-яроғим ва на бирор бошқа таянчим бор, – деб нолинди Притҳусен. – Энди барча томону жойда мени хавф-хатар кутади. Ғанимларим мени ғафлатда қолдириб, усталик билан тузоқ қўйишди. Энди мени қўлга олиш қолди, холос. Улар бошимни танамдан жудо қилиш пайида. Отахон, қуролсиз бўлганим учун ҳеч нарсага қодир эмасман, мени шармандали ўлим кутяпти!

Чивукнинг қиёфаси хотиржам, гира-шира қоронғиликда унинг кўзлари меҳр-шафқат нурини сочиб турарди.

– Ўғлим, паноҳ топмоқчи бўлсанг, яқингинада будда жамоасининг даргоҳи бор, – деди Чивук юмш оқлик билан. – Бу маскан ёрдам сўраб келган ҳар бир кимсага бошпана беради. У ер уруш-жанжал ва зўравонликдан бутунлай холи.

– О, раҳм-шафқат рамзи, бошпана берсангиз, бу қилган яхшилигингизни қулингиз ўла-ўлгунча унутмайди! – деди Притҳусен қўлларини жуфтлаб, пешонасига теккизиб.

* * *

Эрталаб азонда Сагал аҳолисининг уйқуси ноғоралар гумбур-гумбури ва бурғу овози билан бўлинди. Барча хавотирланиб дераза ва тирқишлардан мўралашга тушди. Жарчилар кўча-кўйда эълон қилишди:

– Кшатрийлар табақасининг энг муносиб намояндаси, дин ҳомийси заминдорлар сардори муҳтарам жаноб Дев Сарвартх ер юзини барча гуноҳлардан тозалашга аҳд қилди, шу сабабли Мадра олий табақаларининг иродаси билан у Мадра жумҳурияти Халқ Кенгашининг раиси лавозимини қабул қилди. Барча олий табақалар изми билан шастрлар билимдони, ҳурматли маҳапандит ачаря Рудрадхир Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ҳамда котиби лавозимларига тайинланади. Мадра жумҳурияти олий табақаларининг иродаси билан заминдор Картавир Мадра жумҳурияти қўшинларининг лашкарбошиси этиб тайинланди. Мадра жумҳуриятининг янги ҳукумати бараҳман дини қонун-қоидалари асосида мамлакатни адолатли равишда бошқаради. Барча икки қайта туғилганлар, юнонликлар, шудра ва қўллар ҳукуматга сўзсиз итоат этишлари шарт!

Картикнинг тўлин ойи ботиши билан Сагалда паст табақалар ҳукмронлиги ҳам сўнди. Кун чиқиш пайти Сагалда тагин бараҳман динининг мавқеи тикланиб, икки қайта туғилганлар яна ҳокимият тепасига келишди. Катта кўчалар ва чорраҳаларда зодагонлар аскарларининг совут-дубулғаси қуёш нурида жилваланади. Сагалнинг янги қиёфаси аҳолининг бир қисмига қувонч ва шодлик бахш этса, бир қисмига ғамташвиш келтирди. Оддий халқ янги вазиятни кўрқув аралаш қизиқиш билан кузатарди.

Сагалнинг кўча ва саройлари, қўл ва боғлари ўша-ўшалигича қолди. Халқ ҳам ўша-ўша: бироқ Сагалнинг қиёфаси ўзгарди-қўйди. Будда дини ҳукмронлигида икки қайта туғилганларнинг нуфуз-эйтибори тушиб кетганди, Бараҳман динининг мавқеи тиклангач, аҳвол тубдан ўзгарди. Престхнинг сиёсати туфайли Кенгаш аъзолигига сайланган, аскар сақлаш ҳуқуқини қўлга киритган йирик савдогарлардан ушбу имтиёзлар тортиб олинди. Икки қайта туғилганлардан бўлак табақалар ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Будда дини жамоасидан ҳам вақф ерлари тортиб олинди. Кўча-кўйда қовоқранг жанда кийиб, сочи қирилган бошларини офтобда йилтиратиб юрадиган роҳиблар тўдаси ҳам қаергадир ғойиб бўлди. Уларнинг будда дини паноҳига чорловчи овозлари ҳам тинди-қўйди.

Престх ва унинг барча қариндош-уруғлари саройга ўт қўйилганда ҳалок бўлишди. Қуролли сипоҳийлар қўриқлаб турадиган улкан қасрдан қоп-қора қурум босган тўрт девор қолди, холос. Престх тарафдорлари бўлмиш юнонлик заминдорлар Окрис ва Мартх вақф ва аскар сақлаш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Оёқ-қўли фалаж бўлиб қолган Митҳодрас ўлим тўшагида ётганча будда роҳибларининг ўғитларини эшитиб, тезроқ нирвана бўлишини кутарди.

Ачаря Рудрадхирнинг аскарлари Сагалнинг барча кўчалари, саройларини тинтиб чиқишди. Лекин Притхусендан дарак йўқ эди. Унинг қутулиб қолгани ачаряга тинчлик бермасди. Илонни ўлдирсангу, бепарволик қилиб тухумини қолдирсанг, пайти келиб ундан илон чиқади.

* * *

Будда жамоасининг масканига беркинган Притхусен кун бўйи Чивукнинг қоронғи ҳужрасида маҳзун хаёлларга берилиб ётди. Томоғидан қултум сув ҳам ўтмади. Ярим кечада у Чивукдан кетишга рухсат сўради.

Притхусеннинг муддаосини англаган Чивук мулоимлик билан сўради:

– Мақсадингиз нима, орий?

– Отахон, қачонгача мен сичқонга ўхшаб жонимни ҳовучлаб яшириниб ётаман, – деди Притхусен. – Менга ижозат беринг. Урушдан ярадор бўлиб қайтганимда, мени даволаб, қайта тирилтирган эдингиз. Душман жонимга қасд қилганида, ўз паноҳин-

гизга олиб яна бир бор ўлимдан сақлаб қолдингиз. Отахон, қилган яхшиликларингизни умрбод эслаб юраман. Рухсат этинг, қоронғиликдан фойдаланиб, бу ердан чиқиб кетсам-да, душман билан олишиш тараддудини кўрсам. Ё энгаман, ё мардларча ҳалок бўламан. Душманга таслим бўлишни истамайман.

Чивук Притҳусенга ёнига чўкишни ишора қилиб деди:

– Орий, албатта қўрқоқлик қилиб таслим бўлиш марднинг иши эмас. Душманни энгиш ниятингиз маъқул. Лекин уни қоронғида қандай энгасиз? Бунинг учун душманни таниб олиш шарт.

– Душманни бир кўришда таниб оламан, отахон, – деди Притҳусен Чивукнинг муддаосига тушунолмамай, унинг кўзларига тикилиб.

– Орий, душманингизни шу ердан қидириб топинг! – деди Чивук кулимсираб.

– Нимани кўзда тутяпсиз? – деб сўради Притҳусен кўзларини катта-катта очиб.

– Орий, душман инсоннинг дилида яшириниб ётади!

– Отахон, ҳозир мен фалсафий мулоҳазалар қиладиган аҳволда эмасман. Мен ўз ҳаётимни сақлаб қолиш учун курашмоқ зарурлиги ҳақида гапиряпман. – Притҳусен бир неча дақиқа ўйга толди, сўнг қўлини қовуштириб пешонасига олиб борди ва ялинган овозда деди: – Отахон, ушбу масканни тарк этишга ижозат беринг!

Чивукнинг вазмин қиёфасида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

– Орий, мен ҳам ҳаётингизни сақлаб қолиш ҳақида қайғуряпман. Мусибатга учраганингизни кўриб, қон тўкилмасин деган ниятда будда масканидан жой бердим. Орийлар бировнинг қонини тўкиш учун фурсат пойлаб ётадилар, деб ўйламаган эдим.

Притҳусен кулимсираб турган Чивукка қараб сўзсиз қотди. Унинг кўз ўнгида ўтган кунлар воқеаси жонланди. Ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган пайтда ана шу Чивукнинг меҳрибон қўллари уни ўлимдан сақлаб қолди. Ўшанда ҳам Чивукнинг чеҳрасини ана шундай майин табассум ёритиб турарди. Товуши ҳам худди ҳозиргидек меҳрли эди. Ўшанда Чивук, ҳаётингни сақлаб қолиш учун қўлимдан келганини қиламан, деб ишонтирган эди.

Притҳусен лом-мим демаса-да, Чивук шогирдларидан бирига бир оз мева-чева келтиришни буюрди. Притҳусен минг истамагани билан Чивукнинг қистовини рад этолмади – бир-икки мевадан тотиб кўрди.

Кундузи Чивук баъзи бир касалларини кўриб келиш учун шаҳарга борарди. У Притҳусенга шаҳардаги вазиятни гапириб берди. Шаҳарда деярлик кўп қон тўкилмаган бўлса-да, ҳокимият тубдан ўзгарибди. Притҳусеннинг маслақдошларию дўстлари унга ёрдам бера оладиган аҳволда эмас эди. Притҳусен у ерларга борса, ҳам ўзининг, ҳам дўстларининг бошига кулфат келтириши мумкин. Рудрадҳирнинг айғоқчилари майдону кўчалар, шаҳар атрофини тинтиб, Притҳусенни тополмадилар. Улар, Притҳусен фитнани сезиб қолиб, Маллика саройидан чиқиб, шаҳарни тарк этган, деган фикрга келишди. Уларнинг ўйлашича, Притҳусен одми либосда Дарв мамлакатидан тортиб олган ерларига қочиб кетди. Рудрадҳир ва Сарвартҳининг айғоқчилари ўша томонларда Притҳусенни қидириш билан овора эмиш.

Албатта, Чивук топиб келган гаплар Притҳусеннинг кўнглига ғулғула солди.

– Отахон, қолган умримни овчининг таъқибидан қочган маймоқ ҳайвондек биқиниб, қўрқа-писа ўтказаманми? – деди Притҳусен норози бўлиб.

– Қўрқоқлик, иродасизлик эркак зотига ярашмайди! – жавоб қилди Чивук.

– Отахон, қон тўкилишидан чўчиб бекор ўтиравераманми? Душман билан олишишдан ўзга иложим борми? – ялинди Притҳусен овози қалтираб.

– Орий, хунрезлик душманни энгишнинг оқилона йўли эмас. Қурол билан душманни ўлдириш мумкин, маълум муддатгача уни тобе қилиш мумкин, аммо энгиб бўлмайди. Ўлган одам йўқ бўлади, демак унинг устидан ғалаба қозониш ҳам мумкин эмас. Ўлимдан ҳайиқсагина инсон мағлубиятни тан олади. Ғолибнинг кучи заифлашса, мағлуб душман яна қасос олишга интилади. Орий, бундай энгишни узил-кесил ғалаба деб бўлмайди. Бу дунё не-не қиргин-баротни кўрмади, аммо ҳали ҳеч қачон ҳеч ким ўз душманини батамом энголмаган. Эришилган ғалабалар эса фақат

адоват ва ўч-алам уруғини сочди. Орий, ўзингиз ўйлаб кўринг, душманнинг мурдасидан ким ҳам кўрқади? Қани, айтинг-чи, душманлик туйғуси нимага боғлиқ – вужудгами ё руҳга?

– Албатта, руҳга, отахон, – жавоб берди Притҳусен.

– Орий, шундай экан, душманни энгиси учун унинг вужудини эмас, руҳини забт этиш керак. Будда Девдаттанинг, Дҳармгшош – шаҳаншоҳ Ашоканинг ва донишманд Нагсен подшо Миллинднинг юрагини қандай забт этган бўлса, сиз ҳам ачаря Рудрадҳирни шундай йўл билан энгинг! – Чивук гапидан тўхтади ва кулимсираб Притҳусенга боқди.

Притҳусен дам Чивукнинг вазмин, табассумдан ёришиб турган юзига тикилар, дам бошини қуйи солиб унинг гапларига қулоқ тутарди.

– Орий, инсоннинг душмани нечта? Улар ким ва қаерда? Одам буни билмайди, билолмайди ҳам. Одам қурол билан қанча душманни ўлдириши мумкин? Бир пайтлар, орий, кўчалардан от ўйнатиб ўтганингизда, халқ сизни қизгин олқишларди, лекин энди халқ сизни кўрса, аввалгидек хушнуд бўлмайди. Бунинг сабаби нимада? Улар душманга айланиб қолишдими? Орий, сиз уларга нима ёмонлик қилдингиз?.. Дарв сафари мобайнида сиз Кендраснинг неча-неча аскарларини қилгичдан ўтказдингиз. Улар сизнинг душманингиз эдими? Орий, сиз уларни ҳеч қачон кўрмаган эдингиз, улар ҳам сизни умрида биринчи ва охириги бор кўришди. Бу душманликнинг боиси кўнгил губоридир – сиз бир-бирингизни душман деб тушунгансиз. Орий, адоват илдири инсон қалбида туб қўйган.

Орий, энгилганини тан олган одам ҳам, ўз душманини ўлдиришга чоғланган одам ҳам бу ишни душманидан кўрққанидан қилади. Ачаря Рудрадҳир сизни ўз маъқеи ва ҳаёти учун хавfli деб билганидан ўлдириш пайига тушди. У сиздан кўрқади. Орий, мард, довюрак одам ҳеч нарсадан кўрқмаслиги керак!

Орий, ўзингиздан кўрқадиган одамдан сиз ҳам кўрқасиз. Кучли, иқтидорли одам кўрқса ҳам сир бой бермайди, заиф одамнинг кўрқуви эса ошкора бўлади. Сабаб борки, кўрқув ҳисси юзага келади. Бундай сабаблардан қутулган одам ҳечам кўрқмайди. Сизнинг куч-қудратингиз бировнинг кўрқишига сабабчи бўлиши мумкин, аммо ана шу бировнинг кўрқиши охир-оқибатда ўз юрагингизга ғулу солиши мумкин. Орий, шундай экан, куч-қудрат ботирлик эмас, кўрқоқлик боисидир, – у – ҳам ўзингизнинг, ҳам ўзганинг кўрқишига сабабчи бўлади. Бундай куч-қудрат бахт келтирмайди. Бахтсизлик воситаси ҳамда сабабчиларини жамлаб, бахт ҳақида орзу қилган одам гумроҳ бўлади. Шунақанги бахтга интилган одамнинг боши кулфатдан чиқмайди...

Чивук пешинда ва кечқурунлари бўш вақтида Притҳусеннинг ёнига келиб, узундан-узоқ суҳбатлар қуради. Орадан ярим ой ўтмасдан, Притҳусен душман билан олишиш ниятидан қайтди ва Будда масканидан кетмасликка қарор қилди. У Чивукка зоҳидлик ва мангу бахт ҳақида турли саволлар берар, унинг жавобини диққат билан тинглаб, сўнг мулоҳаза қиларди. Унинг юзидаги чарчоқ ва ташвиш ифодалари йўқолди, энди унинг ҳеч қандай ғам-ташвиши қолмади. У эҳтирос билан қўл қовуштириб, устозининг ўгитларини катта қизиқиш билан тингларди.

Бир оқшом Чивукнинг насиҳатини тинглаб бўлгач, Притҳусен деди:

– Отахон, қулингиз муштарак биродарлик ғоясини¹ ўзига дастуриламал қилиб, нирвана сари интилишни истайди. Мени будда мазҳабига қабул қилиб, роҳиблик ридосини кийдиринг!

– Орий, бунга ҳам навбат келади ҳали, – деди Чивук табассум билан. – Ҳеч кимнинг бировнинг зоҳидлик йўлига кириб, бахт сари интилишига тўсқинлик қилишга ҳаққи йўқ. Орий, бу иш вақти билан бўлгани маъқул.

Притҳусен ўз ихтиёри билан роҳибликни қабул қилди.

¹ Будда динининг асосий ғояларидан бири. Унга кўра барча одамлар тенг, табақа ва тоифаларга бўлиниш эса нотўғридир.

* * *

Донишманд ҳаким Чивук Сагал шаҳри будда жамоасининг раҳнамози муҳтарам Дҳарамракшитнинг чақириғи билан унинг ҳузурига келди.

Муҳтарам Дҳарамракшит будда мазҳабининг мушкул аҳволга тушиб қолганидан ташвишда эди. Шаҳарда жарчилар Кенгаш раиси Сарвартҳнинг фармонини эълон қилишгач, янада қаттиқ ҳаяжонга тушди. Кенгаш раисининг фармонида қуйидагилар таъкидланган эди: “Кимда-ким муқаддас бараҳман дини қонун-қоидаларини пой-мол қилган қулвачча Притҳусеннинг ўлигини ё тиригини давлат аъёнларига топшир-са, жумҳурият ҳазинасидан беш юз олтин мукофот олади ва унга бир қишлоқ инъом этилади. Кимда-ким жумҳурият ҳукуматининг фармониغا хилоф равишда қонунбузар қулвачча Притҳусенни яширса, ўлим жазосига ҳукм этилади”.

Чивук одоб билан муҳтарам Дҳарамракшитга икки букилиб таъзим қилди. Жамоа раҳнамози муборак қўлини силтаб, унга саломатлик, узоқ умр тилади. Чивук ерга тиз чўкиб, буюринг, тақсир, деди. Дҳарамракшитнинг имоси билан у бўйрага бориб чўқди ва унинг не мақсадда ташвиш тортаётганини билса-да, жимгина гап пойлаб ўтираверди. Кўнгли безовта Дҳарамракшит қисқагина савол берди:

– Мазҳабимиз қандай кулфатларга қолганидан хабарингиз борми?

– Отахон, мазҳаб ҳеч қачон кулфатда қолмайди, – деб жавоб қилди Чивук. – Фақат диндорларгина бирор мусибатга учраши мумкин. Дин баъзан кўпроқ одамларни ўз таъсирига олади, баъзан камроқ. Каминанинг фикри шудир.

– Биродар, айтмасам ҳам дилимни не ғам ўртаётганини яхши биласиз, – деди Дҳарамракшит бир оз мулоҳазадан сўнг. – Сиз давлат фармонини эшитгандирсиз?

– Отахон, нега бунчалик ташвишланаётганингизни сезяпман. Ҳа, фармони олийини эшитдим, – деб тасдиқлади Чивук.

– Давлат жиноятчиси Притҳусенни будда масканида яшириш ҳозирги вазиятда мазҳабимиз, бутун жамоамиз учун аянчли оқибатларга олиб келиши мумкин. Рудрадҳир будда динининг ашаддий душманидир, сиз буни яхши биласиз.

– Отахон, мазҳабимиз қонун-қоидасига кўра, бошпана излаб келган бандага паноҳ беришга мажбур бўлдик.

– Бироқ, биродар, мазҳабимиз, жамоамиз манфаати ҳозир бошқача йўл тутишни тақозо этади. Рўза тутиш қанчалик савоб иш бўлмасин, бемор одам рўза тутмагани маъқул. Шу каби, баъзида мазҳабимиз қонун-қоидаларидан бир оз четга чиқиш мумкин, – деди жамоа раҳнамози пешонасини тириштириб.

– Муҳтарам отахон, ижозат берсангиз, бир оғиз гапим бор, – деди Чивук қўлини қовуштириб.

Дҳарамракшит бош силкиб розилик бергач, Чивук мақсадга ўтди:

– Отахон, одам чанқаса, сув ичгиси келади, худди шунингдек, мушкул аҳволга тушиб қолган одам ҳам диндан нажот излайди.

– Бироқ, жамоа манфаати биргина одамнинг манфаатидан устун туриши керак, – деб жавоб қилди Дҳарамракшит Чивукнинг кўзларига тикилиб.

– Отахон, Будда нажот излаб келган қушнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун этининг бир парчасини кесиб берган экан. Бу унинг буюклигидан далолат. Каминанинг фикрича, биз нажот излаб келганларга ана шундай ёрдам қўлини чўзсак, ҳам динимиз, ҳам жамоамиз обрўйини сақлаб қоламиз. Чунки, бир оз қийналсак-да, динимиз мавқеини мустаҳкамлашга эришамиз. Мабодо, фақат жамоамиз ғамини еб, биздан ёрдам сўраб келганларга паноҳ беришдан бош тортсак, катта хато қилган бўламиз.

Дҳарамракшит узоқ ўйга толди.

– Биродар, мазҳабимиз қонун-қоидаларига кўра, роҳиблар бирор масалада келишолмай қолишса, уни жамоа йиғини ҳал этиши керак. Аммо, биродар, ҳозирги но-зик вазиятда бу сир сирлигича қолгани маъқул, йўқса мазҳабимизга катта зарар етиши мумкин. Мен сизнинг юксак ғояларингизни ҳурмат қилсам-да, фикримни ўзгартира олмайман.

Чивук бошини қуйи солиб, Дҳарамракшитнинг гапини жимгина тинглади, сўнг таъзим қилиб, қайтиш учун рухсат сўради.

Чивукнинг доим меҳр товланиб турадиган чеҳраси тундлашди. Осойишта қалбида иккиланиш ҳисси пайдо булди. Жамоа раҳнамосининг амрини бажо келтирмаса, бўлмади, Будданинг ўғитларига зид ишни ҳам қилолмайди. Нима қилса экан? Туни билан мижджа қоқмай, Будда ҳайкали қаршисида ўтириб чиқди.

Чивук Будда ўғитлари устида мулоҳаза юритиб, охири қатъий қарорга келди. Будданинг шаъм нури тушиб турган ҳайкалига тикилган Чивукнинг юзи қувончдан ёришиб кетди. Ҳайкал пойига пешонасини теккизиб, таъзим қилди.

Кун ёйилиб улгурмасдан Чивук Притҳусеннинг ҳужрасига келди. Притҳусен ўйчан қиёфада ўтирарди. Юзида табассум билан кириб келган Чивукни кўриб, ҳурмат билан ўрнидан турди ва салом берди.

– Биродар, дилингда бирор иштибоҳ сезяпсанми? – сўради у.

– Йўқ, отахон! Сизнинг ўғитларингиз дилимдаги барча шубҳаларга барҳам берди, – деди Притҳусен бош эгиб.

– Биродар, юрагингда қўрқув ҳисси қолдими?

– Йўқ, отахон.

– Биродар, бирорта душманинг борми?

– Марҳаматингиз туфайли ҳар қандай душмандан қутулдим.

– Биродар, тинчлик қилгани ачаря Рудрадҳирнинг эшигига борасанми?

– Ачаря Рудрадҳирнинг эшигигами, қаерга десангиз, бораман.

– Биродар, будда мазҳаби ҳамда жамоамизга қабул қилишларини илтимос қиласанми? Роҳиблик йўлига киришни истайсанми?

– Ҳа, отахон, мен роҳиблик йўлига киришни истайман, шунинг учун будда жамоасидан мени ўз сафига қабул қилишни илтимос қиламан.

– Биродар, истагинг қондирилади. Роҳибликни қабул қилиш учун тайёрлан!

Чивук барча роҳибларни жамоага янги аъзо қабул қилиш маросимига таклиф қилди.

Пешинга қолмасдан Притҳусен сочини таг-туғи билан олдириб ташлади ва қовоқранг ридо кийиб, Чивук ҳамроҳлигида тиланчилик қилиш учун будда масканини тарк этди.

***

Чивук ёнида яна бир роҳиб билан Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Рудрадҳирнинг қуролли аскарлар соқчилик қилиб турган дарвозаси ёнига келди.

– Отахон, ичкаридан назр олиб чиқишгунча кутиб туринг, – деди соқчилар бошлиғи.

– Ўғлим, бугун ачарянинг ўз қўлларидан назр олишни истайман, – деди Чивук мулоҳимлик билан.

– Отахон, бизга ачарянинг ижозатсиз ҳеч кимни ичкарига киритмаслик буюрилган, – деди соқчи кечирим сўраб.

– Ўғлим, ачаряга роҳиб Чивук ва унинг шогирдининг саломини етказинг! – деб илтимос қилди Чивук кулимсираб.

Ичкаридан рухсат теккач, бир соқчи Чивук ва унинг ҳамроҳини ачарянинг саройи томон бошлади.

Ачаря бир йўла бир неча мирзоларга фармон ёздирарди. Роҳибларни кўриб, ўрнидан турди ва қўл қовуштириб, Чивукка мурожаат қилди:

– Ачаря Правардҳаннинг ўғли ачаря Рудрадҳир Мадранинг энг моҳир билимдон ҳақими Чивукни ўз саройида кўришдан бениҳоя хурсанддир!

Иккинчи роҳибга ҳам таъзим қилиб деди:

– Марҳамат қилинг, отахон!

Ачаря роҳибларга жой кўрсатиб, ўзи ҳам уларнинг қаршисига келиб ўтирди.

– Отахонлар, хўш, хизмат?

– Назр-ниёз тилаб келдик, ачаря, – деди Чивук. – Биз учун бирор хизмат бўлса, буюринг.

– Ғоят миннатдорман, отахон. Мабодо хасталансам, албатта хизматингиздан фойдаланаман, – деди ачаря кулимсираб.

– Орий, одамнинг на фақат тани, балки дили ҳам хаста бўлиши мумкин, – деди Чивук ҳам тиржайиб.

– Отахон, ўзи тарки дунё қилган одам бировга нима ҳам бериши мумкин, – деди ачаря ҳазил аралаш.

– Ачаря ҳақ гапни айтдилар, – деди Чивук. – Ўзингда йўқ нарсадан воз кечиб бўлармиди? Бу дунёдан ҳеч ким воз кечолмайди. Лекин инсон кўнглида ғам бор экан, у бахтли бўлолмайди.

– Ҳа, фикрингизга қўшиламан, – деди ачаря. – Дунёвий ишлар билан машғул бораҳманнинг ғам-ташвиши кўп бўлади.

– Камина ана шу ташвишларингиздан биридан сизни халос этгани келди, – деди Чивукнинг ёнидаги роҳиб.

Роҳибнинг овозини эшитиб, ачаря у томон кескин бурилди. Роҳибга тикилганча анграйиб қолди.

– Мен, роҳиб Притҳусен, Будданинг меҳр-шафқат ҳақидаги таълимотига амал қилиб, бахтга эришдим ва ачаряга нисбатан адоват ҳиссини енгиб, барча ғам-ташвишлардан қутулдим. Ачаряни ҳам ташвишдан халос этиш ниятида бу ерга келдим. Мана, мен сизнинг ихтиёрингиздан, – роҳиб мен сизнинг қўлингиздан, деган маънода қулочини ёзди.

Ачаря бир нима дейишга оғиз жуфтладию, чуқур хўрсиниб, жим бўла қолди. У бошини қуйи солиб ўтирарди. Бир неча дақиқадан сунг ташқарида соқчилар бонг уриб, вақт туш бўлганини билдиришди.

– Отахонлар, дастурхон ёйишсинми? – деди ачаря меҳмонларга.

– Доно ачаря биладиларки, мазҳабимиз қоидасига кўра, тушда овқатланиш биз учун ман этилади. Ташвиш тортманг, – деди Чивук табассум билан.

Анча пайт девонхонада ўнғайсиз сукунат ҳукм сурди. Сўнг Чивук ўрнидан туриб, кетишга ижозат сўради. У ачаряни дуо қилиб, Притҳусен ҳамроҳлигида дарвоза томон йўналди.

Ачаря Рудрадҳир бош эгганча ҳамон ўй сурарди.

– Ака, душман енгилганига иқрор бўлса, уруш тугайди. Бараҳман дини қоидаларида шундай ёзилган, – деди Васудҳир акасининг хомуш тортганини кўриб.

Рудрадҳир укасига қаради, лекин унинг нигоҳида шодликдан асар ҳам йўқ эди.

12-БОБ

МАЛЛИКА

Мадрада бараҳманлар ҳокимияти қайта тиклангач, жумҳуриятда паст табақаларнинг бебошлигига чек қўйилди. Зодагонлар мавқеи мустаҳкамланганидан Маллика девий жуда хурсанд эди. Девий ўз саройида тагин анъанавий базмлар уюштира бошлади. Санъатга эътибор кучайди, эски урф-одатлар тикланди, бироқ санъат базмларига илгариги жозиба етишмасди. Ўз ёшлик даври, Дивя, Мадулика каби истеъдодли шогирдлари давридагидек жозиба йўқ эди.

Бу камчилики Маллика девийнинг ўзи ҳам яққол сезарди. Санъатнинг шакли илгаригидек бўлса-да, мазмуни анча саёзлашди. Олтин қафас қолди-ю, ичидаги булбул учиб кетди. Устоз санъаткорлар Марут, Апит ва Ломак ёшлари анча жойга бориб қолган бўлса-да, энг нозик пардаларда ҳам оҳангни аниқ чиқара олишарди. Кекса раққос Удумбар қоқ суяк бўлиб қолганига қарамай, энг қийин, мураккаб ҳаракатла-

ри билан ҳамон томошабинлар дилини хушнуд этарди. Қари раққоса Пратҳа ҳам ундан қолишмасликка тиришарди.

Бундай санъатдан баҳра олиш учун билим, интилиш ҳамда иштиёқ зарур эди. Чунки бу ҳақиқий санъат эди-да. Бироқ оддий халқ уни ўлик санъат деб биларди, нега деганда у бундай санъатнинг моҳиятини тушунолмасди. Кўпчилик санъат мухлислари Малликани қадрласа-да, кўнгилчоғлик қилиш учун Васумитра ҳамда Кусумсенанинг саройлари томон ошиқарди – у ёқларда ҳар ҳолда ёшлик таровати бор эди. Шундай булса-да, ҳали-ҳали Малликанинг маслаҳатини олиш учун узоқ-узоқлардан санъаткорлар келиб туришарди.

Притҳусен ҳоқимиятдан четлатилгач, Мадулика кечирим сўраб келди. Бироқ Маллика уни кечирмади. Айшу ишратни санъатдан юқори кўядиган одам беғараз, холис хизмат қила олармиди?!

Мадуликадан кўнгли қолгач, Малликанинг юрагини ғам босди. Мамлакатда ҳуқуқ-тартибот тиклангани билан, санъатнинг илгариги мавқеи тикланмай қолаверадими? Наҳотки, бир умрлик меҳнати, уринишлари самараси кўзи юмилгач, барбод бўлса? Бош раққоса лавозимини номуносиб, бетайин одамга қолдирадими?.. Ана шу каби ташвишли ўйлар Малликанинг ич-ичини тирнарди.

Маллика девий ҳечам шон-шуҳратга интилмаган, халқнинг бош раққосага ҳурматини у табиий деб тушунарди. Унинг ўзи санъат тимсоли эди ва шунинг учун ҳам иззат-икромга сазовор бўлди. Маллика мол-мулкка ҳирс қўймади, бутун фикри-зикрини санъатда камол топишга қаратди. Бойлик унинг довруғининг сояси эди.

Маллика биргина фарзанд кўрди. Қизи ўзига муносиб ўринбосар бўлиб етишишига жуда ишонарди. У жисми жонини ниҳоятда гўзал қиз ато этган маъбуда Сарасватийга бағишлади ва бошқа бола кўрмасликка онт ичди. Шафқатсиз тақдир уни фарзандидан айирди, аммо у ўз сўзида турди. Унинг фидойилигини худолар инobatга олмаса ҳам, у қароридан қайтмади.

Маллика девий худоларга шак келтирмай, тақдирга тан борди. У, Сарасватий меросини ўз фарзандимдан бўлак бирор шогирдимга ҳам топширишим мумкин, деган фикрга келди. Тақдир унга бир неча истеъдодли шогирдлар тақдим этди – Гопа Такшашилада, Сулекха Магадҳада, Ратнапрабҳа эса Матҳурапурида унинг шуҳратини оламга ёрди. Узоқ ўлкалардан Сагални зиёрат қилгани келадиган санъат ихлосмандлари дунёдан кўз юганимдан кейин ҳам келишармикан, деган ўй Малликага тинчлик бермасди. Бутун умиди Мадуликадан эди, бироқ у ҳам нобоп чиқди.

Маъбуда Сарасватийга содиқ Маллика девий қандай бўлмасин, ўзига ўринбосар излаб топишга аҳд қилди. Шу мақсадда, у керак бўлса, Ҳиндистон ярим оролининг энг йироқ ўлкаларигача боришни кўнглига тугиб қўйди. У узоқ-яқин мамлакатлардан келган савдогарлар, сайёҳлардан у ердаги санъатнинг аҳволи ҳақида сурштирарди. Такшашила, Малав, Магадҳа, Матҳурапури ҳамда Дакшинапантҳ хусусида иложи борича кўпроқ маълумот олишга интиларди. Одамлар Ратнапрабҳанинг шогирди Аншумалани ҳаммадан кўра кўпроқ таърифлашарди.

Ҳа, Маллика девийнинг ёдида – Ратнапрабҳа энг истеъдодли, санъатга алоҳида ихлос қўйган шогирдларидан эди. Лекин кейинги тўрт йил ичида унинг довруғи, айниқса, ортди. Бунинг сабаби унинг шогирди Аншумала бўлди. Бундай шогирд орттириш устоз учун энг катта бахтдир. Бундай шогирд устозидан олган билим учқунини ёрқин гулханга айлантиришга қобил. Магадҳадан қайтаётиб, ачаря Рудрадҳир Матҳурапурида ҳам тўхтаб ўтганини эшитиб, Маллика ундан Аншумала тўғрисида сурштирди. Ачаря бу ҳақда гапиришни унча истамади. Унинг тайинли бир гап айтмаганини кўриб, Маллика, ачарядек бағритош одам нозик санъатни тушунармиди, деган хаёлга борди. Нима бўлса-да, қариллик чоғида қийинчиликларга дош бериб, ўзига ўринбосар қидириб топиш қароридан қайтмади.

Маллика қариганда савоб орттириш баҳонасида муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиб, кўпгина мамлакатлар, ўлкалар ва шаҳарлардан ўтиб, у ерлардаги санъатнинг

аҳволи билан танишди ва охири ўз ўринбосарини излаб, Шурсена мамлакатига етиб келди. Матҳурапурига яқинлашгани сайин Аншумаланинг таърифи ортиб борарди. Натражнинг¹ бу даргоҳида ўйлаган ниятимга албатта эришаман, деган ишончи яна-ям мустаҳкамланди.

Мадранинг бош раққосаси, санъаткорлар ҳомийси Маллика девий ташриф бухургани ҳақидаги хушхабардан Матҳурапури аҳли шодликдан терисига сиғмасди. Ямуна дарёсидек жўшқин халойиқ оқими шаҳарнинг ғарбий дарвозаси сари ёпирилди.

Ратнапрабҳа девийнинг саройидан то ғарбий дарвозагача бўлган масофада кўчалар, саройлар гумбази яшил новда ва гуллардан тузилган гулчамбарлар, ранг-баранг байроқчалар билан безатилди. Саройлар, уйлар ва дўконлар пештоқи ял-ял газламарлар билан қопланди. Кўча юзига пиширилган гуруч ва арпа донлари сепилди. Ҳар томондан сабур, мушки анбар ва сандалнинг ёқимли исси уфуради. Томошабинлар билан лиқ тўла болохоналар оғирликни кўтаролмай қирсиллайди. Ҳар жой-ҳар жойда мусиқа садолари янграйди.

Ратнапрабҳа девий, Аншумала ва бошқа шогирдлар, давлат аъёнлари, зодагонлар ва савдогарлар устозни қаршилагани шаҳар дарвозасига пешвоз чиқишди. Чанг-тўзон ортидан Малликанинг от-араваси ва тимсоҳ рамзи туширилган байроғи кўриниши билан карнай ва бурғулар овози янгради. Оломон олқишидан осмон ҳам ларзага келди.

Маллика девий аравадан тушиши билан Ратнапрабҳа олтин патнисдаги юзта шаъмдонни унинг бошидан айлантирди ва дуру жавоҳир тўла қути тақдим этди.

Маллика девий мулойим табассум билан қутини қайтариб берди.

– Қизим, санъат фидойисига ёруғлик таъсирида жилоланадиган тошлар керак эмас. Мен ўзидан нур таратадиган тошни кўпроқ қадрлайман. Мен бу ерга ўша бебаҳо жавоҳирни устозлик ҳаққига, ё бўлмаса садақага тилаб олиш учун келдим.

Ратнапрабҳа бошини қуйи солиб, ўйга толди. Атрофга сукунат чўкди – халойиқ нафасини ичига ютиб жим турарди.

– Онажон, шогирдингиз нимага эришган бўлса, нима орттирган бўлса, барчаси сиз туфайлидир. Нима истагингиз бўлса, айтинг, бажараман, – деди Ратнапрабҳа таъзим қилиб. У тиз чўкиб, бошини Малликанинг пойига қўйди.

Маллика Ратнапрабҳанинг марварид шодалари билан ўрилган сочига қўлини қўйиб дуо қилди:

– Сарасватий қизи, сенинг санъатинг, шон-шуҳратинг ҳеч қачон завол кўрмасин. Устозинг сенинг шогирдинг Аншумалани сўраб келди.

Ратнапрабҳа шу заҳоти ўрнидан турди ва орқада турган Аншумалани қучоқлаб, Малликанинг пойи остига чўккалатди.

– Онажон, бу ҳам сизникидир, – деди у ҳаяжондан нафаси тикилиб. – Бундай ноёб истеъдодни фақат сиз – Сарасватий сиймоси вояга етказишингиз мумкин.

Чор атрофдан халойиқнинг олқиши, мусиқа садолари янгради. Маллика оёғига бош қўйган Аншумалани кўтариб, унинг юзига тикилди ва неча йиллардан бери соғиниб, қўмсаган чеҳрани кўрди. Маллика девий ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб, нафас олишни ҳам унутиб, тикилиб қолди. Бехосдан кўзлари намланди. Аншумалани маҳкам қучоқлаб бағрига босди ва ҳўнграб йиғлашга тушди.

– Дивя, Дивя! Қизалоғим, жонгинам!..

Аншумаладан ажралиш Ратнапрабҳа учун жуда оғир эди. Она қизини эрга бераётиб, бўлажак айрилиқни ўйлаб қанчалик изтироб чекса, Ратнапрабҳа ҳам дугонаси, синглиси, қизидек азиз Аншумала билан видолашув пайти шунча азоб тортди. Лекин шогирдининг келажаги порлоқ бўлсин, деб уни ўз қўли билан Малликага топширди.

Кўзларига ёш олиб, уни кузатиб қўйиш учун шаҳар дарвозасигача чиқди. Йўлнинг

¹ Натраж – рақс худоси.

икки четида одамлар қаторлашиб туришарди. Аншумала билан видолашув бутун Матхурапури аҳли учун қайғули эди, лекин улар бутун Ҳиндистон ярим оролига донғи кетган санъаткорлар ҳомийси Маллика девийнинг талабини қондирилганлари билан фахрланардилар. Аншумаланинг араваси санъат шайдолари тақдим этган дуру жа-воҳирларга тўлиб кетди.

Ратнапрабҳа пешонасига қўлини қўйиб, анча маҳалгача Малликанинг узоқлашиб бораётган араваси кетидан тикилиб қолди. Аравада жонининг бир прачаси кетиб бораётгандек туюларди. Арава кўздан бутунлай ғойиб бўлгач, ҳолсизланиб, шогирди Муктавалининг елкасига суяниб қолди. Ёнгинасида турган Шурсенанинг ҳукмдори Рави Шарма уни энгил туртиб ўзига келтирди ва аравага ўтқазиб қўйди. Юзини рўмол билан тўсиб олган Ратнапрабҳа ўз саройи томон йўналди.

13-БОБ

ДИВЯ

Муқаддас қадамжойларни зиёрат қилиб қайтган Маллика девий ўзига муносиб шогирд топгани ҳақидаги хушxabарни эшитиб, Сагалнинг халқи ҳам, зодагонлар ҳам ниҳоятда қувонишди.

Бутун Сагал аҳли Маллика девийнинг юксак таъбига мос келган истеъдод эгасини тезроқ кўришга ошиқарди. Узоқ шаҳару қишлоқлардан ҳам санъат ишқибозлари Сагалга оқиб кела бошлади. Малликанинг саройида базм уюштирилганда янги раққосани кўриш иштиёқида жуда кўп одам йиғиларди. Улар бир-бирини туртиб-суртиб, жой таллашишарди. Бироқ, Малликанинг янги шогирдини кўриш ҳеч кимга на-сиб этмади. У саройдан ташқарига чиқмасди.

Маллика эълон қилдики, ўринбосарини санъаткорлар ҳомийси, бош раққоса ла-возимларига тайинлаш маросими Пҳагун ойининг тўлин ой кечаси ўтказилади. Ушанда у халққа янги шогирдини кўрсатади. Сагал аҳли бетоқатлик билан яна бир ой ку-тишга мажбур эди.

Маллика девий худоларнинг кўнглини мойил этиш учун йирик қурбонлиқ маро-симини уюштирди. Унда юзта бараҳман руҳонийси дуохонлик қилди. Малликанинг илтимосига биноан, бу маросимга Мадра бараҳман динининг пешвоси, Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Рудрадҳир шахсан раҳбарлик қилди.

Малликанинг ўринбосарини янги лавозимга тайинлаш маросими Пушкарини кўлининг соҳилида уюштирилди. Саҳна рўпарасида зодагонлар, заминдорлар, Кен-гаш аъзолари ва уларнинг рафиқалари учун ярим ой шаклида жой ҳозирланди. Улар-нинг ортида шаҳарнинг нуфузли бойлари, савдогарлар ва уларнинг оила аъзолари жойлашишди. Кейинги қаторларни ҳарбийлар ва оддий халқ вакиллари эгаллади. Туманот одам йиғилди. Ўртадаги тахтда Мадранинг олий ҳукмдори – заминдорлар сардори Сарвартҳ ўтирарди, унинг ёнида маҳапандит ачаря Рудрадҳир жойлашди. Оломон орасида баъзан қовоқранг ридо кийганлар ҳам кўриниб қоларди – ҳатто буд-да дини роҳиблари ҳам ўз қизиқишини яширолмасди.

Бараҳман коҳинлари оқ фотиҳа беришгач, шаҳарнинг энг моҳир санъаткорлари маъбуда Сарасватийга бағишлаб мадҳиялар ижро этишди. Сўнг бараҳман мунажжи-ми ўртага чиқиб, Маллика девийнинг ўринбосари мангу шон-шуҳратга эришишини башорат қилди.

Янги бош раққосани оқ гуллар билан безатилган тахтиравонда кўтариб келиш-ди. Маллика шогирдини меҳр билан қучиб, тахтиравондан туширди ва ўз тахтига ўтқазди. Унинг пардозини Маллика ўз қўли билан қилган эди. Юзини майда марварид шодалари тўсиб турарди. Барча, тезроқ расмий маросим тугаб, Малликанинг ўрин-босари юзидан ниқобини олишини кутарди.

Бараҳман коҳини Малликага пиширилган гурунч, сандал ва қизил кукун солин-ган муқаддас идишни узатди. Маллика бармоғини идишга ботириб, ўринбосарининг

манглайига тилак қўйди. Турли ноғора ва бурғулар садосидан еру осмон ларзага келди. Зодагонлар ўринларидан туриб, галма-гал янги бош раққосанинг пойи остига атаганларини қўя бошлашди. Тилак қўйиб бўлгач, Маллика девий янги бош раққосанинг оёғи остида тиз чўкиб, унга таъзим қилди.

Малликанинг имоси билан бурғу овози янгради. Майдон шу заҳоти сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Маллика ўринбосарининг юзидан ниқоби олиб ташланди. Халойиқ дамини ичига ютиб, янги бош раққосага тикилиб қолди.

Бир неча дақиқалик жимликдан сўнг зодагонлар ўтирган тарафдан гўнғир-гўнғир овозлар эшитила бошлади;

– Бу Олий ҳайъат раисининг эвараси-ку! Дивя! Вишну Шарманинг невараси-ку! Дивя! Бараҳман қизи Дивя! Зодагон оиланинг қизи Дивя!

Маллика нигоҳини ердан олди – зодагонлар, икки қайта туғилганлар орасида безовталиқ ҳукм сурадди. У томондан таҳдидли овоз эшитилди:

– Зодагон оиланинг қизи фоҳишаларга хос лавозимни эгаллаб, барчанинг эрмагига айланишига йўл қўйиб бўлмайди! Олий зотлилар шаънига доғ туширади! – деди Бҳригу Шарма дарғазаб қиёфада қўлларини юқори кўтариб.

Бу ҳайқириқ тоғ-тошга урилган момақалдироқ каби акс-садо уйғотди. Зодагонлар ўтирган қаторларда бошлар устида қиличлар ярақлади.

Маллика девий турган жойида қотиб қолди. Чор атрофда эшитилаётган таҳдидли қичқириқлар уни эсанкиратиб қўйди. Дивя бошини қуйи солиб, лом-мим демасдан турарди. Сўнг оҳиста қадамлар билан саҳна четига яқинлашди. У халққа қўли билан жим бўлинглар, деб ишора қилди. Шовқин бир пасда тинди-қўйди.

– Халойиқ, қулоқ осинг. Мен бу хусусда доно маҳапандит, ачаря Рудрадҳирнинг фикрини билишни истаيمان.

Барчанинг, шу жумладан зодагонларнинг ҳам нигоҳи Рудрадҳирга қадалди. Ачаря мулоҳаза қиларди. Ҳамма жавоб кутар, бошлар узра кўтарилган қиличлар ҳам ҳавода муаллақ қолди. Ачарядан жавоб чиқавермагач, оломон тоқатсизлана бошлади.

Ниҳоят, чуқур мулоҳазадан сўнг ачаря паст овозда деди:

– Жамиятнинг табақа ва тоифаларга бўлиниш сиёсати ҳар уччала замонда¹ ҳам бош мезондир!

Дивя бу фармоннинг маъзини қақишга уриниб, ачаряга тикилиб қолди. Сўнг сўзсиз итоат маъносида бошини қуйи солиб, оҳиста деди:

– Сиз айтгандек бўла қолсин!

Дивя саҳнадан тушиб, боши оққан томонга қараб кетди. Оққуш қаршисида бўлинган сув тўлқини каби, оломон ҳам иккига бўлиниб, унга йўл берди. Дивя бошини тикка тутиб, ҳеч кимга қарамасдан олға борарди.

* * *

Фаришта либосидаги Дивя саҳнадан тушгач, якка ўзи Сагалнинг кўчаларидан кетиб борар, орқасидан, бир оз масофа сақлаб, қизиқувчан оломон эргашиб келарди. Лекин Дивя орқасига ўгирилиб қарамади ҳам. У фозлар галасини бошлаб кетаётган йўлбошчи оққуш каби виқор билан олға илдамларди.

Дивя шаҳар четига чиққанида, куёш ботиб бўлган эди. Пҳагуннинг тўлин ойи уфқда балқирди. Сокин оқшом ойнинг майин сурурига тўлиб борарди. Дивя хира ёғду тушиб турган, шарққа қараб чўзилган йўлга тикилди. Сўнг чуқур уф тортиб, мусофирхонага қаради. Кечаси узоқ йўлда ёлғиз ўзи кетаётганини ўйлаб, Дивя иккилашиб туриб қолди. Сўнг мусофирхонада тунашга қарор қилиб, ўша томон бурилди.

Кечаси шаҳар дарвозаси ёпилгандан кейин етиб келган йўловчилар шу ерда эрталабгача қолишарди. Азонда, кун ёйилмасдан сафарга чиқмоқчи бўлганлар ҳам тунни шу ерда ўтказишарди.

Дивя мусофирхонанинг айвонидан ўтиб, бир қоронғи ҳужрага кириб олди. Унинг

¹ Ўтмиш, ҳозирги кун ва келажак назарда тутиляпти.

кетидан эргашиб келган оломон аста-секин ҳовлини тўлдирди. Ҳовли арининг инидек гўнғир-гўнғирга тўлиб кетди. Ҳовлида жой қолмагач, оломон мусофирхона атрофига ҳам тўла бошлади. Бировни шунчаки бир қизқиш, бировни ҳамдардлик, бировни эса норозилик туйғуси бу ерга бошлаб келди. Барчаси лавозимидан маҳрум этилган бош раққоса тўғрисида бақириб-чақириб баҳслашарди.

Мусофирхона назоратчиси бу тартибсизликни кўриб, ҳовлини бўшатишни талаб қилди. Лекин шовқин-суронда унинг овозини ҳеч ким эшитмасди. Мусофирхона дарвозасини беркитишнинг ҳам иложи қолмади.

Бир роҳиб халойиққа қараб мурожаат қилиб деди:

– Ҳой ҳамшаҳарлар, йўл беринг, жамият юз ўгирган бечора аёлнинг ёнига борай... Лавозимдан маҳрум этилган бош раққосанинг ҳузурига борай, йўл беринглар! Ҳой ҳамшаҳарлар, мен ўша ожизага далда бергани келдим!

Роҳибнинг овози ҳам ғала-ғовурда кўмилиб кетди.

Ботиб бораётган қуёш ҳамда кўтарилаётган ойнинг аралаш-қуралаш ёғдусида шарқ томондаги йўлда бир кимса кўринди. Мусофирхонани ўраб олган оломонни кўриб, унинг шовқинини эшитиб, йўловчи қадамини секинлатди, сўнг тўхтади. Сочи ва юзига, кийим-бошига қўнган чанг қатлами унинг узоқдан йўл босиб келаётганидан далолат берарди. Йўловчи ғира-шира ёруғликда бутун диққатини жамлаб бу тартибсизликнинг маъносини англашга уринди. Фақат роҳибнинг овозигина тушунарли даражада эшитиларди. Йўловчи бурилиб, оломон томон яқинлашди.

– Ҳой, Сагалнинг бахтиёр аҳли, Матҳурапуридан келган Аншумала исмли раққосанинг бағишлов маросими тугадими? – деб сўради у одамлардан. – Бу маросимни кўриш иштиёқида мен шунча йўлдан пиёда келяпман. Икки ойдан бери кетидан қувиб келсам ҳам, улгиролмапман-да! Шаҳарлик биродарлар, айтинг, Аншумаланинг бағишлов маросими кечиктирилдими? Аншумалага бирор кор-ҳол бўлмадими?

Тўдадан фақат бир киши унга эътибор қилди:

– Ие, сиз ҳайкалтарош, файласуф Мариш эмасмисиз? Қайси Аншумала?.. Зодагон онланинг қизими? Раҳматли Олий ҳайъат раиси Дев Шарманинг эварасими?

– Ҳа, – деди Мариш бош силкиб.

– Дивя Мадранинг бош раққосаси бўлиш орзусида эди, бироқ бараҳман дини қондалари уни бу лавозимдан маҳрум этди, – дея Маришга тушунтира кетди бояги одам. – Шу сабабли Дивя шаҳарни тарк этиб, мусофирхонага кириб олди. Сен ҳозир, шу дамда...

Йўловчи қолган гапларни эшитиб ўтирмай, ўзини дарвоза томон урди.

Роҳиб ва йўловчи оломонни ёриб ўтиб, мусофирхона дарвозасига яқинлашишга интилишарди.

– Шаҳарлик биродарлар, йўл беринг, мусофирхонага ўтай, – деб ёлворарди йўловчи. – Ҳой, азамат шаҳарликлар, менга йўл беринг! Мен ўша таҳқирланган аёлга таскин бермоқчиман. Ҳой шаҳарликлар, менга йўл беринг, мен шу аёлни деб Шурсенадан яёв етиб келдим.

– Ҳамшаҳарлар, мен бу кўнгли яримта аёлни дин паноҳига олиб, барча ташвишлардан қутқармоқчиман, менга йўл беринг, – деб қичқирарди роҳиб.

Жунбушга келган оломон на роҳибнинг, на йўловчининг ва на мусофирхона ходимларининг гапига қулоқ осарди. Ҳовли саҳни айниқса тиқилинч бўлиб, у ердагиларнинг қимирлашга ҳам ҳоли йўқ эди. Ногаҳонда шаҳар дарвозаси устидаги гумбаздан кўнғироқ овози янгради, кейин посбоннинг эълони эшитилди:

– Шаҳар дарвозаси беркитиладиган пайт бўлди. Шаҳарга киришни истаганлар тезроқ бўлсин!

Ҳовлидагилар ташқарига, ташқаридагилар эса шаҳар дарвозаси томон интилди. Бу оқим кучига дош беролмай, йўловчи билан роҳиб ҳам ортига тислана бошлади.

Шу пайт бурғу чалинганини эшитиб, барча жойида қотди. Шаҳар томондан тўрт сипоҳий қўлида машъал кўтариб чиқди. Уларнинг кетидан бурғу чалиб жарчи келарди.

– Пўшт, пўшт! Халойиқ, Кенгашнинг бош маслаҳатчиси маҳапандит ачаря Рудрадҳирга йўл беринг!

Халқ ачаря Рудрадҳирни олқишлар билан кутиб олди. Дарҳол йўл бўшатилди. Ачаря от-аравадан тушди. Мусофирхона назоратчиси тиз чўкиб, таъзим қилди.

– Мусофирхонага қўнган раққоса қаерда? Мени унинг ёнига бошла, – деб буюрди у.

Мусофирхона назоратчиси йўл бошлаб, болохона томон юрди. Оломон тош ҳайкалдек жойида қотди, лекин роҳиб билан Матҳурапуридан келган йўловчи – Марини, фурсатдан фойдаланиб, ачарянинг кетидан боришди.

Тўрт машъалбардор хонанинг тўрт бурчагини эгаллади. Қоронғи хона чароғон бўлиб кетди. Дивя фаришта либосида деворга суяниб ўтирарди. У бошини кўтариб, келганларга кўз ташлади, лекин жойидан жилмади. Эшикдан мўралаб турган халойиқ ҳайрат билан тикилиб турарди.

Дивя ачаряга хотиржам тикилиб, савол берди:

– Мендек таҳқирланган аёлдан нима истайсиз?

Рудрадҳир Дивянинг рўпарасига, бўйрага тиз чўкди.

– Девий, сизнинг жойингиз раққосаю фоҳишалар қаторида эмас. Сиз олий зотин хонадоннинг фарзандисиз. Сиз зодагон оиланинг келини, асилзодаларнинг муборак онаси бўлишга кўпроқ муносибдирсиз. Ачаря Рудрадҳир сизни ачаря хонадонининг бекаси бўлишингизни истайди, сизга ана шундай таклифи бор. Девий, таклифимни қабул қилиб, мени бахтиёр қиласиз, деган умиддаман.

Дивя ачаря Рудрадҳирнинг кўзига тик боқиб жавоб қилди:

– Ачаря, зодагон оиланинг келини, асилзодалар онаси бўлиш, ачаря хонадонининг бекаси бўлиш бахти ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Камина бундай лутфи қарам қаршида бош эгади, лекин, ачаря, на зодагон оиланинг келини ва на ачаря хонадонининг бекаси барчанинг назарида тубан ҳисобланган фоҳишачалик эркин, озод бўлмайди. Доно ачаря, зодагон оила келинининг обрўси, асилзодалар онасининг ҳурмати, ачаря хонадони бекасининг ҳуқуқи – бари эркак зотига тобелик аломатидир. Улар аёлнинг обрў-этибори эмас, аёлни ўзига тобе этган зўравон эркакнинг обрў-этиборидир. Орий, аёл зоти бундай юксак ҳурматга сазовор бўлиш учун ўзлигини, шахсиятини қурбон қилиши керак.

Бир оз тин олгач, Дивя яна гапида давом этди:

– Доно ачаря, шахсиятини йўқотган кимса нимага ҳам эриша оларди? Ачаря, мен маъзур тутасиз. Камина тубанликда бўлса ҳам мустақил ҳаёт кечиршни истайди. Ўзлигини йўқотгач, у яшай олмайди.

Ачаря ўзининг чексиз куч-қудрати бу вазиятда қўл бермаслигини сезиб, ҳайкалдек ҳиссиз Дивяга анграйиб қараб қолди. У лом-мим деёлмади. Шу пайт ачаря ўтирган ерга роҳиб яқинлашди.

– Мен, Будданинг содиқ хизматкори роҳиб Притҳусен, жамият томонидан таҳқирланган аёлни будда дини ҳимоясига олиш ниятида келдим.

Қаршида ўтирган қовоқранг ридоли роҳибнинг овози таниш туюлди. Дивя унга диққат билан тикилди – унинг эти жимирлаб кетди. Чуқур хўрсинганидан кўкси бир кўтарилиб тушди. Бир амаллаб ҳаяжонни босиб ҳиссиз нигоҳини роҳибга қаратди.

Роҳиб Притҳусен қўлини дуога жуфтлаб, яна гапида давом этди:

– Девий, Будданинг марҳамати билан сен севги-муҳаббат гумроҳлик эканини билиб олдинг. На бойлик, на ҳокимият, на айшу ишрат бахт келтира олади. Фақат бу дунёнинг ўткинчи ҳирс-ҳавасидан воз кечган одам ҳақиқий маънода бахтиёр бўлади. Мангу бахтга нирвана орқали эришилади. Девий, нирвана ато этадиган бахт йўлида бу дунёнинг энг даҳшатли азоб-уқубатларига ҳам чидаса арзийди. Девий, бу дунёдаги барча эзилган жафокашлар будда мазҳабининг ва жамоасининг соясида паноҳ топади. Девий, сен ҳам ана шу беинтиҳо лутфи қарамдан баҳраманд бўл!

Осойишта ўтирган Дивянинг кўз олди бир зумга қоронғилашди. Машъаллар ёдуси билан чароғон хонада ҳокимият ва куч-қудрат рамзи бўлмиш ачаря Рудрадҳир

ва қовоқранг жандали роҳиб унинг кўзига кўринмай қолди. Унинг тасавурида Матҳурапуридаги будда масканининг ёпиқ дарвозаси ёнида дарахт тагида боласини бағрига босиб ўтирган бошпанасиз, нотавон аёл гавдаланди. У зор-зор йиғлаб, будда мазҳаби ва жамоасидан паноҳ сўрарди...

Дивянинг кўзларида ўт чақнади.

– Отахон, сизнинг мазҳабингизда аёл зоти қандай ўрин тутади? – деб сўради у титроқ овозда.

– Девий, мазҳабимизнинг бош мақсади нирванага эришишдир, – деди роҳиб вазминлик билан. – Аёл зоти кишини ҳақ йўлдан уради, шунинг учун бизнинг мазҳабимизда аёл зоти мамнуъ ҳисобланади.

– Отахон, нирванангиздан қолманг, – деди Дивя оҳиста, лекин қатъий оҳангда. – Аёлнинг бош муддаоси нирвана эмас, яратишдир, Роҳиб, қўй, у ўз йўлидан қолмасин.

Барча нафасини ичига ютиб турарди. Фурсатдан фойдаланиб, шарқий мамлакатлардан келган йўловчи олдинга ўтиб олди.

– Мен, Мариш, сени деб Сагалга Матҳурапуридан келдим.

Дивянинг ҳорғин чеҳрасида яна табассум жилоланди.

Усти-бошига чанг қўнган йўловчи сўзини давом этди: – Девий, Мариш сенга шохона қасрда маликаларга хос фаровон ҳаёт кечирасан, деб ваъда беролмайди. Мен нирвана келтирадиган мангу бахтни ҳам беролмайман. Мариш бу дунёнинг қувончларию гами билан яшайди. Менинг куч-қудратим – ҳис этиш ва фикрлаш қобилиятидир. Девий, мен сенга фақат мана шу ҳис-ҳаяжонларимни тақдим эта оламан. Мен дунё кезиб юрувчи сайёҳман. Девий, аёллик фазилатларинг эвазига барча эркаклик хислатларимни бахш этаман. Биз бир-биримизга донмо мадаккор бўламиз. Бу ўткинчи дунёда сени ҳаётнинг барча лаззатларидан баҳраманд этаман.

– Мен билан бўлсанг, фарзандлар кўриб, умрбоқий бўласан, – деб қўшиб қўйдди у.

Ерда чўккалаб ўтирган Дивя бошини қуйи солиб, ўйга толди.

Сўнг ўрнидан ергиб туриб, иккала қўлини Маришга чўзди ва ҳаяжондан овози қалтираб деди:

– Мени ўз паноҳингга ол!

*Ҳиндий тилидан
Ҳамид ЖАББОРОВ
таржимаси.*

ОШИҚ УМАР

Муқаддас висол боғи

ГУНОҲ ЙЎҚ

Не айласа, айлар менга, ул жононда гуноҳ йўқ,
Қабоҳат тилда бўлганин, билдим, жонда гуноҳ йўқ.

Кўзлари махмурнинг зулмин тортадирман айб этманг,
Ишқида ўзим сархушман, навжувонда гуноҳ йўқ.

Унинг ҳажрида ёнганим аёндир ёлғиз менгаким,
Недир рақиб қабоҳати – ул томонда гуноҳ йўқ.

Маҳбуб ила орамизни қай даража бузса ҳам,
Яна дерман шул девона – безабонда гуноҳ йўқ.

Умар, ғоят ҳолим танг, дардимга чора йўқдир,
Мени жин урди ё пари, бил, инсонда гуноҳ йўқ.

НЕ ДЕСАНГ ДЕ

Ҳуснинг, дилбар, жаннат боғи – Эрамдир де, не десанг де,
Лабларинг дардимга дармон ҳамдир де, не десанг де.

Севгилим, қай томон борсанг, мени ҳам ола кет бирга,
Йўлларимга етмас жонинг, камдир де, не десанг де.

Менинг завқим ортар сени бағримга босганим сайин,
Менга қилган жафоларинг карамдир де, не десанг де.

Эй, ёр, Каъба атрофида юрар Умар девонадек,
Маскан Сафо, Марва, Байти-Харамдир де, не десанг де.

*Қрим туркчасидан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.*

Мумтоз қрим-татар адабиётининг таниқли намояндаларидан бири Ошиқ Умар (1621-1707) Козлеве (Евпатория) шаҳрида қосиб оиласида туғилди. Кўнчи Абдулла Кенжа оиласида ёлғиз фарзанд бўлган Умар мадрасани битирди. Соз чалиб, қўшиқ айтиб халқ орасида машҳур бўлиб кетгач, унга Ошиқ Умар номи берилди. Доғистон, Озорбойжон, Эрон, Туркияга саёҳат қилди, шарқ адабиёти билан яқиндан танишди. Ошиқ Умар ишқий ғазаллари ва ошиқона шеърлари билан машҳурдир.

СЕН БИР ЁНУ МЕН БИР ЁН

Кетар бўлдим зулмдан сен бир ёну мен бир ён,
Чунки садоқатинг йўқ, сен бир ёну мен бир ён.

Сен соғ-омон бўл, гўзал, саломат бўлай мен ҳам,
Қайтар кўнглимни менга, сен бир ёну мен бир ён.

Ошиғига дилбарнинг гар йўқ зарра рағбати,
Бош олиб кетмагунча билинмас ҳеч қиймати.

Ўзимга лойиқ кўрдим бу дунёдан ғурбатни
Йўл кўринар, эй шоҳим, сен бир ёну мен бир ён.

Ақлим бўлди сарсари, эй ёрим, шайдоликдан,
Ҳеч демассан: “Азизим, воз кечгин жудоликдан”.

Мунчалар йиғлатасан мен ғарибни дунёда,
Дўсту ошно бўлайлик, сен бир ёну мен бир ён.

Яна солдинг сен менинг кўксимга юз минг яра,
Вақт келар тополмассан шам ёқиб излаб чора.

Бу сўнгги васлимиздир, дейди Умар бечора,
То қиёмат бўлгунча, сен бир ёну мен бир ён.

РАББИМ, НЕЧУН?

Ул менинг оламда борим, келмади, раббим, нечун?
Умрим гули нозли ёрим, келмади, раббим, нечун?

Кўз соғинди, кўз ёшим қон бўлди ишқ савдосидан
Ҳаддан ошди интизорим, келмади, раббим, нечун?

Айрилиқнинг гулзорида йиғлади ҳижрон булбули,
Зулфи сунбул гулузорим, келмади, раббим, нечун?

Ишқ анжуманига келгум, деганди ул лаблари лаъл
Орди-ку ҳаддан хуморим, келмади, раббим, нечун?

Фалокат ичра қолди Ошиқ Умар мен бир гўшада,
Не қилайким, нозли ёрим, келмади, раббим, нечун?

СУЛТОНИМ

Бу ноздан воз кечишдек бир одат йўқми, султоним,
Жафою зулмингга ёхуд ҳеч ниёт йўқми, султоним.

Қайтиб юзимга боқмассан, нетай сен ноз ила бирдам
Ҳеч қурса бизга заррадек иноят йўқми, султоним,

Сени севиб кофир бўлган эрсам, майли, гоноҳкорман,
Қиёматда гуноҳкорга шафоат йўқми, султоним.

Ҳалок қилма, зулминг бирла, мени дилбар, авф айлагил,
Бугун дунёдир, эртага қиёмат йўқми, султоним.

Умар ғариб эшигингда неча дамдир қулингдирман
Муқаддас висол боғига ижоҳат йўқми, султоним.

ТОП МЕНИ

Дилбар, бўлса ниятинг, кел, Хижозда топ мени,
Ё бўлмаса Каъбада, қишу ёзда топ мени.

Шунда ҳам тополмасанг, тўғри Шом йўлига туш,
Уммавий жомесида ҳар намозда топ мени.

Неча йиллар ёлвордим, қабул бўлди бул тилак,
Қулингни унутмагин, эй малакзода малак,

Ошигингни ғурбатга отди-ку чархи фалак,
Исфахонда топмасанг, кел, Шерозда топ мени.

Тинмайин кездим Умар, мен дунёни сарсари,
Кўрмадим умримда ҳеч сенинг каби бир пари,

Ё тўфондир масканим ва ёхуд Сарой ери,
Қарсни, Табризни айлан, шаҳри Нозда топ мени.

БИРИ ШАКАР, БИРИ БОЛ

Кўксимнинг боғида ўсган бир дарахтда икки дол¹
Бири олма, бири ҳурмо, бири шакар, бири бол.

Икки шохда етишади икки Ой, эй мусулмон,
Бири сариқ, бири қизил, бири яшил, бири ол.

Ул икки Ой деганимиз икки қушдир, эй дилбар,
Бири ҳури, бири тўти, бири қумри, бири бол².

Шу икки қушни тутиб мен боғлайин ўз қўлимга,
Бирин қара, бирини кўр, бирин олма, бирин ол.

Бирининг оғзида “мим” бор, бирининг кўзлари оҳ!
Бирининг оғзида “жим” бор, бирининг “дол” ила “зол”.

Бу сирни билмоқ учун ҳам билим керакдир, Умар,
Бири Мустафодир зотнинг, бири эса Зулжалол.

¹ Дол – шох

² Бол – қуш қаноти.

ҚОРА ЁЗМИШЛАР

Аввалги котиблар ошиқ бахтини қора ёзмишлар,
Менинг қора бахтим қора устига қора ёзмишлар.

Нетай бедаво дардимнинг чораси ўшал дилбардир
Сени ҳакими Луқмонун мени бечора ёзмишлар.

Сенинг ишқинг асрорини халққа билдирди деб худо,
Мени ошиқи беқарор шайдолар ора ёзмишлар.

Менинг ёнимда сўрасанг агар Фарҳоду Мажнунни
Бирини тоғ дебон, тагин, бирини кўхсора ёзмишлар.

Тақдир ўқларига Умар, кўкрак кериб турма бекор,
Гўзаллар оз бўлса ҳамки, кўксимга яра ёзмишлар.

ЭЙ, САБО

Эй сабо ели, борғил, ҳолимни жанонимга айт,
Айрилиқнинг ўти қасд қилгонин жонимга айт.

Айру тушиб жой тополмам бошимни қўяй десам,
Жон сафар қилди дард ила, бориб дармонимга айт.

Васлининг ҳажрида куйиб, бу жигарим бўлди қон,
Ёш тўқарман нарғиз мисол, моҳи табонимга айт.

Қутқаргай Ёқубнинг жонин келиб дарду балолардин,
Фақат бору тезроқ яна Юсуфи ирфонимга айт.

Ошиқ Умарман, аҳволим кимга ҳам изҳор этгайман,
Девона бўлганимни бор, зулфи паришонимга айт.

БАЙТЛАР

Ошиқ бўлдим юракдан қош-кўзлари қорага,
Икки кўнгил бир бўлса ким киролур орага.

* * *

Қалам олдим қўлимга ёзай деб ошиқона,
Лабингдан бўса олмоқ мақсадимдир ягона.

* * *

Қайтмасман ишқ йўлидан, агар жоним тандадир,
Гўзаллар кўпдир ва лек кўнглим фақат сендадир.

* * *

Лабинг гулобга ўхшар, ёноғинг мисли гулдир,
Мен сенинг ошиғингман, хоҳ севгину хоҳ ўлдир.

* * *

Жонимни жонон истаса, миннатдир бу жонимга,
Жон недирки, уни қурбон қилмасам жононимга.

ОШИҚОНА

Мен кўнглимни бир дилбарга оширдим,
Ром айлади қошларининг ораси.
Гўзал юзин кўриб ақлим шоширдим,
Яратган эгамга қолди чораси.

Менинг суюқлигим гулдан нозикдир,
Негайин ишқидан бағрим эзикдир,
Етар қийнаганинг, менга ёзикдир¹,
Кула-кула кел, эй жоним пораси.

Тожли турна келар шунда “чақ” дея,
Еру кўкда душманларинг “чўқ”² дея,
Тортинмагин, сендан ўзга йўқ, дея,
Оппоқ гарданингда тишлар яраси.

Ошиқ Умар айтар, ишқда ёнаман,
Ичиб ишқинг шаробини қонаман,
Қиблам йўқдир, ёлғиз сенга дўнаман,
Меҳробимдир икки қошинг ораси.

ТИЛ ЯРАСИ

Дедим: – Дилбар ёноқларинг қизарган,
Деди: – Чечак тақдим, гул ярасидир.
Дедим: – Холлар дона-дона бўлибди,
Деди: – Зулфинг тегди, тел³ ярасидир.

Дедим: – Дилбар, сенга ёзилди қоним,
Деди: – Нега шундай дерсан, султоним.
Дедим: – Кимлар қучди, белингни, жоним,
Деди: – Ўзинг қучдинг, қўл ярасидир.
Дедим: – Бу Умарнинг ақлини олдинг,
Деди: – Севгинггами пушаймон бўлдинг?
Дедим: – Дилбар, нега сарғайиб сўлдинг?
Деди: – Бунга сабаб тил ярасидир.

КЎНГИЛ СЕНДАН

Тилинг булбул, ёноғинг гул,
Ҳеч кечолмас кўнгил сендан.
Эшигингда мен ғариб қул,
Ҳеч кечолмас кўнгил сендан.

Йиғларман, дўстим келгунча,
Дардимга дармон қилгунча,
Оҳ, севгилим, то ўлгунча,
Ҳеч кечолмас кўнгил сендан.

¹ Ситам, зулм, жабр қилмоқ маъносида.

² Кўп.

³ Соч толаси.

Асрайман, ишқинг мендадир,
Девона кўнглим сендадир.
Токи жоним бу тандадир,
Ҳеч кечолмас кўнгил сендан.

Дўстим, юзинг кўрмагунча,
Бадандан жон бермагунча,
Умар ерга кирмагунча,
Ҳеч кечолмас кўнгил сендан.

КУЙЛА, БУЛБУЛ

Баҳор бўлди, кирдик тилга,
Сен ҳам фиғон айла, булбул,
Тиконлардан гунча, гулга
Шикоятинг сўйла, булбул.

Нозли дилбар мендан қочар,
Душманларга кўксин очар,
Кунимиз оҳ-зор ила кечар,
Бор ошиқлар бўйла¹, булбул.

Қор қолмади баланд тоғда,
Айни фурсат етган чоғда,
Сайронда лозазор боғда,
Кўнглимизни ўйла, булбул.

Кўнгил айрилмас гулидан,
Завқ олар ошиқ элидан,
Умар англр қуш тилидан
Ҳар на десанг, сўйла, булбул.

ҚЎЛДАН КЕТДИ

Бахт-давлат қушини тутайин десам,
Учардим кўлимдан боз², қўлдан кетди.
Югуриб кетидан етайин десам,
Тайёр турна билан ғоз қўлдан кетди.

Яна фиғон чекди дард тўла юрак,
Қалбимни титратди бу даври фалак,
Тангри берганига қаноат керак,
Кўнгил кўп истаркан, оз қўлдан кетди.

Тангри ишларига бўлмадим қойил,
Кўнгил бир ажойиб дилбарга мойил,
Бўлган эрсам бир он бахтимга ноил,
Билмадим қадрини, тез қўлдан кетди.

Қани энди, бориб етсам ёримга,
Қўлим бормас бўлди касби-коримга,
Душман тайёр, дўст етишмас зоримга
Қиш етиб келди-ю, ёз қўлдан кетди.

Умар ичнини кўр, қарамагин тошма
Тортганинг келмасин ҳеч қул бошига.
Бироз ачинмайди кўзим ёшига,
Эвоҳ, йиғлайвериб, кўз қўлдан кетди.

ЎТГИЛ ГУНОҲИДАН

Яна боди сабо эсди,
Ёрим чиқди ётоғидан,
Ошиғига шароб сузди
Лаби шакар дудоғидан.

Кирма бировнинг сўзига,
Панд бергайсан ўз-ўзингга.
Қара, золим парвозига
Жой олмиш ёр қароғидан.

Солланиб боғга кирганда,
Лола уялди кўрганда,
Бинафша бўйнини бурганда,
Гул қизарди ёноғидан.

Бошимда очилган гулдир,
Шохида сайрар булбулдир,
Бу Умар ожиз бир қулдир,
Кечир, ўтгил гуноҳидан.

¹ Шундай.

² Шунқор, ов қуши.

ҚИЗҒАНАМАН

Кел дилбарим, қон айлама,
Сени қондан қизғанаман.
Чиққан ойдан, эсган елдан
Сени кундан қизғанаман.

Табибим, ноз билан боқма,
Мен қулингни ўтга ёқма,
Ёноғингга гуллар тақма,
Сени гулдан қизғанаман.

Ҳолим билар ҳолдошим бор,
Йўлда бирга йўлдошим бор,
Уч ёшида қардошим бор,
Сени ундан қизғанаман.

Умаринг дер, айла карам,
Янгиланди эски ярам.
Сен қўзичоқ, бўри мен ҳам
Сени мандан қизғанаман.

ДУНЁ

Не-не жонларга жой берган
Мусофирхонадир¹ дунё.
Энди тамом хароб бўлган
Бузгун вайронадир дунё.

Қулаб йўқликнинг чоғига,
Бенаволик даргоғига,
Назар қил оҳу-воғига,
Қуруқ афсонадир дунё.

Беҳуда ўтига ёнма,
Юзингга кулар, инонма,
Дўстонадир деб алданма,
Абас, бегонадир дунё.

Қайга борсанг бахтинг кулмас,
Тақдир сени хурсанд қилмас,
Ёлғизлигу дард басма-бас,
Тўла майхонадир дунё.

Умар, воз кеч сафосидан,
Вафо кутма вафосидан,
Эҳтиёт бўл жафосидан
Фақат ғамхонадир дунё.

БИЛМАСЛАР

Инсон борки, бир нарсага мойилдир,
Қулай нима, мушкулот не, билмаслар
Ўйламаслар бу дунёнинг сўнгини
Ҳаёт нима, ё мамот не, билмаслар.

Шайтонга эргашиб гуноҳ исёнда,
Нафсини тиёлмай сайри-сайронда,
Қуриб анжуманлар даври давронда,
Дунё нима, охират не, билмаслар.

Умар дер: – Олимлар шуқудли онлар,
Тўпланиб келишса, садаға жонлар.
Инжу сўз маъносин энди ким англа,
Қўшиқ нима, мақомат не, билмаслар.

¹ Меҳмонхона.

Олвин ТОФФЛЕР

Келажак билан тўқнашув

МУТТАСИЛЛИКНИНГ БИТИШИ

800 - а в л о д

Бизни йигирма биринчи асрдан ажратиб турган йигирма-йигирма беш йил мобайнида миллионлаб рисоладаги оддий одамлар келажак билан тўқнашув оқибатида ҳангманг бўлиб қоладилар. Энг бадавлат ва техник жиҳатдан ривожланган мамлакатлар аҳолисининг кўпчилигига шу нарса аён бўладики, бизнинг давримизга хос бўлган битмас-туганмас ўзгаришлар оқими уларнинг олдига борган сари юксакроқ талаблар қўймоқда. Бунинг натижасида улар учун ўз асрларидан орқада қолмаслик тобора машаққатлироқ бўлиб борапти. Улар учун келажак ҳаддан зиёд эрта келиб қолади.

Бу асар ўзгаришлар тўғрисида, бизнинг уларга мослашишимиз тўғрисида. Бу асар шундай тоифадаги одамлар тўғрисидаки, ўзгаришлар, афтидан, уларга яхши таъсир кўрсатади ва улар шу ўзгаришлар қанотида келажак сари қувонч билан елиб борадилар. Бу асар яна шунақа одамлар ҳақида ҳамки, улар ўзгаришларга қаршилик кўрсатади ва улардан қочишга ҳаракат қилади. Бундайлар ҳам оз эмас. Бу асар бизнинг мослашиш имкониятларимиз тўғрисида. Бу асарда биз келажак ҳақида ва у билан тўқнашувдан ларзага тушиш тўғрисида баҳс юритамиз.

Мана 300 йилдирки, бизнинг жамиятимизда ўзгаришлар бўрони қутуриб жўш урмоқда. Бу бўрон пасайиш бир ёқда турсин, бизнинг кунларимизга келганида янада авж олаётганга ўхшайди. Юксак ривожланган саноат мамлакатлари бўйлаб шу пайтгача кўрилмаган бир шиддат билан ўзгаришларнинг қудратли тўлқини мавж урмоқда, бунинг оқибатида эса қандайдир ғаройиб ижтимоий янгиликлар вужудга келмоқда. Экзотик маънавлар, “осий дорилфунунлар”, Арктикадаги илмий шаҳарчалар, Калифорниядаги Ўзаро хотинларини алмаштириш клублари шулар жумласидан.

Ўзгаришлар алланечук ғалати маҳлуқларни ҳам барпо этмоқда – ўн икки ёшида қариб қолган болалар, эллик ёшида ҳам ўн икки ёшида тўхтаб қолиб, ундан чиқолмаган катталар; қашшоқлардек умргузаронлик қилувчи бадавлат одамлар, бутун вужуди бангга тўлиб кетган компьютер ижодкорлари, кир-чир либосларга бурканиб, ўзининг мавжуд тартибларга мутеълигини яшириб юрадиган анархистлар ва аксинча, ашаддий анархист қалбига эга бўлган конформистлар... Ҳаётимиз сатҳида нималар липилаб ўтмади – “поп” ва “оп”лар ҳам, “кинетик санъат” ҳам... қулупнайхўрлар клублари, гомосексуалистлар учун кинотеатрлар, стимуляторлар ва транквилизаторлар... ғазаб, фаровонлик, лоқайдлик... ҳаддан ташқари кўп лоқайдлик...

Мана шундай ғаройиб, айқаш-уйқаш манзарани психоаналитикларнинг профессионал лаҳжасига мурожаат қилмай, экзистенциалистларнинг маҳзун қолипларини ёрдам-

Рус тилидан Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Олвин Тоффлер (1928) – америкалик олим, ижтимоиятчи, футуролог. Кўпгина мақолалар ва китоблар муаллифи (“Маданият истеъмолчилари” – 1964, “Учинчи тўлқин” – 1980). Эътиборингизга ҳавола қилинаётган мақоласи “Футурошок” – 1970 китобидан олинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

94

га чақирмай тушунтириб бериб бўлармикин? Афтидан, ҳаётимиз қаърида аллақандай галати янги жамият пишиб этилиб келмоқда. Уни тушунмоққа, англаб, ривожини тўғри йўлга солмоққа бизнинг имконимиз борми? У билан тил топиша олармикинмиз?

Жуда кўп нарсалар ақл бовар қилмайдиган бўлиб кўриниб, бизни лол қолдиради. Аммо воқеликни алланечук қуюшқондан чиқиб кетган калейдоскопга айлангириб қўяётган ўзгаришларнинг ҳаддан ташқари тез суръатларини идрок этишга уриниб кўрсак, уларнинг моҳияти анча аён бўлиб қолади. Ўзгаришлар суръатининг тезлашиши йирик-йирик саноат соҳаларини, бутун бошли мамлакатларни ўзгартириб юборади. Лекин бу ҳали ҳолва. У шундай бир муайян қудратдирки, бу қудрат бизнинг шахсий ҳасталиқларга ҳам бостириб киради, унинг энг нозик пучмоқларигача етиб боради: у бизни янги ролларни ўйнашга мажбур қилади, бизни жуда хавфли янги руҳий хасталиқларга мубтало қилмоғи, инсоннинг руҳий мувозанатига жуда жиддий путур етказиши мумкин. Бу янги хасталикни “футурошок”, яъни келажак билан тўқнашувдан ларзага тушиш деб атаса бўлади. Келажак билан тўқнашувдан ларзага тушмоқ – келажакнинг муддатидан олдин келиб қолиши оқибатида юзага келган ҳанг-манглик ҳолатидир, гарангсиниш, мўлжални йўқотиб қўйишидир. Бу гарангсиниш ёхуд карахтлик эртага жуда даҳшатли бир касалликка айланиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

Ҳозир биз “иккинчи саноат инқилобини бошдан кечиряпмиз” деган ибора бугун жуда сийқа бўлиб қолди. Тахмин қилиш мумкинки, бу ибора теварак-атрофимизда содир бўлаётган ўзгаришларнинг учқурлигини ва терадлигини таъкидлаб кўрсатишни мақсад қилиб олган. Унинг сийқалиги ҳам майли-я, у моҳият эътибори билан нотўғри ва одамларни чалғитади, холос.

Чуқурроқ ўйлаб кўрилса, ҳозир содир бўлаётган нарсалар шунчаки саноат инқилобига қараганда кўлампроқ, терадроқ ва муҳимроқ. Кўпгина мўътабар одамларнинг фикрига қараганда, ҳозирги давр оз эмас – кўп эмас, инсоният тарихидаги иккинчи энг буюк ҳудудни ташкил қилади. Ўзининг аҳамиятига кўра уни инсоният тарихидаги биринчи буюк ҳудуд билан, яъни инсониятнинг ёввойилик давридан цивилизацияга ўтиши билангина таққослаш мумкин.

Бу фикр техника соҳасидаги олимлар ва мутахассисларнинг мақолалари ҳамда асарларида борган сари кўпроқ такрорланмоқда. Нобель мукофотининг совриндори инглиз физиги Жорж Томсон ўзининг “Келажакнинг аён нишонлари” деган китобида бугун содир бўлаётган ҳодисага тарихдан ўхшаш ҳодисалар излар экан, саноат инқилобини тилга олмайди, балки “неолит давридаги деҳқончиликка ўтиш”ни эслатади. Автоматика бўйича америкалик мутахассис Жон Дайболд башорат қилиб айтадики, “биз ҳозир бошимиздан кечираётган техник инқилобнинг оқибатлари ўтмишдаги исталган ижтимоий ўзгаришлар оқибатига қараганда терадроқ бўлади”.

Нафақат илмий-техник тафаккур эгаларигина шундай қарашлар тарафдоридир. Санъатшунос файласуф Герберт Риднинг фикрига кўра, аҳамияти жиҳатидан таққослаш мумкин бўлган бирдан-бир ўзгариш полеолит даври билан неолит даври оралиғида содир бўлган... “Худолар, мақбаралар, олимлар” деган китобнинг муаллифи К.У.Карем (у Курт У.Марек деган номга ҳам эга) шундай деб ёзади: “Биз – йигирманчи аср одамлари инсоният тарихида беш минг йил давом этган бир даврни хотималаймиз...” Атоқли иқтисодчи ва эътиборга молик ижтимоиятчи мутафаккир Кеннет Боулдинг бизнинг давримиз тарихидаги энг муҳим бурилиш нуқтаси эканини исбот қилар экан, шундай дейди: “Бугунги дунё... мен туғилиб кўз очган дунёдан тубдан фарқ қилади. Бу фарқ мен туғилган дунё билан Юлий Цезарь дунёси ўртасидаги фарқдан кам эмас. Агар инсоният тарихига бугунги кун нуқтаи назаридан қарасак, мен бу тарихнинг қоқ ўртасида туғилганман десам бўлади. Мен дунёга келмасимдан олдин қанча ҳодисотлар содир бўлган бўлса, мен туғилгандан бери ҳам шунча ҳодисот ўтди”.

Бу гаройиб фикрни бир қатор жонли мисолларда янада аниқ кўрсатиш мумкин. Мана улардан бири. Инсоният ҳаётининг сўнгги 50000 йилини авлодлар сони билан ўлчаб кўрайлик. Ҳар бир авлоднинг умрини ўртача 62 йил деб олайлик. Унда шу 50000 йил мобайнида 800 та авлод ўтган бўлиб чиқади. Улардан 650 авлод ўз умрини горларда яшаб ўтқазган. Фақат сўнгги 70 авлоднинг умри давомидагина ёзув пайдо бўлгани туфайли авлодлар ўртасида маъқул бир алоқа ўрнатиш имкони туғилган. Фақат сўнгги олти авлоднинг

умри давомидагина одамлар оммавий тарзда матбуот сўзи билан танишдилар. Фақат сўнгги тўрт авлод умри мобайнидагина одамлар вақтни озми-кўпми аниқ ўлчашни ўрганиб олдилар. Фақат сўнгги икки авлодгина электромотордан фойдаланган. Кундалик ҳаётимизда биз истифода этадиган ҳамма моддий буюмларнинг кўпчилиги биринчи марта ҳозирги – 800-авлоднинг ҳаёти давомида барпо бўлган.

Бу 800-авлод билан инсониятнинг жамики ўтмиш тажрибаси ўртасида кескин айирма бор, чунки шу авлоднинг ҳаёти мобайнида инсоннинг табиий бойликларга муносабатида тубдан ўзгариш содир бўлди. Сўнгги авлоднинг кўз ўнгига цивилизациянинг бирламчи асоси бўлиб келган қишлоқ хўжалиги кўпгина мамлакатларда ўзининг ҳукмрон мавқеини йўқотиб қўйди. Бугун дунёдаги ўндан ортиқроқ йирик давлатда қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 15 фоизидан камроғи банд. Айни шу авлоднинг ҳаёти давомида жамият инсоният тарихида биринчи марта ўлароқ нафақат елкасидан қишлоқ хўжалик бўйинтуригини улоқтириб ташлади, балки бир неча қисқа ўн йилликлар мобайнида қўл меҳнатининг зулмидан ҳам халос бўла олди. Жаҳонда биринчи марта хизмат кўрсатиш иқтисодиёти пайдо бўлди.

Техник жиҳатдан ривожланган мамлакатлар бирин-кетин шу йўлга қадам қўймоқдалар. Меҳнатга лаёқатли аҳолисининг 15 фоизидан камроғи қишлоқ хўжалигида банд бўлган давлатлар орасида ҳозирги пайтда Швеция, Буюк Британия, Бельгия, Канада ва Нидерландия каби мамлакатлар ҳам бор. Уларда “оқ ёқаликлар” “қўқ ёқаликлар”га қараганда анча кўп. Ўн минг йил қишлоқ хўжалиги ҳукмронлик қилиб келди. Бир-икки аср индустриализм ҳукмронлигини бошдан кечирдик. Мана эндиликда эса супериндустриализм даврининг остонасида турибмиз.

Француз иқтисодчиси ва ижтимоиятчи-файласуфи Жан Фурастье шундай дейди: “Саноат инқилоби томонидан барпо этиладиган цивилизацияда саноатга дахлдор ҳеч нарса бўлмайди”. Бу – парадоксал мулоҳаза. Унинг аҳамияти ҳали охиригача тўла англаб етилгани йўқ. Супериндустриализмга ўтишнинг маъносини изоҳлаб берувчи энг яхши таърифни Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби У Тан таклиф қилган эди: “Иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг бугунги аҳволи ҳақида ўйласанг, ҳаммадан ҳам кишини ларзага соладиган энг асосий нарса шуки, бу мамлакатлар яқин ўртада қайси бойликларга қанча миқдорда эга бўлишларини ўз хоҳишларига кўра ўзлари бемалол ҳал қиладиган бўладилар. Бир вақтлар бу масалани ҳал қилиш мавжуд бойликларга боғлиқ эди. У замонлар энди ўтиб кетди. Энди жаҳд қилишнинг ўзи билан бойликлар яратилапти...” 800-авлоднинг ҳаёти давомида амалга ошаётган улкан бурилиш ана шунақа.

Теварак-атрофимизни қуршаб олган бойликларга муносабатларимизни ўзгартириб, ўзгаришлар кўламининг кескин равишда кенгайтириб ва энг муҳими – уларнинг сувратини тезлаштириб, биз ўтмиш билан узил-кесил орани очиб қилдик. Биз аввалги фикрлаш, ҳис этиш, мослашиш усулларига барҳам бердик. Биз мутлақо янги жамият учун замин тайёрлаб қўйдик. Эндиликда шу жамиятга учқур суръатлар билан яқинлашиб боряпмиз. 800-авлод ҳаётининг бутун моҳияти ана шунда – худди шу ҳол бизни инсоннинг мослашишга қобилияти қай даражада эканини ўйлашга ундамоқда, янги жамиятда инсоннинг аҳволи қандай кечаркин? Бу жамиятнинг талабларига мослаша олармикми? Агар мослаша олмаसा, у бу талабларни ўзгартира билармикми?

СУРЪАТНИ ТЕЗЛАШТИРИШ

Тарихчилар ва археологлар, ижтимоиятчилар ва иқтисодчилар, психологлар ва бошқа фанлар вакиллари ўртасида кўпгина ижтимоий жараёнлар тезлашиб боряпти, тезлашганда ҳам ҳаддан ташқари учқурлик билан, ақл бовар қилмайдиган суръатда тезлашяпти деган қараш тобора кенг тарқалмоқда.

Мисол учун шаҳарларнинг ташкил бўлиш жараёнини олайлик. Ҳозир бизнинг кўз ўнгимизда инсоният тарихида энг кўламли ва энг юқори суръатдаги шаҳарлашиш жараёни содир бўлмоқда. 1850 йилда ер юзиде аҳолиси миллион киши ёхуд ўндан ортиқ атиги тўртта шаҳар бўлган. 1900 йилга келиб бундай шаҳарларнинг сони ўн тўққизга етган. Аммо 1960 йилда сайёрамизда аҳолиси миллиондан ошадиган шаҳарларнинг сони 141 га етган. Бутун дунёда шаҳарларда яшайдиган аҳоли йилига 6,5 фоиз ортиб бормоқда. Бу-

нинг маъноси шуки, бор-йўғи ўн бир йилдан кейин ер юзидаги шаҳар аҳолисининг миқдори икки баравар ошади.

Бу ўзгаришнинг ҳаддан ташқари катта кўламини яхшироқ тасаввур қилиш учун мавжуд шаҳарлар катталашмай, бор ҳажмида тўхтаб қолса, нима бўлишини бир тасаввур қилиб кўрайлик. Унда шаҳарларда истиқомат қилишни истаган миллион-миллион одамни уй-жой билан таъминлаш учун ер юзида тарқалган юзлаб шаҳарларнинг ҳар бири учун йўлдош шаҳар қуриб бериш зарур бўларди. Янги Токио, янги Гамбург, янги Рим ва янги Рангун – ва буларнинг ҳаммасини атиги ўн бир йилда қуриб битирмоқ керак!

Инсон томонидан энергияни истифода қилишда ҳам худди ана шундай тезлашиш таъмоили кўзга ташланади. Инсоният томонидан сўнгги 2000 йил мобайнида истифода қилинган энергиянинг ярми ҳозирги юз йилликка тўғри келади.

Супериндустриализм сари катта тезлик билан кетиб бораётган мамлакатларнинг иқтисодий ўсишида ҳам суръатнинг тезлашгани очиқ-ойдин кўриниб туради. Бу мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг ҳар йилги ўсиши ҳақиқатан ҳам жуда катта. Ҳолбуки, улар анчагина катта саноат базасига эга! Қолаверса, ўсиш суръатининг ўзи кўтарилиб борапти. Францияда 29 йил мобайнида – 1910 йилдан иккинчи жаҳон урушининг бошланишига қадар саноат ишлаб чиқаришининг ҳажми бор-йўғи 5 фоизга кўпайди. Аммо 1948 йилдан 1965 йилга қадар, яъни бор-йўғи 17 йил ичида у тахминан 220 фоизга ўсди. Ҳозирги пайтда саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида иқтисодий ўсиш суръати 5-10 фоиз атрофида бўлиши оддий воқеа бўлиб қолди. Бу мамлакатларда товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми 15 йилдан кейин икки баравар кўпаяди. Бундан кейин эса иккиланишнинг муддати қисқаради. Умуман айтганда, бунинг маъноси шундаки, ҳозир сизни инсон қўли билан тайёрланган муайян миқдордаги истеъмол буюмлари қуршаган бўлса, бугун туғилган фарзандингиз роппа-роса ўн бир йилдан кейин бунақа истеъмол буюмларидан кўпроқ истифода этади. Бунинг маъноси яна шундаки, бугунги ўсмир ўттизга кирганида, балки ундан ҳам олдинроқ истеъмол буюмлари тагин икки баравар кўпаяди. Агар у 75 ёшга кирса, унинг ҳаёти давомида ишлаб чиқариш ҳажми беш марта икки баравардан кўпайса ҳам ажаб эмас. Бундан шундай хулоса келиб чиқадикки, бизнинг ўсмиримиз қартайиб қолганида инсоннинг ихтиёрида турли-туман моддий неъматлар онадан туғилган пайтидаги қараганда 32 марта кўпроқ бўлади.

Кишини лол қолдирувчи мана шу иқтисодий фактларнинг ҳаммаси ҳар томонни гулдуросларга тўлдириб турган жуда баҳайбат, жуда улкан ўзгаришлар машинаси томонидан яратилган. Бу машинанинг номи – техник тараққиётдир.

Инсон саёҳатининг суръатлари ҳам борган сари ортиб бормоқда. Бу ҳам амалдаги техник тараққиётни кўрсатувчи ёрқин мисол бўла олади. Мелоддан 6000 йил аввалги даврларда олмас масофаларга саёҳат қилганда энг тез юрадиган транспорт воситаси туя карвонлари бўлган. Улар соатига ўртача 8 миля тезлик билан ҳаракат қилган. Фақат мелоддан тахминан 1600 йил аввалгина енгил уруш аробалари кашф этилгандан кейингина саёҳат тезлигини соатига 20 миляга оширишга муваффақ бўлинди. Бу кашфиёт шу қадар катта кашфиёт бўлган эдики, бу тезликни ошириш шу қадар қийин кечдики, орадан уч ярим минг йил ўтгандан кейин 1784 йилда Англияда биринчи марта почта кареталари майдонга келгандан кейин ҳам уларнинг тезлиги соатига 10 милядан ошган эмас. 1825 йилда пайдо бўлган биринчи паровознинг энг катта тезлиги соатига 13 милядан ошган эмас. Ўша пайтдаги энг яхши елканли кемалар эса деярлик икки баравар секинроқ тезлик билан ҳаракат қилган. Фақат ўтган асрнинг 80-йилларига келибгина паровознинг туғилишини мукаммаллаштириш ҳисобига соатига 100 милялик тезликка эришилган. Ана шу рекордни ўрнатмоқ учун инсониятга минг йил керак бўлди. Аммо бу рекордни тўрт баравар оширмоқ учун унга бор-йўғи 58 йил кифоя қилди: 1938 йилга келиб одамлар осмонда соатига 400 миля тезлик билан саёҳат қила бошладилар. Орадан атиги 25 йил ўтиб ўтмай бу янги рекорд икки баравар оширилди. 60-йилларнинг охирига келиб эса реактив моторга эга бўлган самолётлар соатига 4000 миля тезликка яқинлашдилар, ҳолбуки шу вақтнинг ўзида фазо кемаларида фазогирлар Ер атрофини соатига 18000 миля тезлик билан айланиб чиқа бошладилар.

Агар инсон ҳаракатидаги тезликнинг бундай ошишини график тарзда тасвирлайдиган бўлсак, ҳозирги авлоднинг ҳаёти давомида эришилган тараққиёт тасвири бирданига баландга кўтарилган эгри чизиқ тарзида ифодаланади. Биз ана шунга ўхшаш кўрсаткич-

ларнинг қай бирига мурожаат қилмайлик – бу саҳатларнинг олислиги бўладими, баландликни забт этишми, фойдали қазилмаларни қазиб олишми ва бошқаларми – ундан қатъий назар, ҳамма соҳада тезликни ошириш тамойили намоён бўлади: минг йилликлар ортидан минг йилликлар ўтаверади ва бизнинг замонамизга келганда тўсатдан ақл бовар қилмайдиган чегаралардан ошиб ўтиш, олға томон фантастик сакраш бошланади.

Бу шу билан изоҳланадики, техниканинг ривожини лавасимон тарзда содир бўлади. Маълум маънода ҳар бир янги машина, ҳар бир янги технологик жараён аввалги мавжуд машиналар ва технологик жараёнларнинг ҳаммасини ўзгартиради, бизга уларни бир-бирлари билан янги тарзда бирлаштириш имконини беради.

Айни чоқда техник тараққиёт машиналар ва технологик жараёнларнинг шунчаки жўнгина бирлашганидан иборат эмас. Принципиал янги машиналарнинг пайдо бўлиши нафақат бошқа машиналарни ўзгартириш йўллари очиб беради, у айни чоқда ижтимоий, фалсафий ва ҳатто шахсий муаммоларни ҳал қилишнинг янги йўллари ҳам кўрсатиб беради. У интеллектуал муҳитнинг ўзини ўзгартиради, инсоннинг яшаш муҳитини – унинг фикрлари. У интеллектуал муҳитнинг ўзини ўзгартиради. Масалан, электрон ҳисоблаш машиналарининг кашф этилиши ва кенг тарқалиши инсоннинг йирикроқ тизимлар билан ўзаро алоқага киришувчи қисм экани ҳақида, унинг психологияси, унинг қандай таълим олиши, хотирлаб қолиши, муаммоларни ҳал қилиши тўғрисида кўпдан-кўп ғоятда самарали янги ғояларнинг пайдо бўлишига туртки бўлди. Бу эса ҳуқуқшунослик фанларидан бошлаб оила психологиясигача бўлган ҳамма интеллектуал илмлар соҳасида бир қатор жуда мароқли илмий фаразларни туғдирди.

Аммо техник тараққиётни баҳайбат бир машинага қиёсласак, бу машина учун ёнги деб билишни ҳисоблаш керак. Шу ўринда биз жамиятда суръатни тезлаштириш муаммосининг энг ўзак нуқтасига келдик: техник тараққиёт машинаси кун сайин кўпроқ ва кўпроқ юқори сифатли ёнги истеъмол қилади. Масалан, бу ўринда илмий журналлар ва илмий мақолаларнинг сони ҳар ўн беш йилда икки баравар кўпайишини, илмий-техник адабиёт бутун жаҳонда йилига 60 миллион саҳифа атрофида кўпайишини эслаб ўтсак кифодир.

Ўзгаришларнинг тобора кўпайиб бораётган суръати энг муҳим ижтимоий ҳодисалардан биридир, айни чоқда у энг кам ўрганилгандир. Аммо бу ҳали масаланинг бир томони, холос. Ўзгаришлар суръатининг тобора ўсиб бориши психологик омил ҳамдир. У бизнинг руҳий мувозанатимизни бузади, бизнинг ҳаётни қабул қилишимизга таъсир кўрсатади. Ташқи тезланиш ички тезланишга айланади. Келажак билан тўқнашувда ларзага тушмаслик ва омон қолмоқ учун инсон мослашув қобилиятини беқийс даражада мукамаллаштирмоғи керак ва ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ даражада чаққон ва эгчил бўлмоғи зарур. У ҳаётини барқарорлигини сақлаб қолишнинг мутлақо янги усуллари излаб топмоғи талаб қилинади, негаки, унинг аввалги таянчлари – диний, миллий, қабилавий, оилавий ва касбий суюнчлари ҳозирги кунда ўзгаришларнинг тезлашиб бораётган суръати таъсирида чок-чокидан сўкилиб кетмоқда.

ҲАЁТНИНГ ТЕЗЛАШГАН СУРЪАТИ

Турмуш суръати кўз илғамас бир тарзда одамларни бир-бирдан ажратиб ташлайди, у оталар ва болалар, эркаклар ва аёллар, америкаликлар ва овруполиклар, иқтисодий ривожланган ва энди тараққий этаётган давлатлар ўртасида чегаралар ўрнатиб, уларнинг бир-бирларини англаб олмоқларига тўсиқ бўлади десак муболаға бўлмас. Ер аҳолисини бир-биридан на фақат ирқий, миллий, диний ёхуд мафкуравий тафовутлар айириб туради, балки маълум маънода уларнинг вақт оғушидаги аҳволи ҳам ажратади. Курран заминда яшайдиганларнинг ҳаёти тарзига бир назар ташлайлик. Одамларнинг унча катта бўлмаган бир гуруҳи ҳозирга қадар бобокалонлари минг йил аввал қандай яшаган бўлса шундай ҳаёт кечиряди, яъни, овчилик қилишиб ва мева-чева йиғишиб тириклик қилдилар. Бошқалар айиқ овлашмайди, мева йиғиш билан ҳам шуғулланишмайди, улар дехқончилик қилишади. Улар инсониятнинг анча катта қисмини ташкил қилишади. Бу тояфа одамлар кўп жиҳатдан ота-боболари юзлаб йиллар аввал қандай яшаган бўлса, шундай ҳаёт кечиряди. Бу икки гуруҳга ҳозир ер юзиде яшайдиган жамики одамларнинг

тахминан 70 фоизи киради. Технологик мезонлар билан ўлчаганда бу одамлар ҳамон ўтмишда яшайдилар. Курраи замин аҳолисининг чорак қисмидан сал кўпроги саноати ривожланган мамлакатларда истиқомат қилади. Бу одамлар замонавий тарзда ҳаёт кечиришади. Яшашнинг бу тарзи XX асрнинг биринчи ярмида майдонга келган бўлиб, механизация ва оммавий таълим туфайли ўз шаклини топгандир. Уларда ўз ватанларининг аграр ўтмиши тўғрисида баъзи бир хотираларгина сақланиб қолган. Моҳият эътибори билан бу одамлар технологиялар замони бўлмиш бугунги кунда яшайдилар. Бошқача изоҳлаш мумкин бўлмаган кўпгина конфликтлар, яъни авлодлар ўртасидаги конфликтлар, оталар ва болалар ўртасидаги, эрлар ва хотинлар ўртасидаги конфликтлар ҳаёт суръатининг тезлашишига бўлган турлича реакциянинг оқибати бўлиб чиқяпти. Парижда америкача нусхадаги “драгстор” деб аталмиш аптека-тамаддихоналар кенг тарқала бошлади. Бу кўпгина французларни ҳаддан ташқари дарғазаб қилди, чунки улар “драгстор”ни Қўшма Штатларнинг машъум “маданий империализм”идан амалда далолат берувчи нарса сифатида қабул қилдилар. Америкаликлар эса ҳайрон – содали сув сотишга хизмат қиладиган жўнгина пештахта французларни нега бунчалик жунбушга келтирдийкин? Ҳолбуки, бунинг изоҳи жуда осон: чанқовини босиш учун “драгстор”га кирган француз сутли коктейлни оёқ устида ютади-ю, чиқиб кетаверади, ҳолбуки бир вақтлар у очиқ ҳаводаги бистрога кириб, бир рюмка аператив олиб, бир соат-икки соат бемалол айшани суриб ўтирарди. Ўрни келганда шунини ҳам қистириб ўтмоқ мумкинки, сўнгги йилларда янги технологияни жорий қилиш оқибатида 30000 бистронинг эшиклари мангуга ёпилди.

Бироқ жаҳон аҳолисининг қолган икки-уч фоизи на ўтмишга, на ҳозирги кунга мансубдилар. Улар тўғрисида ҳозирнинг ўзидаёқ айтиш мумкинки, эртага миллион-миллион одам қандай ҳаёт кечириajak бўлса, улар бугун шундай яшамоқдалар. Улар туғилиб келаётган супериндустриал жамиятнинг биринчи фуқароларидир.

Уларни қолган инсониятдан нималар ажратиб туради? Албатта, уларнинг турмуш даражаси юқори, улар яхшироқ маълумот олишган, кўпчилик одамларга қараганда серҳаракатроқ. Умрларининг узунлиги ҳам бошқаларникидан каттароқ. Аммо уларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, бу одамлар аллақачон ҳаётнинг янги, тезлашган суръатига эш бўлиб улгурганлар. Улар теварак-атрофдагиларига қараганда тезроқ яшашади.

Баъзи бировларни ҳаётнинг бу учқур суръати оҳанграбодай ўзига тортади. Аммо у кимларгадир маъқул келади-ю, кимларнингдир нафратини кўзитади. Бундайлар қўлларидан келганини қилиб “бу от ўйиндан тезроқ тушиб қолишнинг” ҳаракатини қилишади. Улар пойгани йиғиштириб қўйиб, кўнгилларига ёққан маромда ҳаёт кечиришни ишташади. Баъзан улар ҳаёт суръатидаги ўзгаришларга қарши фаол кураш олиб борадилар.

Ҳаёт суръатининг тезлашуви одамларда яшашнинг ўткинчилиги, беҳудалиги туйғусини тугдиради. Беҳудалик – кундалик ҳаётнинг “ўткинчилиги”дан туғилган янги сифатдир, ҳамма нарсанинг омонатлигини ва беқарорлигини ҳис қилиш бугун барча замонларга қараганда ҳам кучлироқдир.

БЕҲУДА ЦИВИЛИЗАЦИЯ “ТАШЛАБ ЮБОРУВЧИЛАР” ЖАМИЯТИ

Барби – бўйи ўттиз сантиметрлар келадиган синтетик қизалоқ. Инсоният тарихидаги энг бозори чаққон қўғирчоқ шу десак хато бўлмайди. У 1959 йилда дунёга келган эди. Шундан бери дунёдаги Барбиларнинг сони 12 миллионга етди. Қизлар Барбини жондан яхши кўришади, чунки бу қўғирчоқ худди тирикка ўхшайди, ҳатто унинг кийимларини ҳам алмаштириб туриш мумкин. Барбини тайёрлайдиган “Маттел инкорпорэйтед” фирмаси қўғирчоқ учун уйда киядиган кундалик кўйлақлар, байрам либослари, чўмилганда ёхуд чанги учганда киядиган кийимларни бир йўла сотади. Яқинда “Маттел” Барбининг мукаммаллаштирилган янги нусхасини чиқаражанинги эълон қилди. Янги Барбининг қадди-қомати янада келишган, киприклари “чинакам”, бели хипча. Булар унинг тирик қизалоққа янада кўпроқ ўхшашига имкон берган. Бу ишларни амалга оширар экан, “Маттел” фирмаси ўз харидорларига маълум қилдики, бугундан бошлаб янги Барби олишни

истаган қизалоқ ўзининг эски Барбисини олиб келиб алмаштириш эвазига янгисини анча арзон харид қилмоғи мумкин.

“Маттел” фирмасининг бу саховати жўнгина кўрингани билан, унинг тагида гап кўп. Ўзининг эски қўғирчоғини янгисига алмаштириб олар экан, эртага супериндустриал жаҳоннинг фуқароси бўлажак бугунги қизалоқ янги жамиятдаги ҳаётнинг асосий сабоғини ўзлаштириб олади, одамларни буюмларга боғлаб турадиган муносабатлар борган сари қисқа муддатли бўлиб бормоқда. Ҳолбуки, биз буюмлардан ўз эҳтиёжимизни қондириш учунгина фойдаланиб қолмаймиз, балки улар бизга психологик таъсир ҳам кўрсатади. Буюмлардан фойдаланиш муддатининг қисқариши ҳаётимиз суръатини янада тезлаштиради.

Ундан ташқари, буюмларга муносабатимизда бизнинг жамки қадриятлар тизимимиз ўз инъикосини топади. Ўзларининг эски Барбиларини янги мукамаллашган қўғирчоқларга жон-жон деб алмаштириб олувчи янги авлод қизалоқлари оналари ва бувиларидан нечоғлик ажабтовур фарқ қилишади. Бувилар билан оналар ўзларининг сеvimли қўғирчоқлари то эскириб, чуриб-тўкилиб кетмагуналарича уларни ташлаб юборишмас эди. Ана шу фарқда ўтмиш билан келажак ўртасидаги тафовут, мудомлик, давомийликка асосланган жамиятлар билан омонатлик гоёсига таянувчи тез шаклланиб келаётган жамият ўртасидаги тафовут худди бир томчи сувдагидек акс этган.

Барбисини янги қўғирчоққа алмаштириб олаётган қизалоқ гўдаклик чоғларидан бошлабоқ кўрадики, уларнинг уйида буюмлар узоқ туриб қолмайди.

Йўраклар, тагликлар, сақич қоғозлари, лимонад шишалари ва шунга ўхшаш бошқа буюмлардан тез фойдаланилади-ю, кейин ташлаб юборишади. Унинг уйи улкан қайта ишловчи машинага ўхшайди; бу машинада турли-туман буюмлар борган сари кучайиб бораётган тезликда гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ ғойиб бўлиб туради. Қизалоқ туғилган фурсатдан бошлаб унга “ташлаб юбориш” маданияти сингдирилади.

Омонатлилик томонига силжиш ҳатто меъморчиликка ҳам таъсир кўрсатди. Биз жойларга кўниқилган шаклу шамоийл бериб келган иморатларни бузиб ташлаймиз. Биз бутун-бутун кўчаларни, шаҳарларни бузиб ташлаймиз ва кишини лол қолдирувчи тезлик билан уларнинг ўрнига янгиларини курамыз.

Ўтмишда энг орзу қилинган нарсаси пишиқлик, буюмнинг умри узоқлиги бўлган. Инсон нимаики яратмасин – майли, у оддий пойфазал бўладими ёхуд жомеъ масжидими, барибир, ўз кўл кучи билан барпо этган нарсанинг иложи борича кўп йиллар давомида ишга яроқли бўлишини таъминлаш учун ўзида бор ижодий қувватдан тўла фойдаланган.

Аммо жамиятдаги ўзгаришлар суръатининг тезлашиши билан пишиқ-пухталиқ иқтисодийнинг ўрнига муқаррар тарзда омонатлилик иқтисодиёти келади. Биринчидан, техник ривожланиш кучайган сари ишлаб чиқариш қиммати таъмирлаш ишларининг қимматига қараганда қиёс қилиб бўлмас даражада тез суръат билан пасая боради. Негаки, ишлаб чиқариш автоматлаштирилган бўлади, таъмирлаш ишлари эса кўп ҳолларда қўлда бажарилишда давом этади. Кўп ҳолларда буюмни таъмирлагандан кўра янгиси билан алмаштириш арзонроқ тушади. Иккинчидан, техник ривожланиш туфайли маълум муддат ўтгандан сўнг буюмни янада такомиллаштириш мумкин. Иккинчи авлод компьютери биринчи авлод компютеридан яхшироқ, учинчи авлод компютерлари эса иккинчидан яхши. Модомики, яна янги техник ривожланиш кутилаётган экан, яъни ҳар гал қисқароқ ва яна қисқароқ вақт мобайнида янги ва янги такомиллаштирилган содир бўлган экан, қисқа муддатда фойдаланишга мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқаришда жуда катта иқтисодий маъно бор. Учунчидан, ўзгаришлар суръатининг тезлашиши ва ўзгаришларнинг жамиятнинг энг олис пучмоқларигача кириб бориши келгусидаги эҳтиёжлар масаласида ишончсизлик туғдиради. Ўзгаришлар муқаррар экани тўғрисида ўз-ўзимизга ҳисоб берган ҳолда ва лекин бу ўзгаришлар ҳаминша бир хил мақсадларга хизмат қиладиган қайси ўзгармас маҳсулотларни бунёд этишга сарфламоғимиз кераклигини ҳал қилолмаймиз. Шунинг учун ҳам бундан кейин “фойдаланиб бўлдингми – ташлаб юбор” принципи янада кенг-роқ қўлланишини, инсон ва буюмлар ўртасидаги муносабатлар муддати янада қисқаришини кутмоқ керак.

Яна бир янги вазият инсоннинг буюмлар билан алоқасини тубдан ўзгартиради – бу буюмлар ижараси соҳасидаги кескин ўзгаришлардир. Буюмлар ижараси супериндустри-

ализм сари ошиғич йўл олган жамиятларнинг характерли белгиси бўлиб қолди. Ижара тизимининг тарқалиши юқорида зикр этилган жамики тамойиллар билан яқиндан чир-машиб кетади, чунки ижара тизими ҳам омонатлилик принципининг қарор топишига хиз-мат қилади.

Масалан, автомобиллар ижарасини олайлик. Бугун Қўшма Штатлардаги миллионлаб автомобил ишқибозлари автомашиналарни бир неча соатлик муддатдан бошлаб бир неча ойгача ижарага олади. Катта шаҳарларда, айниқса, Нью-Йоркда машиналарни қўйиш муаммоси ҳал қилиб бўлмайдиган даҳшатли масалага айланиб қолган. Шувнинг учун бундай шаҳарлар аҳолисининг кўп қисми шахсий машина харид қилиб, бошига даҳмаза ор-тиришни истамайди-да, ҳордиқ қунлари шаҳар ташқарисига сайр қилмоқ учун ёки жа-моа транспортдан фойдаланишдан кўра автомобилдан фойдаланиш қулайроқ бўлса, шаҳар ичида юриш учун ҳам автомобилни ижарага олиб қўя қолади. Ҳозир сиз Қўшма Штатларнинг истаган аэропортдан, истаган вокзалдан, истаган меҳмонхонасидан жуда арзимас расмийчилик билан машинани ижарага олишингиз мумкин.

Автомобиль ижарасининг кенгайиши билан баравар Қўшма Штатларда янги типда-ги универсал магазинлар тармоғи тобора кенгайиб бормоқда. Бу магазинда ҳеч нарса ни харид қилиб бўлмайди, аммо кўнглингиз тилаган ҳамма нарса ни ижарага олиш мумкин. Ҳозир-ги пайтда АҚШда бундай магазинларнинг сони тўққиз мннгга яқинлаб қолди. Бу магазин-ларнинг тушуми ҳар йили миллиард долларни ташкил қилади. Шуниси қизиқки, мага-зинларнинг ярми сўнги беш йил мобайнида очилди. Ҳозирги пайтда ижарага олиш мум-кин бўлмаган биронта ҳам буюм қолмади. Нарвонлар ва майса ўрайдиган машиналар, сух-сур пўстинлар ва машҳур расомлар ишлаган расмларининг асли – рўйхатни истаганча давом эттириш мумкин. Лос-Анжелосда ижарачи фирмалар ҳовлиларини вақтинча беза-моқчи бўлганларга гул кўчатлари ва ҳатто дарахтларни ҳам ижарага беради. Америка-ликлар кийим-кечак, қўлтиқтаёқ, қимматбаҳо тақинчоқлар, телевизорлар, туристлар ан-жомлари, ҳавони тозалайдиган ускуналар, ногиронлар учун ўриндиқлар, рўжа ва чойшаб-лар, чанғилар, магнитофонлар ва кумуш қошиқларни ижарага олишади. Эркаклар клуб-ларидан бири намойиш қилиш учун одам скелетини ижарага олипти, “Уолл-стрит джор-нал” саҳифаларида эса “Сигирни ижарага олинг” деган реклама-эълонни учратиш мум-кин.

Ижара тизими инсоннинг истифода қилаётган буюмлар билан алоқаси муддатини яна-да қисқартиради. Биз муваққат эҳтиёжларни қондириш учун муваққат усуллар билан тай-ёрланган муваққат буюмлар даврига қадам қўймоқдамиз. Инсон билан буюмлар ўртаси-даги муносабатлар борган сари беҳудароқ бўлиб бормоқда.

КЎЧМАНЧИЛАРНИНГ ЯНГИ АВЛОДИ

Инсониятнинг бутун тарихи мобайнида ҳали ҳеч қачон масофанинг қиммати ҳозир-гичалик аҳамиятсиз бўлган эмас. Ҳали ҳеч қачон инсоннинг ўзи яшаб турган жойга му-носабати ҳозиргидек мўрт ва беқарор бўлган эмас. Ривожланган мамлакатлар аҳолиси учун кўчиб юриш, саёҳат қилиш, яшаб турган жойини мунтазам ўзгартириб туриш ода-ти иккинчи табиятга айланиб қолди. Лутф қилиб айтадиган бўлсак, биз қоғоз сочиқлар ва консерва банкларини қандай ташлаб юборсак, худди шу тарзда турар жойлардан фой-даланиб, кейин уларни “ташлаб юборамиз”. Муайян бир жойга боғлиқлик инсон ҳаёти-да катта аҳамиятга эга бўлган, аммо бизнинг кўз ўнгимизда унинг аҳамияти тобора па-сайиб бормоқда.

1967 йилнинг мартдан 1968 йилнинг мартигача, яъни бор-йўғи бир йил мобайнида 36600000 америкалик ўзининг турар жойини ўзгартирган. Ҳали бир ёшгача бўлган бола-лар бу ҳисобга кирмайди. 1948 йилдан бери ҳар йили ҳар беш америкаликдан биттаси ўзининг манзилини ўзгартирган ва янги жойда ҳаётини янгидан бошлаган. Бу рақамлар билан қиёслаганда ҳатто одамларнинг энг буюк кўчишлари, шу жумладан мўғул ўрдала-рининг истеълолари ёхуд ўн тўққизинчи асрда оврўполикларнинг оммавий тарзда Фарб-га кўчиши арзимас бир ҳодиса бўлиб қолади.

Инсоннинг туғишган жойлари билан асрий алоқалари фақат Америкада сусайиб бо-раётгани йўқ, анча мустақкам анъаналарга эга бўлган ривожланган мамлакатларда ҳам

шу қолни кузатиш мумкин. Иккинчи жаҳон урушдан кейин Оврўпони оммавий халқаро миграция тұлқини босди. Жазоир, Испания, Португалия, Туркиянинг минглаб аҳолиси Шимолый Оврўподаги ишчи кучига муҳтож бўлган иқтисодий ривожланган мамлакатларга бахт излаб ёпириди.

Аммо Оврўпода янги миграция тұлқинини қишлоқ хўжалигидан бўшаган ишчи кучларининг саноатга қўйилиши билан изоҳлаш мумкин, яъни бу тұлқин ўтмишдан келажақ сари йўналган. Америка Қўшма Штатларида эса бир оз ўзгача аҳволни кўрамиз: бунда аҳолининг доимий равишда турар жойини ўзгартиришга интилиши автоматлаштириш, эски касб-корларнинг тугаб кетиши ва янгиларининг пайдо бўлиши билан изоҳланади: бу ўрнида янги, кўчманчи яшаш тарзи супериндустриал жамиятнинг характери билан боғлиқ.

Шундай қилиб, инсонни муайян жой билан боғлаб турган робиталарнинг сусайиши унинг буюмлар билан алоқасининг сусайишига баробардир. Ҳар икки ҳолда ҳам инсон ўз алоқаларини борган сари тезроқ ўрнатиб, тезроқ узмоғи зарур, ҳар икки ҳолда ҳам омонатлик даражаси кучаяди, ҳар икки ҳолда ҳам ҳаёт суръатининг тезлашиши содир бўлади.

ОСОҢ АЛМАШТИРСА БЎЛАДИГАН ИНСОҢ

Супериндустриализмга яқинлашиб борган сари одамларнинг бир-бирига муносабати тобора муваққатроқ, номунтазамроқ бўлиб боради. Одамлар ҳам худди буюмлар ва турар жойлар каби бизнинг ҳаётимиз орқали ўтади, лекин бирон жойда тўхтаб, туриб қолмайди, суръати ҳам тобора тезлаша боради. Ҳаммадан ҳам кўпроқ биз теварак-атрофимиздаги одамлар билан юзаки иш муносабатларига киришамиз. Онглими ёки йўқми, ҳар ҳолда биз кўпчилик одамлар билан муносабатимизни функционал асосга қурамиз. Биз бирор пойафзалфурушнинг оилавий ишларини англаб етмагунимизча, унинг орзу-умидлари, қувонч ва ташвишларини тузукроқ баҳам кўрмагунимизча, бизнинг нуқтан назаримиздан у одамни худди шундай малакадаги истаган бошқа сотувчи билан алмаштириш мумкин бўлади. Моҳият эътибори билан биз “фойдаланиб бўлиб, ташлаб юбор” принципини инсонга ҳам татбиқ этамиз.

Бошқа одамлар билан муносабатларимизнинг ўртача давомийлиги ҳозирги пайтда борган сари қисқариб бормоқда. Бундан кейинги шаҳарлашиш бир-биримиз билан муносабатларимизни ўткинчи ва беҳуда қилиш сари етаклайдиган бир қатор омиллардан биттаси, холос. Ана шундай омиллардан яна бири зўрайиб бораётган жўгрофий ҳаракатчанликдир. Бу омил бизнинг ҳаётимиз орқали ўтадиган биз вақтинча истиқомат қиладиган жойлар оқимини эмас, одамлар оқимини ҳам тезлаштиради.

“Келажақдаги дўстлик” деган мақоласида психолог Кортнн Толл ёзади: “Унча кўп бўлмаган одамлар билан яқин муносабатларга авосланадиган барқарорлик самарасиз бўлиб чиқади... Ҳаракатчанликнинг бундан кейинги кучайиши ва одамларнинг ўзаро жуда тез дўстлик ўрнатиш қобилияти ҳамда шу қадар тез уни тўхтатиб қўйиш ёки шунчаки оддий бир ташналик даражасига тушириб қўйиш уқуви шунга олиб келадикки, келажақда ҳар қайси муайян шахс ўтмиш учун характерли бўлган бир нечта кўп йиллик дўстона муносабатлар ўрнига кўпгина қисқа муддатли дўстлик алоқаларини ўрната бошлайди”.

Одамларнинг ўзаро муносабатларининг давомийлиги янги технологиянинг уларнинг машгулотларига кўрсатадиган таъсири оқибатида ҳам қисқаради. Одамлар ишларини тез-тез ўзгартириб турганлари боис, уларнинг ўзаро алоқаларининг миқдори кескин кўпаяди, уларнинг давомчилиги эса кескин қисқаради. Ҳеч қанақа иш чинакамига доимий бўлмаслигини англаш эса иш жойида шаклландиган муносабатларни шартли, функционал, муваққат муносабатларга айлантиради.

ФИКРИЙ ОБРАЗЛАР ҚУРАМАСИ

Супериндустриализмга яқинлашиб келаётган мамлакатлар “руҳий-иқтисодий” маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кескин кўпайтирадилар. Умри бир кунлик машҳур одамлар шундай бир образ – бомбаларки, улар онгда бир зумда муҳрланиб қолади. Лондондаги

қуйи табақага мансуб Твигги исми ўсмир қиз (таржимаси – “Қамиш”) манекенщица бўлиб ишлаганига бир йил тўлар-тўлмас бутун ер юзида унинг сиймоси миллион-миллион одамларнинг онгига сингиб қолди. Малла соч, кўзлари намхуш, оёқлари гугурт чўпига ўхшайдиган, кўкрак деган нарсдан нишон ҳам йўқ Твигги 1967 йилнинг энг машҳур одамлари сафидан ўрин олди. Унинг ёқимтой чеҳраси ва озгингина қадди-қомати тўсатдан Англия, Америка, Франция, Италия ва бошқа мамлакатлар журналларининг муқоваларида пайдо бўлиб қолди. Газеталар одатда бирор сулҳ битимини имзоланишига ёхуд папа сайловига қанча жой ажратсалар, бу қизга ҳам шунча жой бера бошладилар. Ҳозир эса Твиггининг сиймоси хотирамиздан ўчиб кетди ҳисоб.

Яқинда мен битта заковатли, жиддий ўқувчи қиздан “сенинг ўзинг ёки синфдош дуноналаринг ҳурмат қиладиган бирон қаҳрамон борми?” – деб сўрадим. Лоақал Жон Гленнга ўхшаган (китобхонга эслатиб қўйлик – Жон Гленн Ер атрофини айланиб чиққан биринчи америка космонавти).

“Йўқ, – деб жавоб берди ўқувчи қиз. – У анча эскириб қолган”. Аввалига бу қиз қаҳрамон бўлиш учун қирқдан ошган одам ҳаддан зиёд қарилик қилади деб ҳисоблар экан, деб ўйладим. Бироқ кейин маълум бўлдики, мен адашибман. Қиз бошқа нарсани назарда тутган экан. Унинг фикрича, Гленнинг парвози ўтганига анча вақт бўлипти (1962 йилнинг феврали), шунинг учун у ҳозир ҳеч кимни қизиқтирмас экан. Гленн ортиқ диққат марказида турмайди, шунинг учун унинг образи хира тортиб қолди. Твигги, Битлз, Жон Гленн, Жек Руби, Норман Мейлер, Эйхман, Жан-Поль Сартр, Жаклин Кеннеди – буларга ўхшаш “машҳур шахслар” ҳозирги тарих саҳнасида минглаб пайдо бўлишади. Бу реал одамлар оммавий ахборот воситалари томонидан кўкларга кўтариб мақталади, натижада улар билан ҳеч қачон учрашмаган, улар билан бирон оғиз гаплашмаган, уларнинг башарасини кўрмаган миллион-миллион одамларнинг миёнага улар жонли образ сифатида сингиб қолади. Ўзимиз шахсан яхши билган одамлар каби улар биз учун ҳаётда бор одамлар сифатида (баъзан эса улардан ҳам ортиқроқ даражада) муайян қиммат касб этадилар. Биз худди дўстларимиз, қўшнилариимиз, ҳамкасбалариимиз билан турли хил муносабатларга киришганимиз сингари бу “Ўринбосарлар” билан ҳам муайян алоқаларга киришамиз. Бизнинг ҳаётимиз орқали ўтадиган реал, бизга шахсан таниш одамларнинг сони тобора кўпайиб, улар билан муносабатларимизнинг давомийлиги тобора камайиб борганидек, онгимизга ўрнашиб олган “Ўринбосарлар” билан муносабатларимизнинг миқдори ортиб, давомийлиги қисқариб боради. Китоб ва журнал саҳифаларидан, театр саҳнасида, кино ва телеэкранлардан онгимизга кириб ўрнашиб оладиган тўқима образлар ҳақида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин.

Ана шу “Ўринбосар одамларнинг” ҳаммаси – реаллари ҳам, тўқималари ҳам – бизнинг ҳаётимизда муҳим ўрин тутади; хулқда, феълда улар биз учун ибрат бўлиб хизмат қилади, турли вазиятларда биз учун турли ролларни ижро этишади ва шу билан буларнинг баридан ўз ҳаётимиз учун хулосалар чиқаришимизга имкон беради. Истаймизми, истамаймизми, – биз уларнинг хатти-ҳаракатларидан ҳаёт сабоқларини оламиз. Биз уларнинг омадли ишларидан ҳам, хатоларидан ҳам ўрганамиз. Улар бизга турли ролларни ёхуд ҳаётини услубларни “чамалаб” кўриш имконини беради; агар реал ҳаётда шу каби тажрибаларни ўтказсак, бу ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Бояғидай “чамалаб” кўриш эса шундай оқибатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Онг орқали ўтадиган “Ўринбосарлар” оқимининг тобора тезлаша бориши ўзига мақбул яшаш услубини топа олмаган кўпгина одамларда шахсиятида, характерида, психологиясида беқарорлик ҳолатини туғдиради.

Юқорида айтилган гапларнинг ҳаммасини янада умумлашган шаклда яқунлаш мумкин. Реал шахслар ва ҳатто тўқима персонажларнинг чарх уришидан ташқари, миёнада образлар ва образлар қурилиши тобора тезлашган ҳаракат билан айланади. Биз ўз хулқ-атворимизни воқеликнинг ана шу образлари асосига қураимиз. Бизнинг уларга муносабатимиз эса борган сари енгилроқ ва беҳудароқ бўла боради. Жамиятдаги жамикки билимлар тизими жуда катта ўзгаришларга дуч келади. Ҳатто кўникиб кетган тушунчаларимиз ва тафаккуримиз кодлари ҳам ҳаддан ташқари тезлашиб борувчи суръат билан бир-бирларининг ўрнини алмаштириб туришади. Биз воқелик ҳақидаги тасаввурларимизни шакллантиришимиз ва кейин унутиб юборишимиз зарур бўлган суръатни тезлатгандан тезлатамиз.

Ҳозир техник жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда ўзгаришлар шу қадар тез рўй берадики, кечаги ҳақиқатлар бугун тўқимага айланиб қолади, энг юксак малакали ва интеллектуал жиҳатдан юксак босқичда турадиган жамият аъзолари ҳам эътироф этишмоқдаки, улар учун ҳатто фавқулодда тор соҳаларда ҳам янги ахборот оқимининг кетидан улгуриб юриш қийин бўлмоқда. Янги билимлар аввалгиларини ё кенгайтиради ёки бўлма-са уларни эскиртириб қўяди. У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам бунга дахлдор одамлар ўз тасав-вурларини қайта қуришга мажбур бўлишади. Улар куни кеча шубҳа қилиб бўлмайдиган ҳақиқат деб ҳисобланган нарсаларини бугун қайтадан ўрганиб чиқишга мажбурдирлар. Ўқувчи ёшлар учун эшиттиришлар бўйича Федерал комиссиясининг Бош мутахассиси Роберт Хильярд қуйидаги ҳисоб-китобни келтиради: “Ҳозирги суръатлар сақланиб қоладиган бўлса, бугун туғилган гўдак колледжни тугатаётган пайтда мавжуд ахборотнинг ҳажми тўрт баравар кўпаяди, у эллик ёшга тўлганда эса билимлар миқдори 32 марта кўпаяди. Бунинг маъноси шуки, жамики инсон билимларининг 97 фоизи гўдак туғилгандан кейин бунёдга келади”.

Ҳамма соҳаларда – маориф соҳасида, сиёсатда, иқтисодиёт назариясида, тиббиётда, халқаро муносабатларда – янги образлар ва тасаввурлар тўлқини биз қўйган ҳамма психологик тўсиқларни енгиб ўтиб, онгимизга кириб боради ва биз фикран яратган воқелик моделларини ағдар-тўнтар қилиб юборади. Образлар билан бунақа бомбардимон қилишнинг оқибати шу бўладики, эски тасаввурларнинг барҳам топиши тезлашади, тушунчаларни интеллектуал қайта ишлаш тезлашади ва билимларнинг ўзи беқарор эканини чуқур ҳис қилиш пайдо бўлади.

Радио, телевидение, газеталар, журналлар ва китоблар борган сари ошиб борувчи қудрат билан бизнинг туйғуларимизга кодлаштирган ахборот уммонини ағдаради. Тобора образларга тўйиниб борувчи ахборотни янада тезроқ суръат билан етказиб беришга интиланган журналистлар, радио ва телевидение ходимлари, реклама бўйича мутахассислар ва ҳоказо, ва ҳоказолар ҳар бир сатрнинг, эшиттиришнинг ҳар минутининг максимал даражада информатсион ва эмоционал юкка эга бўлдириш учун ҳаракат қиладилар. Яқиндан бери ҳамманинг эътиборини жалб қилган кўп экранли кинонинг тарқалиши ҳам ана шу ахборот оқимини тезлаштириш иштиёқи билан изоҳланади.

Ҳатто, музика ҳам ўзидан ахборот беришнинг зўрайиб бораётган тазйиқини сезаяпти. Шундай маълумотлар борки, уларга кўра машшоқлар Моцарт, Бах ва Гайдн асарларини бугунги кунда улар яратилган пайтдагига қараганда тезроқ суръатларда ижро этишмоқда. Биз Моцартни ошиғичроқ тарзда жаранглашга мажбур қиляпмиз.

Рассомликда беҳудаланиш далиллари янада аёнроқ кўринади. Ўтган замонларда тасвирий санъатда услуб ўзгариши авлод ҳаёти давомида камдан-кам ҳолларда содир бўлар эди. Бирон услубнинг, бирон оқимнинг умри бир неча авлод ҳаёти мобайнида давом этарди. Энди эса тасвирий санъат услублари ва мактабларининг лип-лип ўтиб туришидан кўзлар қамашади. Ўсиб келаётган оқимни ва унинг тилини тушунишга улгуриб-улгурмай қарабсанки, у йўқолиб кетиб бўлипти.

Ўн тўққизинчи асрнинг сўнгги чорагида пайдо бўлган импрессионизм бостириб келаётган залворли ўзгаришлардан хабар берган биринчи қалдирғоч бўлган эди. Агар биз импрессионизм гуллаб-яшнаган даврни тахминан 1875-1910 йиллар билан белгиласак, кўрамизки, у санъатда атиги ўттиз беш йил ҳукмронлик қилган экан. Ўшандан бери футуризмдан бошлаб мовизмгача, кубизмдан сюрреализмгача на биронта мактаб, на биронта услуб лоақал импрессионизмчалик умр кўра олмади. Бир услуб ўрнига бошқаси келади. XX асрда энг узок умр кўрган тасвирий санъат мактаби, яъни абстракт экспрессионизм кўп деганда йигирма йил – 1940 йилдан 1960 йилгача ҳукмронлик қилди. Шундан кейин росмана тўс-тўполон бошланди: “поп” беш йилча умр кўрди; “оп” – томошабинлар эътиборини икки-уч йил жалб қила олди, холос. “Кинетик санъат”нинг-ку асл моҳияти қисқа умр кўришдир.

Бутун жамиятни ларзага солувчи ўзгаришлар бизнинг тасаввурларимиз билан реал воқелик ўртасидаги жарликни, онгимизда яшовчи образлар билан улар ифодаланиш лозим бўлган нарсалар ўртасидаги тафовутни янада кенгайтиради. Бу жарликнинг ҳаддан ташқари кенгайиб кетишига йўл қўймаслик учун биз кучимиз борича тасаввурларимизни янгилашга, уларни замонавий талабларга жавоб берадиган даражада туттишга, воқе-

лиқни қайтадан идрок этишга ҳаракат қиламиз. Бошқача қилиб айтганда, теварак-атрофимиздаги ўзгаришлар суръатининг шиддатли тезлашувига мувофиқ тарзда шахсдаги мослашув функциялари ҳам тезлашади. Биздаги образларни қайта ишлаш бўйича механизмлар қандоқ бўлишларидан қатъий назар тобора каттароқ ва каттароқ тезликларда иш юритишга мажбур бўладилар. Бу эса ўз-ўзидан бизнинг асаб тизимимизга янги ва зўрроқ талаблар қўяди. Биз буюмлар, жойлар, одамлар ва ташкилотлар билан муносабатларимизни тобора тезроқ суръатларда ўрнатиб, худди шу йўсида узишга мажбур бўлганимиздек, имкони борича қисқароқ вақт мобайнида воқелик ҳақидаги тасаввурларимизни, миямиздаги оламнинг фикрий образлари тизимини қайта ишлаб чиқмоққа ва янгилаб туришга мажбурмиз. Маълум бўладики, тез ўтувчанлик гоёси, яъни, инсоннинг ҳамма муносабатларини мажбуран қисқартириш гоёси фақат ташқи дунё учунгина характерли эмас экан. Бу гоё аллақачон онгимизга ҳам ўрнашиб олипти.

ЯНГИЛИК

Биз янги жамият барпо этмоқдамиз. Ўзгартирилган жамият эмас. Ҳозирги жамиятимизнинг кенгайтирилган ва йириклаштирилган нусхаси эмас. Йўқ, янги жамият.

Бугунги кунда қайта қуришлар техник жиҳатдан юксак даражада тараққий этган мамлакатларда жамоатчилик ташкилотларини ва бошқарув тизимини ларзага солмоқда. Берлин ва Нью-Йорк, Турин ва Токио талабалари деканлари ва ректорларини асир олишмоқда, улкан маърифат фабрикаларини тўтатиб қўйишмоқда, ҳатто ҳукуматларни ағдариб ташлаймиз деб таҳдид қилишмоқда. Нью-Йорк, Вашингтон ва Чикаго геттоларида хусусий мулкни муҳофаза қилувчи қадимий қонуналар ошқора бузилаётганини полициячилар қўлларини қовуштирганча томоша қилиб туришипти. Жинслараро муносабатлардаги шарм-ҳаё улоқтириб ташланмоқда. Иш ташлашлар, электр тармоғидаги авариялар, тартибсизликлар катта шаҳарлар ҳаётини издан чиқармоқда.

Бизнинг кўз ўнгимизда бир вақтнинг ўзида ёшларнинг ғалаёнлари ва шаҳватпарастлик бобидаги “инқилоб”, ирқий тартибсизликлар ва мустамлакалардаги инқилоблар, иқтисодий қайта қуришлар ва тарихдаги энг тезкор, энг теран техник инқилоб содир бўлмоқда. Биз индустриализмнинг умумий бўҳронини бошдан кечиряпмиз. Хулласикалом, супериндустриал зилзилалар энг авжига чиққан бир даврда яшайпмиз.

Инқилоб янгиликларни тақозо этади. У одамлар ҳаётига янгиликлар тўлқинини олиб киради, одамларни нотаниш ташкилотлар ва кўникилмаган вазиятларга рўпара қилади. Келгусида бўладиган улуг ўзгаришлар шахсий ҳаётимизнинг энг теран пучмоқларига ҳам таъсир қилади, анъанавий онла тизимларини, сексуал кўникмаларни ўзгартиради. У катталар билан ёшлар ўртасидаги одатдаги муносабатларни тубдан янгилайди. У бизнинг кадриятлар тизимимизни, шу жумладан, бойлик ва омад гоёларини ҳам бутунлай ағдартунтар қилади. Улар ишни, дам олишни ва маърифатни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборади. Буларнинг ҳаммасига кишини лол қолдирувчи, жуда бежирим, айни чоқда бир мунча саросимага ҳам соладиган илмий ривожланиш муҳитида эришилади.

Шундай қилиб, янги жамиятни тушунишга йўл очадиган биринчи қалит – тез ўтувчанлик, беҳудалик гоёси бўлса, иккинчи қалит – янгиликдир. Бизнинг қаршимизда келажак ниҳояси йўқ гаройиб ҳодисалар тизмаси, шов-шувларга сабабчи кашфиётлар силсиласи, ақл бовар қилмайдиган конфликтлар, кишини ҳанг-манг қилиб қўядиган муаммолар йиғиндиси сифатида гавдаланади.

Супериндустриал инқилоб очликка, хасталикларга, жаҳолатга ва шафқатсизликка чек қўяди. Қолаверса, тор фикрли ақидапарастларнинг тушкун руҳли башоратларига қарши ўлароқ, тараққиёт одами тор қобикларга солиб қўймайди, уни жонсиз ва кишини қийнайдиган бир хиллик қўйишда яшашига маҳкум этмайди. Аксинча, у шахс ривожини учун янги имкониятлар очади, ҳаётни қувончлар ва саргузаштларга тўлдириш учун йўл очади. У турфа хил ёрқин бўёқларда намён бўлади, унда шахснинг гуллаб-яшнаши учун ҳайрон қоларли даражада бой истиқбол бўлади. Муаммо инсон чеклашлар ва бир қоллишга туширишлар шароитида тирик қола биладими-йўқми деган масалада эмас. Ҳали қуйироқда кўрамиз – муаммо бутунлай бошқа масалада: эркинлик шароитида инсон тирик қола биладими, йўқми?

Гап шундаки, инсон ҳали чинакамига бошдан-оёқ янгилик билан суғорилган шароитда яшаб кўргани йўқ. Ахир, суръати ҳар қанча тезлашиб бораётган бўлса ҳам, озми-кўпми таниш ҳаётий вазиятларда яшаш бошқа-ю, мутлақо нотаниш, бутунлай номаълум, ғалати ва беқийёс вазиятлар қаршисида ҳаёт суръатининг доимий тезланишларига чидаб яшаш бошқа. Янгилик кучларини эркинликка чиқариб қўйиб, биз одамларни ғайри одадий, аввалдан айтиб бериб бўлмайдиган шароитга солиб қўямиз. Шу билан биз мослашиш муаммоларини янги ва хавfli босқичга кўтарамиз. Чунки умр қисқалиги ва янгилик бирлашиб, портловчи аралашма ҳосил бўлади.

Яқин ўн йилликлар ичида бирин-кетин қўлга киритиладиган илмий-техник муваффақиятлар бизни жуда тез суръатлар билан ўтмишдан суғуриб олиб, янги жамият қаърига жойлаштиради. Ўз замони билан ҳамқадам боришни истайдиган ва келажакнинг таркибий қисми бўлмоқни хоҳлаган одамга супериндустриал инқилоб бир лаҳза ҳам тўхтамай-диган ўзгаришлар оқимини бахшида этади. Бу инқилоб беҳудалик билан янги аралашмани таклиф қилади.

СЕЗГИ ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИЛАР

Техник жиҳатдан илгор жамият саноат ривожининг муайян босқичига етиб борганида ўзининг куч-қувватини товарлар ишлаб чиқариш соҳасидан олиб, хизмат кўрсатиш соҳасига сарфлай бошлаши маълум бўлиб қолгач, бу кашфиёт жуда катта шов-шувни майдонга келтиради.

Кўпгина мутахассислар башорат қилиб, келажакда хизмат кўрсатиш асосий соҳа бўлиб қолади дейишмоқда. Аммо улар ўзларига мана ман деб кўриниб турган бир саволни беришни унутиб қўйишяпти: хўш, хизмат кўрсатишдан кейин-чи? Нима бўлади? Иқтисодиёт нима билан шуғулланади? Хизмат кўрсатиш соҳасининг жуда катта суръатлар билан тарқалиши туфайли кўтарилган шов-шув иқтисодчиларнинг эътиборини бошқа силжишдан чалғитди. Ҳолбуки, бу силжиш келажакда товарлар ишлаб чиқариш соҳасига ҳам, хизматлар кўрсатишни ишлаб чиқариш соҳасига ҳам жуда қаттиқ таъсир кўрсатади. Бу силжиш иқтисодиёт ривожининг навбатдаги босқичига олиб келади – мутлақо янги бир соҳа ўса бошлайди. Унинг асосини, агар таъбир жоиз бўлса, “сезгилар индустрияси” эгаллайди. Чунки хизмат кўрсатиш иқтисодиётининг кетидан саноат буюмларидан бошлаб, маҳсулотларнинг ҳамма турини психологиялаштириш иқтисодиёти келади.

Даромадларнинг кўпайиши баробаринда харидорлар нархларга борган сари камроқ эътибор беради ва борган сари юқорироқ сифатни талаб қилади. Аммо товарларнинг миқдори кўпайиб боргани сари уларнинг сифатидаги фарқлар амалда унча сезилмайдиган бўлиб қолади. Ношудроқ харидор аёл А сортни Б сортдан унча ажрата олмаса-да, барибир, қизишиб, жон-жаҳди билан исботламоқчи бўладикки, буюмларнинг буниси унисдан яхшироқ. Бу ғалати ҳолни осонгина изоҳласа бўлади, фақат бунинг учун ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг психологик компонентини ҳисобга олиш кифоя. Чунки товарлар ҳар жиҳатдан бир-бирларига тенг бўлганда ҳам психологик жиҳатдан бир-биридан анча фарқ қилади. Истеъмолчининг асосий моддий эҳтиёжларини қаноатлантиргандан кейин унинг бошқа нозикроқ, турфа хилроқ ва ўта шахсий эҳтиёжларини қондириш учун борган сари кўпроқ иқтисодий куч-қувват сарф қилинади. Бу эҳтиёжлар гўзаллик бобида, иззат-нафси қондиришда, обрў талашишда ёки ҳиссий ҳузурланишда бўлиши мумкин. Товарлар ишлаб чиқаришнинг психологик компоненти жуда катта аҳамият касб этади.

Бироқ бу иқтисодиётни психологиялаштириш томон қўйилган биринчи қадам бўлади, холос. Иккинчи қадам эса хизмат кўрсатишдаги психологик компонентнинг ўсишидир. Бир вақтлар самолётда саёҳат қилиш бир жойдан иккинчи жойга жўнгина учиб ўтишдан иборат эди. Кейин авиокомпаниялар дилбар стюардессалар, лазиз таомлар, учиб пайтида кўрсатиладиган кинофильмлар, йўловчилар ўтирадиган жойларни безаш ва қулайроқ қилиш бобида бир-бирлари билан рақобатга киришишди. Яқинда ТА компанияси (“Транс-орлдэйрлайнз”) ҳаммасидан ўтиб кетди – у ўз йўловчиларига “хорижий оҳанглар” билан учини таклиф қилди. Бундан буён ТА йўловчиси французча таомлар берадиган, француз музыкасини эшиттирадиган, французча журнали бор, француз кинофильмларини намоён қиладиган, стюардессалари французча калта юбка кийган реактив ҳаво

кемаларида учишлари мумкин. Агар у буни хоҳламаса, қадимги Рим услубида саёҳат қилса ҳам бўлаверади – бунда стюардессалар римлик аёллар бир замонлар кийган тунукаларни кийиб юришади. Йўловчи хоҳласа “Манхэттендаги осмонўпар бинонинг томида жойлашган ўта ҳашаматли қаср”да кетаётгандек сафар қилса ҳам – ихтиёри. Ёки бўлмаса, “кўнгиштортар кўҳна Англия” услубидаги парвозни афзал кўриши ҳам мумкин. Бундай парвозда стюардессалар “оқсоч қизлар” деб юртилади, вазият ҳам инглиз майхоналарини эслатади. Шуниси равшанки, эдиликда ТА самолётда учиш вақтида кўрсатиладиган шунчаки жўн хизматларни пуллаётгани йўқ, балки айна чоғда жуда пухта ўйланган психологик безакларни ҳам пулламоқда. Яқинда эса “Бритиш оверсиз эйруэйз корпорейшн” деган инглиз авиалинияси келажакни ҳозирдан кўраётгандай янги программа режалаштирганини эълон қилди. Бу программага мувофиқ ҳар бир америкалик бўйдоқ йўловчи Лондонга учиб борганида “илмий усул ёрдамида танланган” нотаниш жувон билан учрашмоғи мумкин бўлади. Борди-ю компьютер ёрдамида унинг учун танлаб олинган нотаниш жувон учрашувга келмаса, унга бошқа биттасини топиб беришади. Бу программа “Лондоннинг сатанг соҳибжамоллари” деган ном олди. Аммо шу программани таклиф қилган давлат авиакомпаниясини парламентда қаттиқ танқид қилишди, шундан кейин программани бекор қилишди. Шунга қарамасдан бундан кейин истеъмолчиларга хизмат кўрсатишнинг кўпгина турларини психологик пардозлаб бериш бобида анча-мунча янгидан-янги миқти уринишлар бўлишини кутмоқ керак. Хизмат кўрсатиш – магазинда товарларни сотиш бўладими, ресторандаги тушликка дастурхонни тузашми, ёки, айтайлик, соч олдиришми, барибир, функционал зарурат доирасидан анча чиқади-да, янги сезгилар, янги туйғулар билан аввалдан тайёрлаб қўйилган тарзда таъминлашдан иборат бўлиб қолади.

Қолаверса, биз ҳаддан ташқари юқори суръатлар билан ривожланган шундай саноат тармоқларини қурамизки, улар товар ишлаб чиқармайди ва ҳатто одатдаги маънодаги хизматларни ҳам ишлаб чиқармайди, балки улар ишлаб чиқарадиган маҳсулот аввал бошдан программалаштириб қўйилган сезгилар бўлади. Сезгилар индустрияси, эҳтимолки, супериндустриалаштиришнинг таянчларидан бири бўлар, хизмат кўрсатиш иқтисодиётининг ўрнига келадиган иқтисодиётнинг асоси бўлиб қолар.

Фаровонликнинг кучайиши ва кейинги кучаядиган беҳудалик ақидаси мулкка эгалик қилишга азалий интилишни таг-томири билан қўпориб ташлагач, истеъмолчилар авваллари буюмларни қандай йиғнаган бўлсалар, бутунлай онгли равишда ва гоётда очкўзлик билан сезгилар ҳамда таассуротларни йиғна бошлайдилар.

Ҳозирги пайтда худди авиакомпаниялар қилганидек, сезгилар ва туйғулар хизмат кўрсатишнинг анъанавий турларига илова сифатида сотилмоқда. Ҳозирча сезгилар ва туйғулар тортнинг устидаги кремдан ишланган жимжимадор гулларга ўхшайди. Аммо биз келажак сари яқинлашиб борганимиз сари сезгилар ва туйғуларнинг ўзи билан қилинадиган савдо-сотиқ кенгая боради.

Янги товарларни лойиҳалаштириш ва уларни жозибадор, ёрқин, психологик жиҳатдан эмоционал бой либосларга буркаб бериш эртаги куннинг энг топқир тадбиркорларидан ҳам ҳаддан ташқари юксак даражадаги удабурроликни талаб қилади.

Шуниси ҳам борки, бу йўналишдаги ривожланиш сустлашиб қолиши ҳам мумкин. Бутун дунёдаги ҳаддан ташқари қашшоқлик ичида ҳаёт кечираётган кўпчилик аҳоли турли-туман имтиёзларга эгалик қилувчи бир ҳовуч одам психологик кайф-сафо йўлига кириб кетаётганига индамай қараб туришни истамасликлари ҳам мумкин. Инсониятнинг кўпчилик қисми муҳтожликдан, очликдан, қашшоқликдан ит азобида ҳаёт кечираётган бир шароитда кам сонли бир гуруҳ одамнинг ўзларининг руҳий инжиқликларини қондиришга интилишида, бири-бирдан ғариб ҳузур-ҳаловатнинг кетидан қувишида ахлоқий жиҳатдан алланечук ёмон ва бадбашара бир нарса бор. Техник жиҳатдан тараққий этган жамиятлар, эҳтимолки, “сезгилар иқтисодиёти”ни жорий этишни бир оз пайсалга солиб туришар, эҳтимолки, кўникилган иқтисодиётни сақлаб туриб, анъанавий ишлаб чиқаришни имкони бор даражада кенгайтирар, сарфларнинг анча қисмини теварак-муҳитни соғломлаштиришга харжлар, кейин эса қашшоқликка қарши кураш ва муҳтож мамлакатларга ёрдам кўрсатиш бўйича кенг қўламдаги ишларни авж олдираар.

Энди биз эртанги куннинг асосий хусусиятларидан учинчисини – турфа хилликни кўздан кечиринишга ўтамиз.

ТУРФА ХИЛЛИК. ТАНЛАШ ИМКОНИНING СЕРОБЛИГИ

Кўпгина муаллифлар келажак манзараларини тасвирлайди. Бу тасвирда одамлар мулоҳаза юритмайдиган истеъмолчи қилиб кўрсатилади. Уларнинг теварагини ҳар томондан стандарт товарлар қуршаган. Ўзлари стандарт мактабларда таҳсил кўрган, оммавий маданиятдан баҳраманд бўлишади, хуллас, яшаш тарзларини ҳам стандартга мослаб олишга мажбур бўлишган.

Бунақа башоратлар жуда кўп одамнинг қалбида келажакка нафрат уйғотди ва уларни техникани ёмон кўрадиган қилиб қўйди. Танлаш имконидан маҳрум бўлиш мавзуси жуда кўп мақолалар ва мулоҳазаларда асосий мазмунни ташкил қилади. Масалан, француз дин арбоби Жан Эллюль ёки атоқли инглиз тарихчиси Арнольд Тойнби шулар жумласидандир. Хишпларнинг жулдурвақа пайгамбарлари, Олий суднинг салобатли аъзолари, бульвар газеталарининг муҳаррирлари ва файласуф экзистенциалистлар ҳам шу мавзуда ёзишади. Йўқолиб бораётган танлаш назарияси – агар уни жўнгина ифода қилиб берадиган бўлсак, ёлгон силлогизмга қурилган: илм ва техника ҳаётда стандартлаштиришни барпо этди; ҳозиргига нисбатан келажакни янада кўпроқ даражада стандартлаштиради, бинобарин, инсон секин-аста танлаш эркинлигини йўқота боради.

Қолбуки, биз бу силлогизмни кўр-кўрона қабул қилмасак, ҳайрон қоларлик кашфиётлар қиламиз. Ҳар қанча ғалати бўлмасин, келажак одамлари, афтидан, танлашнинг йўқлигидан эмас, балки танлашни фалаж қилиб қўядиган ортиқча фаровонликдан изтироб чекишса керак. Эҳтимолки, улар супериндуриализм учун характерли бўлган бир ҳолдан, яъни – танлаш имконининг ҳаддан зиёд хилма-хиллигидан қийин аҳволга тушиб қолишар.

Гап йўқ, индустриализм ҳамма нарсага бир текис қилишга интилади. Миллионлаб деярлик айнан бир-бирига ўхшаган буюмларни ишлаб чиқариш қобилияти индустриал асрнинг характерли белгиси бўлиб қолди. Шундоқ экан, ақлли одамлар моддий бойликларимизнинг бир хиллигидан алам билан зорланар эканлар, уларнинг зорланишида индустриализм шароитидаги мавжуд аҳвол тўғри акс этган. Шу билан бирга улар супериндустриализмнинг ҳақиқий табиатидан бутунлай беҳабар эканликларини кўрсатадиларки, бунга ҳайрон бўлмасдан илож йўқ. Бутун диққат-эътиборларини бизнинг жамиятимиз қандай бўлгани ҳақидаги масалага жамлаб, улар бу жамият ошиғич суръатлар билан қандай бўлиб бораётганини унчалик сезишмаяпти. Ахир, келгусидаги жамият бизга стандарт товарларнинг чекланган асортиментини ваъда қилмайди, балки аксинча, инсоният тарихидаги стандартлашмаган товарлар ва хизматларнинг энг хилма-хил, энг ранг-баранг турларини таклиф қилади. Биз моддий бойликларни стандартлаштиришни янада кенгайтириш сари бораётганимиз йўқ, балки диалектик тарзда уни инкор қилиш сари боряпмиз. Бу тамойилни икки иқтисодий омил қўллаб-қувватлайди: биринчидан, ўзларининг ўта индивидуал эҳтиёжларини қондириш учун истеъмолчиларда пул кўпроқ бўлади; иккинчидан эса (бу янада муҳим) технология мураккаблашган сари асосий маҳсулотларнинг турфа хил нусхаларини чиқариш билан боғлиқ бўлган чиқимлар камаяди. Стандартлаштиришни примитив технология вужудга келтиради, автоматлаштириш эса, аксинча, чинакамига лол қолдирувчи, интиҳосиз турфа хилликнинг эшикларини ланг очиб беради. Масалан, ҳозирнинг ўзида Форд “Мустанг” деб аталган жуда чиройли автомобиль чиқармоқда. Харидорларга манзур бўлган бу машинани “сиз ўзингиз лойиҳалаштирсангиз бўладиган машина” деб реклама қилмоқдалар: машинанинг кўпгина қисмларидан (корпус, двигатель, трансмиссия ва ҳоказолар) харидорнинг ўзи танлаб олиб, машинани бутлаши мумкин; машинанинг ранги, ички безаклари ва бошқа майда-чуйдалар тўғрисида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Танлаш имкониятларининг кўплиги на фақат харидорларни, балки автомобиль сотувчиларнинг ўзларини ҳам борган сари кўпроқ лол қолдирмоқда. Стандартлаштиришга эмас, “танлаш имкониятларининг ортиб битиб кетганига” ошиғич суръатларда яқинлашиб бормоқдамиз, яъни шундай вазиятга яқинлашмоқдамизки, унда турфа хиллик билан индивидуаллаштиришнинг афзалликлари йўққа чиқади. Уни йўққа чиқарадиган сабаб эса харидор олдида қарор қабул қилишда қўндаланг бўладиган қийинчиликлардир.

Баъзиларнинг тасдиғига кўра, модомики, биз ҳаммамиз маданий ва маънавий стандартлаштириш томон кетиб бораётган эканмиз, теварак-атрофимиздаги моддий бойликлар

нинг турфа хиллиги ҳеч қандай аҳамиятга молик бўлмайди. Бироқ амалда бунинг теска-риси бўлади: нафақат моддий ишлаб чиқариш соҳасида, балки шунингдек санъатда, ма-орифда ва оммавий маданиятда ҳам жадал суръатлар билан ишлаб чиқариш қисмлари-нинг бир-биридан ажралиб чиқиши ва ишлаб чиқиладиган буюмлар ассортиментининг кенгайиши сари бораётиб. Турфа хиллик тамойили маориф соҳасидаги қақшатғич кон-фликтлар заминиди ётади. Мутлақо тасодиф эмаски, талабалар шаҳарчаларидаги ғала-ёнлар тўлқини истеъмолчилар турфа хилликни талаб қила бошлаган, янги технология эса стандартлаштиришга хотима қўйишга ваъда бераётган фурсатга тўғри келди. Студент-лар шаҳарчаларида рўй берган воқеалар билан истеъмол бозорида содир бўлган воқеа-лар бир-бирлари билан чамбарчас боғланган. Тўғри, баъзида бу алоқани жуда камчилик одам пайқамокда. 2000 йил кириб келмасдан анча олдинроқ илмий даражалар, диплом-лар, стакчи фанлар, имтиҳон ва синовларнинг жамики эскирган тизими улоқтириб таш-ланади. Ҳар бир ўқувчи ўзининг индивидуал ўқув дастури асосида таҳсил кўради. Нега-ки, ҳозир олий таълимни стандартлаштиришга қарши курашаётган талабалар эртами-кеч-ми ғалаба қозонади.

Шундай қилиб, кўрамизки, жамиятдаги энг муҳим маданий кучлардан бирини таш-кил қилувчи маориф ҳам иқтисодиёт кетидан ўз маҳсулотини диверсификация қилишга, яъни ранг-баранглаштиришга мажбур бўлади. Маориф соҳасида ҳам худди моддий иш-лаб чиқариш соҳасида бўлгани каби янги технология нафақат стандартлаштиришни ву-жудга келтиради, балки, аксинча, тўппа-тўғри супериндустриал турфа хилликка олиб бо-ради. Шу тарзда, масалан, компьютерлар йирик ўқув юртига машгулотлар жадвалини қулайроқ қилиб тузишга, мустақил ўқишни бошқариш муаммоларини ҳал қилишга, ўқув курсларини танлаш кенгайиб бораётгани, дастурдан ташқари фаолият хилларининг кўпа-йиб бораётгани сабабли туғилган масалаларни ечишга ёрдам беради. Аммо бундан ҳам муҳимроғи шундаки, компьютерлар ёрдамида ўқитиш, дарс беришни программалашти-риш ва бошқа шунга ўхшаш усуллар кенг тарқалган хато фикрларга зид ўлароқ, синф машгулотларига хилма-хиллик олиб кириш имкониятини кескин даражада кенгайтира-ди. Бинобарин, маориф соҳасида ҳам жамият қатъий равишда стандартлашишдан чекин-япти.

Ҳозирги инсон онгини бир қолипга солинаётгани ҳақидаги энг шиддатли танқидлар ва таъна-ю дашномлар оммавий ахборот воситалари шаънига айтилган эди. Аммо теле-видениедан мустасно равишда ахборот воситаларининг деярлик ҳаммасида борган сари оммавий аудиторияни камроқ назарда тутиб иш юритиш тамойили сезилмоқда. Ҳамма жойда “бозорни нимталаш” жараёни бормоқда.

Бундан ўттиз йиллар муқаддам америка кинотомошабинлари фақатгина Голливуд фильм-ларининг ўзини томоша қилар, бу фильмлар эса оммавий томошабинга мўлжалланган бўларди. Эндиликда эса бутун мамлакат бўйлаб кенг томошабинлар қатламга мўлжал-ланган бу фильмлар ўрнига хорижий кинофильмлар, санъат ҳақидаги фильмлар ва ҳавас-корларга мўлжалланган махсус ленталар кети узилмай қўйилиб турипти.

Радиоэшиттиришда ҳам баъзи бир парчаланиш белгилари кўзга ташланмоқда. Баъзи бир америка радиостанциялари юксак маданиятли тингловчилар учун фақат мумтоз му-зика эшиттирадилар, бошқалари сўнгги ахборот бобида мутахассислашяпти, учинчили-ри эса жаз бобида фаолият кўрсатишяпти. (Шуниси борки, бу соҳа қисқа фурсатларда яна майдароқ категорияларга бўлиниб бормоқда, ўсмирлар учун жаз, каттароқ ёшдаги-лар учун жаз, негрлар учун жаз каби.)

Телевидениенинг рақобати бир қатор йирик америка журналларини синишга олиб кел-ди. “Кольерс” ва “Вуменз хоум компэнион” шулар жумласидандир. Синишдан омон қол-ган оммавий журналлар регионал нашрларга ва жузъий масалаларга бағишланган жур-налларга айлинибгина рақобатга бардош бериб, жон сақлаб қолдилар. 1959 йилдан 1969 йилгача махсуслашган нашрлар таклиф қилувчи америка журналлари 126 тадан 235 тага кўпайди. Америка Қўшма Штатларида оммавий тиражда чоп этиладиган ҳар бир жур-нал ҳозир мамлакатнинг турли-туман минтақалари учун бир-биридан сал-пал ажралиб турадиган нашрлар чоп этади – баъзи бир журналлар таклиф этадиган вариантлар юзта-гача этади. Махсус нашрлар шунингдек, мутахассисларга ва бошқа гуруҳларга аталган бўлади. “Тайм”га обуна бўлган 80000 врач ва тиш докторлари ҳар ҳафтада ўқитувчилар-нинг қўлига етиб борадиган журналдан бир оз фарқ қиладиган журнал олишади, ўқитув-

чилар оладиган журнал эса, ўз навбатида, талабаларга аталган журналдан бирмунча фарқ қилади.

Ёмғирдан кейинги қўзиқориндай янги журналлар потирлаб чиқиб ётипти. Журнал ноширлари Уюшмасининг маълумотларига кўра, ўтган ўн йиллик мобайнида ёпилиб қолган ҳар бир журнал ўрнига тахминан тўрттадан янгиси пайдо бўлган. Яқингинада эса биз маҳаллий ойлик нашрларининг қайтадан тикланганига гувоҳ бўлдик. Ҳолбуки, бир неча йил муқаддам биронта ҳам олим, яъни “оммавий жамият” бўйича мутахассис уларнинг қайта тикланишини башорат қила олмас эди. Буларнинг барини фарқларнинг йўқолиб бораётганини кўрсатувчи белги деб эътироф этиш мумкин бўлмаса керак. Аксинча, авваллари ҳеч қачон журналларимиз ҳозиргидек хилма-хил ва ранг-баранг бўлган эмас. Шунингдек, тижоратга дахли йўқ адабий журналларнинг сони ҳам кўпайиб бормоқда. “Америка тарихида ҳали ҳеч қачон, – деб ёзади “Нью-Йорк таймс бук ревью”, – бизнинг кунларимиздагидек журналларнинг сони кўп бўлган эмас”.

Эътиборга лойиқ томонни шундаки, хилма-хиллик сари бундай силжиш нафақат бойликнинг кўпайиши боис пайдо бўлди, балки бунга техник янгиликларнинг жорий қилиниши, яъни гўёки ҳаммамизни бир қолипга солиб қўядиган ва турфа хилликнинг сўнгги изларини маҳв этадиган янги машиналарнинг ишга солиниши ҳам сабаб бўлди.

Офсет босмадаги ва матбаанинг бошқа соҳаларидаги янгиликлар туфайли кам нусхада нашр қилинадиган ишларнинг қимматини кескин даражада пасайтиришга муваффақ бўлинди. Эндиликда ҳатто ўрта мактаб ўқувчилари ҳам ўзларининг киссаларидаги пулларига ўз газеталари ва журналларини бемалол нашр қилаверишлари мумкин (нашр қиляптилар ҳам). Китоблар, журналлар, газеталар, фильмлар ва бошқаларни ҳам худди “Мустанг” автомобили каби “лойиҳасини ўзингиз тузиб олинг” деган ақида асосида хандорларга тақлиф қиладиган кунлар унчалик узоқ эмас.

Аммо инсон моддий ва маданий ишлаб чиқаришнинг ўзи қўли етадиган маҳсулотларини танлашга ожизлик қилиб қолмасмикин. Уларни танлаш имкониятларининг тобора кенгайиб бораётгани инсонни қийнаб қўймасмикин? Шундай замонлар яқинлашяптики, танлаш – шахснинг қўл-оёғидаги кишанларни парчалаб ташлаш ўрнига жуда мураккаб, қийин ва қимматбаҳо бир ишга айланади, яъни ўзининг аксига айланиб қолади. Хуллас калом, шундай бир замон келадик, танлов хилма-хиллиги қийин ишга айланади, эркинлик эса эркинликни инкор этишга айланади.

МАДАНИЯТ БОБИДАГИ ҚАЙНАШЛАР

Техник жиҳатдан ривожланган мамлакатлардаги ижтимоий манзара зинҳор-базинҳор кишини ўсал қиладиган бир хиллик билан ажралиб турмайди, аксинча, у яққол кўзга ташланиб турадиган ола-қуроқ деталларга бой: хиппилар ва теософлар, “учар ликопчалар”га муккасидан кетганлар, аквалангизм хушторлари, сабзавотхўрлар, културистлар, ашаддий мусулмонлар ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Бизнинг кунларимизда супериндустриал инқилобнинг қудратли зарбалари остида жамият парчаланиб, майда-майда бўлақларга ажралиб кетяпти. Бу ижтимоий майда гуруҳлар ва кичик-кичик маданиятнамо ҳодисалар бизнинг муҳитимизда ҳайрон қоладиган даражада тез кўпаймоқда. Моддий товарлар ва маданий неъматлар бобида шахсий танлашнинг кенгайишига ёрдам берадиган ва шу йўл билан стандартлашишга қарши йўналтирилган кучларнинг ўзи бизнинг ижтимоий тизимларимизни ҳам стандартлашишдан халос этади. Шунинг учун ҳам хиппиларга ўхшаган ҳодисалар тўғридан-тўғри бизнинг кўз ўнгимизда туғилаверади. Моҳият эътибори билан биз “майда маданиятларнинг портлаш-симон ўсиши” даврида яшяпмиз.

Кўпгина майда маданиятлар профессионал принцип асосида тузилади. Масалан, бирон мутахассислик соҳасининг омиллари одатда бир-бирларининг этакларидан маҳкам тутган ҳолда жуда жипс гуруҳларни – майда маданиятларни ташкил қилишади. Улар бундай гуруҳларда ўз асарлари ҳақида юксак профессионал савияда фикр-мулоҳазалар эшитиладилар. Айни чоғда бу билан чекланмаган ҳолда, кийиниш бобида, сиёсий қарашлар бобида, жамики яшаш услуби каби непрофессионал масалаларда шу гуруҳдан йўл-йўриқлар олишади, бир-бирларининг фикр-мулоҳазаларини эшитишади. Илмнинг ривожланиши ва илмий ходимлар сонининг кўпайиши билан борган сари янги мутахассисликлар

кўпроқ пайдо бўлади, бу эса ана шу ноформал муҳитда хилма-хилликнинг янада кенгайишига олиб келади. Хуллас калом, мутахассислашиш майда маданиятларни кўпайтиради.

Фақат ишларнинггина тури кўпайиб қолмайди, балки кўнгилхушликларнинг ҳам тури кўпаяди. Вақтни кўнгилхушлик билан ўтказиш йўллари, турли-туман хоббилар, ўйинлар, спорт билан шуғулланиш, дам олиб, ҳордиқ чиқариш имкониятлари жуда тез суръатлар билан ўсиб, кўпайиб боради. Жуда кўп одамлар сиёрфинг билан, яъни тўлқинлар устида тахтада сирпаниш билан шуғуллана бошладилар – шу заминда маданиятнинг бутун бошли бир соҳаси пайдо бўлди. Бу шундан далолат берадики, одамлар бўш вақтини дам олмай сарфлайдиган кўнгилхушлик ҳам жамини яшаш услубига асос бўлмоғи мумкин экан. Ҳаманинг бўлмаса-да, лоақал бир гуруҳ одамларда...

Одамларнинг турли ёшларига боғлиқ тарзда ҳам маданият турлари кўпайиб бормоқда, жамият эса парчаланмоқда. Турли ёшдаги одамлар орасида ҳам борган сари чуқурроқ чоҳлар пайдо бўлмоқда. Уларнинг орасидаги тафовутлар шу қадар каттаки, Мичиган дорилфунунда хизмат қиладиган ижтимоиятчи Жон Лефленд уларга таяниб туриб, шундай башорат қилади: “Улар ўртасидаги кескин тафовутлар конфликтларга айланиб кетиши мумкин. Бу конфликтлар эса жанубликлар билан шимолликлар, капиталист билан ишчи, мухожир билан туб аҳоли, оқ одам билан негр, аёллар эркинлигининг тарафдори бўлган аёллар ўртасидаги конфликтларга тенг бўлади”. Шунинг учун ҳам орасидаги фарқи атиги уч-тўрт ёш бўлган ака билан сингил ёхуд ука билан опа ўзларини бир-биридан мутлақо бошқа-бошқа авлодларнинг вакили деб ҳис қиладилар.

50-йилларнинг ўрталарида Сан-Францискода ва Калифорния соҳилларидаги бошқа жойларда ёзувчилар, рассомлар ва уларга ҳамфикр одамлар бирлашиб, бир гуруҳни ташкил қилишади. Орадан кўп ўтмасдан улар “битник” деб ном олдилар-да, ўзига хос янги бир яшаш тарзига асос солдилар. Уларнинг яққол кўзга ташланиб турадиган белгилари фақирликни шарафлашда (улар жинси кийинлар, оёқларига енгил тапочкалар илиб юришар, харобгина кулбаларда яшашарди); негрларнинг жазига ва лаҳжасига муккасидан кетишда; Шарқ тасаввуфига ва француз экзистенциализмига қизиқишда, технократлар жамиятига нисбатан умумий антогонизмда намоён бўлганди. Улар тўғрисида матбуотда кўтаришган шов-шувга қарамадан битниклар кичик бир мазҳаблигича қолаверди. Фақат бир техник янгилик – ЛСД пайдо бўлгандан кейингина аҳвол ўзгарди. Бу дорини шоир Аллен Гинзберг роса оғиз кўпиртириб мақтади, унинг масъулиятсиз тарафдорлари эса минглаб ёшларга уни бепул тарқатишди. Мана шу икки манбадан – 50-йилларнинг ўрталарида майдонга келган битниклар ҳаракати ва 60-йилларнинг бошида майдонга келган ЛСД тарафдорларининг ҳаракатидан аввалгиларига қараганда анча йирикроқ бўлган янги ҳаракат – хиппилар ҳаракати бошланди. Битникларнинг кўк жинсиларини ЛСДга муккасидан кетган бангиларнинг мунчоқлари ва билакузуклари билан қўшиб юборган хиппилар Америкада катта янгилик бўлди ва дарров урфга кирди. Аммо тез орада у ҳаддан ташқари ўсиб, муқаррар тарзда майда бўлақларга парчаланиб кетди. Бу эса сон-саноксиз янги ҳаракатларни майдонга келтирди. Сан-Францискода ҳазил тарзида хиппилар ҳаракатини дафн этиш маросими бўлиб ўтди. Шундан кейин гўё ҳамма нарсани бошидан бошлагандек, яна бир ҳаракат – тақир бошлар ҳаракати юзага қалқиб чиқди. Буларнинг ҳам қиёфаси ўзига хос эди – оёғида этик, сочлар калта қиртилганган. Яна бир белгилари шу эдики, уларнинг ҳаммаси зўравонликка мойил эди. Бундай майлини эса қораламай бўлмайди.

Хиппилар ҳаракатининг хотима топиши ва “тақир бошлар”нинг пайдо бўлиши эртанги жамиятлардаги ҳаракатларнинг қурилишига янгича нигоҳ билан назар ташлашга имкон беради. Кўз ўнгимизда турли ҳаракатлар туғилаётгани камдек, улар борган сари катта тезлик билан пайдо бўлиб, яна ошиғич суръатда йўқ бўлиб кетяпти. Бу ерда ҳам яна ўша бебаҳолик принципи амал қиляпти. Жамият ҳаётининг ҳамма бошқа соҳаларидаги ўзгаришлар суръатининг тезлаши билан турли-туман ҳаракатлар ҳам борган сари омонат ва бебаҳо бўлиб бормоқда.

Шундай қилиб, мансублик туйғусига эга бўлишга интилувчи, бошқа одамлар билан ижтимоий алоқалар ўрнатмоқчи, муайян бир гуруҳга ўзини тенг қилмоқчи бўлган одам шундай бир муҳитда изланиш олиб борадики, бу муҳитда у қўшилиши мумкин бўлган объектларнинг ҳаммаси жуда тез ҳаракатда бўлади. У сон жиҳатдан тобора кўпайиб бораётган ҳаракатдаги объектлардан бирини танламоғи керак. Бу ўринда танлаш муаммосининг мураккаблашиши арифметик эмас, геометрик прогрессия йўли билан содир бўлади.

Бизнинг жамиятимизда руҳий хасталиклар, неврозлар ва руҳий мувозанатни йўқотиб қўйишлар жуда кўп содир бўлмоқда. Бу эса шундан далолат берадики, жуда кўп одам ҳозирнинг ўзидаёқ оқилона, яхлит ва етарли даражада барқарор турмуш тарзини шакллантиришга қийналиб қолмоқда.

Жамиятимиз чок-чокидан сўкилиб кетаётганга ўхшайди. Аслида ҳам шундай. Шунинг учун ҳам ҳамма нарса ҳаддан ташқари мураккаблашиб кетяпти. Индуриал жамиятни бирлаштириб турган мустаҳкам ришталар – қонун ришталари, ҳамма учун муштарак бўлган қадриятлар риштаси, марказлашган ва стандартлашган таълим риштаси, маданий маҳсулотлар ришталари эндиликда узилиб кетмоқда. Шу сабабдан ҳам шаҳарлар ва дорил-фунунлар қўққисдан бошқариб бўлмайдигандек кўришиб қолади. Жамиятни бирлаштиришнинг бир хилликка, соддаликка ва доимийликка асосланган эски усуллари бугун ўзининг самарадорлигини йўқотиб қўйди.

ЯШАШ ТАРЗИНИНГ ХИЛМА-ХИЛЛИГИ

Сан-Францискода бизнесменлар тушлик қиладиган ресторанларда официантлар учун кўкраклари очиқ ҳолда хизмат қиладилар. Аммо Нью-Йоркда бир топқир машшоқ жувон фақат белидан пастиди кийинган ҳолда замонавий музикани ижро этгани учун қамоққа олинди. Огайо штатидаги Колумбус шаҳрида эса савдо тармоқларида жамики табиий тафсилотлари билан анчагина яланғоч ҳолда ишланган “Кенжа укам” деган қўғирчоқ сотилгани учун жамоатчилик ўртасида қизгин баҳс бошланган. Жинс муаммосига муносабатда бунақа бошбошдоқлик ҳукм сурган бошқа давлатни топши амри маҳол. Аммо-лекин бизнинг бошқа кўп ишларимиз ҳақида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Гап пул ҳақидами, мулк, тартиб-интизом, ирқий мансублик, дин, оила ёхуд шахс тақдир ҳақида борадимиз, барибир, Американи идеалларнинг ноаниқлиги ёмон қийнайди.

Оила, мактаб, корпорация, черков, тенгдошлар, оммавий ахборот воситалари ва сонсаноксиз майда маданий ҳаракатлар бир-бирдан кескин фарқ қиладиган қадриятларни реклама қилишади. “Ньюсунк” журналининг ёзишича, биз шундай бир жамиятдирмизки, “бу жамият қарашлардаги яхлитликни йўқотиб қўйганмиз... бу жамият хулқ-атвор, нутқ ва қилиқлар борасидаги мезонлар масаласида бир тўхтамага кела олмайди”...

Бир-бири билан тўқнашадиган қадриятлар тизими қаршисида, янги истеъмол буюмларининг кишини лол қолдирувчи ранг-баранглиги қаршисида, хизмат кўрсатиш турларининг, таълим соҳасидаги профессионал фаолият борасида ва бўш вақтни ўтказиш боидаги имкониятларнинг турфа хиллиги қаршисида одамлар буларнинг ҳаммасидан ўзига зарурларини янгича танлашга мажбур бўладилар. Танлаш бўйинтуруғидан унча қийналмаган аввалги даврларнинг одамлари оддий маҳсулотларни қандай истеъмол қилган бўлсалар, улар ҳам “яшаш тарзи”ни шундай истеъмол қила бошлайдилар.

Модомки, яшаш тарзи шахснинг ўзини бирон-бир майда маданий ҳаракат билан тенглаштириш воситаси бўлиб қолган экан, жамиятда майда ҳаракатлар сонининг портлагансимон кўпайиши ҳаёт тарзлари миқдорининг ҳам портлагансимон кўпайишига олиб келади. Одамларнинг деярлик ҳаммаси бир бутун нарсага “мансуб бўлиш”га жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишади. Майда ҳаракатларнинг кучи худди шунга таянади. Техник жиҳатдан ривожланган мамлакатлар шу қадар улуг, уларнинг мураккаблиги эса инсон ақли бовар қиладиган ҳудуддан шу даражада чиқиб кетадики, биз бутун нарса билан жиндай муштараклик ва алоқа туйғусини шу жамиятнинг бир ёхуд бир неча майда ҳаракатларига қўшилиш йўли билангина таъминлай оламиз. Ўзимизни шунга ўхшаш бирон гуруҳга тенглаштиришга қобил бўлмасак, бу бизни ўзимизни ёлғиз ҳис этишга, жамиятдан бегонасирашга ва ҳеч нарсага яроқсиздек сезишга мажбур қилади.

Кўп сонли майда маданий ҳаракатлардан бирини танлашга аҳд қиларканмиз, биз, эҳтимолки, бу қароримиз шахсиятимизнинг шаклланишига таъсир қилишини гира-шира англаймиз. Албатта, биз тасодифан рўпара келиб қолган яшаш тарзини танламаймиз. Ахир, биз бир-бири билан рақобатлашувчи моделлар бозорида яшаймиз. Ана шу психологик тўс-тўполон ичида биз ўзимизга шундай бир ҳаёт тарзини излаймизки, шундай бир усулни қидирамизки, улар бизнинг мавжудлигимизни тартибга солиб берсинлар, бизнинг феъл-атворимизга ва бизнинг шароитимизга тўғри келсин. Биз қаҳрамонлар ёхуд мини-қаҳрамонларни излар эканмиз, уларга тақлид қилмоқни хоҳлаймиз. Яшаш тарзини из-

лаш билан банд одам ўзига кўйлак тиктирмоқчи бўлган аёлга ўхшайди” – аёл аввал ўзига маъқул фасонни излаб мода журналларини варақлайди, сўнгра ўзи ёқтирган бирор моделни танлайди, кейин материал, ип, тугма, безаклар ва ҳоказолар йиғади. Худди шунга ўхшаш тарзда янги яшаш усулини яратаётган одам ҳам бунинг учун зарур унсурларни йиғади. У сочини ўстиради, “янги санъат” расмларидан кўчирилган нусхаларни харид қилади, “релевант”, “истебланиш” каби сўзлардан ташкил топқирлик лаҳжасини ўзлаштиради. Аммо зоҳирий белгиларни намоён қилиш билан иш битмайди, негаки яшаш усули нафақат феълу атворнинг ташқи шакллариинигина эмас, балки бу хулқу атвор соясида яшириниб ётган қадриятлар тизимини ҳам қамраб олади. Шунинг учун инсон ўзи ҳақидаги тасаввурларни ўзгартирмай туриб, ўзининг яшаш усулини ҳам алмаштира олмайди. Аммо супериндустриализм яқинлаб келгани сари одамлар яшаш усулини шу қадар тез ўзлаштириб, эскиларидан воз кеча бошлайдиларки, бу аввалги авлод вакилини фақат даҳшатга солади, холос. Негаки, яшаш усулининг ўзи ҳам фойдаланиб бўлингандан кейин ташлаб юбориладиган буюмга ўхшаб қолади. Ўзлигини излаш, ўз шахсиятини қидириш “оммавий жамиятда” танлаш имкониятлари бўлмайди деган тахмин туфайли содир бўлмайди, балки, аксинча, танлаш имкониятларининг ҳаддан ташқари кўплиги ва мураккаблиги шунга мажбур қилади. Аммо турфа хиллик беҳудалик ва янгилик билан қўшилиб кетадиган бўлса, жамият бор кучи билан тарихий мослашиш таназули сари йўл олади. Бизни қуршаб олган воқелик шу даражада ўткинчи, беҳуда, кўникилмаган ва мураккаб бўлиб қоладикки, натижада миллионлаб одамлар мослашув зарбасига ёки келажак тўқнашувдан саросимага тушиш хатарига дучор бўлади.

МОСЛАШИШ ЧЕГАРАЛАРИ

Қадим-қадим замонларда тўлқинлар сув остидан чиқиб турган қуруқликка миллионлаб махлуқотларни чиқариб ташлаганки, уларнинг яшашга ўрганган муҳити океан бўлган. Ўзларининг кўниккан муҳитларидан узилиб қолгандан сўнг улар ҳаво юта-юта ва ерни тирнай-тирнай нобуд бўлишган. Фақат ҳам сувда, ҳам ерда ҳаёт кечиршига яхшироқ мослашган бир гуруҳ бахтиёрларгина ўзгаришлар етказган азиятлардан омон қола билганлар. Ҳозирги пайтда Висконсан дорилфунузининг профессори Лоуренс Саннинг гапларига қараганда, “биз инсоннинг жуда қадимий аجدодлари денгиз махлуқларидан қуруқликда истиқомат қиладиган махлуқларга айлангандаги каби гоётда изтиробли бир даврни бошдан кечирмоқдамиз”.

Инсоннинг мослашув иқтидори ҳар қанча юксак бўлмасин, у ҳар қанча жасур ва бардошли бўлмасин, у биологик организм, “биотизм” бўлиб қолаверади ва у биотизм сифатида бошқа шунақа тизимларга ўхшаб фақат муайян чегаралардагина фаолият кўрсата олади. Инсонни ўзгаришлар билан тўқнашувдан муҳофаза қилиш тадорикни кўрмай, уни келажакка “парвоз қилдириш” – Армстронг ва Олдринни фазога қип-яланғоч учуриб юбориш билан баробар бўларди.

Инсон организми дош бериши мумкин бўлган ўзгаришларнинг миқдори чеклангандир. Агар биз ўзгаришлар суръатини саноқсиз тарзда тезлаштираверсак, ўзгаришлар қуюни одамлар олдига қўядиган талаблар чегарасини олдиндан белгилаб олмасак, эҳтимол, бу ўзгаришларни ҳам қилишга одамлар оммаси ожизлик қилиб қолар. Биз уларни оғир бир хасталикнинг қурбони қилиб қўйишимиз мумкинки, мен бу хасталикни келажак билан тўқнашувдан ларзага тушиш деб атар эдим. Футурошқ, яъни келажак билан тўқнашувдан ларзага тушиш жисмоний ва руҳий хасталик сифатида баҳоланмоғи керак. Инсон организмнинг мослашув тизимига ортиқча юк тушганда ва қарор қабул қилиш билан боғлиқ психологик жараён ҳаддан зиёд кескинлашиб кетганда бу хасталик майдонга келади. Жўнроқ қилиб айтганда, келажак билан тўқнашувдан ларзага тушиш – инсоннинг ортиқча юкларга реакциясидир.

Келажак билан тўқнашув ҳар хил одамларга ҳар хил таъсир кўрсатади. Бу хасталикнинг белгилари ҳам унинг даражаси ва ўткирлигига боғлиқ равишда бир-биридан фарқ қилади. Белгилар доираси анча кенг-у хавотирдан, ёвқурликдан, серзардалиқдан, бир қарашда сабабсиз кўринадиган зўравонликдан бошланиб, жисмоний беморлик, эзгин кайфият ва лоқайдлик билан тугайди.

Ўзгаришлар ҳаётнинг асл моҳиятини ташкил қилади, ҳаётнинг ўзи эса доимий мослашишдан иборат. Лекин шунга қарамай бизнинг мослашув қобилиятимиз ўзининг чегараларига эга. Яшаш усулларини янгилай-янгилай, буюмлар, одамлар ва жойлар билан эски муносабатларимизни бартараф қилиб ва янгиларини ўриятиб, жамиятнинг ташкилий тизими бўйича тинимсиз тарзда эгаллаб турган ўрнимизни ўзгартира-ўзгартира, янги-янги ахборот ва янги-янги ғояларни ўзлаштира бориб, биз мослашамиз, яъни биз яшаймиз. Лекин ҳаммасининг ҳам чегараси бор. Бизнинг жисмоний ва руҳий кучимизни қайта тиклаш иқтидоримиз адоқсиз эмас. Ҳаётний мўлжалларимиздаги ҳар бир ўзгариш учун, мослашув бобидаги ҳар бир янги ҳаракатимиз учун катта ҳақ тўламоғимиз лозим – бунинг оқибатида бизнинг жисмоний ва руҳий механизмларимиз анча уриниб қолади.

МОСЛАШИШ ТАНАЗУЛИ

Яқин ўттиз-қирқ йил ичида бизни фақат битта-ю битта ўзгариш тўлқини кутаётгани йўқ, балки биз мудҳиш фалокатларнинг бутун бир тўфонига дуч келамиз. Беҳудалик даражаси шу қадар кўтарилдики, ўзгаришлар эса шу қадар ошиғич суръатларда рўй бермоқдаки, биз ҳозир тарихда мисли кўрилмаган бир вазиятга тушиб қолганмиз. Биз битта янги маданиятга эмас, балки бир-бирини жуда тез суръатлар билан алмаштирувчи бир қатор янги маданиятларга мослашмоғимиз керак бўлади. Шунинг учун ҳам биз, афтидан, ўзимизнинг мослашиш қобилиятимизнинг юқори чегарасига яқинлашадиганга ўхшаймиз. Ўтмишдаги авлодлардан ҳеч қайсиси бунақа имтиҳонни бошидан кечирган эмас. Айни ҳозирги пайтда, яъни бизнинг авлод ҳаёт кечираётган вақтда – ҳозирча техник жиҳатдан тараққий этган жамиятларда – келажақ билан тўқнашувдан пайдо бўладиган оммавий саросималикнинг аён нишонлари кўриниб қолди.

НАЗОРАТДАН ЧИҚИБ КЕТГАН ЖАМИЯТ

Биз ўзгаришлар оқимининг беқиёс суръатларда тезлашиш жараёни устидан назорат ўрнатмас эканмиз, жамиятимиз аввалгидек чирпирак бўлиб айланаётган от ўйинини эслатишда давом этади.

Ўз-ўзидан аёнки, бу ўринда гап ҳар турли воситалар ёрдамида техник тараққиётни тўхтатиш ҳақида бораётгани йўқ. Тараққиётга орқа ўгириш тентакликкина эмас, виждонсизлик ҳам бўлар эди. Образли қилиб айтганда, инсониятнинг кўпчилиги ҳам ҳозир ўн иккинчи асрда ҳаёт кечираётган экан, биз иқтисодий тараққиёт калитини улоқтириб юборишни хаёлимизга келтира оламизми? Ахир, биз тарих соатининг миллиарини онгли равишда орқага суриб қўядиган бўлсак, миллиардлаб одамларни ночорлик ва қашшоқликка маҳкум қилган бўлар эдик. Ҳолбуки, биз ҳозир уларни халос этиш имконияти мавжуд бир тарихий даврда яшаб турибмиз. Йўқ, бизга техник тараққиётни тўхтатиш эмас, балки техник қадриятни янада оширмоқ керак.

Аммо асосий нуқсон шундаки, биз ҳар қадамда янги техникадан ноўрин фойдаланяпмиз, ундан фойдаланишда зукколик қилмаяпмиз. Техника ютуқларидан тезроқ бевосита иқтисодий фойдалар кўришга тиришиб, биз ўзимизни қуршаб олган моддий ва ижтимоий муҳитни аллақачон порох солинган бочкага айлантириб қўйдик.

Ўзига ҳос “психологик булғаниш” – яшаш суръатининг узлуксиз тезлашиши содир бўлмоқда. Шу билан бир қаторда теварак-атрофдаги муҳитнинг ҳаммасида жисмоний булғаниш рўй бермоқда. Саноат ўз чиқиндилари билан ҳавони ва сувни заҳарламоқда. Пестицидлар ва гербицидлар овқатларга тушяпти. Автомобилларнинг пачақланган темир қанотлари, алюмин консерва банкалари, шишалар, хизматини ўтаб бўлган синтетик буюмлар – қайси томонга нигоҳ ташлама, ҳамма жойда тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётипти. Биз ҳозирга қадар радиоактив чиқиндиларни нима қилишни билмай ётибмиз – уларни ерга кўмсақмикан, фазога чиқариб юборсақмикан, ёки океан тубига чўктирсақмикан?

Бизнинг техник қудратимиз ортиши баробаринда ундан туғиладиган қўшимча таъсирлар ва яширин хавф-хатар таҳдидлар ҳам ортиб борапти. Биз океанда бошқариб бўлмайдиган хавфли жараёнларга йўл очиб боришимиз мумкин: океан температураси ошиб кетмоғи, денгиз жониворлари ва ўсимликларининг кўп қисми қирилиб кетмоғи, ҳаттоки, кутб

музликлари эриб кетиши мумкин. Ер сатҳи масаласини кўрадиган бўлсак, биз техниканинг кониға айланган мўъжаз шаҳарларда, яъни ер сатҳининг қафтдек-қафтдек лахтаклариди шу қадар кўп аҳолини жойлаштирмоқдамизки, бунинг оқиба̀тида шаҳарларимиз жуда катта хавф-хатар остида қолган – ундаги одамлар атмосфера ишлаб чиқариши мумкин бўлган кислородга қараганда кўпроқ кислородни истеъмол қилади-ю, бунинг оқиба̀тида ўша шаҳарлар кимсасиз чўли биёбонларга айланади. Шу тарзда табиатдаги экологик мувозанатни бузар эканмиз, биз, эҳтимол, биолог Барри Коммонернинг сўзлари билан айтганда “инсон истиқомат қилиши мумкин бўлган жой сифатида сайёрамизни барбод қилишимиз мумкин”. Бошқа бир олим, атоқли ёзувчиға айланган Ральф Лапш ёзади:

“Илм бизни қаёққа олиб бораётганини ҳеч ким, ҳатто давримиздаги олимлар орасидаги энг ажойиб ақл эгалари ҳам чинакамиға билмайди. Биз бир учқур поездда кетиб боряпмиз. Поезд борган сари тезлигини оширяпти. Поездимиз темир излардан елиб бормоқда. Бу темир излар сон-саноқсиз тармоқларға ажралиб кетади, аммо бу тармоқлар қаёнға олиб боришини ҳеч ким билмайди. Машинистнинг хонасида биронта ҳам олим йўқ. Йўлнинг ҳар бир тармоғида эса ҳалокат хавфи бор. Жамиятнинг кўпчилиқ қисми эса охирги вагонға текилиб олган-у фақат орқаға қарайди”.

Бироқ биз бундан буён ҳам супериндустриализм томон юмуқ кўзлар билан елиб боришға рози бўлаолмаймиз. Техник тараққиётнинг бориши устидан назорат сиёсати келгусида қақшатғич конфликтларға олиб келиши мумкин. Аммо ҳар қанча конфликтлар майдонға келмасин, техника бўйсундирилмоғи керак –ўзгаришлар сурьати тезлашувини бошқаришнинг бошқа воситаси йўқ.

Назоратдан чиқиб кетган жамиятда яшамоқ мумкинми? Келажак билан тўқнашув муқаррар эканини ўйлар эканмиз, бу савол олдимизда, албатта, кўндаланг бўлади. Мабодо, ёлғиз техникағина назоратдан чиқиб кетган бўлган тақдирда ҳам, қаршимизда кўндаланг бўладиган муаммолар етарли даражада жиддий бўларди. Аммо реал фактлар шундан далолат бермоқдаки, бошқа кўпгина ижтимоий жараёнлар ҳам бошқариб бўлмайдиған ҳолатға туша бошладилар; улар бўйсундириш йўлидаги ҳамма ҳаракатларимизға қаршилиқ кўрсатмоқда. Шаҳарлаштириш, ирқий конфликтлар, миграция, аҳолининг ортиб бораётгани, жиноятчиликнинг ошаётгани яна бошқа минглаб соҳаларни тилға олиш мумкинки, уларда ўзгаришлар стихиясини жиловлаб олишға бўлган уринишларимиз борган сари муваффақиятсизроқ, янада очигини айтганда, беҳуда бўлиб чиқмоқда. Ношудлигимиз ва уқувсизлигимиз далиллари кўпайиб борган сари хатарли сиёсий, маданий ва психологик тамойиллар жуда тез сурьатларда ривож топмоқда.

Масалан, буюмлар ривож борасида назоратни йўқотиб қўйишимиз оқиба̀тида ақлнинг кучиға ишонч сусайиб бормоқда. Аввалиға илм-фан инсонға ўзини теварак-атрофини қуршаб олган муҳитнинг хўжайини, бинобарин, ўз келажакнинг ҳам хўжайини деб ҳис қилишға имкон берган. Илм-фан туфайли келажак алланечук ўзгармас ва қотиб қолган бир нарса сифатида эмас, балки ижодкор – инсон қўлида хамирдек ҳар кўйға солса бўлаверадиған материал сифатида кўринди. Шу билан илм-фан мутеълик ва мистикани тарғиб қилувчи диннинг мавқеиға путур етказди. Бугун жамиятнинг назоратдан чиқиб кетганини исботловчи янгидан-янги далиллар ҳар томондан ёпирилиб кела бошлаган бир шароитда илм-фанға ишонч сусайиб боряпти. Бунинг оқиба̀ти сифатида биз диндорликнинг қайтадан туғилиб, жуда тез сурьатлар билан ёйилаётганини кўриб турибмиз. Тўсатдан ҳамма ёппасиға астрологияға қизиқиб қолди. Дзэн – буддавийлик, йога, спиритик сеанслар ва жодугарлик урфға кира бошлади. Турли-туман ҳавойи лаззатларни, тилдан ташқари ва ҳатто фазодан ташқаридаги робита воситаларини излаш борасида мазҳаблар бунёдға келяпти. Бизни “фикрлашдан” кўра “ҳис қилмоқ” муҳимроқдир, деб ишонтиришмоқчи бўлишади, гўё уларнинг ўртасида зиддият бордек. Экзистенциализм муҳитлари катolik мистикларға, Юнг мактабининг психоаналитиклариға ва ҳинди устозлар гуруҳларға ҳўшилиб олиб, илмий ва рационал тафаккурға қарама-қарши кўйган холда мистикани ва эмоционалликни кўқларға кўтаришади.

Таажжуб эмаски, бундай фанний-илмий қарашлардан аввалги даврга қайтиш жамиятда ўтмишни қўмсаш кайфиятларининг кенг ёйилишиға олиб келмоқда. Кўҳна уй анжомларининг урфға кираётгани, аллақачон ўтиб кетган замонларнинг афишаларини йиғиш, кечаги куннинг майда белгиларини хотирлаш асосиға қурилган ўйинлар, “янги санъат”-

нинг қайта туғилиши, қадимий услубнинг тарқалаётгани – буларнинг бари анча сокин, хотиржам ўтмишни соғинишни акс эттиришга хизмат қилади. Мутахассислиги янги урфларнинг инжиқликларини қаноатлантириш бўлган корчалонлар аллақачон бу соғинишни сигир янглиг соғишга киришдилар. Соғинишга асосланган чайқовчилик сердаромад бизнес бўлиб бормоқда.

Шундай қилиб, стихияли кўр кучлар қуюшқонни тарк этиб, эркинликка чиқишди. Биз ўз ривожимиздаги энг қалтис бурилишга етиб келдик – бу чиндан ҳам тарихдаги энг муҳим бурилишдир. Худди шу нуқтада ё инсон ўзгаришлар жараёнини ўз ҳукмига бўйсундириб олади, ёхуд ўзи ер юзидан йўқ бўлиб кетади; худди шу нуқтада инсон тадрижиётнинг ожиз бир қўғирчоғи бўлишдан тўхтаб, ё унинг қурбонига, ё унинг ҳукмдорига айланади.

Бунақа кўламли вазифа биздан ўзгаришларга нисбатан мутлақо янги, аввалгиларига нисбатан жуда теран ва пухта ўйланган муносабатни талаб қилади. Ўзгаришлар инсонга ҳаводек зарур. Улар инсониятнинг биринчи авлодига қанчалик зарур бўлган бўлса, ҳозирги 800-авлодга ҳам шунчалик зарур. Ўзгаришлар – айни ҳаётнинг ўзи демакдир. Аммо қуюшқонни тарк этиб эркинликка чиқиб олган ўзгаришлар, жиловлаб бўлмайдиган ва бошқаришга кўнмайдиган, югуришни борган сари тезлатиб борувчи ва инсоннинг жисмоний ҳимоя механизмининга эмас, балки унинг қарор қабул қилишдаги психологик механизмларини ҳам барбод қилувчи ўзгаришлар – ҳаётга ёт, инсонга душман ўзгаришлардир.

Шунинг учун, биз тадрижиётимиз тақдирини эҳтиёткорлик билан бошқаришга кириша бошлашимиздан олдин, биз инсонпарварлик руҳи билан суғорилган келажакни қуришга киришмоғимиздан олдин қаршимизда кўндаланг бўлиб турган бирламчи ва кечиктириб булмайдиган вазифани ҳал қилмоғимиз керак. Бу вазифа – ўзгаришларнинг қутурган суръатини жиловлаб олишдир. Акс ҳолда бу тезлашув кўпчилик одамни келажак билан тўқнашув сабабли саросимага тушиш хавфига дучор қилади ва айни чоқда унинг олдида кўндаланг турган муаммоларнинг ҳаммасини – уруш муаммосини, экологик мувозанатнинг бузилишини, ирқчилик, бойлик ва қашшоқлик ўртасидаги шармандалик айирма, ёшларнинг норозилиги ва оммавий иррационализм хавфининг кучайиши каби муаммоларни янада кескинлаштиради.

Бизнинг ихтиёримизда шу пайтгача кўрилмаган мислсиз хасталик – келажак билан тўқнашувдан пайдо бўладиган саросимани даволайдиган тилсимли дори йўқ. Бу мақоламизда асосий диққат-эътиборни ташҳисга қаратдик. Ахир, даволашнинг олдидан ташҳис қўймоқ керак-ку! Шундоқ экан, ўз-ўзимизга самарали ёрдам кўрсатишга киришмоқдан аввал, биз муаммонинг моҳиятига чуқур кириб бормоғимиз керак бўлади.

Камолиддин Бехзод таваллудининг 545 йиллиги олдидан

Турсунали ҚҶЗИЕВ

Жаҳонни забт этган мусаввир

Буюк истеъдод эгаси Камолиддин Бехзоднинг маънавий хазинасига қайта мурожаат қилар эканмиз, халқимизнинг кўнгил орзулари Мустақилликнинг илк қадамлариданоқ рўёбга чиқабтганлигига яна бир қарра амин бўламиз. Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 23 декабрда “Буюк мусаввир Камолиддин Бехзод таваллудининг 545 йиллигини нишонлаш” тўғрисида қарор қабул қилганлиги ана шу изчил олиб борилаётган тадбирларнинг давомидир.

Камолиддин Бехзод даҳосига, ижодиётига мурожаат қилишимиз бежиз эмас. Шарқ миниатюра мактаблари орасида етакчи ва бетакрор ўзига хос мактаб яратган буюк рассом ижоди ва ҳаёт фаолиятини ўрганиш бугунги кунда ўзлигини қайта тиклаётган халқ учун ҳар қачонгидан ҳам кўра муҳимроқ аҳамият касб этмоқда.

XIV–XV асрлар ўзбек халқи тарихининг олтин саҳифаларидан бири десак янглишмаймиз. Амир Тему́р салтанатида юзага келган ренессанс, тарихий муҳит туфайли Алишер Навоий, Мирзо Улугбек, Абдурахмон Жомий, Камолиддин Бехзод сингари жуда кўплаб буюк олимлар, файласуфлар, шоирлар, рассомлар, санъаткорлар самарали ижод этишди.

Улар орасида Камолиддин Бехзод нафақат Туронзамин халқлари маданияти ва санъати-га, балки жаҳон халқлари раvнақига қўшган улкан ҳиссасини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Ўзбеклар азалдан санъатга меҳри кучли, маданиятпарвар, ижодкор халқ ҳисобланади. Оташпарастлик, Будда дини даврларида яратилган муҳташам саройлар деворидаги улкан суратлар (Варахша, Панжикент, Сополлитепа, Қоратёпа, Болаликтепа суратлари), тош ва со-

пол ҳайкаллар ажодларимиз қадимги даврлардаёқ мукамал санъат обидалари яратганликларидан гувоҳлик бериб турибди. Ислом дини кенг тарқалгач, нафис санъат турлари кўпроқ кўлэзма китоблар, алоҳида мураққалар (альбомлар) тарзида намоён бўла бошлади. Натижада қоғоз, китоб кўлайди, халқимизнинг саводхонлиги юқори даражага кўтарилди.

Соҳибқирон Амир Тему́р даврида маданиятга, илм-фанга, санъатга катта эътибор берилганлиги тарихдан маълум. Шу боисдан ҳам бу даврда яратилган кўлэзма асарлар сони олдинги асрларга нисбатан бир неча марта кўпдир. Навоий замонида келиб шоирлар, тарихчилар, олимлар ижоди яна ҳам гуркираб ўсди. Улар яратган кўлэзмаларни зийнатлаш, безатиш, расмлар билан бойитишга эҳтиёж ҳар қачонгидан ҳам кўра ошиб борди. Ана шундай даврда тарих саҳнасида Камолиддин Бехзод шахси пайдо бўлди. Унинг рассом сифатида шаклланишида Алишер Навоийнинг хизмати беқиёсдир.

Ўша даврдаги ном билан айтганда, “Аср нодири, мусаввирлар пешвоси” бўлмиш Бехзод ижодкор сифатида мураккаб йўлни босиб ўтди. У ўзининг зиддиятларга тўла ҳаёти мобайнида Султон Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил Сафавий, Шоҳ Тухмасп сингари ҳукмдорлар кўл остида ижод қилди. Ҳаётнинг асосий қисми темурийлар сулоласининг маданий пойтахтларидан бири Хиротда ўтди. Маълум пайт сафавийлар сулоласи тақлифи-га биноан Табризда яшаб, асарлар яратди.

Рассом Самарқандда туғилган деган тахминлар бор. Ҳозиргача 1455 йилда Хиротда ҳунарманд оиласида таваллуд топган деб келинади. Хирот ўша даврда Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бири

эди. Беҳзод ота-онасидан эрта ажраган. Уни Ҳиротдаги машҳур мусаввир, салтанат кутубхонасининг бошлиғи Мирак Наққош ўз тарбиясига олади.

Мирак Наққош "Машҳур қирқ санъаткор" анжуманига раҳбарлик қилиб Нигористон (Санъат Академияси) ишларини йўлга қўйган эди.

Машҳур инглиз шарқшуноси Эдвард Браун шундай ёзади: "Ўша замонда жуда катта шухрат қозонган Беҳзод ва Шоҳ Музаффар сингари атоқли наққошлар, шубҳасиз, Мир Алишер Навоийнинг қўллаб-қувватлаши натижасида камолотга эришдилар".

Камолиддин Беҳзод машҳур хаттот Султон Али Машҳадий билан танишади, у билан ҳамкорлик қилади. Абдураҳмон Жомий ҳузурига бориб туради. Унинг меҳнатсеварлиги, истеъдоди, заҳматкашлиги Алишер Навоийга маълум бўлгач, Беҳзодни ҳузурига чақириб, сарой ишига жалб этади. Султон Ҳусайн Мирзога таништиради. Ҳукмдор унга ўзининг боғида ижодхона қурдириб, барча шарт-шароитларни муҳайё қилади.

Султон Ҳусайн Бойқаро уни Ҳиротдаги салтанат кутубхонасига бошлиқ этиб тайинлайди. Беҳзод энди бутун Хуросонда донг таратади, бу ердаги барча наққошлар, мусаввирларга бош бўлади. Худди мана шу даврда Беҳзоднинг энг сара асарлари яратилди. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"сига ишланган туркум асарлар, Ҳусайн Бойқаронинг мажлислари тасвир этилган мураққа (альбом), Абдураҳмон Жомийнинг "Соломон ва Абсол" асарига ишланган расмлар, Ҳиротдаги "Боғи Беҳишт" тасвири, Темур тарихи мураққаси (альбоми), Саъдийнинг "Бўстон" ва "Гулистон" асарларига ишланган расмлар, Султон Ҳусайн тасвири, Низомий Ганжавий "Хамса"сига ишланган суратлар, Абдураҳмон Жомий тасвири, "Султон Ҳусайн Мирзо саройида зиёфат", "Малик Доро ва отбоқарлар", "Юсуф ва Зулайҳо" қиссаси, "Масжид ичидаги мунозара" сингари юзлаб гўзал ижод намуналари дунёга келди.

Темурийлар салтанатининг емирилиши, Абдураҳмон Жомий сўнг Алишер Навоийнинг вафот этиши Беҳзодга қаттиқ таъсир қилди. Ҳусайн Бойқаронинг вафоти, Бадиуззаамон ва Музаффар Мирзоларнинг ўзаро низолари, салтанатнинг ҳалоқати фидойи мусаввир учун катта фожиа эди.

1507 йилда Шайбонийхон Ҳирот тахтини қўлга киритгач, Беҳзод Ҳиротда, Шайбонийхон саройида ўз ижодий фаолиятини давом эттирди. Шайбонийхон ҳам унинг нодир истеъдодини юқори қадрлаб, шарт-шароит яратиб беради. Ўша даврда Беҳзод яратган Шайбонийхон сура-

ти жаҳон тасвирий санъатида портрет жанрининг энг гўзал намуналаридан ҳисобланади.

Эрондаги сафавийлар Шайбонийлар салтанатини мағлуб этгач, 1510 йилда Ҳиротни ўз тасарруфига ўтказди. Шайбонийхон Марв яқинида Тоҳирободдаги жангда шаҳид бўлди.

Шоҳ Исмоил Сафавий Ҳиротнинг кўзга кўринган хунарамандлари, наққошлари, хаттотлари қаторида Беҳзодни ҳам Табризга, ўз саройига олиб кетди. У ерда мусаввирга барча шарт-шароитларни яратиб берди. Ҳиротда миллий ўзбек миниатюра мактабини яратган рассом тарих замири билан табриз нафис санъат мактабига ҳам, қолаверса, ундан кейинги эрон тасвирий санъати ривожини таъминловчи мактабга ҳам асос солди. У худди шу даврда бир гуруҳ шоғирдлари билан биргаликда жуда кўплаб мумтоз асарлар яратди. Хусусан, "Бир асир шаҳзода тасвири", "Мурод Оққўюнлининг тасвири", "Туялар жанги", "Шоҳ Тухмасп тасвири", "Расмий истиқбол", Жомийнинг "Юсуф ва Зулайҳо" достонига суратлар шулар жумласидандир.

Ўша даврда турк султони Салим Пошшонинг таҳдиди жуда кучаяди. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, 1514 йилда турклар Эрон қўшинларини енгиб, Табризни ишғол этади. Табриз бир йилча уларнинг тасарруфида бўлади. Худди шу даврда Шоҳ Исмоил топшириғига биноан Камолиддин Беҳзод атоқли хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурий билан биргаликда Табриз атрофидаги улкан бир ғорда асраб турилади, шундай қилиб, Беҳзод Табризда 1506 йилдан бошлаб ижод қилади. У Табризда ҳам салтанат кутубхонасининг бошлиғи лавозимида ишлайди. Бу ўша давр нуқтаи назаридан қаралганда, олий мартаба, энг масъулиятли вазифалардан ҳисобланар эди. Беҳзод Табризда яшаб ижод этар экан, бир дам ҳам ўз Ватанини унутмади, вақти-вақти билан Ҳиротга бориб турди. У Табризда руҳий изтиробларда яшаганлигини айрим асарларидаги ишоратлар орқали сезиш мумкин. Масалан, унинг Шоҳ Исмоил Сафавий тасвири чеккасига "Шикаста қаламли фақир Беҳзод", "Туялар жанги" сурати чеккасига "Қалами шикаста, номурод, фақир Беҳзод, умри етмишдан ошганда ушбу ишга қўл урди" деб имзо чекиши фикримиз далилидир.

Беҳзод Табризда Султон Муҳаммад, Оқа Мирак, Мир Саид Али сингари турли жойлардан келган мусаввирларга раҳнамолик қилди. Хусусан, у Термизда тугилиб ўсган Мир Саид Алига ўз маҳорати ва рассомлик сир-асрорларини аямай ўргатди.

Улар ўз навбатида, Беҳзод вафотидан сўнг, XVI асрда Шарқнинг машҳур шахарлари: Табриз, Кобул, Деҳли, Бухорода устоз аъналарини му-

ваффақият билан давом эттиришди. Натижада ўзбек миниатюра мактаби таъсирида янги-янги мактаблар яратилди.

1524 йилда Табриз султони Шоҳ Исмоил Сафавий вафот этиб, тахт унинг ўғли ёш шаҳзода Таҳмасб кўлига ўтди. Беҳзод шаҳзода Таҳмасбга у болалик чоғларидаёқ рассомлик санъатидан сабоқ берган, унинг дунёқарашини шакллантиришда бевосита таъсир ўтказган эди.

Атоқли санъаткор йиллар синовида тоблашиб, ёши бир жойга бориб қолганда ҳам ижод қилишдан тўхтамади. Унинг севимли шогирдларидан бири – сингисининг ўғли, атоқли хаттот Рустам Али Ҳиротда оғирлашиб қолади. Бу хабарни эшитган Беҳзод Ҳиротга ошиқади. Аммо унга севимли шогирдини кўриш насиб этмайди, у оламдан ўтган эди. Бундан қаттиқ таъсирланган буюк санъаткор оғир касал бўлиб қолади ва Ҳиротда 1537 йилда вафот этади. Уни бутун Ҳирот аҳли охириг йўлга кузатадилар. Устоз Беҳзодни Ҳирот ёнидаги Кўҳи Мухтор тоғи этагида жойлашган катта қабристонга, жияни ва шогирди Рустам Али ёнига дафн этишади.

Энди Беҳзод яратган айрим асарларнинг тақдирини кўрайлик.

Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарини 1467 йилда машҳур хаттот Султон Али Машҳадий қайта кўчирган. Беҳзод уни ноёб миниатюралар билан Безаган эди. Асар кейинчалик Хумоюн саройига олиб кетилган. У бир неча йил Акбаршоҳ саройида энг ноёб китоб сифатида сақланган. Сўнг уни Нодиршоҳ қимматбаҳо ўлжа сифатида Эронга олиб кетади.

XIX асрда бу асар доктор Шульц томонидан Европага келтирилади. Ҳозир эса АҚШнинг Балтимор шаҳрида, Роберт Гаррейнинг шахсий мажмуасида сақланади. Ундаги расмлар 1930 йили Лондонда инглиз санъатшуноси Томас Арнолд томонидан нашр этилди.

Ҳирот султони Ҳусайн Бойқаронинг мажлислари тасвир этилган мураққа (альбом) Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг Ҳиротдаги кутубхонаси учун махсус тайёрланган эди. Ундаги 40дан ортиқ гўзал миниатюралар Камолиддин Беҳзод мўйқаламига мансуб. Мураққани XX асрнинг бошларида франциялик санъатшунос олим Мусье Фоше сотиб олиб, Лувр музейига топширади. Ҳозир у ўша ерда сақланмоқда.

Абдурахмон Жомийнинг “Соломон ва Абсол” асари машҳур хаттот Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган. Камолиддин Беҳзод уни ўз миниатюралари билан зийнатлаган. Мазкур асар ҳам XX аср бошларигача Афғонистонда сақланган. 1928–1929 йилда Буюк Британия мустамлакачилари томонидан уюштирилган Бачаи Сақо

бошчилигидаги ҳаракатлар, ички сиёсий курашлар давомида жуда кўп қимматбаҳо кўлёзма китоблар қаторида бу асар ҳам дом-дараксиз бўлиб кетган.

Ҳиротдаги “Боғи Беҳишт” тасвир этилган миниатюра асари Камолиддин Беҳзоднинг энг гўзал ва нодир асарларидан саналади. Аммо мазкур асарнинг ишланган йили ва ҳозир сақланаётган жойи номаълум.

Амир Хисрав Деҳлавийнинг “Хамса”сига ишланган 33 та суратларнинг ҳаммаси Беҳзод ва унинг шогирдлари томонидан яратилган. Ушбу асар Берлиндаги Миллий кутубхонада сақланмоқда.

1537 йилда Козим исмли санъаткор Табризда ўз давридаги нафис тасвирий санъат намуналарини тўплаб, алоҳида бир албом (мураққа) тайёрлайди ва уни сафавийлар сулоласининг ёш подшоси Шоҳ Тухмасбга совға қилади. Ўша албомдаги миниатюралар орасида Беҳзоднинг “Зухак тасвири” асари ҳам мавжуд.

1567 йилда “Темур тарихи мураққаси” нуқра ва тилла суви юритиб ишлангандир. Унда Камолиддин Беҳзоднинг бир неча миниатюралари бор. Мазкур миниатюраларнинг ҳаммаси Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишланган. “Темурнинг тахтга ўтириши”, “Темур салтанатидаги қабул маросими”, “Темур лашкарларининг қалъага ҳужуми”, “Самарқанддаги мажид қурилиши” каби миниатюралар ҳақиқий юксак санъат асарлари сифатида АҚШдаги Бостон шаҳри хазинасида сақланмоқда.

Шоир Саъдийнинг “Бўстон” асари 1487 йилда Султон Али Машҳадий томонидан Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг Ҳиротдаги машҳур китобхонаси учун кўчирилган ва истеъдодли санъаткор Устод Ёрий Музаҳҳиб томонидан зийнатланган. Бу асар ҳозир Миср Араб Республикасининг Қоҳира музейида сақланмоқда. Франциялик санъатшунос олим Рене Грузе берган маълумотга кўра, мазкур тўпламдаги Камолиддин Беҳзод томонидан маҳорат билан ишланган миниатюраларнинг ҳар бири алоҳида асар сифатида кишини ҳайратга солади. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг Ҳиротдаги сўлим бир боғдаги базм манзараси тасвирланган машҳур миниатюра ҳам мана шу “Бўстон” асарида сақланиб келаяпти. Бу кўлёмзадаги расмлар 1959 йилда доктор Муҳаммад Мустафо томонидан тегишли шарҳлар билан араб тилида Қоҳирада нашр қилинган.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро тасвирининг асл нусхаси эса швед санъатшунос олими Ф.Р. Мартиннинг шахсий коллекциясида сақланаётир.

Дунёнинг кўп мамлакатларида ана шу шахсий коллекциядаги портретдан кўчирилган нус-

халар мавжуд. Мазкур миниатюрада султон Ҳусайн Бойқаро салобатли, кенг елкали, қийиқ кўзли, япасқи юзли киши сифатида шоҳона либослари билан ҳаётий ифода этилган. Расми кузатар эканмиз, Ҳусайн Бойқаро ва Камолиддин Бехзодга замондош Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг сатрлари ёдга тушади: “Султон Ҳусайн қийиқ кўзлик, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин куйи ингичка эди. Бовужудким улуғ ёш яшаб, оқ соқолли бўлиб эди, хушранг, қизил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк кияр эди, ё калпоқ... Мафосил (бўғумлар) захмати жиҳатидан намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Хулқи бир нима гўзалроқ воқеъ бўлиб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Аввал тахт олган маҳалда олти-етти йил тоиб (товба қилувчи) эди. Андин сўнгра ичкуга тушти. Қирқ йилга ёвуққим Хурсонда подшоҳ эди. Ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндан сўнг ичмагай”.

Камолиддин Бехзоднинг Ҳусайн Бойқаро тасвири ушбу таърифга жуда мос тушади.

“Бир асир шаҳзода тасвири” суратидаги қаҳрамон – шаҳзода 1502 йилда сафавийлар томонидан асирга олиниб, қатл қилинган Оқ-қўюнли қабиласининг сўнги бошлиқларидан деб тахмин қилинади. Бу миниатюра Европадаги Donet деган санъат ишқибозининг, Мурод Оқ-қўюнлининг тасвирий миниатюраси эса Европадаги атоқли санъатшунос олим марҳум Эрнест Кухнелнинг шахсий коллекциясида сақланаётир.

Низомий Ганжавий “Хамса”сининг бир нусхасига ишланган миниатюраларнинг бир қисмини франциялик олим Мусъе Ми Жон, туркиялик олим Арамнокбек фикрларига қараганда, Камолиддин Бехзод, қолган қисмларини Қосим Али Чехракушо билан Оқо Мирак ишлаган. Бу асар ҳозир Британия музейида сақланмоқда.

Муаллифи номаълум бўлган бир кўлёмани Ҳиротда хаттот Муҳаммад ибн Аттор 1475 йилда оққа кўчирган. Унга Камолиддин Бехзод ишлаган нафис миниатюралар мутахассисларни лол қолдириб келмоқда. Улар орасида “Дарвишлар рақси”, “Ширининг Хисрав томонидан кутиб олиниши” сингари машхур гўзал миниатюралар кишини ўзига жалб қилади. Бу тўплам Британия музейида сақланмоқда.

Амир Хисрав Дехлавийнинг “Лайли ва Мажнун” достони кўлёмаси номаълум хаттот томонидан 1495 йилда кўчирилган. Бу дostonдаги “Лайли ва Мажнуннинг мадрасада ўқиш пайти”, “Гўзал боғ кўриниши” сингари миниатюралар ўзининг табиийлиги, ҳаётийлиги билан томошабинни ром қилади. Бу кўлёмза нусха Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланади.

“Туялар жанги” асари Камолиддин Бехзод томонидан 1525 йилда Табризда яратилган. Бу пайтда буюк наққошнинг ёши 70 дан ошиб қолганига қарамасдан илҳом билан юксак ҳаётий манзара чизган. Оқ ва қора туя устида турли ёпинчиқ анжомлар бор. Туя эгалари икки томонидан ўз туяларининг “жаҳл”ларини чиқариб, уларни “жангга” тезлаётир. Бир чеккада турган мўйсафид туялар жангини кузатмоқда. Манзарада туялар олишувидеги жазава, жўшқин ҳаракат акс этади. Бу ҳолат ўз навбатида, расмда тасвирланган кишиларга ҳам ўз таъсирини ўтказганлиги яққол сезилади. Мазкур миниатюраларнинг юқори томондаги ўнғ бурчагида куйидагича ёзувлар битилган:

“Мазкур (тасвир) яратилиш мураккабидан бир парча бўлиб, (Қуръон оятининг) “...улар туяларнинг қандай яратилганлигига қарамайдиларми?” (деган) мазмунига ишора қиладики, қалами шикаста фақир ва номурад Бехзод умри етмиш ёшга етгандан сўнг ўта бой тажриба орттириш натижасида ушбу ишга киришди”.

Бу асар илк дафъа Бехзоднинг бошқа асарлари билан бирга 1931 йилда Лондонда ташкил этилган Эрон санъати кўргазмасида намойиш қилинган эди. “Эрон санъати тарихи” (Техрон) китобида берилган маълумотга кўра, асл нусха ҳозир Эрондаги Гулистон саройида сақланаётир.

Камолиддин Бехзод чизган шoir Абдурахмон Жомий сиймоси жаҳон тасвирий санъатининг йирик ютуқларидан деб эътироф этилган.

“Шоҳ Таҳмасб” асарида шаҳзоданинг болалик чоғлари табиат кўйида тасвир этилган. Бу асар буюк рассом ижодининг энг сара намуналаридан дейиш мумкин.

Низомий Ганжавий “Хамса”сининг машхур хаттот Султон Али Машҳадий кўчирган яна бир нусхаси Камолиддин Бехзод миниатюралари билан безалган. Мазкур асар Афғонистоннинг йирик арбобларидан бири Муҳаммад Наимхоннинг шахсий кутубхонасида сақланади.

Шуниси диққатга сазоворки, Бехзоднинг ус-този Мирак Наққош бухоролик буюк мусаввир Жаҳонгирдан таълим олган эди.

Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, Бехзод ўзигача мавжуд бўлган Бухоро, Самарқанд, Ҳирот миниатюра мактабларининг энг яхши анъаналарини ўзлаштирган ҳолда, нафис санъатининг юксак чўққисига кўтарилди. Унинг шогирдлари эса ўз навбатида янги-янги миниатюра мактабларига асос солдилар. Жумладан, Бехзоднинг шогирдлари Зайнуддин Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулла Музаҳҳиб Бухорода ижод қилишиб, ус-тоздан мерос санъатининг доврғини янада оширишди. Қосим Али Херавий, Оқо Мирак, Султон Муҳаммад, Мирзо Али Музаффар Али, Мир

Саид форс, ҳинд, турк мамлакатларида Беҳзод услубини давом эттиришиб, катта муваффақиятларга эришдилар.

Беҳзод ва унинг шогирдлари санъати Европа рассомлари ижодига ҳам самарали таъсир кўрсатди. 1903 йилда Германияда санъат кўргазмаси очилади. Унда Беҳзод ва унинг замондошлари асарлари намойиш этилади. Кўргазмани француз рассомлари Анри Матисс, Сезани кўриб, ҳайратга тушишади. Шарқ рассомлари асарларидаги бир-бирига зид, кескин ранглар билан ишлаш санъати уларга катта таъсир кўрсатади.

Беҳзод ижоди, кўп асрлардан бери санъат аҳлига таъсир кўрсатиб келди. Республикамизда унинг бадий меросини ўрганишга катта аҳамият берилмоқда. Хусусан, республика рассомлик коллежида Беҳзод мактаби издошларини тайёрлаш мақсадида миниатюра бўлими очилган. Бу соҳани тиклашда марҳум Ўзбекистон халқ рассоми Чингиз Аҳмаровнинг хизмати беқиёс. Ҳозирги кунда миниатюра соҳасидаги бу бўлимга Ўзбекистон Бадий Академияси академиги, шу соҳа билимдони, миниатюрачи рассом Шомаҳмуд Муҳаммаджонов бошчилик қилмоқда. Беҳзод ижодидан баҳраманд бўлган истеъодли рассомларнинг бири Телман Муҳамедов эди. У етмишинчи йиллардаёқ бу соҳага янгича ёндошиб, ўзига хос мактаб яратиб кетди.

Ўзбек миниатюрачи рассомларидан Тоҳир Болтабоев, Хуршид Назаров, Файрат Камоловлар Беҳзод номидаги Давлат мукофоти соҳиб бўлишди.

Беҳзод ижодини ўрганиш, унинг анъаналарини давом эттириш бугунги авлод олдидоги шарафли бурчдир. Миллий рассомлик ва дизайн

институтимизга Камолиддин Беҳзод номи кўйилишида ҳам рамзий маъно бор.

Камолиддин Беҳзод таваллудининг 545 йиллиги 2000 йилда мамлакатимизда кенг нишонланади. Пойтахтимизда унинг номида ёдгорлик боғи барпо этилади. Улуғ рассом ва унинг издошлари ижоди ва ҳаётини ўрганиш, меросига оид ашёларни тўплаш учун хорижий мамлакатларга илмий экспедиция ташкил этиш каби ўнлаб тадбирлар Вазирлар Маҳкамаси Қароридан кўрсатилган. Ўзбекистон Бадий Академиясида юбилейга тайёргарлик ҳозирдан бошлаб юборилди. 1998 йилда Беҳзод таваллудига бағишланган 1-Республика рассом талабалар кўргазмаси танлови ўтказилади.

Шу кунларда Беҳзод боғини ташкил қилиш учун танлов эълон қилинди. Унинг рамзий мақбарасини яратиш, музей ташкил этиш, халқаро кўргазмалар ўтказиш, албомлар, тақвимлар чикариш, мактабларда, махсус ўрта ва олий ўқув юртларида илмий-амалий анъанавий анжуманлар ўтказиш, илмий-оммавий фильмлар яратиш, радио ва телевидениеда кўрсатувлар, эшиттиришлар тайёрлаш каби ўнлаб тадбирлар ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1997 йил 23 декабрда қабул қилган "Буюк мусаввир Камолиддин Беҳзод таваллудининг 545 йиллигини нишонлаш" ҳақидаги махсус қарори бу борада бизга асосий йўриқнома бўлиб хизмат қилди.

Буюк мусаввир, Шарқ миниатюра мактабининг асосчиларидан бири Камолиддин Беҳзод ижоди мустақил диёримизда ўзининг янги, ҳақиқий умрини бошлади. Улуғ рассом анъаналари юртимизда абадий яшайди.

Хайрулла ИСМАТУЛЛАЕВ

АҚШдаги Индиана университети профессори

Чўлпон ва жаҳон

Изланишлар, топилдиқлар ва тадқиқотлар

Ўтган йили юртимиз Чўлпоннинг бир асрлик тўйини нишонлади. Назаримда, ҳеч бир мунаввар – зиёли бу улкан тадбирдан четда қолмаётгандек туюлди. Халқимизда “топган бир даста гул, топмаган бир боғ пиёз” деган нақл бор. Биз ҳам 20-йиллардан то шу кунларгача жаҳон шеърят мухлисларининг Чўлпонга, унинг ижодига муносабатларини таҳлил қилишни бурчимиз деб ҳис этдик.

ФРАНЦИЯДАН ТАРҚАТИЛГАН ШЕЪР

Туркистон Мухторияти тарихидан маълумки, шўро сиёсатининг “ўйин”лари сабабли Мухторият раиси Мустафо Чўқай Париж яқинидаги кичик шаҳарчага келиб қолган эди. У бу ерда осойишта ҳаёт йўлини танламади, балки тиниб-тинчимасдан Туркистон озодлиги учун курашини давом эттирди. Сиёсий курашнинг бирдан-бир тўғри йўли халқ оmmasига ўз қарашларини етказишдир. Халқ билан мулоқот қилиш учун турли алоқа воситалари, хусусан матбуот зарур. Мустафо домланинг биринчи қилган савоб иши Франция, Париж шаронтида журнал ташкил этиш бўлди. У журнални “Босфордан Хитойгача бўлган худудда яшовчи, Босфордаги кемачи ҳам, Қашқардаги туякаш ҳам тушунадиган тилда”, ҳозирги атама бўйича “ўзбек тили”да чиқаришга аҳд этди. Шу мақсадда 1922 йили Тошкентнинг эски шаҳаридан Олмоняга ўқишга борган ва кейинчалик бири социология фанлари доктори, иккинчиси тиббиёт фанлари доктори илмий даражаларини олган Тоҳир Шокир ўғли Чигатой ва Абдуваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтойни ўзи билан ишлашга чорлайди. Туркистоннинг уч номдор мунавварлари 1939 йилгача Парижда “Ёш Туркистон” журналинини нашр қилишди ва Берлиндаги босмахонада Тоҳир Шокир ўғли бошчилигида чоп этишди. Туркистон озодлиги учун курашишни бурчи ҳисоблаган журнал ходимлари мақолалар, хабарлар ёзишди, босмахонада ўзлари ҳарф теришди ҳамда журналларни Осие, Оврупо, Африка ва Америка қитъасидаги илм аҳлига, кутубхоналарга тарқатишди. 1997 йили профессор Темур Хўжа ўғли журналнинг 1929 ва 1930 йилги сонларини жамлаб, қайта нашр этди.

Шу “Ёш Туркистон” журналининг 1929 йилдаги биринчи сонидеъ Чўлпоннинг “Япроқлар” шеърини чоп этганди. Унда қуйидаги бандлар ҳам бор:

Эй, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол тов/у/шингиз қирларда йўқ бўлсин!
Эй, меним боғимда мевани терганлар,
Қоп-қора бошингиз ерларда кўмилсин!

“Япроқлар” шеъри Чўлпоннинг ҳаётлик даврида хорижда тарқалган биринчи асари ҳисобланади. Илк бор “Фарғона” газетасида (1923 й. 16 ноябр) дунё юзини кўрган бу шеър сўнгги йилларда Тошкентда чоп этилган шоир асарлари тўпламларида “Хазон” номи остида берилган.

Нега журналнинг илк сонига Чўлпоннинг шеъри танлаб олинган? Маълумки, 20-йил-

ларда Туркистонда озодлик гоёсини, ҳурриятни Чўлпончалик бадий буюқларда акс эттирган бошқа шоир йўқ эди. Ўша даврга оид тарихий адабиётлар шунини кўрсатадики, Мустафо Чўқай билан Чўлпоннинг йўли бир бўлган. Уларнинг бири сиёсат майдонида Туркистон мустақиллиги учун курашган бўлса, иккинчиси ўз бадий асарлари билан ҳурриятни куйлаган. Чўлпоннинг фарбдаги биринчи ноширлари, Туркистон озодлиги учун жонларини тиккан мунавварлар Тоҳир Шокир ўғли Чигатой ва Абдуваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтой ҳам шоирни, унинг ижодини жуда яхши билардилар, қадрлардилар. Чўлпон шеъринини севганлари, эъзозлаганлари сабабли, Туркистон Миллий Қўмитаси аъзолари кейинчалик шоирнинг “Гўзал Фарғона” шеърига қисман ўзгартириш киритиб, “Гўзал Туркистон” номи билан ўзлари учун миллий қўшиқ қилиб олганлар. Шу кунларгача хоржандаги туркистонликларнинг расмий йиғилишларида Чўлпоннинг “Гўзал Туркистон”и куйланиб келинмоқда. Туркистон Миллий Қўмитасининг ҳозирги кунларда АҚШда истиқомат қилувчи айрим аъзоларидан “Гўзал Фарғона”нинг асл матнини суриштириб кўрдим. Асл матн ҳозирча топилмади. Ёшлари бир жойга бориб қолган, нуруний ватандошларимизнинг айтишларига қараганда, шеърдаги “Фарғона” сўзи ўрнига “Туркистон” сўзи қўйилганлиги аниқ.

“ГЎЗАЛ ФАРҒОНА”

Чўлпоннинг бу шеъри ҳақида дастлаб профессор Иброҳим Ёрқин, профессор Саодат Чигатой ва бошқалар хабар берган эдилар. Мазкур шеърни 1970 йилда Иброҳим Ёрқин нашр эттирган. (Қаранг: Профессор Иброҳим Ёрқин, “Туркистоннинг миллатчи шоири Чўлпоннинг Ватанни мадҳ этувчи шеърлари” (мақола турк тилида, шеърлар ўзбек ва турк тилларида), Турк Културу (Турк маданияти) журнали, 95-сон, 1970, 49–53-бетлар; Саодат Чигатойнинг кўрсатишича, бу шеър 1919 ёки 1920 йили ёзилган.

Мазкур шеър юқорида фикр юритилган, асл матни ҳали топилмаган “Гўзал Фарғона” – “Гўзал Туркистон”га мутлақо ўхшамайди. Кейинги шеър шакл, мазмун ва оҳанги жиҳатидан шоирнинг “Бузилган ўлкага” шеърини эслатади.

Фикр юритаётганимиз Чўлпон қаламига мансуб бу “Гўзал Фарғона” шеърининг матни қуйидагича” Ноширлар “Гўзал Фарғона” нусхасини Тоҳир Чигатой асарлари архивидан олган бўлсалар ажаб эмас. Булардан ташқари Тоҳир Чигатой ўзининг икки жилддан иборат “Туркистонда туркчилик ва халқчилик” номли асарида ҳам бу шеър хусусида тўхталиб ўтади.

Саодат Чигатойнинг туркий шеваларга оид ўз китобида Чўлпоннинг бошқа шеърларидан ҳам намуналар берилган. (Саодат Чигатой, Туркий шевалардан намуналар, 11, Анқара университети нашри, Анқара, 1972, 48–49-бетлар: Чўлпоннинг бир шеърини Саодат Чигатой “Мусоҳаба” деб берган. Тошкент нашрларида бу шеър “Суҳбат” деб номланган.

20-йилларнинг охирида Туркияда ҳам Чўлпоннинг айрим шеърлари журналларда нашр этилгани ҳақида маълумотлар бор. Бироқ улар кам нусхада босилгани ҳамда чет мамлакатларга тарқатилмаганлиги сабабли, шу кунларгача етиб келмаган.

1930 йили ватандошимиз Арслон Субутой шоирнинг “Гўзал Фарғона” (“Гўзал Туркистон”) шеърини олмон тилига ўгириб, Оврупода чиқадиган “Остевропа” журналида чоп этилган “Туркистонда шоир ва шеърят” номли мақоласига илова қилган (Арслон Субутой, “Туркистонда шоир ва шеърят”) олмон тилида. “Остевропа” журнали, Берлин 6-жилд, 1930–31 йил, 390–408-бетлар.

Орт ҳимояси йўлида ёзилган бу шеърнинг Овруподан ер юзига тарқалиши турли мамлакатларда Чўлпон ижодига бўлган қизиқишини оширди.

ОВРУПОДА ЧЎЛПОН РУҲИ КЕЗИБ ЮРИБДИ

Англиялик тадқиқотчилар орасида биринчи булиб Олаф Кэроу “Совет салтанати. Ўрта Осиё турклари ва сталинизм” китобида Чўлпон шахсияти ва ижодига алоҳида эътибор берган эди. Китобнинг “Чигатой мероси” бобида Чўлпон билан Мағжон ижоди қиёсланади: “Мағжон – кун, мен – тун” атамасини туркий халқ (кун) ва ўрисларга (тун) нисбатан қўллаган бўлса, Чўлпон “шарқ” ва “фарб” атамаларини ишлатиб, булар орқали эзилганлар (шарқ) ва золимларни (фарб) назарда тутган эди”, деб тўғри хулосага келади, тад-

қиқотчи (Олаф Кэроу, Совет салтанати. Ўрта Осие турклари ва сталинизм (ин-глиз тилида). Макмиллан нашриёти. Лондон-Мельбурн-Торонто. 1-нашри, 1953; 2-нашри Нью Йорк, 1967, 229-бет.

О.Кэроунинг фикрига кўра (чигатой адабиёти) деб аталмиш мумтоз адабиётимиз Алишер Навоий билан бошланиб, Чўлпон билан тугайди. Олим Чўлпон шеърларидан мисоллар келтиради ва уни таҳлил қилади. О.Кэроунинг кузатишича, “Чўлпон 1926 йилгача миллий руҳда шеърлар ёзган. Шоирнинг илк шеърларини ҳозир топиб бўлмаса керак”, деб афсусланди у.

***

Олмония биз, туркистонликлар учун илм ўлкаси саналади. Тошкентдаги “Кўмак” ташкилоти ва Бухоро Миллий ҳукуматининг ташаббуси билан 20–30-йилларда Туркистоннинг юзлаб ёшлари бу мамлакатнинг турли ўқув юрғларида илм олдилар. Олмон профессори Йоханнес Бензингнинг кўрсатишича, 1922 йили Фитрат кўмаги билан 70 та илм толиби ўқиш учун Олмонияга борган экан (қаранг: Йоханнес Бензинг, Ўзбек ва янги уйғур адабиёти), мақола матни олмон тилида, тўплам номи лотин тилида), Турк Филологияси Асослари, иккинчи жилд, Висбаден, 1965, 708-бет.

Архив материалларининг гувоҳлик беришича, бу ёшлар учун Берлинда алоҳида маҳит қуриб берилган, ўз тилларида адабиёт тўғараклари уюштирилган. Бухоро Миллий ҳукумати уларнинг адабиёт соҳасидаги машқлари учун 1923 йили март ойидан бошлаб алоҳида “Учкун” номли журнал ташкил этиб берган экан (Қаранг: Й.Бензинг, ўша асар, 709-бет).

Олмонияга ўша йиллари ўқишга келган ёшлар аниқ фанларга ўч, адабиётимиз ва санъатимиз билан таниш, миллатимизнинг энг сара фарзандлари бўлган. Улар ўзлари билан Чўлпоннинг ҳурриятга интилувчи руҳини, унинг асарларини ҳам Олмонияга олиб келганлари аниқ. Мана шу ёшлар ўша йиллари Чўлпон ва Фитрат асарларини ўзбек тилида Берлинда бир неча марта нашр этганлар. Бу шеърларнинг айримлари ҳануз шоир тўпламларига киритилмай қоляпти.

Чўлпонни Шекспир билан қиёслаган ва уни Шекспирдан кам эмаслигини исботлашга ҳаракат қилган мунаққид Аҳмад Шукрий ҳам мана шу Берлинда илм олаётган ёшларимиздан бири эди.

“МИЛЛИЙ ТУРКИСТОН” САҲИФАЛАРИДА ЧЎЛПОН ИЖОДИ

1939 йили Иккинчи Жаҳон уруши бошлангач, Туркистон Миллий Қўмитасининг кураш йўли ўзгарди. Тоҳир Чигатой ва Абдуваҳоб Ўқтой Фарбий Оврупода ортиқ ишлай олмас эдилар. Улар Туркияга йўл олдилар. Бу икки ватандошимиз ўз миллатимиздан етишиб чиққан, олий маълумотли, фан докторлари бўлмиш қизларга (Тоҳир Саодат Исҳоқийга) ҳозир Саодат Чигатой – филология фанлари доктори, профессор, шевашунос олима; Абдуваҳоб эса тошкентлик Саида Шераҳмад қизига (1933 йилдан биология фанлари доктори) уйланиб, Туркияда ўтроқ бўлиб қоладилар. Мустафо Чўқай эса Париж яқинидаги кичик шаҳарчада истиқомат қилади. Шундай қилиб, “Ёш Туркистон” ўз фаолиятини тўхтатади.

Жаҳон уруши тугагач, Олмон ерида (араб ҳамда лотин ҳарфларига асосланган ўзбек ва инглиз тилларида) “Миллий Туркистон” номли бошқа бир журнал фаолият кўрсата бошлади.

“Миллий Туркистон” ҳам ўзининг илк сонларидан бошлаб Туркистон миллий адабиётини тарғиб этишга киришди.

Унинг саҳифаларидан ҳам шоир ижодига бағишланган кўплаб мақолалар жой ола бошлади.

А.Тошкентли исмли тадқиқотчи ўзининг “Кишанланган ижод” мақоласида шўро муҳотида ижод ва ижодкор эркинлиги ҳақида гапириб, Чўлпон ижодига оид фикрларни ҳам баён қилади.

“Туркистон” турк адабиёти ўз халқининг юрак ҳисларини ифода этувчи, унинг туйғусини ва қайғусини кўрсатувчи бир ойна бўлган. Ёзувчиларимиз, адибларимиз халқ билан бирга нафас олганлар. Улар халқ ичида юриб, унинг юрагига қўл солар ва ундан таъсирланиб адабий асарлар яратар эдилар. Шунинг учун ҳам уларни халқимиз севар эди, (уларнинг шеърлари) халқ оғзида қўшқ қилиб куйланар эди. Ҳар бир ёзувчи адибимизнинг юраги ул замонларда шундай куяр, ёнар эди. Чўлпон ёзади:

"Қўлимда сўнги тош қолди,
 Ёвимга отмоқ истайман.
 Кўнгилда сўнги дард қолди,
 Тилакка етмоқ истайман".

(Қаранг: Миллий Туркистон – бундан кейин МТ, ноябрь-декабрь, 1966, 117 А сон, 18–19-бетлар).

Бу тадқиқотчи Чўлпонни халқ дарди билан яшовчи, чин маънодаги халқ шоири эди, деб исботлашга ҳаракат қилган.

Чўлпоннинг "Япроқлар" шеъри "Миллий Туркистон" журналида ҳам уч марта қайта босиб чиқарилган. "Бир эсиб ўтдилар Уйғониш еллари", "Муҳит кучли экан", "Мен ва бошқалар" каби шеърлари ҳам турли йилларда бу журналда босилиб чиққан.

"Миллий Туркистон" журналида чоп этилган А.Завқийнинг "20-йилларда миллий адабиёт" номли тадқиқоти Чўлпон шеъри ва унинг шарҳи билан бошланади. Муаллифнинг фикрича, "Туркистон миллий адабиётининг ифтихори бўлган шоир Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) йигирманчи йиллардаги адабий жараённинг, миллий ғоя билан коммунистик ғоя орасида бошланган курашнинг типик вакилидир. Шоир Чўлпоннинг қўлида қолган "сўнги тош" душманга қараб отилиши керак бўлган миллий сиёҳдир. Унинг кўнгилда қолган "Сўнги дард" эса, Туркистоннинг озодлик ва мустақилликка эришуви орзусидир" (МТ, ноябрь-декабрь 1966 йил, 117 А сон, 13-бет).

Тадқиқотчи мазкур мақоласида Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги Тил ва адабиёт институти чиқарган "Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки" (Тошкент, ФАН нашр, 1961) муаллифлари билан 20-йиллар Туркистон миллий адабиёти тарихи бўйича баҳсга киришади. У мазкур китобдан ушбу хулосани олиб, унга ўз муносабатини билдиради:

"20-йиллар ўзбек адабиётида реакцион ғояни ифода этган миллатчи ёзувчиларнинг типик вакиллари Фитрат ва Чўлпон эди... Фитрат ва Чўлпон каби ёзувчиларнинг асарлари 20-йиллар шароитида, яъни мамлакатда қизғин синфий кураш бораётган бир пайтда эксплуататор синфларнинг қолдиқларига ва халқ душманларига илҳом берар, ёшларни беқарор қисмига ўз таъсирини кўрсатар, демак, контрреволюцион роль ўйнар эди" (Шу асар, 54-бет).

А.Завқий Адабиёт институти олимларининг бу хулосасига қўшилмайди. Унинг фикрича бу: "20-йиллардан бошлаб Туркистонда совет-рус мустамлакачиларнинг амалга оширган зўриқ ва террор сиёсатларини ғоявий кураш ("синфий кураш") деб эмас, балки ваҳшийлик деб аташ тўғри бўлур эди... Фитрат, Чўлпон... мана шу ваҳшийликнинг қурбони бўлдилар" (МТ, ноябрь-декабрь 1966 йил, 117 А сон, 15-бет.)

Бу баҳсда ҳақиқат А.Завқий томонида эканлигини ҳозирги, мустақиллик даври тадқиқотлари ҳам исботлаб келмоқда.

"Миллий Туркистон" журналининг яхши жиҳати шунда эдики, у бир вақтнинг ўзида инглиз тилида ҳам нашр этиларди. Шу сабаб бўлиб, шоирнинг бир қатор шеърлари инглиз ўқувчиларига ҳам етиб борди.

А.Завқий ва И.Тўлқуннинг инглиз тилидаги "Шоир Чўлпон" мақоласи шу жиҳатдан қадрлидир. Мазкур мақолада муаллифлар шоирнинг асосан "Уйғониш" тўпламига кирган шеърлари хусусида фикр юритишади. Чўлпоннинг "Бузилган ўлкага", "Виждон эрки", "Япроқлар", "Яна олдим сезимни", "Қўлимда сўнги тош қолди", "Сомон парча", "Чекинг ЭПОХАни, куллари кўкларга соврилсин" каби катта-кичик шеърлари инглиз тилига таржима қилиниб, мақолага илова этилган (Шоир Чўлпон, МТ, декабрь 1951, январь 1952, 76 Б сон, 18-22-бетлар.)

Бу мақолада Фитрат, Ўктам (Қаюм Рамазон), Элбек, Маннон Рамиз, Шорасул Зуннун, С.Сиддиқ, Боту, Элхон (Акмал Икромов), С.Раҳимийлар ҳақида ҳам маълумотлар берилган ва уларнинг қисқача фаолияти кўрсатилган эди.

Т.О. имзоси билан "Чўлпоннинг "Уйғониш" деган китоби ҳақида" номли мақолани ёзган тадқиқотчи шоирнинг биринчи шеърлар тўпламини юксак баҳолайди:

"Ўзбекистоннинг ва умуман, турк қавмларининг севиқли шоири бўлган Чўлпон ўзининг биринчи шеърлар тўпламига "Уйғониш" деган ном берган. Бу бежиз эмас, 20-йиллар Туркистонда Миллий Уйғониш даври бўлиб ҳисобланади... Чўлпон Туркистон халқининг дард-аламларини ва орзу-истакларини ниҳоят усталик, ниҳоят таъсирли равишда тасвир этган" (МТ, 1975 йил, 134 А сон, 29-бет).

Мунаққид Чўлпоннинг бир қатор шеърларини (“Япроқлар”, “Кулган бошқалардир, йиғлаган менман”, “Кўсақлар”) ўз мақоласига илова қилади. Шоирнинг олдинги икки шеъри Тошкентда чоп этилган, бироқ “Кўсақлар” номли тўртлик шоирнинг 90-йилларда чоп этилган асарлари орасида учрамайди:

Кўсақлар

Дийдираб ётаркан ерда кўсақлар,
Номард чапғалига тушган кўсақлар.
Беҳисоб кўсақлар бутун ўлкада,
Шу қишга ўхшаган қора ўлкада.

(МТ, 1975 йил, 134 А сон, 30-бет.).

Шоирга яқин кишиларнинг эслашларига қараганда, Чўлпон тасавурида туғилган шеърларни кўпинча қўлига тушган қоғоз парчасига, газета-журнал ҳошияларига, баъзан эса папирос қутиларига ҳам ёзиб юрган. Мана шу тарзда “оёқ устида” яратилган шеърларнинг бир қисми шоир таниш-билишларининг қўлида қолиб кетиб, чоп этилмаган. “Кўсақлар” тўртлиги ҳам, фикримизча, шундай бир сонияда туғилган, бир нафас билан айтилган шеърлар сирасига кирса керак. Шеърни шоирнинг ўзи қайта ўқиб, қайта ишламаганлиги кўришиб турибди. “Кўсақлар” шеъри ҳақида бошқача талқин ҳам мавжуд. олимларнинг гувоҳлик беришича, “1937 йилда Чўлпон ўзининг “Кўсақлар” исмли қўлёзма (ҳали босилмаган) дostonини ўз дўстлари орасида тарғиб этиш билан машғул бўлган. Бу дoston орқали у Туркистон ҳолини бахтсиз қиш шаклида кўрсатган”. (Қаранг: “Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон”, МТ, 1964, 102 А сон, 22-бет.)

Ҳозиргача Чўлпоннинг шу номда дoston яратганлиги маълум эмас. Юқоридаги тўртлик балки нашр этилмай қолиб кетган Чўлпон дostonининг дўстлари хотирасида сақланиб қолган кичик бир парчасидир. Келгуси изланишлар бу масалага аниқлик киритса ажаб эмас.

ОЛМОН ЧЎЛПОНШУНОСЛАРИ

Йоҳаннес Бензинг

Олмония адабиётида биринчилар қаторида профессор Йоҳаннес Бензинг ўзининг “Туркистон” номли китобида Фитрат ва Жулқунбой билан бир қаторда Чўлпон ижодини тўғри баҳолаган ҳамда унинг асарлари аҳамиятини кўрсатиб берган эди (Қаранг: Й. Бензинг, Туркистон (олмон тилида), Берлин, 1943, 56–57-бетлар).

Профессор Й. Бензинг “Ўзбек ва янги уйғур адабиёти” номли бошқа бир тадқиқотида Чўлпон ижодига кенгроқ тўхталди (Қаранг: Йоҳаннес Бензинг, Ўзбек ва янги уйғур адабиёти (мақола олмон тилида, тўплам номи лотин тилида), “Турк Филологияси Асослари” тўплами, иккинчи жилд, Весбаден, 1965, 709-бет).

Олмон олими Чўлпоннинг “Тонг сирлари” тўпламига кирган шеърларини ҳамда “Ёрқиной”, “Халил фаранг”, “Муштумзўр”, “Чўрининг исёни” (Й. Бензинг бу асарни олмон тилига хато равишда “Жўранинг исёни” деб таржима қилади), “Ўртоқ Қаршибоев” каби асарлари ҳақида фикрлар баён қилган.

Бу тадқиқотнинг маъқул томонларидан бири шуки, шоирнинг айрим шеърларидан парчалар олмон тилига сифатли таржима қилинган ҳамда баъзи ноёб шеърларининг асл матни билан бирга таржимаси ҳам келтирилган.

Профессор Йоҳаннес Бензинг Чўлпоннинг “Турмушми бу?” номли шеърини таҳлил қилар экан, ундан парча ҳам келтиради. Айни замонда бу шеърни олмон тилига таржима қилади ва бу шеър орқали шоир ўша давр сиёсатига ўз муносабатини билдирганлигини исботлайди.

Турмушми бу?

Экисини қўймоқ, янгисин олмоқ,
Ёзиқсиларни ўтларга солмоқ—
Янги турмушга чиқмоқликмидир,
Эскиликларни йиқмоқликмидир?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Олим юқорида эслатиб ўтилган мақоласида “Чўлпон 1937 йилда Самарқандда ўзининг “Туш” исмли нашр этилмаган шеърини афкор умумиятга билдириш учун ҳаракатда бўлган. Бу шеърда совет ҳокимиятини бир туш даражасида кўрсатган” деган маълумотни беради.

Шу кунларгача Чўлпоннинг “Туш” номли шеъри матбуотда босилиб чиққанидан хабардор эмасмиз.

Олмон олими Й.Бензинг чоп этган “Турмушми бу?” тўртлиги “Туш” шеърининг бир бўлаги бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Эллигинчи йиллардан бошлаб Олмонияда чиқадиغان махсус тўпламлар ва журналларда Вали Зуннун исмли танқидчи фаолият кўрсата бошлади. Бу даврда Олмонияда бир-талай илмий-тадқиқот марказлари жойлашган ва улар турли йўналишдаги тўплам ва журналлар нашр этардилар.

Вали Зуннуннинг “Чўлпон ва ўзбек адабий қаршилик ҳаракати” номли тадқиқоти “Шарқий Турк мушоҳадаси” журналининг 1958 йил 1-сонида инглиз тилида чоп этилган.

“Барча миллий ҳаракатларнинг бошида шоирлар ва уларнинг давраси туради. Бунга шоир Чўлпон ва унинг давраси аъзолари ҳаёти ёрқин мисол бўла олади”, деб ёзади у.

В.Зуннун мазкур ишида Чўлпоннинг “Чигатоё гурунги” даги фаолиятини кўрсатишга ҳам ҳаракат қилади. У шоирнинг обрўси ортаётганлиги ҳақида “Чўлпоннинг халқ олдида обрўси шу даражада ортдики, у Туркистоннинг Байрони бўлиб қолди” деган фикрни билдиради. Бу ерда бир нарсга эътибор беришга тўғри келади. Туркистондан чиқиб, ғарбда илм олган ва ўша ерларда ишлаб қолган тадқиқотчиларнинг кўпи Чўлпонни ғарб шоирлари, хусусан, Шекспир, Байрон, Пушкин билан қиёслаб, Чўлпон “Туркистоннинг Пушкини”, “Туркистоннинг Байрони” эди, деган фикрларни енгил-елпилик билан айтиб юбора беришган. Бундай хулосалар ҳар икки шоир шеърятини чуқур ўрганиш натижаси эмас. В.Зуннун ҳам Байрон ижодини умуман ўрганмаган, ҳар икки буюк шоир асарларини қиёсий таҳлил этмаган.

Чўлпон ҳеч вақт “Туркистоннинг Байрони” ёки “Туркистоннинг Пушкини” бўлиши мумкин эмас. Зеро, Чўлпон доимо Чўлпондир. У ҳаминша ўз она юрти Туркистоннинг тонг юлдузи – чўлпони булиб қола беради. Бу хусусда 20-йилларда Берлинда ўқиган ёш мунаққид Аҳмад Шукрий Чўлпон билан Шекспирни қиёслаб, тўғри хулоса чиқарганди: “Уйғониш”ни неча топқирлар ўқиб чикдим. Шекспирни мутолаа этдим. Энг сўнг Шекспир Чўлпондир ёхуд Чўлпон Шекспирдир, деган фикрга келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиги билан тўладир. Чўлпон оқ кўнгилиги Шекспир самимийлигидан ўтадир. Чўлпон бизда севги тангриси, сезги яратувчисидир. Чўлпон – лирик, Чўлпон – шоир, Чўлпон Чўлпондир” (Бу ҳақда қаранг: Наим Каримов, “Шекспир ва Чўлпон”, ЎзАС ҳафталиги; 1992 йил 24 июль, 3-бет).

В.Зуннуннинг фикрига қараганда, Чўлпоннинг “Уйғониш”и (1920) рус зулмига қарши уйғониш, кўтарилиш эди. Тадқиқотчи Чўлпоннинг ижоди 1925 йилдан бошлаб сурункасига, доимо шўро матбуотида, ёзувчилар йиғилишларида, партия ва ҳатто комсомол йиғинларида ҳам танқид мавзуси бўлиб келганлигини тўғри таъкидлайди. Чўлпон 1934 йили қамоққа олиниб, маълум муддат ушлаб турилган. Қамоқдан бўшатилганидан сўнг шоир ўзининг “Яна олдим созимни” шеърини ёзган ва Тошкентдаги Турон театрида ўқиган (ўша асар, 94-бет).

Чўлпон “Яна олдим созимни” каби 1934 йилдан сўнг яратилган “қизил” шеърларини ўз истак-хоҳиши билан ёзмаган, балки бу шеърлар унга ёздирилган. Чўлпоннинг 1934 йилда қамоқдан вақтинча озод этилганидаги ҳолатини бошқа бир шеъри тўлароқ ифодалайди:

Азиз синглим, меним кўнглим тентақдир,
Шунинг учун умрим бутун эртақдир.
Эртақ эмас, бир ярамас хаёл денг,
Жоним учун, танним учун малол денг.

Хаёл эмас, малол эмас, бу – бир туш,
Ҳар нафасни, шу бир пас(т)ни унутиш.
Унутаман, йўқ этаман ўзимни,
Ҳеч билмайман, англамайман сўзимни.

(Чўлпоннинг бу шеър бириччи марта 1992 йил май ойида Нью Йоркда бўлиб ўтган Халқаро Туркий Дунё анжуманида ушбу сатрлар муаллифи ўқиган маърузада эълон қилинган ҳамда Нью Йоркда чиқадиган “Умид/Норе” журналида босиб чиқарилган “Туркистон адабиёти ҳақида ўйлар” мақоласига илова қилинган эди (қаранг: “Умид/Норе” (инглиз тилида). 1992, 1-сон, 21–24-бетлар).

Мазкур шеърнинг иккинчи бир нусхаси ҳам мавжуд (Қаранг: З.Саидносирова, Ойбегим менинг, Нашрга тайёрловчи ва муҳаррир Наим Каримов, Тошкент, 1994, 48–49-бетлар). Бу икки нусха ўртасида жузъий фарқлар бор. Шундай фарқлардан бири: сўнгги мисра Н.Каримов нашрга тайёрлаган китобда “Ҳеч билмайман, ўзим айтган сўзимни” деб берилган.

Шу ўринда “шўро мавзуи” деган атамани аниқлаб олишга тўғри келади. 1917 йилги йўқсуллар инқилобидан сўнг, шоир инқилоб, ўроқ ва болға, эркинлик ҳақидаги шеърларини ўзи, чин юракдан ёзганмиди ёки кимдир, қандайдир шароит, муҳтожлик унга шундай ёзишни мажбур қилганмиди?

Дастлаб Чўлпон йўқсуллар инқилобини камбағал боласи учун эркинлик келтирадиган инқилоб, деб қабул этган ва уни ўз шеърларида куйлаганди. Жуда тез фурсатда у бу инқилобнинг ҳақиқий башарасини кўра олди ва ўзи (ва бошқаларнинг ҳам) адашганлигини тушунди. 1934 йилдан кейин ёзилган ё нашр этилган шеърлари эса (“Яна олдим созимни” ва бошқа шу каби 1934–36 йилларда ёзилган “қизил” шеърлар) шўро тузумининг тазйиқи самараси эди. Чўлпоннинг шўро мавзудаги шеърлари ҳақида гапирганда, шоир ижодининг бу икки даврига алоҳида эътибор бериш лозим.

Мазкур ишда Вали Зуннун Чўлпонни энг қийин бир даврда ҳимоя қилишга отлангани учун Ойбекни алқайди.

В.Зуннун тадқиқотининг камчиликларидан қатъи назар, унда Чўлпон ижоди тўғри баҳоланган ҳамда шоирнинг бир қатор шеърлари инглиз тилига бадиий жиҳатдан пухта ўгирилган.

В.Зуннун “Туркистон ёзувчилари орасида мафкуравий ўнгга оғиш” номли тадқиқотида ҳам Ойбек ва Чўлпон муносабатларига тўхталиб, партиянинг танқид ўти остида бўлган Чўлпоннинг ҳимоясига отланган Ойбек жасоратига тасаннолар айтади (Вали Зуннун, Туркистон ёзувчилари орасида мафкуравий ўнгга оғиш (инглиз тилида), собиқ Совет Иттифоқига оид тадқиқотлар. Собиқ Совет адабиёти: Зиндият ва Назорат собиқ СССРни тадқиқ этиш институти, Янги серия, III том, 9-сон, 1963 йил, 140–141-бетлар).

В.Зуннун Чўлпонни энди “Туркистоннинг Пушкини” деб таърифлайди.

“Туркистоннинг Пушкини деб ном чиқарган Абдулҳамид Чўлпон социалистик реализмни қабул қилмади. Уни қайта тарбиялаш мақсадида олдин икки марта ҳибсга олиб эдилар. Лекин у партия талабларини бажаришни рад этди” (Шу асар, 140-бет).

Тадқиқотчи кейинги ишда аввалги фикрига қарши чиқади. Чўлпон 1934 йилдан сўнг “партия талабларини” қисман бўлса ҳам бажаришга ҳаракат қилади ва айрим “қизил” шеърларини ёзади.

30-йилларга келиб, Чўлпон ижодида шўро мавзуи ҳам қисман бўлса-да ўрин ола бошлайди. Бунинг сабаби оддий эди: омон қолиш учун Чўлпон бундай шеърларни ёзишга мажбур этилганди. Чўлпон бу “қизил” шеърларни ўз хоҳиши, ташаббуси билан ёзмаган, чунки шоир чаёнлардан, бўрилardan омонлик кутиб бўлмаслигини жуда яхши билар эди:

“Оҳ! Зиндонга кирганларнинг осонликча чиқишлари мумкинми? Бўрининг чангалига “омон” сўзи аслида ёзилганми?! Қилич ўпич берадими?! Ханжар пешонангиздан сийлайдими? Чаён наштарга ўхшаш игнаси билан чокингизни тикадими?! Йўқ!” (Қаранг: Чўлпон, Новвой қиз. Асарлар. Уч жилдлик, II жилд. Озод Шарафиддинов таҳрири остида, Тошкент, 294-бет).

90-йилларга келиб, олмон адабиётшунослигида Чўлпоннинг насрий, драматик асарлари, хусусан, “Ёрқиной” батафсил таҳлил қилинди. Асардаги Пўлат сажияси Ўлмас Ботир сажияси билан қиёсий ўрганилди (Бу ҳақда қаранг: Зигрид Клайнмихел, 1910–1934 йиллар ўзбек драма ва насрий асарларида шарққа хос ёзиш аънаналари тадқиқи (олмон тилида), Висбаден, 1993, 182–199-бетлар).

Олмон мунаққиди Зигрид Клайнмихел Чўлпоннинг “Ёрқиной” асарини “Майсаранинг иши” (Ҳамза) билан чоғиштириб ўрганишга ҳам ҳаракат қилади.

З.Клайнмихелнинг бу асари ҳозирги замонга келиб, олмон ўзбекшунослиги, хусусан олмон чўлпоншунослиги нақадар юқори даражага кўтарилганлигидан далолат беради.

АМЕРИКАДА ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Америка Қўшма Штатларининг Колумбия университети эллигинчи йиллардан бошлаб чўлпоншунослик марказига айланди.

АҚШда Чўлпон ҳақида дастлаб ёзган олим Эдвард А. Оллворт бўлади. У ўзининг “Ўзбек адабий сиёсати”, “Замонавий ўзбеклар”, (Эдвард Оллворт, Замонавий ўзбеклар, Хувер Илмий-тадқиқот институти, Станфорд университети, Этанфорд, Калифорния, 1990: “Ўрта Осиё: бир аср рус зулми остида” (Э. Оллворт таҳрири остида, Колумбия университети нашри, Нью Йорк ва Лондон, 1967, “Билим ўчоғи” каби асарларида Чўлпон ижодига кўп марта мурожаат қилган.

Олим Чўлпоннинг жадидчилик ва журналистика соҳасидаги фаолиятини ҳам ўрганган. Унинг кўз қарашича, жадидларнинг газетаси бўлмиш “Садон Туркистон” атрофига минтақанинг Чўлпонга ўхшаш энг машҳур мутафаккирлари ва сардорлари йиғилгандилар (“Замонавий ўзбеклар”, 179-бет).

“Ёзувчи Абдулҳамид Чўлпон руслаштириш ёки советлаштиришга қарши ёзилган ўзининг “Бузилган ўлкага” каби шеърини фарёдини бостириб чиқарганида, коммунистик тузум малайлари газабини бир неча бор қайнатди ҳамда Ўрта Осиёдаги пролетар адабиёти қўриқчи халфалари бўлмиш кимсаларнинг сабр косасини тўлдирди”, – деб ёзади профессор Э.Оллворт. (Қаранг: Э.Оллворт, Адабиётнинг йўналиши, Ўрта Осиё: бир аср рус зулми остида, 413-бет).

Олим ўз асарларида ҳоким ва ижодкор муносабатига эътиборини қаратади. Унинг фикрича, 1956 йилдан сўнг Абдулла Қодирийнинг оқланиши жуда яхши бўлган эди. Бироқ Чўлпон, Фитрат ва бошқа ноҳақ қораланган, таҳқир этилган ижодкорларнинг ҳурмат-эътиборлари ўз вақтида тикланмади. Э.Оллворт ёзади: “Доктор Султонов” (Иззат Султонов – таъкид бизники Х.И.) ва унинг сафдошлари амалга оширган чала, номукамал ишлар туфайли кўп саволлар жавобсиз қолди. Фитрат ва Чўлпон каби миллий сиймоларга нисбатан ҳурмат-эътибор ўз вақтида тикланмади” (Э.Оллворт, Адабиётнинг йўналиши, 390-бет).

1922–1923 йиллари Туркистон маориф Қўмиссарлиги ёнидаги Билим Кенгаши нашр қилган “Билим ўчоғи” журнали тарихига бағишланган ишида профессор Э.Оллворт Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” шеърини таҳлил қилади. Бу шеър маъносини баён қилиб бериш билан кифояланмасдан, ўзбекча аслини келтириб, унинг инглизча таржимасини ҳам беради (Бу ҳақда қаранг: “Билим ўчоғи”. Туркистон Мухтор совет социалистик республикасидаги миллий жарида (инглиз тилида) Ўрта Осиё Журнали, X жилд, I-сон, 1965, 61–70-бетлар).

Америкалик олим бу билан қаноатланмайди. У шеърни шоир Ғайратий қаламига мансуб “Тузалган ўлкага” шеъри билан тўла қиёслаб, Чўлпон фойдасига хулосалар чиқаради.

Туркистон зиёлиси ўша вақтларда ҳам халқ бошида “қуюқ булут кўланка” солиб турганлигини яхши биларди. Ғайратийнинг шеъри “муз ўлкалардан келган қўноқлар”нинг кўрсатмаси билан битилганлигини оддий китобхон ҳам англаб етганди.

“Нозик ниқобли, мажозий маънода ишлатилган Чўлпоннинг қўноқлар сўзи пролетар танқидчиларининг назаридан четда қолмади. Улар Чўлпоннинг дostonини Туркистонда ҳаракат қилаётган ғайри рус кайфиятидаги босмачиларга қаратилган чақириқ деб (ўз бошлиқларига) етказдилар...”, деган мантиқан асосли хулоса чиқаради.

Чўлпоннинг ижтимоий фаолияти ва шоирнинг тўла оқланиши билан боғлиқ масалаларни кўп ёритишга ҳаракат қилган олимлардан бири Ўзбекистон бўйича етук мутахассис Жон Соупер эди.

У 1987 йил 14 май кuni чоп этилган “Икки ман этилган ўзбек ёзувчилари асарлари қайта нашр этилади” номли мақоласида 1986 йилда бўлиб ўтган Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси пленумидаги Фитрат ва Чўлпон асарларини ўрганиш ва нашр этишга бағишланган масалаларни ёритади. Темур Пўлат, Эрик Каримов, Аҳмад Алиев ва Озод Шарафиддиновларнинг Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этишга оид чиқишларига ўз муносабатини билдиради.

“Озод Шарафиддинов ёзганидек, шоирнинг гражданлигини унинг шеърларидан кўриб, билиб бўлмайдимиз?! Қандай қилиб бутун бир инсонни икки бўлакка бўлиш мумкин, бир қисми унинг гражданлиги ва иккинчи қисми унинг санъати деб?! Бахтга қарши, ўша вақтларда мана шундай ғайриилмий, мантиққа қарши ҳукм чиқариш ҳоким эди”.

“Ўзбек ёзувчиларининг тўла оқланиши (реабилитацияси) эҳтиёткорлик билан маъқулланди” номли мақоласида, Жон Соупер икки ёзувчи – Чўлпон ва Фитрат асарлари нашрига оид фикрларини келтирган.

Фитрат ва Чўлпон ижодини жадидчиликдан алоҳида олиб, тадқиқ этиш қийин, деб қайд этади олим.

1987 йил май ойининг охиригى ўн кунлигида Самарқандда “Совет шарқида социализмнинг ғалабаси: тарихий-революцион романчиликда тажриба ва тараққиёт” шиори остида бўлиб ўтган йиғилишда айtilган П.Қодиров, Радий Фиш, Ю.Суровцевларнинг Чўлпон ва Фитрат ҳақидаги фикрларини кўздан кечирар экан, Ж.Соупер: “Ю.Суровцевнинг Чўлпон ва Фитрат тўла оқланишининг маъқуллаши эҳтиёткорлик билан қилинган ҳаракатдир... Агар рус бўлмаган республикаларда бирор катта ўзгариш содир бўлса, буни бошқа даражада ҳал этиш керак бўлади. Бундай ўзгаришларни фақат Москва ҳал этиши шарт. Ю.Суровцев эҳтиёткорлик билан гапирган бўлса-да, у Москвадаги олий даражадаги шахс бўлгани учун, айтганлари Фитрат ва Чўлпон асарларини қайта нашр этишга оз фурсат қолди, деган таассурот туғдиради кишида”, деб хулоса чиқарганди.

Ж. Соупернинг тахмини тўғри чиқади. 1988 йилда “Шарқ юлдузи” журналида Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи қайта босилиб чиқди.

Ж.Соупер “Ўзбек қатагон қурбонлари Чўлпон ва Фитрат асарлари ниҳоят қайта нашр этилди” номли хабарда “Саодат”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Шарқ юлдузи” ва бошқа матбуот органларида чоп этилган Чўлпон ва Фитрат асарлари ҳақида хабар беради.

Туркияга сафар қилган вақтида фожiali ўлим иқтидорли америкалик олим Жон Соупернинг қаламини синдирди. Унинг ота-онаси ўғиллари номида Берклидаги Калифорния университетида Ўрта Осиёни ўрганаётган талабалар учун стипендия ташкил этдилар.

ТУРКИЯДА ЧЎЛПОНШУНОСЛИК

Асримизнинг 20-30-йилларидан бошлаб, Туркияда Чўлпон асарларини босиб чиқаришга ҳаракат бўлган. Чўлпон ҳаётлик давридаёқ шоир асарларини тарғиб этиш билан асли туркистонлик зиёлилар шуғулланганлар. Чўлпон ҳақида жиддий фикрларни ўртага ташлаганлардан бири 1923 йилдан сўнг Туркияда яшаб қолган, тарих профессори Заки Валидий Тўғон бўлди. З.В.Тўғон 1923 йили Бухоро вилоятидаги бир танишининг уйида яшириниб юрган вақтларида ҳам Чўлпон билан учрашади. У ўз “Хотиралар”ида Чўлпон билан сўнгги учрашувини эслаб, қуйидагиларни ёзади:

“Шоир Чўлпон (Абдулҳамид Сулаймон) доимо бу ерга келар, мени кўпроқ истарди. Фақат шоир зоти оғзидан сўзини олдириб қўяр, деб уни қабул этмас, “бу ерда йўқ” деб жавоб бердирар эдим. У бунга хафа бўларди. Бир куни “Оҳ, шу шоирлигим бўлмасайди, мен сизни кўрардим” маъносида бир шеър ёзиб қолдирибди. Кейинчалик уни (Чўлпонни) қабул эттим.

Чўлпон дедикки:

“Эски дўстим профессор Самойлович сизни кўрмоқ истайди. Бу унинг соф бир дўстлик орзуси эмасмикин?!” Мен унга (Чўлпонга) айтдим:

“Ҳозир сендан қочганлигим эҳтиёткорликдан. Оғзингда сўз ушлаб туролмайсан. Самойлович дўстимдир. Фақат советлар кишининг дўстларини ва оила аъзоларини таъқиб этиб юрадилар. Самойловичнинг бугун совет жосуси эмаслигини сен қаердан била оласан?!..” Чўлпон софдил ва маъсум инсон эди... (Проф. З.В.Тўғон, Хотиралар (турк тилида), Истанбул, 1969, 369-бет.

Чўлпон софдил бўлгани учун ҳам шарқшунос олим, Бобур девонининг Россиядаги биринчи ношири Самойловичга ёрдам бериш ниятида анча овора бўлган. (Кейинчалик маълум бўлишча, Самойлович З.В.Тўғон тахмин қилгандек, совет томонидан қўйилган махсус киши бўлиб чиқади. У 1925 йили Анқарага келиб, З.В.Тўғонни Россияга қайтариш учун яна ҳаракатда бўлади).

З.В.Тўғон ўзининг “Туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи” номли китобида ҳам Чўлпон ва унинг асарларига ўз муносабатини билдирган.

З.В.Тўғон Чўлпонга баҳо бераркан, у 1917 йилдаёқ миллий шоир даражасига кўтарилган эди, деган хулосага келади: “1917 йилда бир қанча янги шоир ва турли ихтисосга оид муҳаррирлар майдонга кела бошлади. Ўзбекларда Абдулҳамид Сулаймон

(Чўлпон), қозоқларда Жумабой ўгли Мағжон у вақт, инқилоб чоғида юксалган миллий шоирлар эди” (З.В.Тўғон, Туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи, I-жилд, 1942–1947, 506-бет).

З.В.Тўғон Бухорода яширин ҳолатда юрса ҳам, ўлка маданий ва адабий ҳаётидан узилиб қолмаган. У китобида бу ҳақда ушбу маълумотни беради: “Бухоро саҳнасида озарбойжонлик Охунзода режиссёрлик этмоқдадир. Сўнгги кунларда халқ яхши қабул этиб, тамоша қилаётган асарлар Чўлпоннинг ўзбек тарихдан олинган “Пўлат” номли олти пардали драмаси ва Фитратнинг “Арслон”, “Абулфайзхон”, номли беш пардали асарларидир” (Юқоридаги китоб, 521-бет). Иброҳим Орифхон ўгли Ёрқин Туркияда Чўлпон ҳақида кўп ва ҳўб ёзган олимлардан бири бўлади.

“Туркистоннинг ҳуррият шоири Чўлпон” номли мақоласида И.Ёрқин журнал ўқувчиларини Чўлпоннинг ҳаёти ва адабий фаолияти билан таништиради. И.Ёрқиннинг ёзишича, Чўлпоннинг “Гўзал Фарғона”, “Фарғона”, “Кипан” ва “Қўзғалиш” шеърлари (одамлар ўртасида) халқ қўшиқларидек куйланар эди. Шоирнинг босилиб чиққан шеърлари кенг халқ оммаси томонидан ва ҳатто ўша замоннинг совет идораларидаги баъзи кимсалар томонидан ҳам яширин ўқишларди” (Иброҳим Ёрқин, “Туркистоннинг ҳуррият шоири Чўлпон”, Турк Културу ж., 5-сон, март 1963, 39-бет).

1918 йил февраль ойининг сўнгги кунларида замонавий қурооллар билан қуроолланган, таркибида асирга тушган австриялик ва можар аскарлари ҳамда армени дашноқлари бўлган “қизиллар” Қўқон шаҳрига ҳужум қиладилар. Бу вақтда Туркистон Миллий Ҳукумати (Туркистон Мухторияти)нинг фақат бир халқ милиция гуруҳи бўлган. Мана шу оддий халқдан ташкил топган милиция гуруҳи бутун бошли қуроолланган қўшинга қарши чиқиб, уч кун урушади. Қўқон шаҳри 1918 йил 19 февралда қизиллар томонидан забт этилгач, миллий ҳукумат йўқ қилинади, оддий халқ қатл этилади, мол-мулк талон-тарож қилинади.

Мана шу қонли кураш давом этаркан, – деб ёзади Иброҳим Ёрқин, шоир Чўлпон Қизил ой касалхонасида кўнгилли бўлиб яраланганларга ёрдам берди.

Шу воқеадан сўнг халқ озод бўлиш учун курашга бел боғлади. Ўрислар халқнинг бу курашини “босмачилик ҳаракати” деб номладилар. Фарғона водийсида деҳқончилик издан чиқди, ариқлар, анҳорлар бузилди, суғориш тизими вайрон бўлди. Халқ қизиллар томонидан ўлдирилди ёки бошқа томонларга бош олиб кетди. Шоир Чўлпон ўзининг “Гўзал Фарғона” шеърида бу фожиани акс эттиради ва озодлик куни ҳам келажаклигига ишончини билдиради” (Ўша мақола, 49–50-бетлар).

И.Ёрқин Чўлпоннинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини яхши билиши билан бирга у бу мақоласида “Гўзал Фарғона” шеъри ёзилиши тарихи билан ҳам таниш эканлигини ишботлаган. И.Ёрқин “у тарихларда бу шеърнинг нашр этилиши шоир учун таҳликали кўрилганидан, шеър қўлма-қўл тарқатилиб, ўқилган ва миллий ҳаракатнинг энг ёйилган 1920–1923 йилларида ҳамма томонидан халқ қўшиғи сифатида айтиб юрилган” деган ҳужжат аҳамиятига эга маълумотни беради (ўша мақола, 50-бет).

Шоирнинг мана шундай қўлдан-қўлга ўтиб, ўқилган яна бир шеъри И.Ёрқиннинг кўрсатишича, “Япроқлар” бўлган (ўша мақола, 51-бет).

Иброҳим Орифхон ўгли Ёрқиннинг Чўлпон ҳақида ёзганлари бир хонанишин олимнинг адабиётга оид машқлари эмас, балки Чўлпонга замондош бўлган шеърят муҳлисининг хотираларидир. Бу мақолалар чўлпоншунослик учун ҳамisha қадрлидир.

* * *

Турк олими Чигатой Кўчар Туркистон жадидчилиги бўйича бир қатор ишлар яратган. Бу мавзу ҳақида ёзган тадқиқотчи Чўлпон ижодий фаолиятини четлаб ўтиши мумкин эмасди.

Ч.Кўчарнинг қайд этишича, Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг олдинги сафида турганлар Мунавварқори, Беҳбудий, Аҳмат Бойтурсин, Мирёкуб Давлат, Мағжон Жумабой, Чўлпон ва бошқалардир. Улар Туркистоннинг маориф, адабиёт ва сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнадилар (Қаранг: Ч. Кўчар, “Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг бошлалиши” (турк тилида), Турк Културу, 269-сон, 582-бет).

Бу ишда Ч. Кўчар Чўлпон ижодига, айниқса саҳна асарларига алоҳида эътибор беради: “Чўлпоннинг иккинчи хусусиятини унинг саҳна асарларида кўриш мумкин. Унинг

илк саҳна асари “Ҳалил фаранг” (1917) дир. 1920 йилда у ёзган олти пардали “Ёрқиной” саҳна асари узун йиллар саҳнада қўйилди. Чўлпоннинг миллий темада ёзилган “Суйган чоғларда”, “Тортишув кечаси” (Тошкент нашрларида “Тортишув тонги” – Х.И.) ва “Гўзал” номли асарлари Туркистон халқи томонидан севилиб ўқилади” (Юқоридаги мақола, 588-бет).

Ч.Кўчар Абдулҳамид Чўлпоннинг “Ёв” қиссасини ва “Кеча ва кундуз” романини “достон” деб ҳисоблайди:

“Чўлпон 1931 йилда “Ёв” ва “Кеча ва кундуз” номли достонларини ёзмоққа муваффақ бўлди”.

Бу камчилик асарни ўқимасдан хулоса чиқариш оқибатидир. Бундай хатолар хориждаги бошқа тадқиқотчиларда ҳам учраб туради.

Кейинги вақтларда Туркияда ўзбек адабиётининг тадқиқ этиш борасида фундаментал ишлар амалга оширилипти, ўзбек адабиётининг Чўлпонга ўхшаш улкан вакиллари ижоди алоҳида аҳамиятга моликдир. Фан доктори Е.Йаманнинг “Чағдош ўзбек шеъри” номли иши алоҳида аҳамиятга моликдир. Турк олими бу ишида 20-аср ўзбек шеъриятини даврлаштиришга ҳаракат қилади. Ҳамда Чўлпон ва Фитрат каби шоирлар ижоди ҳақида махсус бўлимларда фикр юритади.

Муаллиф бу ишга шоирнинг икки шеърини (“Мен ва бошқалар”, “Қўзғалиш”) илова қилади (Е.Йаман, “Чағдош ўзбек шеъри”, “Турк Дили” журнали, 531-сон, 1966, 916–919-бетлар).

Шу кунларда Истанбулда истиқомат қилаётган доктор Темур Хўжа ўгли Туркистон тиллари ва адабиёти бўйича тадқиқот олиб борапти. Чўлпон шеърини уни ўзига мафтун этган.

Темур Хўжа ўгли “Яҳё Камолнинг шеърига илмий чоғимиз етарлими?” номли мақоласида (Турк Адабиёти журнали, август 1993, 238-сон, 51–53-бетлар). Чўлпон билан Яҳё Камол ўртасидаги муносабатга қисман тўхталиб ўтган бўлса, “Чўлпоннинг шеърларида табиат ва ҳуррият туйғуси” номли бошқа бир илмий ишида Чўлпоннинг “Куз”, “Қиш олдидан”, “Кўклам келадир”, “Ҳазон”, “Кўнгил” каби шеърларини таҳлил қилади. Мақолада шоир шеърлари ҳам асл нусхада, ҳам туркча таржимаси билан бирга берилган (Турк Адабиёти журнали, 1993 йил, 242-сон, 41–45-бетлар).

Маълумки, Чўлпоннинг кўклам, куз, қиш ҳақидаги шеърлари биринчи навбатда ижтимоий аҳамиятга эгадир. Тадқиқотчи шоир шеърларининг мана шу томонларига ўз эътиборини қаратади. Темур Хўжа ўгли Чўлпоннинг “Куз” шеърини таҳлил этиб, шундай хулосага келади:

“Бу шеър фақат куз тасвири эмаслиги илк тўртликдан англашилади. Кузда саргайган япроқларни Шарқнинг юзига, бўронларнинг ўйноқлаган кўзларини Фарбнинг қонга тўлган кўзига ўхшатилиши Шарқ билан Фарб ўртасида бир зиддият мавжудлигига ишорадир”, деб мазкур шеърни тўғри изоҳлайди мунаққид.

Темур Хўжа ўгли бу ишида Тавфиқ Фикрат шеърларида табиат ва жамият, Яҳё Камол шеърларида эса табиат ва инсон ўртасида яқин бир боғланиш борлигини таъкидлаб, “Йигирманчи аср ўзбек шеърининг чўққига кўтарган Чўлпон шеърларини тадқиқ этганимизда, Тавфиқ Фикрат ва Яҳё Камолникида бўлгани каби шоир шеърларидаги табиат тасвири билан шоир яшаган давр ва замон орасида кўп боғланиш бўлганлигини кўрамиз. Шу сабабдан Чўлпон шеърларини шоирнинг яшаган макони ва замонини билмасдан туриб, таҳлил этиш мумкин эмас”, деган тўғри хулосага келади.

* * *

Шу кунгача Чўлпон ижодига оид яратилган ишларнинг энг мукаммали турк олими Ҳусайн Ўзбойнинг докторлик илмий даражасини олиш учун ёзган ва 1993 йили Турк Културу (Маданияти) Тадқиқотлар институти томонидан Анқарада чоп этилган “Чўлпоннинг шеърлари” асаридир. Бу китоб “Тадқиқотлар” ҳамда “Матн ва таржима” каби икки катта қисмдан ташкил топган.

Турк олими шоир шеърининг синчиклаб ўрганиб, “Чўлпоннинг 22–28 ёш (1920–1926 йиллар) орасида ёзилган шеърлари унинг асл характерини ва шоирлик кучини ўртага чиқарган асарлардир”.

Чўлпоннинг “Уйғониш” (1922), “Булоқлар” (1924), “Тонг сирлари” (1926) ҳамда 1922

йили Тошкентда нашр этилган “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламига кирган жами 119 та шеърини ўз иши учун асос қилиб олган.

Ҳ. Ўзбойнинг таъкидлашича, Чўлпон ўз шеърларида Шарқ шеърлятига хос “гул – булбул” анъанасидан қутулган. Чўлпон шеърларидаги лиризм бу – “функционал лиризм”-дир. Шоир табиат қаршисидagi лирик ҳиссиётларини истиқлол ва ҳуррият билан ягона бир боғланишда кўрсатиб беради.

Турк олими шу кунгача ҳатто ўзбек чўлпоншунослари қўл урмаган соҳага Чўлпон шеърларининг ички тузилишини ўрганишга жазм этади. Тадқиқотчи аввал шеърларнинг шакли, вазни, қофияси, радифи ва шунингдек мундарижасини тадқиқ этади. Сўнг шоир шеърларининг тил ва услуб хусусиятлари (лексикологик хусусиятлари, жумла қурилиши, мисра тузилиши) тадқиқ этилади.

Чўлпон ўз асарларида араб ва форс сўзларидан иложи борича кам ишлатишга ҳаракат қилиб, туркий сўзлар қўллашга интилгани ҳам тадқиқотчининг эътиборидан четда қолмаган. Китобнинг иккинчи қисмида Чўлпон шеърларининг транскрипцияси лотин ҳарфларида берилади ҳамда ҳар бир шеърнинг туркча сўзма-сўз таржимаси ҳам келтирилади.

Ҳ. Ўзбой ўз ишини яратишда таниқли чўлпоншунослар асарларидан фойдаланганлиги тадқиқотчининг аҳамиятини оширган.

* * *

Шоир Чўлпоннинг оқ кўнгли, соф қалбидан оқ қоғозга тўкилган сўз гавҳарлари салкам бир асрдан бери шеър муҳлисларини ларзага солиб келяпти.

Халқнинг бахт-саодати, халқига муҳаббат билан яшовчилар учун вақт абадий, ўлчовга бўйсунмас бир тушунчадир. Чўлпон абадиятга юз тутган сиймодир.

Чўлпон шеърлари

ИНГЛИЗ ТИЛИДА

Туркияда яшаб ижод қилаётган Темур Хўжа ўғли ўзбек адабиётининг оташин жонкуярларидан. У шоҳ ва шоир Муҳаммад Шайбонийнинг шеърӣй девони бўйича илмий изланишлар олиб борган. Темур Хўжа ўғли Фитрат ва Чўлпон ижодини, айниқса, алоҳида меҳр билан ўрганган олимдир. Чўлпоннинг эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу намуналари ўзбекчадан инглиз тилига Темур Хўжа ўғли томонидан (америкалик шоир Мел Кенне ёрдамида) таржима қилинган.

HEART

Oh, my heart! Why do you behave
So amicably toward these chains?
You never weep or writhe in pain,
How can you endure your endless silence?

Don't the insults ever offend you?
Is there no end to your submission?
Will you ever break free ohe chains
And can the swords ever be shattered?

You are alive, not a dead thing,
You are still manly, wholly human,
Don't bear these chains,
Don't bend down,
Know that you too were free-born!

КЎНГИЛ

Кўнгил, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?

Ҳақорат дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсен,
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки сен ҳам ҳур туғилғонсен!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

134

FALL

The green leaves have all gone yellow
As the sick, captive, broken face of the East;
The eyes of the twisters dance
Like the bloody, victorions leers ohe West.

The sky was shrouded by a bank of black clouds,
Like the veil that covers the face ohe East.
The armies of fall have launched their myriad
Poisoned arrows toward summer's bare chest.

Also, there in the sky passes a flock of crows,
A misfortune compounded by several dark rows.
Many souls stand awaiting the final breath,
Like the East that secretly mourns its sorrows.

All existence sits perched on the eve of expiration,
On the eve of moving on to winter's icy foundation.

КУЗ

Кўм-кўк экан, сарғайдилар япроқлар –
Оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек.
Бўронларнинг кўзлариким, ўйноқлар,
Ғолиб Ғарбнинг қонга тўлган кўзидек.

Қора булут тўдасиким, кўкларни –
Шарқни ёпган парда янглиғ ёпмишдир.
Куз кўшини – оғу булут ўқларни
Ёз бағрига ҳеч саноқсиз отмишдир!

Бало янглиғ қатор-қатор чизилиб,
Кўк юзидан қарғалар ҳам ўталар.
Шарқдек ичдан яширингина эзилиб,
Кўп жонлилар сўнгги тинни куталар.

Бутун борлиқ – чоғлик ўчиш олдида,
Совуқ... қора қишга кўчиш олдида...

THAT'S ENOUGH!

That's enough! There's finally a limit
To all these insults, this humiliation!
The edge that's arrived at bit by bit
Is only self-doubt and deprivation!

I clutch a last stone in my fist,
I save one last ambition in my hand,
I hold a last tear in my eye's mist,
I cling to the last act at my command.

These insults and this humiliation
Conspire to drain me of my strength,
This self-doubt and deprivation
Come to swallow me whole, at length.
I want my hert's final ardor
To be freed thus, in this way,
I want the last act in power
To stretch upward toward the sky.

This last stone I hold in my hand
I long to fling at my nemeses.
This last tear that my eye contains,
I long to shed for my lifelong aims.

БАС ЭНДИ!

Етар, бас, чекдан ошгандир
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!
Тўлиқдир, балки тошгандир
Тубанлик ҳам сафолатлар!

Қўлимда сўнгги тош қолди,
Кўнгилда сўнгги интилмак,
Кўзимда сўнгги ёш қолди,
Кучимда сўнгги талпинмак!

Бу қарғиш, бу ҳақоратлар
Кучимни тортмак истайдир.
Тубанлик ҳам сафолатлар
Ўзимни ютмак истайдир!

Кўнгилда сўнгги интилмак,
Шу ҳолда кетмак истарман.
Кучимда сўнгги талпинмак,
Амалга етмак истарман!

Қўлимда сўнгги тош қолди,
Ёвимга отмак истарман!
Кўзимда сўнгги ёш қолди,
Амалга етмак истарман!...

CHAINS

Oh chains! Your ugly marks on my body yet endure!
The wide brands remain there, notging else is this sure!

It's true, your bearing is frightful, truly cold and ominous,
Since your rusty have bes jne history 's omnibus.

In each of your locked-open eyes a nation is bent down,
And through your being corruption makes itself known.

I have lived under your iron-clad yoke these many long years,
But have always hoped that each rattle would end my fears.

Oh chains! Your dark bruises on my body aren't yet healed,
But from your confinement my faith in freedom is now sealed!

КИШАН

Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир!
Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир!

На мудҳиш, на совуқ-манхус, на қизганмас кучоғинг бор!
Башар тарихининг ҳар саҳфасида қонли доғинг бор!

Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир элни қаҳр айлар,
Фақат бир борлигингдирким, бутун борлиқни заҳр айлар!

Қулф бирлан сенинг эркингда кўп йиллар қолиб кетдим...
Фақат ҳар тебранишдан қутулишликни умид этдим.

Кишан, гавдадаги доғинг ҳануз ҳам битгани йўқдир,
Фақат буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир.

Самарасиз мактублар

ИНҚИЛОБ ТУБСИЗ ЖАР ҒАҚСИДА

24 декабрь, 1918 й.

Ўрт. Владимир Ильич Ульянов /Ленин/га

Мамлакат портлаш ва ёнғин хавфи остида турган шу кезларда Сизнинг ҳолатингиз, аҳвол жуда оғир эканлигини очиқ айтишга мажбур этади: инқилоб тубсиз жар ғақсида турибди.

Ҳақиқатан ҳам, ташқи душманлар биз ўйлагандан кўра кучлироқ, инқилоб алангаси ва социализм ғалабасини ҳарбий йўл билан Ғарбий Оврупо мамлакатларига олиб ўтиш учун РСФСР жуда ёшлик қилади. Бевосита коммунистлар (большевиклар)нинг мавқелари заиф, улар асосан қурол ва Чекага ишониб иш кўрадилар. Чека ва бўлимларда кимлар ва нима учун ишлашаётгани ҳақида Сиз ҳеч ўйлаб кўрдигизми? Қасрдан келганликларини (омма учун) ҳеч ким билмайдиган бу “масъул совет ходимлари” коммунизмининг РКПга мослаштирув воситасига айлантириб олишган. Уларнинг муҳитида инқилобий хайқириқлар, инқилобий савлат, ҳамда Русни денгиздек ўз қаърига тортаётган аксил-инқилобий қирғин-барот ҳукм суради. Ўлим жазоси!.. Худди эски тузумдаги сингари қувди-қувдилар авж олиб кетган.

Демократизм советократизмга ва... нопокликка айланган; “Девор ёнига тур!” деган хайқириқлар кўчадаги болаларнинг оғзидан тушмайди, ҳамма ёқда тушқунлик ҳолати ҳукм сурмоқда.

“Механизмизмининг арзимас камчиликлари” чиндан ҳам кулгили ҳолга келиб қолди, совет маҳкамалари ходимларининг тартибсизликлари, уқувсизлиги, ўта калондимоғлик, жирканч кибр-ҳаволарнинг на чеки, на чегараси бор. (Улар қанча? Қайси томонга қараб ҳайдаяптилар?) Комиссарлар ва раисларнинг майдакашлиги мешчанларча жирканч усулларда шафқатсизлик билан ўч олишга киришиб кетганлиги бировларни бахилларча қувонтирса, бошқаларнинг нафратини уйғотмоқда;

В.И.Ленинга ёзилган хатлардан. Октябр ойидаги воқеалардан кейинги дастлабки йиллар... Ўша вақтда Россиядаги аҳвол қандай эди? Архив фондларига йўл очилганлиги сабабли тарихчилар ҳали кўп (ва янгича талқинда) нарсалар ёзадилар. Ўша йилларда бўлиб ўтган воқеаларни кўрган ва иштирокчиси бўлганларнинг изма-из ёзган хатлари ўзига хос ва сўзсиз, ишончли тарихшунослик ҳужжати бўлиб қолади.

1968-1970 йилларда “Новый мир” журналида “В.И.Ленинга ёзилган хатлардан” рукни остида Октябр тўнғаришидан кейинги дастлабки йилларда ҳукумат бошлиғига ёзилган хат ва телеграммалар босилиб чиққан эди. Афсуски, бу материаллар тўлиқ эмас эди, чунки жамиятнинг турли иқтисодий табақалари намояндаларининг кайфиятлари – чеканинг зўравонлиги, қабиҳлиги, кўп ҳолларда эса совет ва партия органларининг жиноий хатти-ҳаракатларидан ғазабланиш акс этган мактублар цензура томонидан қатъиян ман этилган эди ва шу сабабли улар чоп этилмай қолиб кетди.

Ҳозир вазият ўзгарди ва бу камчиликни тўлдиришга имконият очилди. Уқувчи бу ерда шу нарсага эътибор берадики, хат муаллифлари В.И.Ленинга ҳурмат билан мурожаат қилган ҳолда мамлакатда юзага келган аҳволни очиқ-ойдин ёритадилар, баъзан эса халқ бошига тушган азоб-уқубатлар учун уни тўғри айблайдилар.

Ҳужжатлар 1918-1921 йилларни ўз ичига олади. Улар тадрижий тартибда берилмоқда.

идоралар ва ҳаттоки бўлимларда ягона ставканинг йўқлиги майда табақалардан чиққан бўлса-да, ўзларини яна эскичасига жабрдийда унсур сифатида кўрсатаётган ихтиёрий ва мажбурий “аксилнқилобчиларнинг” ишёқмаслиги ва бошбошдоқлигини бамисоли оқлаётгандек бўлмоқда.

Капитализм мутахассисдан деҳқон орқали комиссарлар ҳокимиятигача бўлган йўлни босиб ўтиб чайқовчиликка айланди, чунки капитални эмас, балки капиталистни гирибонидан олдилар, пул бандаларини кўпайтириб юбордилар. Пролетариат диктатураси, пул ҳукмронлиги сабабли, барчага қарши большевистик террор деб қабул қилинапти, баъзан эса (қизил аскарнинг юлдузига ишора қилиб) “жиловчилик ҳукмронлиги” ва комиссархиянинг (“илгари монархия эди”) талон-тарож этилиши сабабидан шу ҳол рўй берган эди, деб таъкидлайдилар ва ниҳоят, диктатура йўқ, “зиёлиларнинг қутурган ва ўзбошимча бўлиб кетган чиқиндиларининг собиқ жиноятчилар, маккорлар – иғвогарлар ва жандармалар билан биргаликдаги зулми бор, дея аччиқ киноя қилишмоқда. Барча гузар ва барча уйларда коммуна “кимга бор” (“комуна”) ва “кимга йўқ”) (“кому нет”) таржима қилинмоқда.

Гарчи “аксилнқилобчиларни”, “олиб сотарларни”, “лавозими бўйича жиноятчиларни” бўлса-да, эслатиб ўтилган отишлар –... уларнинг ўзларига ва энг галатиси ҳар бир кишида ҳамдарлик ва мунгли нафрат ҳамда мутлақо даҳшат туйғусини уйғотмоқда, зеро, бегуноҳ одамлар ва ҳатто илғор ғояли инқилобий ходимларни маҳв этиш ҳоллари йўқ эмас...

Эсерлар ва меньшевикларнинг Совет ҳокимиятига келиши ҳеч қандай қизиқиш уйғотмаяпти: большевиклар ўринларини йўқотиб қўйишдан кўрқадилар, омма эса бу партиялардан аллақачон қўлини ювиб, қўлтиғига суртган. Тилхатлар каби қарорларга ҳам асло ишонч қолган эмас, чунки тарқалаётиб: “Жин урсин! Ишқилиб даф бўлишса бўлгани! Тупурдик” деб шивирлашадилар.

Муҳтарам Владимир Ильич! Инқилобий чайналган иборалар, инқилобий қиёфа ва чинакам “аксилнқилобий отиш” (Керенский бир амаллаб йўқ қилган ўлим жазоси), сармоияни эмас, сармоядорни бўғиш, пролетариатнинг ўз табақаларининг номутаносиб ҳуқуқлари: “масъулларнинг” (меъдага текканларнинг”) кўпол зулми, барибир давом этаётган уруш, қаҳратон ва очлик, зобитлик зугумларига ўхшаш икирчикирлар (“барибир зобитчасига, худди сигирга эгар ургандек бўлиб турган”) инқилобни тубсиз жарга итармоқда.

Бунинг учун кимни айблаш керак? Доҳийлик ва пайғамбарлик тахтидан шармандаларча ва беномусларча ким қулайди?

Фақат бир нарсани англамоқ керак: улар кутмоқдалар... Оҳ, иттифоқдошларнинг келишини қанақанги кутаётганларини Сиз билсангиз эди! Ҳатто казакларга ҳам ишонишмайди, ҳа.

Ҳар қанча оғир, ҳар қанча ачинарли бўлмасин, аммо иқдор бўлмоқ ва ҳақиқатни айтмоқ керак.

Гарчи Сизни Николай II га ўхшаб ҳеч нарсани билмайди, чунки Сизни “шундай тутиб туришибди”, деган ғирт бўҳтон гаплар авж олган бўлса-да, кўплар қатори мен Сизнинг донолигингизга ва виждонингизга ҳамон ишонаман. Наҳотки Сизни “шундай тутиб туришса?” Бу ҳаммасидан ёмон, зеро, бу – инқилоб олдидан бўлганидек, мутлақо эскичасига ёндашувдир, энди, эса...

Вазирлар каби (айнан шулардан ҳақиқатни кутишган эди) ҳозирги халқ комиссарларида ҳам заррача имон йўқ, бу ўринда ўша аччиқ ҳақиқатни айтишга тўғри келади: “жидлар – барчаси жидлар...”

Наҳотки “Жидларни аяма!” шиори яқин келажакда амалга ошади?!

Ишимиз қанчалик шармандаларча ниҳоясига етмоқда...

Воронеж, Б. Терновская, 17

*Қизгин коммунистик салом билан
Петр Шевцов.*

*Энг янги тарих ҳужжатларини сақлаш ва ўрганиш
Россия маркази (РЦХИДНИ) – собиқ Марказий партия
архиви (ЦПА), ф.5, рўйх. 1, иш 1481, 8-9 ғарақлар).*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

139

ИНДАМАЙ ОЛМАЙМАН

8 март, 1919 й.

Муҳтарам Владимир Ильич!

Қатор давлат – жамоатчилик муассасалари ва ҳатто Халқ маориф комиссариатида ҳукм сураётган саботаждан ҳам неча баробар хунук зўравонликни кўриб, индамай туролмайман. Бундай ҳолга 80–90 кишилиқ черков мактаби ўрнига 420 кишилиқ меҳнат мактаби ташкил этилиши чоғида шахсан дуч келдим.

Одамларнинг ҳаёти қайси маданият ичида кечган бўлса, ҳамма ерда ўша маданият вакиллари бўлиб қолаверадилар. Ўз хатти-ҳаракатлари, ўз маънавий шаклланишлари бўйича ўзларини коммунистлар деб атовчи кўпчилик одамлар аслида ўта мулкпарастлар бўлиб чиқадилар. Гарчи коммунистик республика эълон қилинган бўлса-да, ҳамма жойда гоётада фойдасиз ёки лоқайд муносабатга ёки мансабдорлик зўравонлиги ва ўта ниҳоясиз дағалликларга дуч келишга мажбур бўлинаётганининг боиси ҳам шунда. Юмшоқ қилиб айтадиган бўлсам, буруқсаб туташнинг бу умумий манзарасида (янги қувончи ҳаёт қурилишига тўла кенглик берилиши мумкин бўлган ҳозирги вақтда) бутун инсониятнинг эзгу келажаги учун курашчилар – толесиз меҳнаткашларнинг айрим юлдузлари аҳён-аҳёндагина милтиллаб кўринмоқда.

Бу ҳолни ҳамма жойда кузатиш мумкин. Бундай “мағлуб” руҳият билан эса, албатта, ҳеч қанақа қурилиш бўлиши мумкин эмас. Ахир ҳаттоки ўша декретлар билан ўраб-чирмаб ташланган ширкат ҳам ялписига йўқ қилинган шароитларда, ўша “мағлуб” руҳиятда, тайёрланган илгор гоёли ходимлар мутлақо йўқ бўлган (ҳамма бало шу ерда) бир ҳолда янги ҳаётнинг қудратли қурилишини бошлаб юборишига имконият мутлақо йўқ.

Мисол учун темир йўл ходимларига бир назар ташланганга (биз Қозон т.й. билан юришга мажбурмиз), авж олиб бораётган қарахтлик темир йўл ҳаракатини қандай ҳалокатли ҳолатга олиб келган даҳшатли саросималикни кўриб Ўзингиз кўрқиб кетасиз.

Эндиликда ҳатто делегатлик ҳужжатлари билан ҳам вагонга чиқиб ўлтиришнинг мутлақо иложи йўқ. Вокзалга, поездга боринг, оч онлага лоақал бир миқдор картошка олиб келиш учун поездга чиқиш умидида кутавериб адоин тамом бўлган одамлар нималар деётганига қулоқ солинг. Сиз кўп нарсаларни эшитасиз. Яна Сиз ҳалокатли тарзда ўсиб бораётган антисемитизмнинг ваҳшиёна овозалари қанчалик кучли тўлқин уриб жаранглаётганини эшитасиз. Бизнинг миллий яхлитлигимиз нақадар чуқур парокандаликка учраганини ҳис этасиз. Шиддат билан кучаяётган руҳий тушқунлик гирдобида оддий одамлар (ҳатто фуқаролар эмас, балки обивателлар) мутлақо ўзларини ўнглаб олиш ҳолатида эмаслар.

Ҳозир кечаётган воқеа-ҳодисалар ичида ўзини идора этишдаги тўла саросималик, тўла ноқобиллик – ёввойи ҳаёлот учун кенглик яратиб бераётган нарсалардир ва Москвага ҳар гал келишдаги бир-биридан ранго-ранг, бир-биридан ғаразли миш-мишлар асабларга шунақанги зарбалар бериб, шунақанги жонни қийнаб юборадикки, қўяверасиз. Бундай парокандалик, албатта, рус элатини бундан кейин ҳам маданий яхлитлик ҳолда яшаб қолиши учун гоёта хатарлидир. Ахир буюк маданиятлар, буюк давлатлар йўқ бўлиб кетган-ку...

Мен қишлоқ ҳаётини яқиндан туриб кузатаман ва нималар бўлаётганини кўраман, деҳқонларнинг кенг қатламида оммавий норозилик тобора ўсиб бораётганини ҳам билман. Бизнинг районда бу норозилик тобора ошиб бораётган солиқлар, барча озик-овқатларни ҳисобга олиш, отлар, йирик ва майда шохли қорамолни олиб кетиш оқибатида янада кенгаймоқда. Бу ҳам етмагандай, бир пуд келадиган бузоқ ва чўчқа боласини ҳамда совлиқларни тортиб олармишлар. Унда кигиз этик, пайпоқ, қўлқоп учун жунни, пўстин учун терини қаёқдан оламиз? Айтишларича, “Яқинда ҳатто товуқларни ҳам олармишлар”, деган хатарли миш-мишлар кенг ёйилиб кетмоқда. Норозилик тобора ҳам энига, ҳам бўйига ўсиб бораётганига сабаб шунда. Барча силласи қуриган кучларнинг бундан кейинги тангликка асло бардош бера олмаслигига сабаб шунда. Норозилик бизнинг кучимиздан устун келмоқда, бизнинг имкониятимиздан устун келмоқда. Бусиз ҳам у шоҳ тузуми пайтида ҳаммиша ҳукм сурган маданий муҳтожликни кучайтирмоқда, янги Россиянинг иқтисодий, маданий асосига тўғаноқ солмоқда...

Инсоният бахти шишга содиқ С. Кузнецов.

(РЦХИДНИ, ф.5, рўйх. 1, и. 1126, 91,92-варақлар).

НИМА БЎЛАДИ? ХАЛҚ НИМАНИ КУТЯПТИ?

31 март, 1919 й.

Ўртоқ Ленин!

Билмадим, бу хатга жавоб қайтаришни лозим кўрасизми, йўқми, ammo Сизга бутун жони билан инқилоб ва социализм ишига содиқ, оғир хаёллар эзиб, йўқ қилаётган одам мурожаат қилмоқда, жавобни эса энг юқори лавозимда туриб, бошқалардан кўра кўпроқ нарсани кўраётган одамларгина қайтара олиши мумкин. Шу боис доҳий деб Сизга мурожаат этишга қарор қилдим.

Сиз қуйи табақада, ишчилар оммасида нималар бўлаётганини биласизми ва кўраясизми? Омма бизлардан кундан-кун тобора узоқлашиб кетаётганини ва нафақат кетаётганини, коммунистларга нисбатан адоватларча муносабатда бўлаётганини Сиз сезмаясизми? Мен ишчилар орасида бўладиган кўплаб йиғилишлар ва митингларда бўламан ва шу нарсани аниқ сездимки, Омма кайфияти бизнинг зараримиз томон кескин ўзгарган. Бу ўзгариш, менимча, февралнинг ярмида содир бўлди.

Бунгача кўчаларда, митингларда, ишчи ва солдатлар орасида большевикларни сўкиш, улардан норози бўлиш овозлари қулоққа чалинмасди, бундан ташқари эсер ва меньшевикларнинг муваффақиятлари ҳақида овозлар ҳам эшитилмасди. Энди эса манзара бутунлай бошқача: мен бўлган барча йиғинларда ҳамда бошқалардан эшитганларим бўйича, большевикларни адоватларча, гоҳо эса қийқириқ ва хуштакбозлик билан қарши оладиган бўлганлар. Уларни гапиришга қўймадилар, улар шаънига ўткир луқмалар ёғдирадидилар, меньшевик ва эсерлар нутқини эса гулдурас қарсақлар билан кутиб оладилар. 28 мартда Александров вокзали устахонасидаги йиғилишда худди шундай бўлди. Одамлар бизга нисбатан ошкора адоватда эди. Хуштак чалиб, “Йўқол!” деб қичқириб ва яна алланималар деб коммунистларни гапиргани қўйишмади. Душманларимиз сўзларини эса, аксинча, жон қулоқлари билан тингладилар ва уларнинг иш ташлаш ҳақидаги инвогарона чақириқларини мамнуният билан қарши олдилар ва қарсақлар билан уларни кузатиб қўйдилар. Коммунистлар таклиф қилган қарорни йўққа чиқардилар, уларникини эса кўпчилик овоз билан қабул қилдилар. Бу йиғилишга бошқа йўлларнинг РКП кичик районларида иш ташлашни тўхтатиш учун коммунистлар сафарбар этилишига қарамай шундай бўлди. РКП фойдасига товушлар эшитилган бўлса-да, бу чақирилган коммунистларнинг қичқирқиқлари эди, холос. Кейинчалик газеталар у ерда мастлар кўп эди, деб ёзган бўлсалар-да, бор гап шундан иборат эдики, ишчиларнинг жуда кўпчилиги бизга қарши эди. Фақат шу ерда бўлса кошки эди. Айнқса, сўнгги пайтларда деярли ҳамма жойда шундай. Душманлар уруш ва очликдан фойдаланиб, дардли жойларимизга зарба бермоқдалар. Беш йиллик уруш халқнинг тинкасини қуритди, очлик чарчатди. Илгари биз: “Йўқолсин уруш!” деб наъра солганимизда улар орқамиздан эргашар эдилар, энди бўлса улар: “Сизларга тинчлик ваъда қилишганди, энди яна урушга чорлаб, тагин фронтга ҳайдашяпти”, демоқдалар. Уларнинг бу гаплари мўйдай ёқиб тушди. Бизларники эса хуштаклар тагида қолиб кетди. Октябрь тўнтаришигача бўлган воқеалар бошқатдан такрорланаяпти, фақат роллар алмашган. Солдатлар орасида ҳам шу аҳвол – гўнғир-гўнғир; “бу урушнинг охири борми ўзи”, деган гаплар. Кўплари фронтга боришни истамаяпти. Бу гапларни қизиққонликда айблаш мумкин бўлмаган, қуйиб-пишиб таъкидлайдиган одамлар гапирмоқда.

Сўнгги вақтларда содир бўлаётган аскарларнинг барча қўзғолонлари, йўллар ва заводлардаги ишчиларнинг иш ташлашлари – буларни очик тасдиқлаб турибди ва шу нарсани яққол кўрсатадики, омма биздан ўзини тортмоқда, “коммунист” сўзи улар учун адоватли бўлиб қолмоқда, “комиссар” сўзи эса нафрат тинсоллига айланган. Ишчилардан биронтаси партияни ҳимоя қилиб чиққанини эшитиб қолсанг борми, “Коммунистдирсиз-да, комиссар, стулларни артасиз” ва ҳоказо қабилдаги жавобни эшитасан. Комиссарлар орасида расво одамлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетди, халқ уларга мутлақо ишонмай қўйди. Бўлмаса-чи, ҳаммаси тушунарли: РКП ҳукуматники бўлиб қолган, эринмаган банда борки, унга аъзо бўлиб олаяпти. Партия йиғилишларида бўлганингда шундай тасаввур пайдо бўладики, гўё унинг биринчи сайланишидаёқ 99 фоизи партиядан чиққини мўлжаллаб қолади. Теварак-атрофда бўлаётган барча ишлар нақ жонингни ҳиқилдоғингга келтириб юборгудек.

Бир фикр мияга қозиқ қоққандек уриб туради. Теварак-атрофда бўлаётган ишларни

доҳийларимиз кўришяптими ўзи ё йўқми? Улар бунга қандай муносабатда бўлмоқдалар? Бостириб келаётган ҳалокатнинг олдини олиш учун улар қандай чоралар кўрмоқдалар? Улар омма кайфиятини ҳисобга олаётдиларми? Ишқилиб тинкаси қуриган халқ партиямиздан қўлини ювиб, қўлтигига суртмаса, очлик ва урушдан ўшалар халос қилди деб душманларимиз ортидан кетишмаса бўлгани эди. Йўқса, бу муттаҳамлар ортидан ўзининг бутун даҳшатли кўриниши билан занжирли реакция бошланиб кетади-да, эзилган ва адойи тамом бўлган халқ ўзини ҳимоя қилиш учун қўлини кўтаришга ҳам мажбли бўлмай, тақдирга тан беришга мажбур бўлади.

Эсимга ўрт. Троцкий китобларидан биридаги мана бу сўзлар тушиб қолди: “Инқилобий ахлоқ нуқтан назаридан келиб чиқиб иш юритиш болаларча соддалик ҳисобланар эди. Вазифа шараф билан ўтишдан иборат эмас, балки охир-оқибатда ғалаба қозонишдан иборатдир. Рус инқилоби яшашни хоҳлайди, яшаши керак ва у қўлидан келган барча воситалар билан унга зўрлик қилувчи курашдан тийилмоғи ва вақтдан ютмоғи шарт”...

Бу сиёсат халқаро миқёсда гоят тантанавор тарзда ўзини оқлаганди. Хўш, бундай сиёсат мамлакат ичкарисиди ҳам асқотармикан? Нима ва қандай қилиб бўлмасин, инқилобни ҳалокатдан сақлаб қолмоқ керак.

Наҳотки очлик, уруш бошланган ишни йўққа чиқаради? Ахир маданият ва маориф соҳасида озмунча ишлар қилиндими? Ақлли ва ҳалол одамларнинг заҳматли меҳнати шарофати билан эски тузум харобалари ичра ҳаёт аста-секин изга тушиб бормоқда. Бу ерда эса мансабпарастлар, ва бошқа ярамас тўдалар социализм ниқобига яшириниб, ана шундай уринишлар билан яратилганларни барбод қилишни ва бусиз ҳам жабру жафодан адо бўлган халқни баттарроқ мусибатларга гирифтор этишни истайди.

Воқеалар эса содир бўлаверди ва бўлмоқда. Ҳамма жойда кўзғолонлар авж олган: Путилов заводида, Нижегородск йўлида, Бренскда ва ҳоказо – булар бари яқинлашиб келаётган жаланинг дарақчиларидир.

Нима бўларкин? Халқ нимани кутаяпти? Мияни ғовлатиб юборган ва жавоб топиб бўлмайдиган муаммолар мана шулар. Сиз, ўрт. Ленин, шундай доҳиёна сиёсатчисизки, ҳамма нарсани олдиндан кўра оласиз, воқеалар ривожини олдиндан биласиз, Сиз мана шу содир бўлаётган воқеаларга қандай қарайсиз? Ҳали ҳам фалокатнинг олдини олиш мумкин, деб ҳисоблайсизми? Чора топиладими? Қаёққа бориб кераклигини халқ қулоғига шипшитиб кўядиган соғлом ақл борлигига ишонасизми? Ёки эзилган, саводсиз бу халқ ўзига гўр қазиб, чоҳга қулайдими?..

Манзил: Москва, Садовая-Черногрязская, уй 3, 49-хонадон.

Хайрихоҳ аёл З. Скобеева.

Октябрь революциясининг Марказий давлат архиви (ЦГАОР), ф. 130. рўйх. 3. иш 968, 313-314) варақлар.

СОВЕТЛАР УЗИЛ-КЕСИЛ ПАРТИЯГА БЎЙСУНДИРИЛДИ

4 август, 1919 й.

Муҳтарам ўртоқ Ленин!

Ушбу мактубда мен дардли юрагимнинг ноласини баён этмоқдаман. Қадрли Владимир Ильич, яқин орада буюк пролетар инқилобимиз икки ёшга тўлади, Сиз, Владимир Ильич, олимп чўққисидан бирров ерга тушиб, янги ҳаёт қурилишига, ёки тўғрироғи, нималар бўлаётганига назар солсангиз бўларди.

Владимир Ильич, жойларда бўлаётган ишларни кўриб одамни ваҳима босади, социализм қураётганимизга астойдил ишонган ақлли ишчининг томиридаги қон музлайди.

Владимир Ильич, энди бир бошдан гапирай. Энг аввало Советларимизнинг аста-секин қадам-бақадам қилган саъй-ҳаракатлари шарофати билан ниҳоят партиямиз раҳбариятини узил-кесил бўйсундириб олди. Оппозицияни биз узил-кесил сиқиб чиқардик, хўш, натижа нима бўлди, Владимир Ильич? Натижа революция иши учун жуда ҳам хатарли: Владимир Ильич, мен сизга айтсам, ижроия кўмиталаримизнинг ўндан тўққиз қисмида

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

142

туллаклар, сурбетлар, ичкиликбозлар – қисқа қилиб айтганда, ахлоқсиз ва умуман социализмнинг ҳозирги пайтдаги маъносига тарихча мос келмайдиган одамлар ўтирибди. Буниси ҳали ҳолва, Владимир Ильич, ижрония қўмиталарнинг жуда кўпларида ранслар ўтмишда эски полиция муассасалари билан оғиз-бурун ўпишиб юрган кишилардир. Владимир Ильич, борди-ю партия МК бизнинг барча масъул ҳайвоний оммамизни, унинг ўтмишдаги ишини биттама-битта текшириб чиққудек бўлса борми, бу бизнинг партиямиз, пролетариат партияси учун даҳшат бўлган бўлар эди.

Шундай натижаларга эришганимиздан кейин, Владимир Ильич, партиямизнинг узил-кесил заифлашганига ажабланмаса ҳам бўлади. Одамлар йиғилишларга келмай қўйдилар, келган яккам-дуккам кишилар ҳам йиғилишларда оғиз очиб бир нарса дейишга қўрқадилар. Уларнинг жонини жиноятчи унсурлар билан ЧК ходимлари олиб қўйган. Владимир Ильич, борди-ю йиғилишларимизда гапирадиганлар топилиб қолса, биласизми, нималар ҳақида гапиришади? Албатта бир-бирларини ўғрилиқда айблаша бошлайдилар, 200000 сўм ва ундан кўпроқ пуллар, халқ пуллари менинг эмас, (фалон) одамнинг айби билан ўғирланди, деб бир-бирига исботлашга уриниш бошланади ва ҳоказо, ва ҳ.к.

Владимир Ильич, энди иқтисодий қурилишимиз хусусида икки оғиз гап. Ушбу хатда мен Сизга батафсил ёзиб ўтирмайман, бу ўзи бир олам даҳшат, аҳолидан пул ва фақат пул оламиз, аммо унинг учун ҳеч нарса қилмаймиз, ҳаттоки ҳожатхоналарни тозалламаймиз, шундай бўлгач, аҳолининг даҳшат ва қўрқув ичида ва ҳамма жойда “бу қанақа ҳокимият бўлди ўзи” деганига ажабланмаса ҳам бўлади...

Ишчи А.И.И.

(ЦГАОР, ф. 130, рўйх. 3, ш. 133, вар. 9,10)

БЕГУНОҲ ГАРОВГА ОЛИНГАНЛАР

22 август, 1919 й.

Совнарком раиси Ленинга

Рус боёнларига мансублигига асло шак бўлмаган, бироқ шу билан бир вақтда мутлақо сиёсий бегуноҳ бўлган ва гаровга олинганлар сифатида оғир ҳаётга ноҳақ маҳкум этилган уч шахс тақдирини енгиллатиш йўлида мен бир қанча чоралар кўрган эдим. Покровск-Ивановск монастырида уч ойдан бери азоб чекиб ётган бу уч шахс қуйидагилардир: Петр Петрович Волконский, Владимир Антонович Арцимович ва икки ҳафта олдин ҳибсга олинган Гейдельберг университети доктори Фёдор Платонович Чихачев.

Мен шахсан ўртага тушиб илтимос қилар эдимки, уларни қутқариш учун бирон амалий чора кўрсангиз. Бунинг мумкин ё мумкин эмаслиги мендан кўра Сизга кўпроқ аёндыр.¹

Халқ комиссари А.Луначарский.

(ЦГ АОР, ф. 130, рўйх. 3, ш. 138, в. 77)

ЧЕТДАН ТУРИБ КУЗАТУВЧИ ИЛТИФОТЛИ КИШИНING ФИКРЛАРИ

30 сентябрь, 1919 й.

Муҳтарам афандим Владимир Ильич!

Эски йиллардаги танишлигимизни² суниестемол қилган ҳолда ҳозирги вақтдаги аҳвол ҳақида Сизга бир неча оғиз гапни ёзиб юбормоқчиман. Сизга маълумки, мен ҳеч қачон

¹ Афтидан, котиб томонидан қилинган қайд бор: “ўрт. Беленький хабар қилдики, Волконский ва Арцимович озод этилган. Чихачев ва Арсеньев ҳақида қўшимча маълумотномалар тўпланади ва Владимир Ильичга хабар этилади”.

Белинький А.Я. (1883-1941) – Октябрь инқилобидан кейин ВЧК идораларида ишлаган, 1919 дан 1924 йилгача В.И. Ленин қўриқчилари бошлиғи.

² Вартансъян Ленин билан қачон ва қасрда учрашганини аниқлаб бўлмади; уларнинг танишуви муҳожирликда рўй берган бўлиши мумкин.

фаол сиёсат билан шуғулланмаганман, фақат князь Голициннинг¹ маъмурий даҳосигина менни сиёсий муҳожирга айлантира олиши мумкин эди. Бундан ташқари, мен рус эмасман ва шу боис шу рус ички муносабатларидан манфаатдор эмасман. Шунинг учун мендан аллақандай яширин фикрли одам деб шубҳаланмаслигингизни ва бу хатимни қандай бўлса шундайлигича қабул этишингизни сўрайман, яъни ушбу мактуб орқали мен Сиз билан Сизга нисбатан хайрихоҳ бўлган четдан туриб кузатувчининг баъзи фикрлари ила ўртоқлашмоқчиманки, бу фикрлар бевосита иш билан банд бўлган Сиздек одамнинг етти ухлаб тушига кирмаган бўлиши ҳам мумкин.

Тарихчи мутахассис сифатида мен Россияда узи-кесил мустаҳкамланган кундан кейин, шубҳасиз, жаҳон тарихининг янги даврини бошлаб бериши мумкин бўлган коммунистик тузумнинг қарор топишини буюк эътибор билан кузатмаслигим мумкин эмасди. Бу кузатишлар коммунистик давлат ғояларини тўла равишда амалга ошириш борасида бир хулосага олиб келмаслиги мумкин эмасди, бироқ айнан шу кузатувлар меъда коммунизмнинг ҳозирги пайтдаги шароитларда Россияда барқарор бўлиб қолиши имкониятларига нисбатан шубҳа уйғотмаслиги ҳам мумкин эмасди.

Ички ишлаб чиқариш воситалари ила ўзининг барча эҳтиёжларини қондирувчи давлатлардагина коммунистик тузумни тўла равишда барпо этиш мумкин. Бундай шароитлар бўлмаган тақдирда у бир-бирини ўзаро тўлдириб турувчи бир қанча давлатлар ўртасида бир вақтнинг ўзида юзага келиш имкониятига эга бўлади. Акс ҳолда унинг барқарор бўлиши қийин, чунки коммунистик давлатнинг коммунистик тузумни бошидан кечирмаган давлатлар билан мустаҳкам савдо алоқалар ўрнатишига кишининг кўзи етмайди. Яхши шароитларда ҳам четдан мол олиб келмаса бўлмайдиган, узоқ муддатли урушдан кейин эса бунга қаттиқ эҳтиёж сезиб турган Россияда коммунизмнинг аҳволи яна ҳам бешбаттарроқдир. Ҳолбуки, Сиз чет эл таъминотига асло умид боғламаслигингиз керак. Бунга сабаб буржуазия Фарби ва сармоядор Американинг коммунистик Россияга нисбатан адоватигина эмас, балки рус валютаси ночор бир аҳволда бўлган, рус қайта ишлаб чиқарувчи ва қазиб олувчи саноати парокандаликка учраган, мамлакатнинг ўзида эса озиқ-овқат қийинчиликлари ҳукм суриб турган бир вақтда сиз учун чет эл моллари ўрнига тегишли муқобил моллар бериш имконияти йўқлиги ҳамдир. Ҳақиқий аҳвол шундан иборат бўлган бир пайтда маданий ҳаёт соҳасида сиз муқаррар равишда таназзулга юз тутишга мажбур бўласиз, маданият соҳасида бунинг таъмини тотиб кўрган аҳоли эса бунга зинҳор-базинҳор чидаёлмайди. Бу йўналишдаги ҳар бир мажбурий қадам халқ оммасини сиздан узоқлаштириверади, бу ҳол нафақат ҳозир, балки келажакда ҳам коммунистик ғояларни ёйиш маъносидан хунук оқибатларга олиб келиши тайин.

Ўз мамлакатининг ишлаб чиқариш қудратини кўтариш, албатта, чет эл молига қарамликни тўхтатиш усули бўлиб хизмат қилади. Пролетариатнинг яратувчанлик ишига қодирлигига мен заррача шубҳа қилмайман. Бироқ Россияда у ўзининг етарли даражада ривожланмаганлиги учун бошқа ҳар қандай жойдагидан кўра бунга камроқ тайёр деб ўйлайман. Рус зиёлисига зинҳор умид боғлаб бўлмайди, чунки у коммунизмга асоссиз равишда адоватдадир. Нафақат яратувчилик иши учун, балки ҳатто пролетариат муҳити ичида маърифат даражасини кўтариш учун сиз янги интеллигенцияни яратишга мажбурсиз, вақт шуни тақозо этади, ҳолбуки, вақтнинг ўзи йўқ, чунки коммунизм душманлари бедор.

Мен қандайдир Деникиннинг ҳарбий муваффақиятларига шаъма қилаётганим йўқ, балки уни ҳам Колчакнинг қисмати кутаётгандир, эҳтимол, у бундан кейин ҳам муваффақият қозонаверар. Бу масалани ҳал этишга мен киришаётганим ҳам йўқ. Гап бунда ҳам эмас, гап Фарбий Оврупода пролетар революцияси ҳали пишиб стилмаганлигида ва капиталистик мамлакатларнинг коммунистик Россияга тазйиқлари муқаррарлигида ҳам эмас.

Совет ҳокимиятининг ҳозирги вақтида уддасидан чиқа олмайдиган энг ғаддор душманлари бу шафқатсизларча бостириб келаётган совуқ ва очлик балоларидир. Дон ва ўрмон бойлиги битмас-туганмас бўлган Россияни иситиш ва қорнини тўйдириш имконияти йўқлиги ҳақида гапириш кулгили туюлиши мумкиндир. Лекин сизларнинг бу муаммоларни ҳал эта олишингизга мен шубҳа қилмайман ва бунда яна ўша рус ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари қўл келиши табиий.

Сизларнинг олдингизда турган озиқ-овқат ва иситиш муаммолари ўзининг ҳаддан

¹ Афғидан пиёда қўшинлар генерали, сенатор, Давлат кенгашининг аъзоси, ўтган асрнинг охири ва янги асрнинг бошларида Кавказдаги Олий бош қўмондон Голицин Г.С. (1838- назарда тутилмоқда).

ташқари қўламдорлиги бўйича кенг ва яхши йўлга қўйилган ҳукумат механизмини таллаб этади, ўз навбатида бунинг учун катта миқдорда, ҳар томонлама тайёрланган ва яхши ишлайдиган кадрлар керак бўлади. Шоҳ ҳокимиятининг кўҳна ҳукумат механизми ҳар доим мукамалликдан йироқ турар эди, бунинг устига маълум даражада ёмон мутахассисларга қарам эди. Муваққат ҳукумат ўзининг қисқа даврлик фаолиятида бу механизмга фақат парокандалик келтирди, холос. Бунда у сиёсий жиҳатдан инқилобга адоватда бўлган, бироқ соф ишчанлик борасида анча тайёргарлик кўрган ва қобил мутахассисларнинг бир қисмидан маҳрум бўлди. Ўз навбатида коммунистик тузум маъсул лавозимларда давлат тузумининг янги асослари билан бирга сақлаш мумкин бўлган бир қатор тажрибали ходимларидан маҳрум бўлди. Тўғри, илгари шоҳ ҳокимияти подшолик хизматидан четлатган ёки хусусий саноат ва савдо соҳасида ишлаганлар совет ходимларининг янги шароитларига уздабуронлик билан киришиб кетишга ноқобил мутахассислар эди, нафақат олдинги ҳукумат идораси балки олдинги хусусий саноат, савдо ва қишлоқ хўжалигининг бутун идораси ўрнига келган мураккаблашган ҳукумат механизми нафақат хизмат қилувчи мутахассисларнинг кўп миқдорда кўпайтирилишини, балки меҳнат маҳсулдорлигини сифат жиҳатидан яхшилаш ва кўтаришни қаттиқ туриб талаб қилади. Шу билан бир вақтда совет ҳокимияти яхшиланиш ўрнига шубҳасиз, ўз ҳукумат механизми меҳнат маҳсулдорлигининг атайлаб тушириб юборилиши ва ёмонлашуви билан тўқнаш келмоқда. Гап шундаки, сизларда юқорилар – асосий раҳбарлар – коммунистик гоъларни элтувчилар ва қўйилар – бу гоъларни ўзлаштириб олган пролетариат бор, бироқ ўрта – ҳукумат механизмини тўғри ишлатувчи ишчи ходимлар – сизларда мутлақо йўқ. Гарчанд турли комиссариатларда, бошқармаларда ва марказларда коммунистлар бўлганда ҳам бу коммунистлар деярли ҳамма вақт калтак еб ёки паёқлар туфайли коммунист бўлганлар ҳисобланади. Гарчанд ҳаммаси бўлмаса-да, аввалги амалдорларнинг ва янги, совет зиёлилари сафига кирганларнинг катта миқдордаги кўпчилиги совет ҳокимиятига дилда гараз билан хизмат қилмоқдалар, ҳар қадамда унга зарар келтирмоқдалар ва унинг фаолиятига ҳар тарафлама тўсқинлик қилмоқдалар. Яқинлашиб келаётган совуқ ва очлик ҳолатида бундай аппарат билан кураш олиб боришнинг иложи йўқ ва шуларнинг оқибати ўлароқ совет ҳокимиятининг емирилиши менинг кўз ўнгимда муқаррар суратда намоён бўлиб турибди. Бироқ ишни шу тарикда тамом бўлгунча олиб бориш дурустмикан? Ахир бунинг оқибати, шубҳасиз, халқ оммасининг коммунизмга қарши ғазабланишга олиб келмайдими? Халқ оммасининг бошдан кечирган маҳрумийатларига сабаб бўлган вайронагарчилик учун коммунизм айбдор бўлиб қолмасмикан? Ҳокимият аллақандай Колчак ёки Деникин қўлига ўтиб қолади-ку. Нафақат коммунистларга қарши курашмагани, балки совет ҳокимиятига хизмат қилганлиги ва унга қарши чоғлар қазимаганлиги учунгина айбдор саналган партиясиз одамларга қарши ҳам қатагонлар бошланади-ку.

Менимча, Сиз бунга йўл қўймаслигингиз керак ва коммунистик партия ўзи учун мутлақо мақбул шароитларни талаб қилган ҳолда кенг халқ оммаси учун аҳволнинг чатоқлозим. Масалан, коммунистми ёки коммунист эмасми, бундан қатъи назар, у ёки бу ҳолатда совет тузумига хизмат қилган барча шахслар учун шахсий хавфсизликнинг сўзсиз кафолатини таъминлаш адолатдан бўлур эди. Бундан табиий равишда шу маъно келиб чиқадики, совет ҳукумати ҳокимиятни фақатгина у қўйган шартлардан боровчи ҳукуматгагина топшириши мумкин, у ҳукумат берган кафолат эса ҳар қанақанги колчаклар ва юденичлар, асосан, уларнинг раҳбарлари, Антанта ҳокимиятлари кўзи ўнгиде айрича аҳамият касб этажак. Табиийки, ўз ҳурмати яхши билган совет ҳукумати ҳокимиятни Колчакка, Деникинга ёки унинг мурасасиз ганимлари бўлмиш кадетлар партиясига топшириши мумкин эмас. У ҳокимиятни на касаба уюшмаларига ёки бошқа ташкилотларга, на социал-революцион партиясига топшира олади, чунки Деникин ва Антанта улари берган кафолатларга икки дунёда ҳам рози бўлмайди.

Бундай шароитларда, менимча, ҳокимиятни олдиндан маълуму машҳур, коммунистик партиянинг ошқора ганимлари, ўзларини ёрқин партиясвийлик билан кўрсата олманган ва шу билан бир вақтда имкон борича оврупоча ишчанлик обрўсини орттириб олган шахслардан ташкил топган соф ишчи аппаратга топшириш бирдан-бир йўл бўлиб қолади. Бу аппарат тепасига нафақат Россияда, балки чет элларда ҳам машҳур, берган ваъдаларига нафақат Деникин, балки унинг чет эллик ҳомийлари ҳам ҳисоблашишга мажбур бўлувчи муайян исмли одамни қўйиш жоиз бўлур эди. Бу шундай одам бўлиши ке-

ракки, ҳеч бир гуноҳи бўлмаган миллатларга қарши ва гарчи шахсан ўзлари хайрихоҳ бўлмаган эсалар-да, муайян гоёга садоқат ва ҳаққоният ила хизмат қилишда айбланган одамларга қарши телбаларча муносабатда бўлмасин.

Бу шартларга яқинда оламдан ўтган, мен чет элда неча бор учрашганим В.И.Тимирязев¹ менимча жуда тўғри келар эди. Ҳеч шубҳа қилмайманки, ҳозир ҳам агар Сиз менинг нуқтаи назаримни қўллаб-қувватлагудек бўлсангиз... ҳокимиятининг муросасизлик ва ўзбошимчалик билан ном чиқармаган, шу билан бирга Оврупода ишчанлик ва машҳурлик билан танилган арбоблари сирасидан худди ўшандай кишини қидириб топиш имкониятига эгасиз.

Фикри ожизимча, ҳокимиятни бу тариқа топшириш коммунистик гоёнинг емирилиши ва коммунистларнинг аҳволлари чатоқлиги туфайли ўз мавқеларини бой бериб қўйишларидек хунук тус олиши керак эмас. Аксинча, назаримда, шахсларни албатта сақлаб қолиш жоиз бўлур эди, ҳокимиятни топшириш билан бир вақтда аҳолини совет ҳокимиятининг аҳволи зиндор чатоқ эмаслигидан ва агар у айни пайтда бундан кейин кураш олиб боришдан бўйин товлагудек бўлса, бу ҳам рус аҳолисини совет Россиясига қарши бир ёқадан бош чиқарган капиталистик давлатлар иттифоқи билан олиб борилган узоқ муддатли курашда муқаррар маҳрумият ва қийинчиликлардан асраб қолиш учунгина шундай қилинаётганидан воқиф этиш лозим.

Сиз билан баҳам кўрмоқчи бўлган фикрларим мана шулардир. Шунга ишончим комилки, бу фикрлар нафақат айни пайтдаги шароитларга жавоб беради, балки, менинг назаримда, Сизнинг партиявий манфаатларингизга тушунарли ҳамдир. Партиявий манфаатларингиз учун эса ҳокимиятда яна бир-икки ой туришдан кўра, фикри ожизимча, бундан кейин тарғибот ишларини муваффақиятли равишда олиб бориш имкониятини сақлаш бемисл даражада муҳимдир.

Менинг чуқур эҳтиром ва ихлосимни қабул қилгайсиз.

В. Вартанесьян.

(ЦГАОР, ф. 130, рўйх. 3, иш 133, в. 182, 184).

ЗУДЛИК БИЛАН ЧОРА КЎРИНГ

20 октябрь, 1919 й.

Ўртоқ Ленин!

Болтиқ давлатлари элатларининг ҳар қандай муҳаббатини қозониш учун зудлик билан чоралар кўринг, яъни бу элатлар Совет Россияси томонида бўлсинлар. Шошилинич равишда Эстония, Латвия ва Литва фуқароларини Қизил Армия сафига чақиришдан халос этиш ҳақидаги декрет чиқаришни инкор этманг. Бундан ташқари бу мамлакатлар фуқароларини қамоқхона ва бошқа шунга ўхшаш жойлардан озод этиш билан тенг турувчи барча турдаги юмушлардан ҳам озод этмоқ керак.

Ушбу тавсияларнинг ижро этилишини бир дақиқа ҳам пайсалга солманг. Ҳозир ҳар бир дақиқа ганимат.

Бундан ташқари ватанига кетмоқчи бўлганларнинг Россиядан чиқиб кетишларига ҳам имкон яратинг.

Умуман, ушбу мамлакатларнинг фуқароларига алоҳида гамхўрлик билан муносабатда бўлиш ва тинч йўл билан музокаралар бошлаб юборилиши учун қўлдан келган барча ишларни қилиш лозим.

Бундан ташқари совет ҳокимиятига содиқ барча ходимларни тарғибот ишлари учун Псков губерниясига зудлик билан жўнатиш даркор, буни ҳам бир дақиқа бўлсин, пайсалга солинмасин.

Наркомпроднинг совет томонида турувчи ходими (имзо аниқ эмас).

(ЦГАОР, ф. 130, рўйх. 3, иш 133, в. 238).

¹ Тимирязев В.И. (1849-1919) – рус давлат арбоби, молия министри, савдо ва саноат министри бўлган; 1915 йилдан давлат мудофааи бўйича Махсус кенгаш аъзоси; яна ташқи савдо банки учун Рус кенгаши раиси бўлган.

СИЗ ЗИЁЛИЛАР ҲАЁТИДАН ЙИРОҚСИЗ

24 март, 1920 й.

Муҳтарам афандим Владимир Ильич!

Сиз неча марталаб кўрсатиб ўтганингиздек, агар ҳарбий фронтда ҳарбий мутахас-
сларнинг асосий кўпчилиги қўрқанидан ишлашган ва бу қутилган натижани берган
бўлса, янги фронтда меҳнат омили сифатида қўрқувнинг ўзи етарли эмасди: бунинг учун
яна юракда зўр иштиёқ бўлмоғи керак, бусиз тер тўкиб қилинган ҳар қандай меҳнат иш
соатларининг беҳуда кетишига, ҳокимиятга нисбатан лоқайд муносабат пайдо бўлиши-
га олиб келади. Бундай тер тўкиб меҳнат қилиш нечоғли “самарадор” бўлишини гапи-
ришга ҳожат йўқ. Такрор айтаман, янги буюк қурилишга қўл урад экан, рус мутахас-
си, меҳнаткаш зиёли ҳозирги шароитларда озмунча руҳий қатъият кўрсатиши лозимли-
гига қўшилмасингиздан иложингиз йўқ деб ўйлайман, ишга жон-жаҳд билан киришмоқ
керак... Бунинг учун большевизм мазкур иштиёқ манбаи бўлиб хизмат қила олмайди, чун-
ки у социализмнинг сўнгги гоёлари озми, кўпми омадли амалга ошишига, масалан, дей-
лик Марс билан радиоалоқа ўрнатилишига ҳам яқин эканига ҳеч қачон шубҳа қилган
эмас... Борди-ю, меҳнаткаш зиёли меҳнатга талпинадиган бўлса, уни ҳар ҳолда больше-
виклар тақдири ҳақидаги масала унчалик ташвишлантирмайди. Бамисоли обивателлар
ичтерлама, уруш, очлик ва бошқа шунга ўхшаш нарсалардан адои тамом бўлганлари-
дек, зиёлилар ҳам бу борада маиший икир-чикирлардан боши чиқмай аллақачон тоб таш-
лаган. Менга шундай туюладики, гўё Сиз ҳозир зиёлиларимиз ҳаётидан бутунлай йироқ-
лашиб кетгандайсиз. Сиз партия доираси ичига қамалиб қолгансиз, у сизни худди хитой
деворидек бошқача фикрловчи кишилардан ажратиб қўйган...

Ҳозирги энг оғир шароитларда ишламоқ, бор куч-ғайратни ва ижодий қудратни на-
моён этмоқ гоёт зарурдир, бироқ савол туғилади: хўш, бу қудратни қаёқдан олсин? Зиё-
ли пролетариат нимага таянсин: Оч, яланғоч ва таҳқирланган шўрлик бандаларга нима
куч-қувват бағишлайди-ю, ким уларни оёққа турғизади? Аммо бу таянчни бермаса
бўлмайди ҳам, бусиз Сизнинг ташаббусларингиз пучакка чиқажак.

Ҳозир мени “совет ходими” учун бир бурда нону бир жуфт этик сўрайди деб ўйла-
манг. Бисотингизда шугина нону этик йўқлиги учун ҳам мен бундай қилишга тайёр эмас-
ман. Бисотингизда шугина нарсалар бўлган тақдирда ҳам Сиз уларни очликдан қутур-
ган қора халқни тинчитишга эҳтиётлаб олиб қўйган бўлардингиз. Гап бу ерда нонда ҳам
эмас, балки ҳокимиятнинг рус зиёлисига қандай муносабат билдиришидир. Матбуот-
да ҳам, митинглардаги нутқларда ҳам қора халқ миёсига зиёлимизни буржуй, ёвуз бош-
бошдоқчи, уччига чиққан текинхўр деб қўйганлари қўйган. Халқнинг ўқитувчига, агро-
номга, врачга, муҳандисга ва ҳоказоларга бўлган ишончини узил-кесил йўққа чиқариш
учун ҳокимият ғайри оддий тарзда куч-ғайрат сарфламоқда – ажойиб муваффақиятлар-
га эришганига тан бермай илож йўқ.

Мактабда саводсиз ишчи қиз ҳаёт аччиқ-чучугини тотган ўқитувчини назорат қил-
моқда ва ўзининг тўла устунлигини ҳис қилган ҳолда унга кўрсатмалар беришти. Ишчи-
лар оммаси ичида ўқитувчи абадул-азал ҳаромтомоқ бир хилқат деб талқин этиляпти.
Касалхонадаги ҳамшира врачга бир қанча “фойдали” кўрсатма ва танбеҳлар беришни
ўзининг ахлоқий бурчи деб билади. Заводда фаррош гўё машиналардан атайлаб нотўғ-
ри фойдаланаётгани учун муҳандисга, Чекани пеш қилиб дўқ уради, ҳар доим шарт
қўйгандек бир алпозда энг бемаъни кўрсатмалар бериб, қичқаришни ўз бурчи деб била-
ди, буларнинг барчасини ўзининг маъсум коммунистик партия ва яна ўша Чекага маъ-
сублигига таяниб қилаётганини писандалайди. Иш юртишига маъсул муҳандис бир дав-
гасани коммунистлар сафидан ҳайдаш ҳақида таклиф киритгани учун совет қамоқхона-
ларида чиритиб юборилганини биламан.

Сиз буларнинг барчасидан йироқдасиз, бу нарсалар асабни қақшатиб, ишдан қанча-
лик одамни советиб юборишини тасаввур ҳам қилолмайсиз. Қор кураш сафарбарлиги
пайтида ўнбошилиқ қилган 17 яшар ўсмир бир муҳандисни, олим бўлсанг ўзингга, лоқал
қор “отиш”ни ҳам эптолмайдиган саботажчисан-да, деб бўралаб сўкаётганини кўрганман.

Ўқитувчи ва муҳандисни унинг китоблари, жадваллари ва чизмалари билан қўшиб
йўриқномага биноан оиласи билан биргаликда битта хонага тиқиб ташлайдилар, чунки
йўриқхона унинг алоҳида ишчи хонасига эга бўлишга, у ерда ўзининг кечаги иш кунини
таҳлил қилишига, эртанги кунга фикру хаёлини жамлаб олишига, уйдаги хотин, бола-

чақалари шовқин-суронидан нари бўлишига йўл қўймайди. Мактабда, заводда, идорада руҳи-жонинг мажаклаб ташлангандек юрасан, уйга келсанг, плита олдида тирбанд бўлиб навбат талашаётганлар можароси сени қарши олади, ёзув столлари ва китоб жавонларини мусодара қилувчи турли-туман реквизииторлар “совға”лар тақдим этади. Бу аҳволда ижодга иштиёқ қаёқдан ҳам бўлсин? Бундай ҳолда манаман деган иродали одам ҳам бор-е, дейди-да, ҳамма нарсдан ҳафсаласи пир бўлиб, боши оққан томонга қараб кетади. Ҳозир чор атрофдан нолишлар эшитилаяпти. “Бунақада ишлаб бўларканми, ҳаммасини ташлайман-да, бирон ёққа бош олиб кетаман”. Ўз-ўзидан маълумки, ҳокимиятда керакли одамни кўздан қочирмаслик учун минг битта усул бор, ўзингиз айтинг-чи, барча фикр ва топқирликлари иш талаб қиладиган томондан тескари ёққа йўналтирилган бундай ходим нимага ҳам асқотади?

Борди-ю, ҳокимият мутахассис ишининг нақадар муҳимлигини тан олса, нега у бу мутахассисни авайлаб асрай олмайди? Ўз шахсий манфаатлари учун бўлса-да, уни ўзига яраша меҳнат шароити билан таъминлайди? Бунинг ўрнига мажлислар ва матбуотда ушунга мағзава ағдарилади, оилавий ҳаётда ит куни бошига солинади, қор кураш ва бошқа текин мардикор талаб ишларни бажариб беришга уларнинг кучларини беҳуда сарфлайдилар.

Иштиёқни-ку энди бир четга қўйиб турайлмик, кундузги хўрак деб каторгага бормаслик учун лоақал оддийгина иш қилишга истак қаёқдан ҳам пайдо бўлсин? Бизда ҳар доим зиёли ходимлар тақчиллиги сезилиб туради, ҳозир айниқса кучли сезилмоқда: шунинг учун имкон борича улар бериши мумкин бўлган нарсдан кўпроқ олиб қолмоғимиз керак, бунинг учун уларнинг турмуши ва меҳнатини кераксиз икир-чикирлар билан қуршаб ташламанг.

Мамлакатимиз фаровонлиги билан бир қаторда Сизнинг шахсий фаровонлигингиз ҳам шунга боғлиқ.

Москва.

Муҳандис Сила Молотов.

(ЦГАОР, ф. 130, рўйх. 4, иш 240, в. 217, 221)

ОЧКЎЗЛИК ВА ХУСУМАТ АВЖ ОЛГАН

11 август, 1920 й.

Ўртоқ Ленин, ҳукумат газеталарини олиб ўқиганинда биридан кўнгил таскин топса, бирига сарф қилган пулингга ачинасан, киши. Патриархни ҳатто халқ ионаларини олганлиги учун ёмонлаб ёзишибди. Бироқ Ярославл губернияси Ростов уездининг ўрмон идоралари, милициясини нега қоралашмайди? Ахир у ерда айтиб ўтилган ҳукумат идораларининг айби билан ботқоқлар ёнмоқда, уларга қўшилиб миллионлаб сўмлар (олтин ҳисобда) – ўрмон, кесиб қўйилган ёғочлар, ҳатто қишлоқлар куйиб кулга айланмоқда.

Агар ўз вақтида чора кўрилганда бу ҳол содир бўлмасди. Икки ҳафта давомида бутун уезд худди туман босгандек тутун ичида қолиб кетди. Халқ ҳозир пичан ва донни йиғиштириш билан банд – бу ёқда тутун босиб, ҳамманинг нафаси бўғилган, қишлоқлар ёнмоқда, халқ ёнғинни ўчириш ва мулкни сақлаб қолишда ёрдам кўрсатолмаяпти; бир-икки қақиримдан нарини кўриб бўлмайди. Олдинги ҳукуматда сира бунақаси бўлмасди. Ўртоқлар унчалик жон куйдиришмаётганини халқ кўриб турибди ва улардан бутунлай кўнгли сониб кетаяпти. Советларга тўла эркинлик берадиган вақт келди, партия диктатураси эса Сиз қилган ҳамма нарсани барбод этаяпти. Иш оз, очкўзлик ва хусумат авж олган.

Истеъдод ҳам, онг ҳам, ҳаётий тажриба ҳам халқда тўлиб-тошиб ётибди, бир партия унинг гирибонидан бўғиб, инқилобни барбод қилмоқда.

Рост. у.нинг
Вострозубово даҳаси

*Сизга эҳтиром ила
Никита Шемакин.*

(ЦГАОР, ф. 130, рўйх. 4, иш 133, в. 314)

КОММУНИЗМНИ ЖОНЛАНТИРИБ БЎЛАРМИКИН?

13 февраль, 1921 й.

Қадрли Владимир Ильич!

Сизга ўз улуг ўртоғим деб мурожаат қилаяпман ва мени қийнаётган саволга жавоб олмақчиман, чунки фақат Сиз жўяли ва маъноли жавоб бера оласиз деб умид қиламан. Менимча, мени ташвишга солган нарса бошқа кўпчилик одамларни ҳам ташвишга солиб турибди. Бу эса мени Сизнинг эътиборингизни қуйидаги нарсаларга жалб этишимга яна бир туртки бўлади...

Коммунизм (марксизм) – илмий таълимот. Шундай экан, у ўз издошларининг бирон-бир динга мансуб бўлишига имкон бермайди. Бироқ бошқа фанлар, масалан, астрономия, уни ўрганаётган одамни соф руҳий, мен сизга айтсам, диний хусусиятга эга бўлган мулоҳазалар қаърига тортиб кетади. Фақат шугина эмас. Ҳаётнинг ўзи, теваарак-атрофдаги ҳамма нарса, инсон бошидан кечираётган ҳамма нарса ҳаётнинг маъноси, инсонлар ва бутун фалакиётнинг яшашдан кўзлаган асосий мақсади ҳақида ўйлашга мажбур этади.

Мен мистицизмдан узоқ аёлман, кўпчилик тушунчасидаги динга эса яқин ҳам йўламайман, бироқ мен боғлиқ бўлган абадиёт (мен нариги дунёдаги ҳаётни айтмаяпман), маънавий эҳтиёжларим ва уларнинг ахлоқий жиҳатдан қониқтирилиши қуруқ материализм (моддионлик) билан қаноатланади деёлмайман, бу аниқ. “Мияни олиш учун бошни ёриш керак”, деган экан қадимги бир файласуф. Янги, саодатли моддий ҳаёт (коммунистик тузум)га эга бўлиш учун, албатта кўпроқ ишлаш, бу ҳаётни бунёд этиш, унинг эски шаклларини бузиб ташлаш керак. Албатта, ҳозир мен айтаётган масалалар устида бутунлай ўралашиб қоладиган вақт эмас. Лекин улар ҳал этилмагунча яшайверади ва ҳеч қачон йўққа чиқиб қолмайди.

Ҳаётга тадбиқ этилар экан, коммунистик таъминот бу саволларни ҳечам ҳал эта олмайди. Келажак одами, менимча, нафақат моддий коммунизмга эътиқод қўйиши, балки уни кенгайтириши, лозим бўлса жонлантириши керак. Диалектика бўйича коммунизм маълум бир ҳолатда қотиб қолиши мумкин эмас...

Сиздан, Владимир Ильич, бир нарсани сўрамоқчиман, ҳозир бўлмаса келажакда коммунизмни жонлантириш мумкин бўладими ва қандай қилиб жонлантирилади? Мен коммунизм билан динни қориштиришга ишора қилмаяпман, балки одамларга чинакам ҳаёт тақдим этувчи коммунизм ҳақида гапираяпман. Мен сўзимни давом эттиришим мумкин эди, бироқ айрим фикрларимни айтиб ҳам Сизнинг анча вақтингизни банд этдим.

Мен баён этган масалаларга ойдинлик киритганингиз учун олдиндан миннатдорчилик билдираман ва Сизни чуқур ҳурмат қилувчи

Р.З. Манзилгоҳим: Тула, Менделеев кўч.,
871-дала эҳтиёж госпитали.

Валентина Добротвор.

(РЦХИДНИ, ф. 5. рўйх. 1, иш 1003, в. 18,19).

МЕН СЕНДАН ҚЎРҚМАЙМАН

Владимир Ильич Ленин – Ульяновга.

Имзодан кўриб турганингдек, мен Сени бир оз қийнаш ҳуқуқига эгаман. 5 дақиқалик мутуолаада Сени беҳуда ташвишга солмаётганимга ўзинг амин бўласан.

1917 йилдан буён Ватанимиз ҳудудларида содир бўлаётган воқеалар юрагимни тилка-пора қилиб ташлаяпти, мен Ватанимга ёрдам бериш учун бор умримни бахшида этган бўлардим, бироқ ҳукумат партиясига кира олмайман ва ўзимни шунга мажбур ҳам қила олмай, ич-этимни ейман, холос...

Мана бу барча ахта матбуот – пул кўйида қуруқ гап сотаётган маҳмадоналар уяси у. У мендан ҳам кўпроқ қарши тарғибот билан машғул. Менинг онгим –ягона мезон ва у менга очиқ-ошкора шундай демоқда: саноат, транспорт ва мол айирбошлаш ақл бовар қилмас даражада издан чиққан, ҳаракатлантирувчи кучлар адойи тамом бўлган ва халқнинг аҳволи гоаят аянчли, ялпи талончилик ахлоқ илдизига болта урган (“Қандай қилиб

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

149

бўлмасин яшаш керак-ку!") Давлатнинг алғов-далғов йилларда ўзига керакли нарсаларни осон йўл билан топишга ўрганиб қолган барча навқирон одамлари яқин орада бутунлай ахлоқсиз ҳолга келишлари эҳтимолдан узоқ эмас. Шулар ичидан қуйидагилар айнан большевикларнинг айби билан содир бўлди: 1) ақлли одамларни қувғин қилиш ва 2) давлат хазинасидан (энг ёмони – олтинни четга олиб чиқиб кетиш) нўноқларча, назоратсиз, маъсулиятсиз фойдаланиш. Сен ўтказган барча ислохотлар аслида шунга олиб келди: 1) Ўзининг барча хусусиятлари билан ялпи каторга ишлари, бир жойдан бошқа жойга эркин кўчиш ҳуқуқининг йўқ қилиниши, пропусклар тизими... 2) Муҳофаза бўлими (ЧК)ни имкон борича такомиллаштириш ва уни барча фуқароларга татбиқ қилиш, ялпи тинтув тизими ва суднинг йўқлиги Питер аҳолиси орасида Сенинг обрўйинг қанчалик тушиб кетганини билсанг эди...

Мен Сенга ортиқча ва кўп гапларни, аччиқ ҳақиқатни юзингга айтдим, лекин мен ҳалигача англаб етмаганим ҳақиқатни қидириб топишга азму қарор қилганман ва Сенга қўлимни узатаман ва Сендан қўрқмайман; исми-шарифим ва манзилгоҳим хат сўнггида ёзилган – шундан менинг руҳий ҳолатимни англаб етишинг мумкин.

*Петроград, Коломенская к., 7, х. 96
1921 йилдан тезкор битирув
муҳандис-технологи.*

Николай Воронов,

(РЦХИДНИ, ф. 5. рўйх. 1, ши 960, в 30,33).

*"НОВЫЙ МИР" журналининг
1992 йил 6-сонидан олинди.*

Назира ЖўРАЕВА таржимаси.

Ўткир сўз қолмаса, ҳеч нарса қолмас...

“Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!”

Шавкат РАҲМОН

Бевақт вафот этган забардаст шоир Шавкат Раҳмон чорак аср атрофида ижод қилди. Аммо бу қисқа фурсат ниҳоятда самарали, сермазмун бўлди. Шоирдан авлодларга жанговар, жўмард, ҳалол шеърлар мерос қолди. 1997 йилда, афсуски, шоирнинг вафотидан кейин, “Шарқ” нашриётида босилиб чиққан “Сайланма” сини ўқиганда буни ниҳоятда теран ҳис қиламиз.

“Сайланма”га Шавкатнинг деярли барча сара шеърлари жамланган. Улар маълум туркумларга ажратилган ҳолда китобхон эътиборига ҳавола этилган. Дастлаб “Илк шеърлардан” деб номланган даста, сўнг “Фасллар” туркуми (у йил фаслларига монанд ҳолда тўрт қисмга ажратилган) келди. Кейинги боблар “Мусаввирона”, “Мужоҳидона”, “Сўз”, “Гуллаётган тош”, “Санъат”, “Висолсиз ишқ”, “Қоп-қора чечаклар” деб номланган. Тўпламга шоирнинг энг сўнгги икки шеъри ҳам киритилган. Шунингдек, испан шеърятидан қилинган айрим таржималар ҳам алоҳида бобда тақдим этилган.

Шавкат бир вақтлар ўзи танлаб дасталаган ва “Лирика” туркумида босилган (1986 йил) “Уйғоқ тоғлар” тўпламига 1972 йилдан бошлаб ёзган шеърларини киритган эди. “Сайланма”ни тузувчилар ҳам шу мезонга амал қилганлар. Бу илк шеърлар шоирнинг ўзлигини, ижодий тадрижини, образлар ва гоёлар оламини англашимизга ёрдам беради.

Шавкат илк шеърларини не-не умид ва мулоҳазалар билан эълон қилишга журъат этган йилларда “турғунлик” даври айни авжида эди. Бу йилларда жамиятда маълум сокинлик, осойишталик ҳукм сурганига

қарамай, ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида “қўшиб ёзиш”лар, халқ мулкини хуфёна ўмариниш, поражўрлик, қаллоблик сингари кўплаб иллатлар болалай бошлаган эди. Кейинчалик тузумнинг инқироzi ва ҳалокатига сабаб бўлган бундай иллатлар ҳақида расман гапириш ёки ёзиш мумкин эмасди. Аммо “ойни этак билан ёпиб бўлмайди” деганларидек, уларни халқ яққол кўриб, билиб турарди. Омманнинг маълум қатламларида, айниқса фидойи зиёлилар орасида тузум туғдираётган қабоҳатлардан норозилик мавжуд бўлса-да, улар қалқиб юзага чиқа олмасди. Тўғри гапни айтишга журъат этганлар таъқибга учраб, сохта мадҳиябозлик ҳар жиҳатдан рағбатлантирилаётган бундай шароитда ижод қилиш қийин эди. Лекин, шунга қарамай, жамиятдаги нопокликларни танқид қилувчи асарлар ҳам ёзилиб турарди. Шунингдек, тузумнинг ўткинчилигини, келажакда халқимизнинг манглайига ёруғ кунлар битажаги ҳақидаги умид-орзуларни гоҳ рамзлар, гоҳ имо-ишоралар тарзида шеърлар, сатрлар бағрига сингдириб юборишга уринувчи ижодкорлар ҳам бор эди.

Масалан, Шайхзоданинг гирт “қипқизил” кўринадиган “Партбилет” (1962 йил) шеърдаги мана бу “қалтис” сўз ўйинларига разм солинг. Шоир инсон ирқининг ҳамма хилини: оқ ва қора, сариқ ва қизилини бирдек севиш, дунёимизнинг шу эски хонадонини ранг-баранг инсон зоти билан безатиш лозим, деб қайд этади. Бу – инсонпарварлик руҳида битилган эзгу орзулар ифодаси. Шоирлар бу фикрни асарлар бўйи турли оҳангда, турли шакл ва усулда тинмай такрорлаб келдилар. Шайхзода учун

юқоридаги сатрлар бир тайёргарлик. Асо-
сий гап энди келади. Шеър мисралари худ-
ди тўппончадан отилаётган ўқдек эшити-
ла бошлайди:

Фақат, фақат, фақат
ва фақат диққат!
Кўнгли қора фасодлардан ўзга,
фёъли сариқ
сотқинлардан бошқа,
қўллари қондан
ҚИЗИЛ ЖАЛЛОДЛАРдан ўзга,
модаркуш оқ қочқинлардан бошқа.

Шоир яширин тарзда “қизил” сўзига
қандай кучли маъно юклаётганини энди
сеза бошлагандирсиз. Бу ерда умуман қўли
қонга бўялган ва дунёнинг хоҳлаган бур-
чагида учратиш мумкин бўлган жаллод
кўзда тutilмаган. Йўқ! Шоир алоҳида
урғу берган ҳолда **ҚИЗИЛ ЖАЛЛОДЛАР**
ҳақида гапираяпти. Шунини махсус таъкид-
лаяпти. Бу **ҚИЗИЛ ЖАЛЛОДЛАР** олдида
бошқа ҳар қандай жиноятчилар: “кўнгли
қора фасодлар” ҳам, “фёъли сариқ сотқин-
лар” ҳам, “модаркуш оқ қочқинлар” ҳам
ип ечолмайди. Уларга тенг келадигани
ҳали дунёда йўқ.

Тузумдан норозилик ва уни ҳар хил во-
ситалар билан таъкидлаш ҳисси Рауф Пар-
фининг баъзи шеърларида очиқдан-очиқ
инкор, ҳатто “Она юртим, элим, топталган
тупроқ” шаъни-шавкатини тиклаш учун
исёнкорлик даражасигача кўтарила бора-
ди.

Улуғ ҳинд шоири Муктибодҳ тилидан
ёзилган шеърида (1981) у ҳинд тангрила-
ридан мадад сўраб, нидо қилар экан, алам
билан фарёд солади:

О Шива! Халоскор Шива, мадад бер,
Токай шундоқ қолур муқаддас бу ер.
Охири бормидир ахир, бу тунинг...
Қачон тонг отади менинг юртимда,
Қачон адо бўлур ғамга ботган ғам?!

Бу ўринда шоир қайси днёрни назарда
тутаётганини англаб олиш учун кўпам бош
қотгиришнинг ҳожати йўқ, албатта. У шун-
дай юртки, бу ерда ғамнинг ўзи ҳам ғамга
ботиб кетган. Унинг ҳам тоқати тоқ
бўлган...

Шеърят оламига 70-йилларнинг охи-
ри, 80-йилларнинг бошида кириб келган
ўнглаб навқирон шоирлар ижодида юрт
тақдирига масъуллик, келажак учун қайғу-

риш, эркинлик руҳи анча дадил овозда
куйланганини кўрамиз. Бу туйғулар, ай-
ниқса, 1985 йилда кенг қулоч ёйган Ошко-
ралик давридан бошлаб кучайди ва шид-
датли тўлқинга айлана борди. Шавкат Раҳ-
мон мана шу улкан оқимнинг фаол ишти-
рокчиларидан бири эди. Бу йилларда унинг
овози чинакам маънода жанговарлик, ку-
рашчанлик касб этди. У ҳам барча ҳалол
юракли, пок ниятли, юксак инсонпарвар
ижодкорлар каби рангин орзулар ичида
яшади, ўз халқини, Ватанини озод, бахти-
ёр, эркин кўришни истади, бу эзгу армон-
ларига эришиш учун ўзини сафарбар жан-
гчи деб ҳисоблади. Тутқунлик гирдобига
тушиб қолган, мустамлакачилар ва маҳал-
лий югурдак амалдорлар томонидан тала-
наётган оломон қисматига мадад беришни,
унга асл ҳақиқатни етказишни дилига туг-
ди. Аммо бу оғир вазифа эди. Разолатга
қарши курашиш, темир қафасларни синди-
риш учун замондошларнинг кўзини очиш,
руҳини кўтариш зарур эдики, буни осон-
ликча бажариб бўлмасди. Шу жиҳатдан
шоирнинг ижодий йўлига назар ташлай-
лик. Шавкат 1972 йилда эълон қилган илк
шеърларидаёқ рамзлар тилига катта эти-
бор бериб, ўзи яшаётган муҳит, ўзи ҳис
қилаётган ҳақиқатларга образли муноса-
бат билдиришга, образли мушоҳада юри-
тишга интилади. Масалан, “Шимол кунини”
шеърида “Қовжирган куз тепасида айла-
нади қора қарғалар” мисралари бор. Халқ
қора қарғалар тимсолида ёвузлик кучлари-
ни ифодалаб келган. Шоирнинг таъкидла-
шча, улар шунчалик кўпки, ҳатто қуёш
юзини тўсиб қўйишга ҳам қодир.

Тўлиб кетди қарғага осмон
Ҳатто аранг кўрипади нур.

Шоир нимага шама қилаётгани аниқ:
қора қарғалар жавлон ураётган – ҳукм су-
раётган салтанатда нур йўли бекилади,
ҳақиқат ва адолат йўқолади. Буни англаб
етган ва зулмат кучларига қарши туриш-
дан, разолатнинг олдини олишдан ожиз
куйчининг ҳолати, қиёфаси табиий чизги-
ларда намоён бўла боради. Уларда биз но-
чор қолса-да тиз чўкмаган, продаси букил-
маган, мард, бардошли инсон тимсолини
кўрамиз. Шоир қатор шеърларида ўз исён-
кор юрагини, ўз характерини суратланти-
ради. Бу юрак иллатларга муросасиз, но-
ҳақликни, адолатсизликни кўрганда тинчи-
ни йўқотади, лоқайдликни, турғунликни

ҳазм қилолмайди. У гоҳ қафасдаги булбулга (бу ерда ҳам кучли мажоз бор, ҳатто булбул ҳам қафасда!), гоҳ ваҳший йўлбарсга ўхшайди, ўзини қўйишга жой тополмайди. Мана, унинг шоир талқинидаги ўзини темир қафасларга уриб ночор тўлғанишлари:

Кўзларинг қуриган ўзанлар каби,
Муштларинг оғрийди чўнтақларингда.
Кенгликларни қўмсаган шоир юрагим
Шоқолдай увлади бу кенгликларда.
Шунда айланасан сирли ҳалқала
Қафасда қутурган йўлбарс каби жим.
Чўнқайиб ўтирдим, ёлғиз бўрман,
Ишқимни ғажиган бўридир қаҳрим.
Мана шу лаҳзада полапонларин...
Суйибмас, чўқилаб улгайтаётган
бир йиртқиш,
бир ваҳший қушга
ўхшайман.

Шоирнинг чексиз, канорасиз дард ва нафратларидан ранг олган бу чизгиларда унинг ўжар феъл-атвори, курашчан руҳи, жўмард табиати яққол намоён бўлади. Шеърнинг бошқа бандларини ўқимасдан туриб ҳам гап нима ҳақида кетаётганини ва шоир нақадар кучли изтироб, алам ичида яшаганини бемалол илғаш мумкин. Бу мисралар Шавкат ижодида, руҳиятида тинимсиз ўзгариб, ривожланиб турган тадрижий ҳолатни ҳам яққол кўрсатадилар. Ўз туйғуларини, кечинмаларини, мардона гапларини очик айта олмаган шоир бу вазифани табиат манзаралари, ҳодисаларига, фаслларга юклайди. Масалан, у “Ҳамал” шеърда чиройли шоирона ташбеҳлар яратади. Оппоқ бўлиб гуллаган ўрикларга қарар экан, “Оқ булутлар ерга қўндими? Мўъжизалар бўлдими содир?” деб тажоҳили орифона усулида саволлар беради. Ана шу тасвир ипидан ушлаб олиб, яна янги ташбеҳлар кашф этади, фикрни, манзарани чуқурлаштиради: “Оҳ, нақадар ажойиб тунда оқ машъала экилган водий”. Оқ машъала тимсолида ҳам теран мазмун бор. У ўқувчини беихтиёр фикрга чорлайди, ёруғ хаёлларга етаклайди. Сўнг дарахтлар ҳам, баҳор ҳам эврилиб, инсоний қиёфага кира бошлайди. Улар уйғонадилар. Оқ машъалалар кўтариб, водий узра кезиб юрадилар. Шоир дилидаги ҳаётбахш, порлоқ орзуларини эҳтиёткорлик билан қоғозга туширади: ахир у халқини сокин уйғонишини, ўз ҳаққи-ҳуқуқи учун оёққа қалқ-

ишини жуда хоҳлайди-ку! (“Машқ” шеърда айтилганидек, “сукунатнинг теран қаърида уйғонмоқда саслар қалтираб”. Албатта, бу ерда ҳолат бошқа, аммо мантиқан уйғунлик бор.). Шавкат мана шу топилиқ тимсол билан шеърни тугатиши мумкин эди, лекин унда асл муддао тўла очилмай қоларди. Асосий фикр эса мана бу ерда:

Энди сафсар кечаларда оқ,
машъалалар тутиб, улуғвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни ахтариб баҳор.

Коинотда фасллар тинимсиз алмашишиб турибди. Кеча ва кундуз муттасили ўз муддатига келаяпти. Бу – азалий табиат қонуни. Шавкат эса унга басма-бас фикр юритмоқда. Сабаби, ҳаётда шоир орзу қилган, кўришни истаган кундузнинг ўзи йўқ. Аввало, уни реалликка олиб келиш керак. Баҳор шунинг учун кундузларни қидириб юради! Шоирнинг кўз ўнгидаги одамлар, жумладан ўзи ҳам ҳали бу ишни амалга оширишга қодир эмас. Баҳорга, оқ машъалага урғу берилишининг сабаби ҳам шунда. Шоир чинакам кундузлар бир кун келишига қаттиқ ишонади. (“Тобора яқиндир жасорат они”). Шунинг учун у кўҳна ернинг бағрига “ўлмас ғояларнинг уруғларини” тинмай сепеди. Ҳали тутқунлик, қуллик исканжасидаги одамлар уйғониши, ўз аслига қайтиши керак. “Остонангдан кетмайди баҳор сен аслингга қайтмагунча то”. (Абдулла Ориповнинг “Сен баҳорни соғинмадингми?” хитобини эсланг./

Умуман, табиат манзаралари воситасида даврдан норозиликни рамзий ифодалаш усулини жаҳондаги барча улуг шоирлар ижодида кўриш мумкин. Ўзбек мумтоз адабиётида бунинг ажойиб намуналари мавжуд. Айниқса, Чўлпон шеърлятида бу анъана юксак маҳорат билан баланд бир чўққига олиб чиқилган.

Шавкат Раҳмон мазкур тажрибаларга қаттиқ суянади ва уни ўзига хос тарзда муваффақиятли давом эттиради. Унинг шеърларида жамиятда ҳукм сураётган тенгсизлик, адолатсизликларни кўриб, одамларгина эмас, “жинни толлар” йиғлайдилар, “зангор водийдан” уларнинг “кўз ёшлари бир дарё бўлиб” оқади. “Оқ сочили”, “нуроний тоғ” ҳам чидай олмайди, у ҳам ўксиб кўз ёши тўқади. Унинг атрофида “қачонлардир юртим деб ўлган паҳлавонлар ёт-

ган қабрлар” сон-саноқсиз. Ҳозир эса “жимлик босган воҳада беғам ухлар ботирлар узок”. Улар қачон уйғонадилар? “Нима бўлган уларга ахир?” деб безовта саволга тутади шоир. Ботирлар жим. Эл-юрт оғир сукутда. Аммо тоғлар, дарахтлар уйғоқ. Улар ўз норозиликларини очиқ билдира оладилар. Фақат уларни тингламоқ ва англамоқ зарур:

Ана... қулоқ солинг...

эшитяпсизми,

Куйлар шоир шамол, куйлар шоир қор,
шоир қоронғилик, шоир тоғларда
шоир дарёларнинг шовуллаши бор.

Булар эса оддий шовуллашлар эмас. Табиат ҳодисалари мана шу тарзда шоир очиқ айта олмаган фикрлар, кечинмаларни сўзлайдилар. Ҳатто Шавкат талқинида қафасдаги куш ҳам ўз дардини эмас, ўзгалар (яъни одамлар) дардини айтиб йиғлайди (“Ўзгалар дарди”).

Айни замонда Шавкат ғамлар гирдобида ўралиб қолган йиғлоқи, бадбин шоир эмас. У гарчи ҳозир дил армонларини куйлай олмаётган бўлса ҳам (“Куйлолмадим япроқлар каби, қуруқ шохдай титрар овозим...”) келажакка катта умид, ишонч билан қарайди. “Шоирлик – жасорат сўзининг таржимаси” эканини яхши билади. Илк шеърларидаги ҳазин туйғулар (“Кўнгил ташна... Қондирай десам қайнаб турар ғамлар булоғи”) секин-аста жиддий фикрлар билан алмашина боради. Аммо бу жараён осонлик билан эмас, қарама-қарши туйғулар, зиддиятларнинг оғир кураши тарзида рўй беради. У юракларга сепган ўлмас ғояларнинг униб чиқиб, қутилган ҳосил беришига ҳали анча вақт бор. Ҳақиқат излаётган шоир адоқсиз ўйларга берилади, изтироб чекади, хасратли саволлар олдида лол қолади:

Мен севган дарёлар шундоқ қолурми,
мени ўйлатган йўл қолурми шундоқ?
Мен сунган тоғлар шундоқ қолурми,
шундоқ қолурмикин юракларда доғ?

Ёки:

Наҳот, бекор ўтди
гулдай умримнинг
нинг йилга татирлик олтин чоқлари,
наҳот бирор дилни
уйғотолмади
Шоир юрагимнинг қалдироқлари?!

Бу парчадаги саволлар, хитоблар дардли бўлса-да, мажруҳ кўнгилнинг ожиз фарёдлари сифатида эшитилмайди. Уларда қатъият бор. Армон, умид, ишонч қоришиб, омукта бўлиб кетган бу хассос мисраларда. Бўлажак учкуннинг тафти сезилиб туради. Шоир айтганидек, “Чарақлайди йилдирим, тўқнашгандай пичоқлар”. Шавкат дил дардларини, жароҳатларини баён этар экан, Чўлпоннинг оташин шеърларига монанд мисралар тизнишга эришади:

Отим ўлган, қилчим синган,
мажақланган совут, қалқоним.
Ким ташлади мени бу чоғга,
Қайда қолди ёруғ осмоним?!

Адолатсизликларни, хўрликларни кўравериб қийналиб кетган, тинимсиз йўл излаб, ҳеч қаердан нажот топа олмаётган маънавий етук замондошларимизнинг дил изҳори сифатида жаранглайди бу кескин мисралар. Шавкатнинг 80-йиллардаги шеърларида қарахтлик, ғафлат уйқусига ботган юрт қиёфасининг турли-туман манзаралари шафқатсиз ҳаққоният билан чизила бошлайди. Шоир дилидаги оғир кишанларнинг қулфларини секин-аста оча боради.

Шоирнинг шикаста дили ўзи тушиб қолган шароитга, муҳитга мардона баҳо бера олади:

Жудо бўлдинг тариқатингдан,
Энди тинчиб қафасда ўлтир.

Нима гап ўзи? Шоир кўникишга, тақдирга тан бериб, шукур қилиб яшашга чор-лаятими? Йўқ, асло! Шоирнинг ўжар юраги қаттиқ депсиб уриб турибди. Халқимизнинг иш юришмай қолганда, алам билан қасдма-қасдига айтиладиган “Ўл, бу кунингдан баттар бўл!” деган аччиқ кинояси бор. Шавкат худди шу тарзда фикрлайди. Ўзлигидан жудо бўлган ўзига (айни замонда тилсиз, забонсиз тутқун оломонга) ойна орқали разм солади, унинг қафасга қамалган қулдан фарқи йўқлигини очиқ айтади. Ахир юрт бошига тушаётган саноқсиз кулфатлар учун аслида ўзимизнинг тобеликка мойил табиатимиз, ўта ишонувчанлигимиз, “ўзига бек”лигимиз сабаб эмасми? Катта мамлакат оёқ остида топталмоқда, саноқсиз бойликларнинг ҳисоб-китобию қаёққа кетётганини ҳеч ким билмайди. Порахўр амалдорлар ўргимчаксимон тўри билан ҳаммаёқни ўраб-чирмаб ташлади. Адолат,

ҳақиқат маҳв бўлди. Хўш, бу аҳвол қачонгача давом этади? Оломоннинг хаёли нима билан банд? Октябрь тўнтариши рўй берган пайтда ўн яшар бўлган кишиларнинг ёши саксонга етди. Улар халқимизнинг бир зарраси бўлса, бу шўрпешоналарнинг кўрган куни қурсин. Шавкат бундай одамларнинг қиёфасини аччиқма-аччиқ шундай истеҳзо билан чизади:

Чолу кампир
шошилмай салкам
бир асрни яшаб қўйишди.
Кунжарага, зогора, пагир,
томошага роса тўйишди.

Улкан мамлакатда аҳвол мана шундай. “Уруш бўлмаса бас, қотган нон бўлсаям майли...” Бундай гаплар ҳар бир гўшада эшитилади.

Хуллас, ҳаётда бахт йўқлигини, аксинча бахтсиз кимсалар кўплигини мудом кўриб турган олижаноб шоирнинг қийналмаслиги, бўғилиб кетмаслиги мумкин эмасди. У: “Исёнларга, ғазаб, нафратга, оғриқларга тўладир ичим”, деб ёзади. Бу лирик қаҳрамоннинг иложсиз аҳволдаги ҳолати, руҳиятидир. Ана шу одамлар аслида табиатан шундай яратилган эмас, улар зўравонлик билан аччиқ қисматга гирифтор этилгандир. Уларнинг гарданини мустамлака кишанлари эзиб ташлаган. Шоир бу ҳақда дард билан, ўта оғриқли мисраларда гапирди. Унинг бўғиқ сатрлари орасидан аччиқ ҳақиқат мўлтираб, мўралаб туради:

Жисимиз ўраган
тиконли симлар,
тиконли фикрлар
ичра руҳимиз,
нигоҳимиз калта,
нурсиз зиндонлар –
юракларда чирир
ғам-андуҳимиз.

Бу шеър 1983 йилда ёзилган. Ҳали ошкоралик бошланмаган, истибдод кишанлари мустаҳкам турган шароитда қўл эканлигимизни, халқнинг асл фарзандлари нурсиз зиндонларда чириётганини даггал айтиш катта жасорат эди.

Шоир ана шу тарзда юрагидаги дардларини ҳам, маҳзун юрт қиёфасини ҳам, уни каламушдай кемириб ётган нопок амалдор тўралар тимсолини ҳам шеърларида кенг тасвирлашга киришади. Бу

йўлда у тинимсиз турли воситалар, образлар, суратлар излайди. Рамзлар билангина эмас, ошкора, рўйи-рост гапира бошлайди. Жанговар руҳ, оташин публицистик кўтаринклик Шавкат шеърларида баралла жангланган. У “ўз зотин, ўз отин унутганларни, қадимий булоқлар кўзини кўмиб, азим дарёларни қуритганларни” шафқатсиз фош этади. “Кўпинча беномус кимсалар сабаб ҳақиқат деганлар қолди қамалди” деб бонг уради. “Элнинг қабрин бузиб, ёдини бузиб, қарғишу лаънатга ботиб ётган” нокаслар “қора курсиларга ўтирар чоғ”лар тезроқ келишини орзу қилади. Аммо курашчан руҳ учун шунинг ўзи кифоя эмас. У очиқ майдонларга ошиқади, комил ишонч билан:

Шу хоксор ер
Фарқлар яхши, ёмон – барини,
таниб олар бир куни барибир
ўзин асл жаллодларини, –

деб қатъият билан эълон қилади. Шоир шу ишончда устивор бўлса-да, бироқ кураш осон кечмаслигини яхши ҳис қилади. Шунинг учун у жаллод нисбатининг ниҳоятда ҳаётий ва ўзбек турмушига нақадар мос келадиган зиддини кашф этади:

Азалий қадрим деб йиғласам агар
Кўзимнинг ёшини артар жаллодим.

Кутилмаган муқоясани қаранг. Ахир халқимиз узоқ йиллар айна шу ҳолатда алданиб, хўрланиб, тузоқдан чиқолмай келди-ку! Лекин бугун бундай ўйинларнинг, найрангларнинг вақти ўтди. Кўр ҳам ҳасасини бир марта йўқотади деганларидек, миллиёнлаб кўзлар ярқ этиб очилди. Ниҳоят бошқача қўшиқлар замони келди:

Сурилар бу темир пардалар
истибоднинг туғлари қулар,
моғор босган қора қаърида
милён озод руҳлилар қулар.

Кўзи очилган бу “миллиён озод руҳли” инсонлар энг аввало Ватан, миллат тақдирини, миллий бойликларимиз, қадриятларимиз ҳақида, табиатни асраш ҳақида баралла гапира бошладилар. Энди курашмоқ керак. Бугунги мажруҳ Ватанни “асл Ватан бўлмағи учун” “овози тошларни ёрар куйчилар”, яъни курашга чорловчилар, чақинлар ичра яшовчилар керак.

Фароғат борлигини унутиб қўйдим,
бағримга чақинлар тегди дафъатан.
Сендан-да улутвор нарса йўқлигини
сочим оқарганда англадим, Ватан!

Ижодкор учун айна масъулиятли дамлар келди. У ҳам ўз умрини, ҳам асарларини сарҳисоб қилиши керак. Шавкат бу мавзуга бот-бот мурожаат қилади. “Беҳудда ўтибди гўзал умримнинг қанчалаб чиройли баҳори, ёзи” деб афсусланади. Қалбини қийнаган жумбоқлари яна аламли саволлар тарзида ташқарига чиқади:

Кўксингдagi Муҳанна билан
ўзлигингга қарадингми, айт?!

Мушт зарурроқ бўлган маҳалда
ёздинг гўзал сўзларни фақат.

Ёки:

Айтдимми кимларнинг асл дўстлигини,
кимларнинг ҳақиқий ёғийлигини?!

Ҳаётда ҳам, ижодда ҳам атрофга олазарак бўлиб, кўрқа-писа “кўзинг юмиб, тилингни тишлаб” яшаш мумкин эмас. Фақат мардларгина, ботирларгина Ватанни озод кенгликларга олиб чиқа олади. Бутун тарих аслида ана шундай шиддатли курашлар ичида кечган. Унинг шафқатсиз кутблари, зиддиятлари бор. Ҳар доим “Ҳалок бўлган ботирлар жангда, тирик қолган фақат кўрқоқлар!..” Ўлимтик бўлиб, судралиб тирик юргандан кўра жангларда мардларча ўлган афзал.

Кўрқоқлик хиёнат туғдиради. “Мана шу жафокаш, кўҳна Ватанда” баҳодирлар фақат “кўкракка санчилган номард тигидан” ҳалок бўлганлар. Кўрқоқлар, олчоқлар зоти эса айниқса ҳозир жуда урчиб кетди. Улар доим биз билан ёнма-ён яшайдилар. “Кўрқоқ лозим бўлса қадамнинг бўлар, энг яқин дўстинг ё одамнинг бўлар”. Шоир заррача муроса қилишни хоҳламайди. Улар билан юзма-юз курашга даъват этади.

Шоир курашлар йўлини, жўмардлик йўлини танлар экан, унга покиза юрак, тоза туйғулар билан киришни хоҳлайди. “Лаҳзада титроққа айланиб турсанг, демакки ичингда битта хоин бор” деб ҳисоблайди у. Энг аввало ана шу ичингдаги хоинни – кўрқувни, хиёнатни йўқотиш керак. “Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!” деб хитоб қилади шоир.

Ана шундай покизаликка, юксак эътиқодга эриша олган, ҳар жиҳатдан покланган одамгина бировнинг корига ярайди. Дўстларни туҳматлардан сақлашга, Ватанни зулматдан қутқаришга қодир куч ва жасорат топа олади. Шавкат бу борада ҳам очиқчасига мардларча сўзлайди, ҳақ йўлидаги курашларда дўстлар билан бирга бўлажagini баралла изҳор қилади.

Булар шунчаки тантанавор, дабдабали сўзлар эмас, эътиқодига хиёнат қилмасдан мард яшаган шоирнинг, букилмас озод руҳнинг қасамёдидир. Мана шу мардона руҳ Шавкатнинг айниқса кейинги йилларидаги шеърларида жуда кучли авж пардаларда намоён бўлади. У “Шавкат Раҳмон деган бир ўжар шоир” номидан гапирар экан, ўз ҳаётининг маъносини “Ватан, Халқ, Жасорат, Кураш, Озодлик” каби сўзлардан топганини ва улар учун умрини бахшида этишдан бахтиёрлигини шодон куйлайди. “Менга нондай зарур, қиличдай кескир, заҳардай мард сўзлар бўлсаёқ басдир”, – деб эълон қилади у. Чунки: “курашлар шамоли кирди назимга”. Энди орқага йўл йўқ.

Юртимни кезаман,

Энди ҳар нарса –

эгишган нарсалар тегар гашимга.

Энди ишлаш керак бу кенгликларда,

токим сўйламасин ёлғонни ҳеч ким,

токим буюк гоғлар салтанатида

эгишган бошларни

қиличлар кессин.

Бу жанговар мисралар виждонимизни сергаклантиради, масъулият уйғотади, руҳимиз иқлимларига тоза ҳаво олиб киради. Бугунги кунда мустақилликка эришган ва ўз эркини, озодлигини ҳамма нарсадан устун қўйиб яшаётган замондошларимизнинг эркин ўйлари, жанговар, ярағувчан руҳи Шавкат шеърларида янграб тургандек бўлади. Кўрамызми, “бахт сўзини ҳаммадан кейин” айтишни ният қилган бу “ўжар шоир” халқ тилининг, дилининг ифодачиларидан бирига айланди. Чинакамига халқнинг дарди, аламлари, бахтини куйловчи шоир – халқ шоири даражасига кўтарилди. Шавкат босиб ўтган йўл оғир, мардона йўлдир. Чинакам курашлар, азоб, изтироблар йўлидир.

Тўғри, собиқ жамиятда ошкоралик бошланган даврда – 1985 йилдан кейин шоирлар ижодига шиддаткорлик, жанговар

руҳ кучайди. Турғунлик исканжасида деп-
синиб қолган тузумга хос иллатлар жанго-
вар шеърлар, ўткир публицистик мақола-
ларда кескин танқид қилинадиган бўлди.
Давр билан ҳамқадам юриш ижодкорнинг
улкан фазилати саналади, албатта. Шавкат
эса шу маънода замонадан анча илгарилаб
кетган эди. Унинг ижоддаги ўзига хосли-
ги шунда намоён бўладики, у бўлажак
бўронларни қалбан теран ҳис қилиб, дадил
фикрларни анча илгари куйлай бошлаган
эди. Халқни жасоратларга, ўзлигини ан-
лашга куйиб-ёниб чорлаган эди. Буни шо-
ирнинг гражданлик жасорати, фидойилиги
деб, шеъриятимиз ривождаги катта хизма-
ти деб эътироф этиш лозим.

Шавкат Раҳмон эзгу орзуларини, Озод-
лик, Эрк ҳақидаги муқаддас армонлари-
мизни куйлар экан, сўзнинг қудрати, улғу-
ворлигига ҳар доим тан беради. Унинг қар-
шисида сажда қилишга, ҳатто тиз чўкиш-
га тайёр туради. У сўзларга бутун орзу-ар-
монларини жо этишга интилади:

Сўзларни қайрайлик,
тағин қайрайлик,
токим кескир бўлсин бамисли олмос.
Ўткир сўз қолмаса шоирларидан
ўткир сўз қолмаса...
ҳеч нарса қолмас.

Шоирдан бугун чинакамига ўткир,
жанговар сўзлар ёдгорлик бўлиб қолди.
Улар ҳали узоқ вақтларгача халқимиз ди-
лида акс-садо беради, уни жасоратга, не
машаққатлар билан қўлга киритилган
Озодлик, Эркимизни мардона сақлашга
чорлайди. Бу шеърларнинг умри боқийдир.
Ростгўй, оташин шеърларни ёниб ярата
олган Шавкат Раҳмоннинг номи эса халқ-
имизнинг фидойи фарзандлари қаторидан
мангуликка жой олажак.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди.*

Айзек АЗИМОВ

Коинот оқимлари

Илмий-фантастик роман ¹

ОЛИЙЗОТ ХОНИМ

Самия бир нарсани яхши биларди: Самия Файф қизининг илм билан шуғулланишига, Саркнинг оқсуяк Олийзот Хонимларининг асосий вазифаси – жамиятда даб-даба билан кўзга ташланиб туриши ва иккитадан кам бўлмаган (лекин кўп ҳам эмас) сарклик Сквайрни дунёга келтиришдан иборат, деб билувчилар ғижиниб боқардилар.

Улар қизнинг олдига келиб:

– Самия, сиз ҳақиқатан ҳам китоб ёзясизми? – деб сўрашарди ва кўрсатишни илтимос қилишарди, сўнг қиқирлаб кулардилар.

Булар аёллар эди. Эркаклар эса ўзларининг ширин сўзлари, ўтли нигоҳлари ёки қизнинг нозик белидан бир мартагина кучиб, Самияни бундай аҳмоқгарчиликдан қайтариш ҳамда унинг диққатини ҳақиқий муҳим ишларга жалб этиш мумкин, деган ақидалари билан янада жирканчроқ кўринардилар.

Бунинг бошланганига анча бўлганди. Кўпчилик киртни фақат зарурий нарсагина деб ҳисобласа-да, Самия эсини танигандан бери унга бутун меҳр-муҳаббатини бағишлаганди. Кирт! Матолар подшоҳи, ҳукмдори, худоси!

Кимёвий томондан у фақат целлюлозанинг бир тури эди. Кимёгарлар бу ҳақда ҳатто қасам ичишлари мумкин эди. Бироқ, ўзларининг барча асбоб-ускуналари-ю, назариялари билан нега бутун Галактика қаъридаги барча сайёралар орасида Флоринада, фақат Флоринада целлюлозанинг киртга айланишини тушунтириб беролмасдилар. Ҳамма бало физик ҳолатда, дердилар улар. Аммо улардан, киртнинг целлюлозадан фарқи нима, деб сўранг-чи, оғизларига талқон солиб олардилар.

Қачонлардир у кирт толаларининг жилосидан ҳайратланиб, ўз энагасидан сўраганди:

– Эна, нега у ялтирайди?

– Чунки, у – кирт, Самия бегим.

– Эна, нега бошқа нарсалар бунчалик ялтирамайди?

– Бошқа нарсалар кирт эмас, Самия бегим.

Хуллас, бор савол-жавоб шунақа бўларди. Бу мавзуга бағишланган икки жилдлик рисола уч йилгина аввал чоп этилганди. Қиз уни диққат билан ўқиб чиқди. Ундан чиқарилган хулоса энага фикри билан бир хил эди. Кирт – бу кирт, чунки у кирт.

Тўғри, кирт ўз-ўзича ялтирамасди. махсус усул кўллаб, тўқилса, қуёш нурида ис-талган ранг ёки биратўла камалакнинг барча ранглирида товланарди. Бошқа бир усул эса толага олмос жилосини берарди. Оддийгина ишлов бернш орқали матони

¹ Боши ўтган сонда. Охири.

600 градусгача чидамли ва барча кимёвий моддаларга нисбатан инерт¹ ҳолига келтириш мумкин эди. Толалардан юпқа мато тўқиш учун уни ўта ингичка ипга ҳам айланттирдилар, бу толаларнинг мустаҳкамлигига ҳеч бир пўлат қотишма тенглашолмасди. Одамзотга маълум бўлган нарсаларнинг ичида кирт ўзининг турли-туман жабҳаларда ва жуда кенг қўлланилиши билан ажралиб турарди. Агар кирт бунчалик бўлмаганида уни беҳисоб техника соҳаларида қўлланилувчи шиша, пластмасса ёки металл ўрнига ишлатиш мумкин эди. У оптик асбобларда ягона ипли хоч сифатида, гиператомли юритгичларда ишлатилувчи гидрохрон қолиплар учун, хуллас, қайси жабҳада темир ҳаддан зиёд мўрт ва оғир деб ҳисобланса, ўша ерда хизмат қиларди.

Лекин кирт оз эди, жуда ҳам оз эди. Кирт хирмонининг асосий қисми Галактикадаги энг антиқа кийимлар тикилувчи матоларга сарф бўларди. Флорина миллионлаб сайёралардаги аслзодаларни кийинтирарди, шунинг учун етиштирилган ҳосил жуда оз-оздан тарқатиларди.

Самиянинг ёши улғайгач, у отасига мурожаат қилди.

– Дада, кирт нима?

– У – нон билан ёғ, Самия.

– Мен учунми?

– Фақат сен учун эмас, Самия. У – бутун Сарк учун нон билан ёғ.

Қиз Галактикадаги ҳар бир сайёра ўз ерида кирт ўстиришга уриниб кўрганини билиб олди. Аввалига, Сарк ким кирт уругини ўғирлаган бўлса, уни ўлим жазосига ҳукм қилиш ҳақида қонун чиқарди. Бироқ, бу контрабандани тўхтатолмади ва Сарк қонунни бекор қилиш лозимлигини англаб етди. Энди, ҳар бир кимса, у қаердан келган бўлмасин, кирт уругини сотиб олиши мумкин эди, лекин кирт матосининг оғирлиги нархида пул тўлаши шарт эди. Чунки, Галактикадаги Флоринадан бошқа сайёрада кирт ўрнига оддийгина оппоқ, жозибасиз, толаси бўш, бефойда пахта ўсиб чиқарди.

Минг хил усул қўллаб кўрилганди. Флорина тупроғидан намуналар олинди. Флорина қуёши нурлари спектр² ини берувчи сунъий ёруғлик манбалари қурилди. Тупроқларга Флорина бактериялари юқтирилди. Кирт эса пинак бузмай оппоқ, жозибасиз, толаси бўш ва бефойда бўлиб ўсиб чиқаверди.

Беш йилдирки, Самия Файф қизи кирт ҳақида, яъни у ўсаётган сайёра, уни ундираётган кишилар тўғрисида китоб битишни орзу қиларди.

Бу орзу атрофдагиларнинг масхараомуз кулгусига сабаб бўлса ҳам, Самия учун эзгу ният эди. У Флоринага учаман деб туриб олди. Флоринада қиз бутун мавсумни далада ўтказиб, сўнгра фабрикадаги ишларни қузатмоқчи эди. У истардики...

Унинг нималарни исташ-истамаслигининг нима фарқи бор? Қизга қайтиш буюрилганди. Ҳозир унинг Саркка учиндан бўлак иложи йўқ. Лекин, – у – Самия Файф қизи, Флоринага албатта қайтади. Балки бир кун, балки икки кун, балки бир ҳафтадан сўнг!

Самия, Флорина то кичкина илғар-илғамас пуфақчадек бўлиб кўрингунча иллюминатордан қараб турди...

* * *

– Хоним, сиз ўз бўлмангизга кирмайсизми?

Қиз капитан Рейстига қаради-да, киноя билан жавоб берди:

– Капитан, яна қандай буйруқлар олдингиз? Мабодо, мен асира эмасманми?

– Йўқ, албатта. Бу фақат эҳтиёткорлик. Учишимиз арафасида фазо бекати негандир бўм-бўш эди. Эҳтимол, анави флориналик яна кимнидир ўлдирган бўлса, фазо бекати бўлинмаси ҳам назоратчиларга қўшилиб жинойтчини қидираётгандир.

¹ Инертлик – кимёвий реакцияга киришмаслик.

² Спектр – ёруғлик нурининг тўлқин узунликларни бўйича бўлиниши.

- Бунга менинг қандай дахлим бор?
- Менимча, кемамизга бегона шахслар кириб олишган.
- Нега?
- Ҳозирча, бу менга номаълум.
- Капитан, сиз буларни тўқиб чиқаряпсиз.
- Унчалик эмас, хоним. Бизнинг қувват ўлчагичларимиз Флорина қуёши буржи, яъни сайёравий масофалар ичида бефойда эди, ҳозир эса аниқ ишляптилар ва, менимча, эҳтиёт қисмлар омборидан ортиқча иссиқлик таралаяпти.
- Жиддий гапиряпсизми?
- Таралаётган қувватнинг катталиги, икки киши вужудидан чиқиши мумкин бўлган иссиқлик миқдорига тенг.
- Бу балки, кимдир ўчиришни унутиб қўйган иситиш қурилмасидир.
- Хоним, бизнинг эҳтиёт қувватларимиз заррача ишлатилмаган. Ҳар ҳолда, биз текширув ўтказишга тайёрмиз, бироқ аввал сиз ўз бўлмангизга киришингиз керак. Қиз индамай бош ирғади-да, ичкарига кириб кетди.

* * *

Назоратчилар кийимидаги Мирлин Теренс кўчада Новвойни, Никни ва Валонани бирга кўриб қолганида тез ва кескин ҳаракат қилиш лозимлигини англади. Унинг бош-қа илжиси йўқ эди: қўлига қуролни олган заҳоти Новвой тил тортмай, даҳшат билан куладди.

Кейин, халойиқ орасида гала-говур кўтарилиб, Рик билан Валона оломон ичида йўқолиб кетдилар. Юқорида эса ҳақиқий назоратчиларнинг учар машиналари калхатдек чарх ура бошлади, у эса нима қилишни билолмай гангиб қолди.

Аввалига у Рик билан Валонага етиб олмоқчи бўлди, бироқ бу режадан тезда воз кечишга тўғри келди. Эсини йўқотган оломон орасидан ўтиб бўлармиди? Бунинг устига хавф катта, уни бирпасда тутиб олардилар! Резидент қарама-қарши томонга – новвойхонага қараб йўл олди.

У эрта тонгда назорат станциясига яқинлашди. Зерикиб ўтирган ёлғизгина навбатчида безътиборлик билан қаҳр-ғазабнинг аралашмасидан иборат кайфият зоҳир эди. Теренсга ўз шахсини ва иш жойини тасдиқлаш буюрилди. Резидент чўнтагидан ҳужжат ўрнига шаҳар атрофидаги қандайдир ярим хароба кулбадан суғуриб олган пластмасса бўлагини чиқарди.

У назоратчининг бошига ана шу бўлак билан туширди ва унинг кийимлари билан қуролини ечиб олди. У, назоратчи ҳушини йўқотдигина эмас, ўлганини ҳам сезиб унча ташвишланмади, чунки шундоқ ҳам жиноятлари кўпайиб қолганди.

У ҳамон озодликда юрар, назорат олий судининг занглаган машинаси уни қидириб бекорга фирчилларди.

Теренс новвойхонага яқинлашди. Новвойнинг остонада турган кекса ёрдамчиси назоратчининг даҳшатли кийимини кўриб, чинқирди-да, ўзини лип этиб дўконга урди. Резидент унга отилиб, ун юқи ёқасидан ушлаб тортди.

– Новвой қани?

Чол лабларини жуфтлади-ю, аммо товуш чиқаролмади.

– Гапир. Икки дақиқа илгари мен одам ўлдирдим. Яна бир кишини гумдон қилиш менга ҳеч гап эмас.

– Шафқат қилинг, жаноб! Мен билмайман.

– Билмасанг, ўласан.

– У менга ҳеч нарса демади. Мен фақат унинг Вотекс ва қандайдир фазовий кема тўғрисида гапирганини эшитиб қолдим.

Теренс уни итариб юборди.

Демак, Новвой уларга патта олиб берган. Кема кутиб туради. Рик билан Валона

ўша ёққа йўл олишган. Бормасликларининг иложи йўқ. Аммо қандай қилиб у – Резидент куппа-кундузи фазо бекатига боради?... Вазият жуда мушкул эди. Агар у Рикдан, яъни Сарк истибдодига қаратилган катта қудратли қуроладан айрилса, унинг ҳаёти саркликлар учун пашша умридек арзимас бўлиб қолади. Шунинг учун ҳозир энг аҳамиятлиси Рик...

Шунинг учун, у назоратчилар ўзлари каби кийинган кимсани қидиришаётган, ҳаво машиналари ҳамон учиб юришган бўлса-да, асло ҳаяжонланмай кўчага чиқди.

Теренсинг манзили маълум эди. Флоринанинг фазо бекатлари орасида фақат биттагинаси оддий саёҳатчиларга, камбағалроқ саркликларга, флориналик хизматчиларга ва Флоринага рухсат олишга муваффақ бўлган ўзга сайёраликларга мўлжалланган.

Бекат дарбозаси ёнида турган текширувчи яқинлашиб келаётган Теренсга қизиқсиниб қараб турарди.

– Салом, жаноб, – деди у. Унинг товушида журъатсизлик оҳанги сезилиб турарди. – Шаҳарда катта ғалаён бўляптими?

Теренс қармоққа илинмади. У шляпасининг қайрилган айвонини пастроққа тушириб, кўйлагининг юқори тугмасини тақиб олди.

– Бу ердан Вотексга йўл олган икки киши – эркак ва аёл ўтмадими? – сўради у дўқ аралаш.

Текширувчи ҳайратга тушди. У бир томоқ қириб олди-да, итоаткорона сўз қотди:

– Ўтди, офицер. Ярим соатча бўлди. Балки ундан камроқдир. – У бирдан қизарди. – Уларнинг анави... ишларга алоқаси йўқми? Офицер, уларнинг паттаси жойида эди. Мен бегоналарни тегишли рухсатномасиз ўтказмайман.

Теренс унга бошқа эътибор қилмади. Тегишли рухсатнома! Новвой уни бир кечада топибди. О, Галактика, ўйлади у, Гранторнинг жосуслари Сарк маъмурияти орасига шунчалик кириб олганми?

– Уларнинг исми қандай экан?

– Харег ва Ханса Барн.

– Кема учиб кетдимми? Тез айт!

– Йўқ, жаноб.

– У қайси майдонда?

– Ўн еттинчида.

Кеманинг асосий эшиги олдида офицер кийимидаги сайёралараро парвоз хизматчиси турарди. Теренс ҳарсиллаб нафас олар экан, хизматчини саволга тутди:

– Кемага Харет ва Ханса Берн чиқишдимми?

– Йўқ, чиқишмади, – деди совуққонлик билан офицер. У сарклик бўлгани учун назоратчи – бор-йўғи махсус кийимли оддий одам эди.

– Наҳотки, чиқишмаган бўлса? – бетоқатлик билан қайта сўради Теренс.

– Айтдим бор гапни. Биз уларни кутмаймиз. Кема жадвал бўйича учади.

Теренс яна текширувчининг ёнига қайтди.

– Улар учиб кетишдимми?

– Учиб кетишди? Ким, ўзи улар, жаноб?

– Барнлар. Вотексдан келганлар. Улар кемага чиқишмабди. Орқага қайтиб кетишмадимми?

– Бу ердан ҳеч ким чиқмади, жаноб!

– Улар ўтиб кетишган пайдан бери бирон-бир кема учмадими?

Текширувчи жадвалга қаради.

– Учди, – деди у. – “Довюрак” кемаси. – Ва тутоқиб турган назоратчининг кайфиятини яхшилаш ниятида қўшимча маълумот берди. – “Довюрак” махсус рейс билан Олийзот Самия Файф қизини Флоринадан Саркка олиб кетяпти.

Теренс шошилмай нари кетди. Умуман иложи йўқ ишларни амалга оширсанг, бошқа ҳар қандай мўъжиза ҳақиқатга айланади. Рик билан Валона фазо бекатига

киришган. Улар қўлга тушишмаган, акс ҳолда буни текширувчи билган бўларди. Улар патталарига ёзилган кемага чиқишмаган. Улар беқатдан ҳам қайтиб ўтишмаган. Ўша дамдан бери учган якка-ю ягона кема – “Довжурак”. Демак, Рик ва Валона ўша кемага чиқиб олишган. Улар ё асирга тушишган, ё беркиниб ётишибди.

Иккала тахминнинг маъноси бир. Агар улар беркинишган бўлишса ҳам, барибир тез орада асирга айланардилар. Замоनावий кемаларга яшириниб олишнинг иложи йўқлигини фақат флориналик деҳқон қиз билан эси оққан кишигина билмайди. Аммо, энг ҳайратланарлиси шуки, улар шунча фазовий кемаларнинг ичидан келиб-келиб Сквайр Файфнинг қизи учаётганини танлашибди!

СКВАЙР

Сквайр Файф Саркнинг энг биринчи кишиси эди, шунинг учун тикка туришни ёқтирмасди. Унинг елкалари кенг, боши, шубҳасиз, катта бўлиб, фақат оёқлари калта эди, оёқлар катта оғирликни кўтариб юрганликлари учун лапангларди.

Худди шунинг учун Буюк Сквайр стол ортида ўтирар, уни бошқа ҳолатда қизи, шахсий хизматкори, то вафотига қадар, хотинидан бўлак ҳеч ким кўрмаган эди.

Сквайр ўзини бошқаларга фақат шу алфозда кўрсатарди. Унинг юзида бирон-бир ифода сезилмас, калта-калта бармоқли катта ва кучли қўллари сирти силлиқ, усти бўм-бўш – на қоғоз, на эшитиш асбоби, на бир безак қўйилган стол қиррасини оҳишта ушлаб турарди.

У ўзининг рангпар, балиқ гўштидек оппоқ юзли котибига фақат механик ёрдамчилар ва флориналик хизматчиларга нисбатан ишлатиладиган махсус, ҳиссиз оҳангда сўз қотди:

– Хўш, таклифларимнинг ҳаммаси қабул қилиндими?

Котиб ҳам худди шундек ҳиссизлик билан жавоб берди:

– Сквайр Борт айтдики, аввалги ишлар юзасидан олган мажбуриятлари уни соат учдан олдинроқ келишга имкон бермас экан.

– Сиз унга қандай жавоб қилдингиз?

– Бу мақсадга асло мувофиқ келмайди, дедим.

– Натижа қандай бўлди?

– У ўз вақтида шу ерда бўлади, жаноб. Бошқалар эса сўзсиз розилик билдиришди.

Файф жилмайди. Буюк Сквайрлар ўз мустақилликларини жуда эъзозлайдилар.

У кута бошлади. Хона катта – жой ҳаммага етарди. Ушоқдеккина радиоактив нурланиш учқунчасига эга бўлган, минг йилдан бери тўхтамаган катта вақт ўлчагич -- хронометр совуққонлик билан аниқ вақтни кўрсатиб турарди.

Минг йил ичида у нималарни кўрмади. У ўзининг биринчи дақиқаларини санаётганда, Сарк – шаҳарлари инсон қўли билан қурилган, эски сайёралар орасида ўзининг шубҳали алоқалари мавжудлиги билан ажралиб турган янги ошнён эди. Вақт ўлчагич ўша пайтларда гиштдан қурилган эски бинонинг деворида осиглиқ турарди, у гиштар аллақачон уваланиб, тупроққа қоришиб кетган. Бу орада Саркнинг аскарлари беш-олтита қўшни сайёраларни босиб олди, бир қанча вақт улар устидан ҳукмронлик қилдилар. Беш юз йил аввал, у тинч даврни ўлчаётган вақтда, Сарк ўзига энг яқин сайёра бўлган Флоринада ҳисобсиз бойлик мавжудлигини кашф қилди. Сўнгра иккита муваффақиятли уруш рўй берди ва тантанали равишда ғалаба сулҳига қўл қўйилди. Сарк ўзининг бошқа мустамлакаларидан воз кечиб, бор чангалини Флоринага ботирди, натижада у шунчалик буюк кучга айландики, ҳатто Трантор ҳам бас келолмай қолди.

Флорина барча давлатларга, шунингдек, Транторга ҳам керак эди. Ўтган бир неча юз йилликлар мобайнида Флорина – койнотдан турли очкўз қўллар интилаётган ёғ-

лиқ ўлжага айланди. Уни биринчи бўлиб Сарк чангаллади. Сарк бу ўлжани қўлдан чиқаришдан кўра, Бутун Галактика Урушини бошлашга тайёр эди.

Трантор буни биларди!

Вақт ўлчагичнинг бир текисдаги унсиз мақоми Сквайрнинг онгида худди шу нақаротни қайтараётгандек эди.

Вақт – 2.23 эди.

***

Бир йилча аввал ҳам бу бошлиқнинг учрашуви бўлиб ўтганди. Ўшанда, Сайёра юзасидаги қитъаларга эгалик қилаётган Сквайрлар ҳозиргидек уч ўлчамли тасвирда учрашгандилар.

Сквайр Руненинг ҳақиқий вужуди ҳозирги пайтда сайёра шари юзасининг қарама-қарши томонидаги тун қаърига чўккан ягона қитъада эди. Файфнинг катта хонасида унинг тасвирини ўраб турган тўғри тўрт бурчак шаклдаги фазо тиббий ёруғликка нисбатан совуқроқ нур билан ёритилганди.

Бу катта хонада ҳақиқий вужуди ёки тасвири билан Саркнинг барча эгалари йиғилганди. Руне – хўппа семиз, қип-қизил, устига-устак, кал эди. Балле эса сочлари оқ, юзларини ажин босган, қоқсуяк одам эди. Стиннинг упа-элик суртилган, бир оз қизартирилган юзларида кучдан қолган, бироқ ўзини бардам кўрсатишга уринаётган одамнинг жонсиз табассуми мунгайиб турар, Борт бўлса ўзининг икки кундан бери олинмаган соқоли ва ифлос тирноқлари билан саришталикка ёқимсиз даражадаги бефарқлик билан қарайдиган кимса тасаввурини берарди.

Бешовлон Буюк Сквайр эди.

Улар Саркдаги уч погонали бошқарув кучларининг энг юқориси ҳисобланардилар. Пасткиси – Флоринанинг Фуқаролик Хизмати – энг мустаҳкам ҳисобланиб, Саркдаги айрим олиёт хонадонларнинг муваффақиятлари ёки инқирозлари унга таъсир ўтказмас эди. Аслини олганда айни шу Хизмат бошқарув ўқини мойлаб, филдирагини айлантларди. Ундан юқорида, отамерос қолувчи Давлат Бошлиғи (ғоят беэён кимса) томонидан тайинланувчи Вазирлар ва департамент бошлиқлари турардилар. Уларнинг, шу хусусда Бошлиқнинг ҳам бор-йўқ хизмати фақат расмий қоғозларга ўз исм-шарифларини чекишдан иборат эди. Ва ниҳоят, мана булар – бешта қитъани ўзаро бўлишиб олган кишилар – сўнгги поғона эдилар. Улар кирт савдоси билан шуғулланувчи хонадонлар бошлиғи эдилар. Саркда амалга ўтириш ҳам, сиёсатни қандай юритиш ҳам фақат пулга боғлиқ эди. Улар пулдор одамлар эдилар. Беш кишининг ичида энг бадавлати Файф ҳисобланарди...

Ўтган галдаги учрашувда Сквайр Файф Галактикада бадавлатлик бўйича иккинчи ўринда турувчи сайёранинг (биринчиликни, ярим миллион оламлардан бож-хирож олиб турувчи Трантор эгалларди) ўзидан бошқа хўжайинларига шундай деганди:

– Мен жуда ғалати хабар олдим. Қарши бўлмасангиз, уни ўқиб бераман. – У ҳаяжонланиб, ўзининг майин овози билан ўқий бошлади: “Сиз – Саркнинг Буюк Сквайрисиз. Бойлигингиз ва амалингиз барчаникидан аъло. Бироқ бу амал ва бойликнинг таги омонат. Сиз, балки, бутун умр дунёдаги кирт етиштиришнинг ягона хўжайини бўлиб қоламан деб ўйлаётгандирсиз. Бироқ ўзингиздан сўраб кўринг: Флорина яна қанча яшайди? Эҳ! Чексизми? – Йўқ! Флорина эртагаёқ ҳалок бўлиши мумкин. Бунга менинг дахлим йўқ, лекин у шундай рўй берадики, сиз бунинг на олдини ололасиз, на бирор чора топасиз. Флорина ҳалокати тўғрисида ўйлаб кўринг. Шунингдек, ўз бойлигингиз ва таъсирингизнинг йўқолиб бўлгани ҳақида ҳам фикр юритинг. Ҳали ўйлашга вақт бор, лекин кўп эмас.

Агар пайсалсангиз, мен бутун Галактикага бу ҳақда хабар қиламан, ва айниқса, бутун Флоринага унинг ҳалокати яқинлиги тўғрисидаги ҳақиқатни етказаман. Шундан сўнг сизда на кирт, на амал, на бойлик қолади. Бу нарсалар менда ҳам бўлмайди, лекин мен азоб чекмайман, чунки уларга ўрганмаганман.

Талабим шу: мулкингизнинг қатта қисмини менга берасиз. Шундан сўнг, ўзингизда қолган мулкка бежавотир эгаллик қилишингиз мумкин. Бу, ҳар ҳолда, ҳечдан кўра яхшироқ. Шундай қилсангиз, Флорина мангу яшайди, сиз эса жуда дабдабали бўлмаса ҳам, анча яхши ҳаёт кечирасиз”.

– Аломат хат, – тугатди Сквайр Файф. – Имзо йўқ, оҳанги эса, эшитганингиздек, такаббуруна ҳамда жуда ғайритабиий. Хўш, Сквайрлар, сиз бу хат тўғрисида нима дейсиз?

– Шуниси аниқки, бу хатни телбанамо одам ёзган. – Руненинг қип-қизил юзида норозилик ифодаланди. – У худди тарихий роман битишга ўрганаётган кишига ўхшайди. Тўғриси айтсам, Файф, қитъалар мухториятини бузиб, шундай бўлмагур нарса туфайли нега бизни безовта қилганингизни асло тушуна олмадим.

Файф калта бармоқларини мушт қилиб тугди.

– Мен сизларни бир телбанинг хатини ўқиб бериш учун йиғганим йўқ. Буни яхши янглаётган бўлсангиз керак. Олдимизда жиддий муаммо туғилганга ўхшайди. Нега энди бу иш фақат менга тегишли бўлиши керак? Албатта, мен Сквайрларнинг энг бадавлатиман, бироқ мен кирт савдосининг фақат учдан бир қисмини бошқараман. Қолган қисми эса сизларники. Ушбу хабар битилган номани бир нусха ёзиш нима-ю, беш нусха тайёрлаш нима?!

– Кўп гап – эшакка юк, – гўлдиради Борт. – Мен ҳам бу хатнинг бир нусхасини олдим ва ишончим комил, қолганларда ҳам бу мактуб мавжуд. Биласизми, мен ўзимдаги нусхани нима қилдим? Ташлаб юбордим. Қаерга? Ахлатга! Сизга ҳам шуни маслаҳат бераман. Бўпти. Тугата қолайлик. Мен чарчадим.

Унинг қўли алоқани узиш ва Файфнинг хонасидаги тасвирни ўчириш тугмасига чўзилди.

– Шошманг, Борт! – Файфнинг кескин товуши янгради. – Ўчирмай туринг. Гапим ҳали тугамади. Кўриладиган чора-тадбир ва чиқариладиган қарорлар маслаҳатида иштирок этмасликни истамасангиз керак. Ишончим комил, истамайсиз.

– Сквайр Борт, сабр қилиб турайлик-чи, – маслаҳатомуз, юмшоққина сўз қотди Руне, лекин унинг кичик, ёғ босган кўзлари асло мулоғим эмасди. – Сквайр Файф арзимас нарсага бунчалар қаттиқ безовталанаётганига гоят таажжубдаман.

– Хўш, – деди Балле қуруққина қилиб, – балки, Файф бизга нома битган дўстимизда Транторнинг Флоринага уюштиражак ҳужуми ҳақида маълумот бер, деб ўйлаётгандир.

– Фу, – жаҳл билан сўз қотди Файф. – У кимки, бу нарсадан хабардор бўлсин? Бизнинг хуфияларимиз ўз ишига пишиқ, ишонаверинг. У биздан уруш талаб қилар экан, ҳужумни қандай қилиб тўхтатади? Йўқ. У Флоринанинг ҳалокати ҳақида сўз юритар экан, сиёсий инқироз эмас, табиий фалокат тўғрисида гапирётганга ўхшайди.

– Бу ғирт телбалик, – деди Стин.

– Ростданми? – эътироз билдирди Файф. – Демак, сиз охириги икки ҳафта мобайнидаги воқеалар мағзини чақолмабсиз!

– Қандай воқеалар? – сўради Борт.

– Бир коинот тадқиқотчиси йўқолган. Бундан ҳамманинг хабари бор. Сиз, унинг йўқолиб қолиши олдидан Сарқдаги базага юборган хабарини ўқидингизми?

– Менга кўрсатишганди. Аҳамият бермадим.

– Бошқалар-чи? – Файф навбатма-навбат ўтирганларга нигоҳ ташлади: – Бир ҳафта илгариги хат-хабарларни эслай оласизми?

– Мен ўқидим, – деди Руне. – Менинг эсимда. Ҳақиқатан ҳам, хабарда ҳалокат ҳақида сўз юритилганди. Сиз шуни кўзда тутаяпсизми?

– Менга қаранг, – чинқираёзди Стин, – у ерда турли нохуш шамалар кўп, маъно эса умуман йўқ. Бу ҳақда гаплашиш асло шарт эмас.

– Иложимиз йўқ, Стин, – деди Файф. – Биз бу ҳақда яна гаплашишимиз лозим. Коинот тадқиқотчиси Флоринанинг ҳалокати тўғрисида хабар қилган. У йўқолган

заҳотнёқ, биз яна Флоринага хавф солинаётганлиги ҳақидаги мактубни олдик. Наҳотки, бу тасодиф бўлса?

– Сиз, коинот тадқиқотчиси дўқ-пўписали хатлар юборган демоқчимсиз? – шивирлади қария Балле.

– Эҳтимоли кам. Нега энди у аввалига ўз номини очиқ кўрсатди-ю, кейин яширди?

– Аввалига, – жавоб берди Балле, – у бизлар билан эмас, маҳаллий бошлиқлар билан мулоқотда бўлган.

– Шундай ҳам бўлсин. Бироқ, товламачи фақат ўз қурбони билангина музокарага киришади.

– Хўш, у ҳолда нима?

– У йўқолди. Коинот тадқиқотчисини софдил деб ҳисоблайлик. У юборган хавфли маълумотлар ярамас кимсаларнинг қўлига тушиб қолган, ана ўшалар бизга дўқ-пўписа қилиб, қўрқитмоқчи бўлишди.

– Хўш, улар ким?

Файф оромкурсига суяниб маъюслашди-да, сезилар-сезилмас сўз қотди.

– Сиз жиддий савол берайспизми? Бу ахир кундай равшан-ку. У – Грантор!

– Грантор!

– Нега ажабланасиз? Флоринага эга чиқишга бундан яхшироқ усул борми? Грантор ташқи сиёсатининг асосий мақсадларидан бири шу-ку. Бирон уруш-пурушсиз ниётга етиш, айни муддао эмасми? Агар биз ушбу пўписа таъсирига тушсак, Флоринадан ажраламиз. Улар бизга бирон нарса қолдиришга ваъда беришмоқда, бироқ уни қанча вақт асрашга қурбимиз етаркин? Бошқа томондан, хатга эътибор қилмадик дейлик – айни пайтда бундан бошқа иложимиз йўқ. У ҳолда, Грантор флориналиклар орасида қиёмат қойим яқинлиги тўғрисида миш-миш тарқатади. Натижа маълум – одамлар ваҳимага тушишади, бунинг орқасидан эса ҳалокат югуриб келади! Эртага қиёмат қойим бўлади, деб ишонган кимсани қайси куч ишлашга мажбур эта олади? Кирт терилмайди. Хирмонлар бўшайди. Грантор эса кун-уззукун Флоринада тўполон чиқишини пойлапти. Агар Сарк кирт етказиб туришни эпполмас экан, улар ўзларича тартиб деб атайдиган ҳолатни сақлаш учун бор кучларини ташлайдилар. Галактиканинг бошқа озод дунёлари эса кирт туфайли тил тишлаб тураберадилар. Айниқса, Грантор киртга бўлган яккахокимликни тугатишга, баҳони пасайтиришга қарор қилса, лом-мим демайдилар. Кейинчалик, албатта ваъдалар унутилади, бироқ бу пайтда кеч бўлади.

Ягона мантиқий хулоса шу: Грантор Флоринани эгаллаб олиши мумкин. Агар, улар бошқа йўлдан борсалар, яъни тўғридан-тўғри ҳужум уюштирсалар, Грантор тасарруфига ўтмаган бутун озод Галактика ўзларини келгусида сақлаш учун ҳам биз томонга ўтадилар.

– Бу нарсаларга коинот тадқиқотчисининг қандай алоқаси бор? – сўради Руне. – Агар тахминингиз тўғри бўлса, сиз буни очиқроқ тушунтиришингиз лозим.

– Тахминим тўғри. Коинот тадқиқотчилари одатда бетайин бўладилар, бу тадқиқотчи эса аҳмоқона хомхаёлини ўртага ташляпти. Грантор буни эълон қилолмайди, акс ҳолда Коинот Тадқиқоти Бюроси унинг дабдаласини чиқариши турган гап. Бироқ, агар улар тадқиқотчини ушлаб олиб, қандайдир тафсилотларни билиб олишсадек туюлган тахминни аниқлаш имконини беради. Улар ана шу уйдирмага ҳақиқат тўнини кийдириб, ундан фойдаланишади. Илмийнамо миш-мишлар тарқалгач, Бюронинг рад жавоблари бу ёлгонга қарши курашда етарли кучга эга бўлмай қолди. Лекин биз хавфдан ўз вақтида хабар топдик. Эпполсак, коинот тадқиқотчисини топамиз. Биз, барча ўзимиз билган Грантор жосусларини ўзларига сездирмай синчиклаб кузатиб боришимиз зарур. Шу йўл билан уларнинг мақсадларини аниқлаш мумкин. Флоринадаги сайёра ҳалокати тўғрисида пайдо бўлган ҳар қандай миш-мишни

таг-туғи билан қуритиш лозим. Биринчи шивир-шивирдаёқ биз кескин ҳаракат қилмоғимиз даркор. Ҳозирча, аनावиларнинг кейинги юришини кузатамиз...

* * *

Бу суҳбат бир йил аввал бўлиб ўтганди. Улар тарқалишди, шундан сўнг Сквайр Файф ҳаётида ҳеч вақт дуч келмаган сирли, кутилмаган муваффақиятсизлик рўй берди.

Иккинчи юриш қилишмади. Ҳеч ким бошқа ҳеч қандай хат-хабар олмади. Кониот тадқиқотчиси топилмади, Грантор эса сохта қидиришларини давом эттира берарди. Флоринада қиёмат-қойим яқинлиги тўғрисидаги миш-мишлардан асар ҳам йўқ эди. Кирт терими ва қайта ишланиши ҳар доимдагидек бекаму-кўст борарди.

Файф яна мажлис чақирди. Сквайрлар ўз вақтида пайдо бўлдилар. Биринчи навбатда лаблари қимтилган, икки-уч кундан бери олинмаган соқолини бир чеккаси синган қалин тирноғи билан қашлаётган Борт етиб келди. Кейин, юзидаги упа-элакни ҳозиргина ювиб ташлаган, рангпар, касалвон Стин ўз ўрнини эгаллади. Сўнгра, вужудини чарчоқ ҳамда лоқайдлик қамраб, няклари ичига ботган, ёстиққа суянган Балле косадаги сути билан бирга пайдо бўлди. Охирги навбатда, икки дақиқага кечикиб, нимадандир норози қиёфада лаблари нам Руне етиб келди. Файф сўз бошлади:

– Сквайрлар! Ўтган гал мен сирли ва узоқ келажакда рўй бериши мумкин бўлган хавф тўғрисида гапиргандим. Мен янглишган эканман. Хавф мавжуд, лекин у биздан узоқ эмас экан. У жуда, жуда ҳам яқин. Мен нима ҳақда сўзлаётганимдан ҳар бирингиз хабардорсиз. Қолганлар ҳам тез орада буни биладилар.

– Сиз нима тўғрисида гапиряпсиз ўзи? – кескин сўради Борт.

– Давлат миқёсидаги хиёнат ҳақида!

Қ О Ч О Қ

Мирли Теренс фазо бекатини тарк этгач, ниҳоят Пастки Шаҳар қаърига кириб олди. У нейротаёқни маҳкам ушлаб, назоратчиларга хос такаббурлик ва ўзига ишонч билан қадам ташларди. Кўчалар бўм-бўш. Маҳаллий халқ кулбаларга яшириниб олган. Бу қайтага яхши. Уни ҳеч ким безовта қилаётгани йўқ. Ҳеч ким уни флориналикларга хос оқ юзига тузукроқ назар ташлаш учун тўхтатмаяпти. Қоп-қора, кумуш тугмалли хос кийимнинг ўзи етарли.

Бироқ энди назоратчилик қиёфасидан чиқиш зарур.

Шу дамдан бошлаб, у Флоринанинг ҳеч бир ерида беҳавотир юра олмайди. Назоратчининг жонига қасд қилиш – буюк жиноят, ҳатто эллик йилдан кейин ҳам, агар шунча вақт омон-эсон қолса, қидирув ишлари кенг кўламда давом этаберади. Демак, Флоринани тарк этиши керак.

Қандай қилиб?

У шундай таваккал қилиши керакки, ақли-ҳуши жойида одам бундай қила олмасин...

Резидент чиққан лифтнинг эшиклари ёпилар экан, у назоратчилар бўлинимаси айни шу кўчага қараб келаётганини кўриб қолди. Демак, мунтазам қидирув бошланибди.

У Юқори Шаҳарнинг ташқари кўчасига чиқди. Бу ерда уни – Мирлин Теренсни беркитиб туриши мумкин бўлган устунлар, темирқотишма йўқ эди.

Бирон-бир назоратчи кўринмас, ёнидан ўтаётган Сквайрлар унга парво қилишмасди. У Юқори Шаҳар бино, кўчаларининг жойлашиши тўғрисида мавҳум тасаввурга эга эди. Шу атрофда истироҳат боғи бўлиши керак. Энг оддийси – дуч келган кимсадан йўлни сўраш, кейингиси баландроқ бинога кўтарилиб пастга қараб кўриш эди. Биринчиси асло мумкин эмас. Назоратчига кўрсатмаларнинг зарурияти йўқ. Иккинчиси ҳаддан ташқари хавфли. Бино ичида назоратчи, тез кўзга ташланади.

Қачонлардир унинг кўзи Юқори Шаҳар харитасига тушиб қолганди. У ўша билими бўйича тахминан йўл танлади. Бу тўғри бўлиб чиқди. Теренс тез орада истироҳат боғига етди.

Флорина иқлимнинг мўътадиллиги туфайли истироҳат боғи доимо яшил либосда эди. У ерда ўтлоқлар, дарахтзорлар, қоятошлар ичига кириб кетган горлар ҳамда тилла балиқлар сузиб юрадиган кичкина ҳовузча билан болалар чўмиладиган каттароқ ҳовуз мавжуд эди. Кечалари, то ёмғир ёғгунга қадар ранг-баранг нурлар жилва сочиб ўйнар, одамлар рақсга тушишар, уч ўлчамли кино томоша қилишар, дарахтзор ичидаги сўқмоқларда эса ёшлар жуфт-жуфт бўлиб сайр этишарди.

Теренс ярим соатча сандирақлаб юрди. Унга ҳеч ким эътибор қилмас, бирор киши назар ташламасди. Агар эртага манави ёнидан ўтаётган Сквайрлардан “Сиз кеча истироҳат боғида назоратчини кўрдингизми?” деб сўрашса, уларнинг кўзлари ҳайратдан чақчайди. Бу савол, улардан сўқмоқдан сакраб ўтган чигирткани пайқадингизми деб сўраш билан баробар.

Шу пайт унинг назари ўзи излаётган кимсага тушди.

Сквайр! У бир чеккада у ёқ-бу ёққа юрар, оғзидаги сигара тутунини тез-тез ичига тортарди. Сквайр чекиб бўлиб, сигара қолдигини қоя ёриғига тиқди, қолдиқ бир нафасдан кейин лов этиб ёнди-ю, кулга айланди. У соатига қаради. Теренс ундан кўзини узиб атрофни кузатди. Ҳеч ким йўқ. Айни муддао!

У Сквайрга тез яқинлашар экан, нейтротаёқни чиқарди. Сквайр бунни кўришга ҳам улгурмади. Таёқ оҳиста визиллади – Сквайр шу ондаёқ қотиб қолди-да, ерга қулади.

Атрофда ҳеч ким пайдо бўлмади. Теренс кўзлари чақчайиб, қотиб қолган жасадни яқин орадаги горнинг ичига олиб кирди-да, бир амаллаб ечинтирди. У ўзининг тершимган, чанг юққан кийимини ечиб ташлади ва Сквайрнинг уст-бошини кийиб олди. Унинг танаси умрида биринчи марта кирт матосини ҳис қилди.

Теренс уст-бошдан ташқари қалпоқчани ҳам кийди. Бу нарса ҳозирги вақтда ёшлар ичида расмдан чиқиб қолаётгани, лекин баъзи бирлар, бахтига манави Сквайр ҳам, ҳамон бош яланг юришга ўрганишмаганди. Теренснинг сочлари оқ бўлгани учун қалпоқча билан уларни беркитиш шарт эди. Акс ҳолда флориналик эканлиги сезилиб қоларди.

Кейин у тўппонча қувватини энг юқори қийматга тўғрилади-да, учини Сквайрга йўналтирди. Бир оздан сўнг жасаддан фақат бир ҳовуч кул қолди – бу нарса қидирувни мушкуллаштиради.

У назоратчи кийимини ҳам ёқди, кул ичидан қорайиб қолган кумуш ҳалқалар ва тугмаларни териб олди. Бу ҳам қидирувни мушкуллаштиради.

У истироҳот боғидан чиқди-да, яна ярим соатча сандирақлаб юрди.

Ҳўш, энди нима қилиш керак?

У ўртасида кичкинагина фаввора отилиб турган ҳовуз олдида тўхтади. Майда зарраларга бўлиниб тушаётган сувда камалак жилоланарди. У ботаётган қуёшга орқасини ўтирганча панжарага суяниб турар экан, қорайиб кетган кумуш тугмаларни оҳиста, битталаб ҳовузга ташлади. Кейин Пастки Шаҳар ҳақида ўй сура бошлади ва вужудига эндигина қадам қўяётган афсус-надомат ортга чекинди.

Теренс ўз ҳаракатларининг табиийроқ чиқишига интилар экан, эгнидаги кийим чўнтаklarини титкилаб чиқди. Ясси калитлар шодаси, майда пуллар ва шахсий гувоҳнома чиқди. (Ё Сарк, бу нарса ҳатто Сквайрларда ҳам бор экан! Бироқ, улар уни дуч келган назоратчига кўрсатишлари шарт эмас.)

Теренснинг янги номи Алстэр Димон экан. Балки бу ном керак бўлмас. Димонни шахсан танувчи кимсани учратиш қолиш эҳтимоли жуда кам, лекин бу нарсани эътибордан четда қолдириш мумкин эмас.

Ёши 29 да экан. Гордаги қилган ишидан Теренснинг қалби ғашланди, бироқ бу узоққа чўзилмади. Сквайр – бу Сквайр. Уларнинг буйруғи билан қанчадан-қанча 29 ёшли флориналиклар ҳалок бўлмаган дейсиз?! Ким бунинг ҳисобини билади?!

У чўнтак титкилашда давом этди. Бу гал яхта-кема ҳайдовчиси гувоҳномаси топилди. Ҳамма бадавлат саркликларнинг яхталари бор, барчалари уни бошқаришни биладилар. Бу ҳозир расм бўлган... Кейин бир нечта сарк қоғоз пули чиқди. Керак бўлиб қолиши мумкин.

У новвойхонада овқатлангандан бери туз тотмаганини эслади. Шу заҳотиёқ унда ажойиб фикр уйғонди: яхта-кема жойида турибди, эгаси эса асфаласофилинга кетган. Демак, яхта ўзиники! 29-ангар, 9-бекатда турар экан. Жуда соз...

Айтгандай, 9-бекат қаерда экан? Теренс бу ҳақда умуман ҳеч нарса билмасди.

У ҳовуз атрофидаги панжарага бошини қўйди. Нима қилсин? Нима қилиш керак?

Тепасида жаранлаган товуш уни сескантириб юборди.

– Кечирасиз, – деди кимдир, – мазангиз қочдимми?

Теренс бошини кўтарди. Гапираётган қари Сквайр экан. У ичига хушбўй баргллар ўралган узун папирос чекар, қўлидаги тилла билагузугидан эса ярқ этиб чақнаётган қандайдир катта яшил тош осилиб турарди.

– Мен дам оляпман, – деди Резидент. – Айланиб юриб, вақт ўтганини ҳам сезмай қолибман. Мажлисга кечикмасам бўлди ҳали.

У қўполроқ қилиб қўл силкиди. Теренс саркча талаффузда сўзлашишни ўрнига қўярди – ҳар ҳолда улар билан жуда кўп мулоқотда бўлган, бироқ буни бўрттирмасликка интиларди. Етишмовчиликдан кўра бўрттириш кўзга яққолроқ ташланади.

У Теренсга ғалатиروқ қарамайтими? Балки кийимни ёпишиб турмаётгидими? Резидент тезликда гап очди:

– Тўхтаг! Назаримда адашиб қолгандекман. Ёрдам беролмайсизми? Менга 9-бекат керак эди. Қарайлик-чи... У атрофга аланглади.

– Қаранг. Бу Реккет кўчаси. Сиз тўғри Триффис кўчасига тушиб, чапга қайилсангиз, бекатгача юриб боришингиз мумкин, – у беихтиёр қўли билан йўналишни кўрсатди.

Теренс жилмайди.

– Жуда тўғри. Мен хаёлпарастликни йиғиштириб, ўй-фикрларимни жамлаб олишим лозим. Раҳмат, жаноб.

– Сиз менинг харитамни олишингиз мумкин.

– Катта раҳмат, керак эмас, – деди Теренс қўл силкиб ундан узоқлашар экан.

Сквайр унинг ортидан қараб қолди.

Балки, эртага, фордаги куйдирилган жасад қолдиқлари топилиб, қидирув бошланганда, Сквайр ҳозирги учрашувни албатта эслайди. У мана бундай дейиши мумкин: “У қандайдир ғалатируқ эди. Гаплари пойинтор-сойинтор, қаерда юрганини ўзи билмасди. Унинг Триффис кўчаси қаердалигини билмаслигига ҳам кафил бўла оламан”.

Бу эртага бўладиган гап.

У Сквайр кўрсатган тарафга шахдам қадамлар билан юриб кетди. “Триффис кўчаси” деб ёзилган ялтироқ, зарғалдоқ рангда жилоланаётган бинога ёпиштирилган белгига етгач, чапга қайрилди.

9-бекат спорт кийимидаги, учли қалпоқча ва юқориси шишиб турадиган иштон кийган ёш-ялангга тўлган эди. Теренсга ҳамма унга тикилиб қараётгандек туюлар, бироқ аслида ҳеч кимнинг у билан иши йўқ эди. Атрофда эса унга номаълум турли атамаларга тўла гангур-гунгур суҳбатлар ҳукмрон эди.

– У 26-ангарни топиб, унга яқинлашишидан олдин бир қанча дақиқа кутиб турди. Унинг учун, ангар ичига кирганда, қўшни ангарда Алстэр Димонни танийдиган бирор кимса бўлиши ва унинг Димон яхтасига чиқиб олган Теренсни кўриб қолиб, ҳайратга тушиши асло керак эмас эди.

Ниҳоят, у узун-узун яхталар чўзилиб турган ангарга кирди.

Хўш, энди нима қилсин?

Охирги 12 соат ичида у уч кишини ўлдирди. У аввалига Флорина резидентлигидан назоратчиликка, сўнгра Сквайрликка кўтарилди. Пастки Шаҳардан Юқорига, Юқоридан эса Фазо бекатига борди. Барча белгиларга қараганда, унинг яхтаси, Га-

лактиканинг мана шу қисмидаги ҳар қандай сайёрага бежавотир элтувчи, ишончли кемаси бор.

Бироқ, бошқа муаммо ҳам бор.

У яхта бошқаришни билмайди.

У жуда чарчаган ва ўлгудай оч эди. Бу ерга келишга келди, лекин энди нима қилсин? У фазо чегарасида турибди, бироқ у ёғига қандай ўтсин?

Ҳозирги дамда назоратчилар Пастки Шаҳарни тити-пити қилиб, Теренсинг у ерда йўқ эканлигига ишонч ҳосил қилишгандир. Флориналик ҳам журъат этиши мумкин экан, деган фикр уларнинг қовоқ каллаларига келгач, Юқорини қидиришга тушишади. Куйдирилган жасадни топишгач эса, қидирув янги йўналишга ўтади – назоратчилар сохта Сквайрни излашни бошлашади. Ва уни топадилар. У боши берк кўчанинг энг охирига бориб, деворга орқаси билан суяниб олади-да, кута бошлайди. Унинг қўлидан фақат шу келади: кутиш, кутиш... то қуваётганларнинг товушлари баландроқ, яна баландроқ чиққунча ва исковичлар охир-оқибатда унга ташлангунларига қадар кутиш.

36 соат илгари ихтиёрида унинг бутун ҳаётидаги энг буюк имконият мавжуд эди. Энди бу имконият йўқ. Тез орада эса ҳаёти ҳам йўқлик гирдобига чўқади.

КАПИТАН

– Хоним, сизнинг улар билан ёлғиз қолишингиз, менимча ножоиз.

– Уларда қурол борми, капитан?

– Йўқ, албатта. Бироқ, улар ўзларини яхши тутадилар деб ўйлаш ҳам тўғри эмас.

– Йўқса нега уларни қўрқитяпсиз? Сиз у бечораларни тўппонча таққан давангир фазогирлар орасига тикиб қўйганингизни мен асло унутмайман.

– Агар отангиз, мен сизни икки ашаддий жиноятчи олдида қўриқчиларсиз қўйиб қўйганимни билиб қолсалар, мен нима деган одам бўламан, хоним?

– Ашаддий жиноятчи! Ё Буюк Коинот!

Ўз сайёрасидан қочмоқчи бўлган ва келиб-келиб Саркка учаётган кемага беркиниб олган икки бечора дарвиш ашаддий жиноятчи бўлдимиз?!

Капитан бўшаши.

– Майли, хоним. Лекин бу суҳбатда ҳеч бўлмаганда мен ўзим қатнашимиз зарур. Мен – тўппонча таққан уч давангир йигит эмасман. Акс ҳолда... – У ўз товушига қатъийлик оҳанглариини кўшди. – Акс ҳолда, мен илтимосингизни қондира олмайман.

– Жуда соз. Лекин, билиб қўйинг, улар сизни деб очиқ-ёриқ гапириша олишмаса, яна бирон-бир кемада капитанлик қиламан деб умид қилманг. Мен бунинг олдини олиб қўяман.

***

Самия бўлмага кириши билан, Валона тезда Рикнинг кўзларини беркитди.

– Унинг эси паст, хоним. У сизнинг Олийзот Хоним эканлигингизни билмайди. У сизга тик қараши мумкин.

– Сиз флориналикмисиз, яхши қиз? – сўради Самия.

Валона бош чайқади.

– Биз Вотексданмиз.

– Сиз чўчиманг. Флориналик бўлсангиз ҳам ҳеч ким сизни хафа қилмайди.

– Биз вотексликмиз.

– У ҳолда нега йигитнинг кўзларини беркитдингиз?

– Олийзот Хонимга тик қараш мумкин эмас.

– Вотекслик бўлса ҳамми?

Валона индамади.

– Фақат флориналикларга Олийзот Хонимга тик қараш мумкин эмас. Демак, сиз флориналик эканлигингизни тан олдингиз.

Валона жонҳолатда сўз қотди:

– У флориналик эмас!

– Сиз-чи?

– Мен флориналикман. У – йўқ. Унга ҳеч нарса қилманг! У чиндан ҳам бизнинг сайёралик эмас. Уни кунлардан бир кун Флоринадан топиб олишган. Мен унинг қаерлик эканини билмайман, лекин у флориналик эмас.

Самия ҳайрат билан боқди.

– Яхши, мен у билан сўзлашиб кўраман. Яхши йигит, исмингиз нима?

– Рик. Менимча, Рик.

– Сиз флориналикмисиз?

– Йўқ. Мен кемада эдим. Мен бу ерларга бошқа жойлардан келганман. – Рик нигоҳини Самиядан узолмас, бироқ қиз билан бирга кичкинагина шинам кемани кўраётгандек эди. – Мен Флоринага кемада келганман, авваллари эса ўзга сайёрада яшаганман.

– Қайси сайёрада?

Эсдаликлар жуда тор хаёл томирлари бўйлаб оғриниб келардилар. Ниҳоят, Рик қичқириб юборди, бу қичқирикдан ўзи ҳам қувнаб кетди.

– Ер! Мен Ердан келганман!

Рик Валонага қайрилиб, унинг тирсақларидан ушлаб олди.

– Лона, уларга айт, мен Ердан келганман! Ҳа, ҳа! Ердан келганман.

Хавотирга тушган Валонанинг кўзлари катталашди.

– Хоним, биз уни топиб олганимизда умуман эси йўқ эди. У юришни ҳам, гапиришни ҳам, кийинишни ҳам билмасди. Ҳеч нима қилолмасди. Ўша пайтдан бери аста-секин эслаб, ёдига тушириб келяпти. – Қиз чўчинқираб капитанга қараб қўйди.

– Унинг Ердан келганлиги ҳақиқатмикан?

– Бу жуда ғаройиб ҳодиса, – деди Самия аёлларга хос романтик руҳга берилар экан. – Ишончим комил... Яхши қиз, нега у топилганда бунчалик ожиз бўлган? У ярадормиди?

– Ҳақимнинг айтишича, Рик руҳият зонди таъсирига учратилган.

– Руҳият зонди! – Самия енгил жирканиш ҳисларини туйди. – Демак, у жинни бўлганми? – У ўрнидан туриб, ишончсизлик билан Рикка қаради.

Рик сапчиб ўрнидан туриб кетди.

– Тўхтаг.

– Хоним, илтимос. Ҳамма нарса аниқланди, – деди капитан, эшикни очар экан. – Йигитларим уларни тинчлантиришади.

– Хоним! Хоним! – қичқирди Рик. – Мен буни исботлашим мумкин! Мен Ерликман!

Самия иккиланиб тўхтади.

– Эшитайлик-чи, у нима деркин.

Рик қизариб кетган, қаттиқ ҳаяжонда эди. У эслашга тиришаётганидан лаблари жилмаяётгандек ҳолда қотиб қолганди.

– Ер менинг ёдимда. У радиоактив эди. Таъқиқ Ноҳиялари ва тунлари уфқда жилланувчи зангори ёғдулар ҳам эсимда. Тупроқ нурланган, ҳеч нарса ўсмасди. Одамлар яшаши учун жуда кам жой қолганди. Худди мана шунинг учун мен коинок тадқиқотчиси бўлгандим. Мана шунинг учун доимо фазо қаърида эдим. Чунки сайёра жонсиз эди.

– Кетдик, капитан. У алдаяпти, – деди Самия.

Бироқ, капитан Рейсти оғзини очганча, қотиб қолганди.

– Радиоактив сайёра? – гўлдиради у, – у бу нарсаларни қаердан билганин?

– Сайёра қандай қилиб радиоактив ва кимсасиз бўлиб қолиши мумкин? – ҳайрон бўлди Самия.

- Худди шундай сайёра мавжуд. У – Ер.
- У – Ер! – деди Рик ҳам ишонч ва гурур билан. – Галактикадаги энг қадимий макон. Инсоният мана шу сайёрада вужудга келган.
- Худди шундай! – шивирлади капитан. У тўсатдан Рикка яқинлашди.
- Яна нималар ёдингда бор?
- Асосан – кема, – деди Рик, – ва коинот тадқиқи.
- Демак, бу гаплар ростми? – деди ҳамон ҳайрати тарқалмаган Самия, – у ҳолда, нега унга руҳият зонди билан таъсир кўрсатишган?
- Хўш, ўзга сайёраликмисан ёки бошқамисан, менга айт-чи! – деди капитан Рейсти. – Сени нега руҳият зонди таъсирига дучор қилишган?
- Рик хижолат тортгандек ерга боқди.
- Ҳаммангиз шу гапни айтаяпсиз. Ҳаттоки Лона ҳам. Мен бу ифода қандай маъно англатишини ҳам билмайман... Мен кемада эдим... Катта хавф мавжудлигини аниқладим. Ишончим комил. Бу хавф Флоринага йўналган эди, бошқа нарсалар эсимда йўқ.
- Сайёрага йўналган хавф? – Самия нигоҳини капитанга қаратди.
- Ҳа. Оқимларда хавф бор эди.
- Қандай оқимларда? – сўради капитан.
- Коинот оқимларида.
- Капитан икки қўлини кенг ёйди-да, пастга туширди.
- Бу ғирт ақлсизлик!
- Йўқ, йўқ! Майли, давом этсин! – Самиянинг кўзлари чақнар, оғзи хиёл очилиб қолганди. – Коинот оқимлари нима дегани?
- Турли элементлар, – мавҳум жавоб берди Рик. У яқинда бу нарсани Валонага тушунтирганди. Яна қайтаргиси келмади. У келаётган фикрларни тез-тез, палапартиш қилиб тушунтиришга интилди:
- Мен Саркдаги маҳаллий идорага хабар юбордим. Бу менинг аниқ эсимда. Флоринага катта хавф йўналганди. Ҳа. Фақат Флоринага эмас, бутун Галактикага. Жуда эҳтиёткорлик зарур эди.
- Негадир, – давом этди у, – менинг хабарим Саркдаги қандайдир бир хизматчи қўлига тушибди. Билмадим, бу қандай рўй берди экан. Лекин катта англашилмовчилик бўлган... Мен хабарни маҳаллий Бюрога махсус тўлқин узунлигида юборганимга ишончим комил эди. Сиз нима деб ўйлайсиз, субрадио тўлқинларини бошқалар тутиши мумкинми? – Рик “субрадио” деган сўзни осонгина эслаганига ортиқча ажабланмади. – Ҳар ҳолда, мен Саркка қўнганимда, кутиб туришган экан.
- У узоқ ва чуқур ўйга чўмди. Капитан бу сукутни бузмади.
- Ким кутиб турган экан? Ким? – сўради чидолмай Самия.
- Бил... билмадим. Эслай олмаяпман. Бу учрашув Бюрода рўй бермаганди. Саркнинг бошқа бир ерида эди. У киши билан сўзлашганим эсимда. Унинг хавфдан хабари бор эди. У худди шу ҳақда гапирди. Ишончим комил. Биз стол атрофида ўтирдик. Стол менинг ёдимда. У менга қарама-қарши томонда ўтирарди. Буларнинг ҳаммаси Коинот сингари аниқ-таниқ эсимда. Биз сўзлашардик. Назаримда, мен муфассал жавоб беришни истамадим. Ишончим комил. Мен аввал Бюрода гапирмоқчи бўлгандим. Ўшанда у...
- Нима қилди? – шоширди Рикни Самия.
- У нимадир қилди. У... Йўқ, бу ёғи ёдимда эмас. Ҳеч нарса эслолмаяпман!
- Рик охири ифодани қичқириб айтди ва ҳамма сукутга чўмди. Лекин сукунатни капитаннинг қўлидаги алоқа қурилмасининг гингиллаши бузди.
- Капитан учун Саркдан хабар бор. Ўта махфий. Шахсан қабул қилинсин.
- Алоқа қурилмасидан қизил рангдаги ҳарфлар битилган юпқа ва шаффоф зарқоғоз оҳишта чиқа бошлади. Самия капитаннинг қўлига энгашди.
- “Икки флориналик беркиниб, ноқонуний равишда кемангизга чиқиб олишган.

Уларни тезда ушланг. Уларнинг бири ўзини флориналик бўлмаган коинот тадқиқотчиси деб таништиради. Уларга нисбатан ҳеч қандай чора кўрманг. Сиз бу одамларга бошингиз билан жавоб берасиз. Уларни хавфсизлик хизматига топширишингиз лозим. Ўта махфий. Ўта шошилич”.

ИЗҚУВАР

Тўрт Буюк Сквайр – ҳаммалари Сквайр Файфга турлича нигоҳ билан қарадилар. Борт – жаҳл аралаш, Руне – кулимсираб, Балле – афсусланиб, Стин – чўчинқираган ҳолда.

Биринчи бўлиб Руне гап бошлади:

– Давлатга хиёнат! Сиз бизни бу ифода билан қўрқитмоқчимисиз? Аниқроқ айтинг! Кимга хиёнат қилинибди? Бортгами? Менгами? Ким қандай хиёнатга йўл қўйибди? Бутун Сарк ҳаққи, Файф, бундай мажлислар менинг ҳаловатимни, уйқумни бузаяпти?

– Мендаги маълумотлар бир умрга сизни беуйқу қилиб қўйиши мумкин, – жавоб берди Файф. – Мен бирор кимсага нисбатан бўлган хиёнатни эмас, Руне, Саркка қилинган хиёнатни кўзда тутаяман.

– Саркка хиёнат? – деди Борт. – Сарк дегани нима, у ахир, – биз эмасми?

– Уни нима десангиз – денг. Оддий саркликлар ишонувчи бирор сўз билан атанг.

– Мен тушунолмаяпман, – ихради Стин. – Сиз ҳаммангиз бир-бирингизга гап бермаслик пайидасиз. Етар, бас! Бу сафсатабозликни йиғиштирайлик.

– Мен Стиннинг таклифига қўшиламан, – деди Балле.

Файф сўз қотди:

– Мен сизга бор гапни айтишни истайман. Сиз Флоринада рўй берган тартибсизликлар тўғрисида эшитган бўлсангиз керак. Демак...

Кутилмаганда коинот тадқиқига оид китоблар талаб қилинган. Кейин катта ёшли назоратчига ҳужум қилинган. Унинг бош суяги пачоқланиб, икки соат ўтгач, вафот этган. Жиноятчилар изига тушилгач, улар Трантор жосусининг хилватгоҳи олдида гоийб бўлишган. Сўнгра яна бир назоратчи ўлдирилган, қотил унинг кийимини эгаллаб қочган, бир неча соат ўтгач, ўз навбатида Трантор жосуси ҳам йўқ қилинган.

– Агар энг охири ахборотни эшитмоқчи бўлсангиз, – деди Файф нутқини тугатишга тарадудланар экан, – бу арзимас хабарларга мана буни ҳам қўшиб қўйинг: бир неча соат илгари Флоринадаги истироҳат боғида жасад, аниқроғи, жасад қолдиқлари топилган.

Менда суяклар тузилишини тадқиқ қилган ҳакимларнинг илмий хулосаси бор. Суяклар назоратчининг ҳам эмас, флориналикники ҳам эмас. Улар сарклик кишиники.

Стин қичқириб юборди: “Балле!” Балле хиралашиб қолган кўзларини катта-катта очди; Руненинг ўз қиёфаси жойлашган тўғри тўрт бурчакли ҳажмга қандайдир жилва бағишлаб турган тилла тишлари лаблари ортига беркинди. Борт эса қотиб қолганга ўхшарди.

– Давом этаман, – деди Файф. – Саркликни ўлдирган одам, у ерда қолган кулни ўша саркликнинг ёндирилган кийим-кечаклари қолдиғи ва қотилликни ўз жонига қасд қилиш ёхуд қандайдир душманлик натижаси деб ўйлашсин, деган умидда бўлган. Кул таркибини тадқиқ қилиш саркликларнинг киртдан тикилган кийимини назоратчиларнинг целлюлитдан иборат махсус кийимидан фарқлаб бериши мумкинлигини қотил билмаган.

Демак, Юқори шаҳарнинг қаеридадир сарклик кийимидаги Резидент беркиниб ётибди. Бу флориналик назоратчи қиёфасида узоқ юриш хавф-хатардан ҳоли этмаслигини сезиб, Сквайр қиёфасига кирган. Бу ишни ўзи амалга ошира олиши мумкин бўлган ягона усул билан бажарган.

– У қўлга тушганми? – хириллади Борт.

– Йўқ, ҳали ушланмаган.

– Нега? Сарк ҳаққи, нега?

– У қўлга тушади, – деди бепарқлик билан Файф. – Ҳозир бизнинг муҳимроқ ишларимиз бор. Унинг жинояти бошқа муаммолар олдида ҳолва.

– Мақсадга ўтинг! – талаб қилди Рик.

– Сабр таги – сариқ олтин. Аввало айтинг-чи, ўтган йили коинот тадқиқотчисининг йўқолгани эсингиздами? Бу ҳодисалар бир-бирига боғлиқ. Ҳамма иш Флорина кутубхонасидан коинот тадқиқига оид китобларни сўрашдан бошланди-ку. Мен кутубхонадаги можарода қатнашган уч кишини тасвирлашдан бошламоқчиман, сўзларимни бўлмай туришингизни илтимос қиламан.

Биринчиси – Резидент. Учликнинг энг хавфлиси. Саркдаги хизмати бўйича ишончли ва идрокли кимса деган фикр уйғотган. Афсуски, у ўз истеъдодини бизга қарши ишлатибди. Тўрт кишининг ўлимига, шубҳасиз, у айбдор. Ҳар қандай кимса учун юқори натижа.

Иккинчи шахс – аёл киши. У оддий меҳнаткаш, чиройли эмас ва саводсизроқ. Бироқ, унинг ота-онаси, агар эсингизда бўлса, бундан йигирма йил илгари осонлик билан бостирилган кулгили деҳқонлар фитнасини уюштирган “Кирт диллари”нинг аъзоси эди. Энди эса энг гаройиб ҳисобланувчи учинчи кишига ўтаман.

Биз фақат охириги ўн ярим ой мобайнидаги ҳаёти тўғрисида маълумотга эгамиз. У Флорина пайтахти яқинидаги қишлоқдан фирт телба ҳолида топиб олинган. У юришни, гапиришни, ҳаттоки овқат ейишни билмас эди.

Унинг коинот тадқиқотчиси йўқолгандан сўнг бир неча ҳафта ўтгач пайдо бўлганига диққат қилинг. Унинг бир неча ой давомида гапиришга ва ҳатто кирт фабрикасида ишлашга ўрганиб олганига ҳам эътибор беринг. Қайси телба бундай тез эҳушини йиғиб олади? Бунинг сабаби битта – у руҳият зонди таъсирига учраган.

Бу ишни фақат Саркда ёки Флоринадаги Юқори шаҳарда бажариш мумкин. Тадқиқотнинг тўлиқ бўлиши учун Юқори шаҳардаги барча табобатхоналар текшириб чиқилган. Шундан сўнг одамларимиздан бири манави телба пайдо бўлгандан кейин вафот этган барча ҳақимларнинг ёзувларини қараб чиқиш ҳам лозим, деган фикрга келган. Мен бу одамнинг юқорироқ лавозимга кўтарилишига ёрдам бераман.

Табобатхоналарнинг бирида телба ҳақидаги ёзувларни топдик. У олти ой илгари соғлигини текширтириш учун олиб келинган. Уни учликдаги иккинчи киши – аёл олиб келган. Бу хуфиёна қилинган бўлса керак. Ҳақим телбани текшириб, унинг руҳият зонди таъсирида эканлигини аниқлаган.

Шу ерда қизиқ бир ҳолат бор. Ҳақим Юқори ва Пастки шаҳарларда ҳам табобатхона очганларнинг бири эди. Бу хаёлпараст маҳаллий аҳоли ҳам биринчи даражали тиббий ёрдамга лойиқ деб ҳисоблаган.

У ҳаддан ташқари пишиқ-пухта бўлгани учун иккала табобатхонага, қайтараман, иккала табобатхонага келувчилар ҳақидаги маълумотларни, уларнинг флориналик ёхуд сарклик бўлишларидан қатъий назар, эринмай ёзиб борган. Хуллас, бояги айтган одамимиз бир табобатхонадаги ёзувларни иккинчи табобатхонадаги нусхалари билан солиштирган. Натижа қандай дейсизми? Анави телба ҳақидаги ёзувнинг нусхаси топилмаган! Бу ёзув Юқори шаҳар табобатхонасидагина мавжуд бўлган. Пасткида-чи? Ўша одам флориналик эди, чунки уни флориналик аёл олиб келган, у соғлигини Пастки шаҳарда текширтирган – буларнинг барчаси дафтарга битилган. Энди савол туғилади: бу ёзувнинг у ердаги нусхаси қаерда?

Бунга фақат биргина жавоб берилиши мумкин. Кимдир унинг бошқа нусхаси борлигини билмай туриб йўқ қилган. Бу ҳақда кейинроқ сўз очаман...

Телба ҳақида хавфсизлик хизматига маълум қилиш даркорлиги тўғрисидаги ёзув ҳақимнинг қоғозларида қайд этилган. Тўғри тадбир мўлжалланган, чунки руҳият зондининг қўлланилиши ё жиноятчиликка, ё бузуқликка ишора. Лекин, ахборот тегишли жойга етказилмай қолган. Бир ҳафта ўтар-ўтмас бахтсиз ҳодиса туфайли ҳақим ҳалок бўлган. Бу ўта детектив воқеа, шундай эмасми?

Энди бу ҳодисага бошқа томондан назар ташлайлик. Яъни, телбани унутайлик-да, коинот тадқиқотчисини эслайлик. Ёдингизда бўлса, тадқиқотчи ҳақидаги илк хабар, унинг кемасининг сайёрага қўнишга тайёрланаётганлиги тўғрисидаги ахборотнинг Транспорт Бюросига юборилиши билан боғлиқ эди. Кейинроқ, унинг бундан аввалги юборган хабари ҳам мавжудлиги аниқланганди.

Ўшанда коинот тадқиқотчиси ҳадеганда қўнабермади. Яқин фазода излари ҳам топилмади. Бунинг устига, унинг юборган хабари йўқолган ЮКТБ бизни бу хабарни беркитишда айблади. Хавфсизлик хизматимиз эса бу хабарни ташвиқот мақсадида атайин тўқиб чиқарилган уйдирма, деб ҳисоблади. Ҳозирги пайтда, мен иккала томоннинг ноҳақлигига амин бўляпман. Ҳақиқатда ҳам, хабар юборилган, лекин у Сарк ҳукуматига етиб келмаган.

Тасаввур қилайлик, бирон-бир кимса унга ҳозирча Икс деб ном берайлик, Транспорт бюроси дафтарларини ўқиш имкониятига эга. Ўша Икс маълум вақтда коинот тадқиқотчисининг ахборотномасидан воқиф бўлади. Шундан сўнг, у тадқиқотчи кемасига махфий субрадиохабар юбориб, уни унча кўзга илинмас шахсий фазо бекатига йўналтиради. Икс коинот тадқиқотчисини ўша ерда кутиб олади. Телба тадқиқотчи шу заҳотиёқ дилидаги гапларни тўқиб сола бошлайди. Унинг сўзлари қанчаллик бетайин, телбанамо, томдан тараша тушгандек бўлмасин, Икс улардан ўзининг ташвиқот мақсадларида фойдаланиш мумкинлигини англайди. У ўзининг дўқ-пўписали мактубларини бизга – Буюк Сквайрларга жўнатади. Илгари мен Гранторга тўнкаган айб-мақсадлар уники билан мос тушади. Агар биз у билан келиша олма-сак, у Флоринада ҳалокат ҳақида миш-миш тарқатиб, бутун ишлаб чиқаришни издан чиқаришни ва бизни таслим этишни ният қилган.

Икс коинот тадқиқотчисини ўлдириши мумкин эди, бироқ, менимча, тадқиқотчи унга ахборот манбаи сифатида кейинроқ ҳам керак эди, чунки у коинот тадқиқи бўйича ҳеч вақони тушунмас, ўз дўқ-пўписасини усиз асослай олмасди, ёки мабодо енгилган тақдирда, тадқиқотчи эвазига қутулиб кетишни ўйлаб қўйганди. Хуллас, нияти қандай бўлишидан қатъий назар, у руҳият зондини ишлатади. Бундан сўнг, унинг ихтиёрида ўжар коинот тадқиқотчиси эмас, беозоргина телба пайдо бўлади. Маълум муддат ўтгач, унинг эс-ҳуши жойига келиши мумкин эди.

Хўш, кейин-чи? Шундай қилиш керак эдики, бутун йил бўйи лавозимли кишиларнинг битта-яримтаси уни кўриб қолмасин. Шунинг учун, у даҳоларча оддий йўл танлайди. У ўз асирини Флоринага олиб ўтади, коинот тадқиқотчиси у ерда кирт фабрикасида ишловчи эси ярим ишчига айланади.

Менимча, ўтган йил давомида Икс ёки унинг ишончли вакили, коинот тадқиқотчиси “ташланган” жойга бориб унинг соғлиғи ва хавфсизлигидан хабар олиб турган. Ана шундай сафарларнинг бирида, у телбани ҳакимга кўрсатилганини билиб қолади, ҳаким эса албатта бу ҳақда юқорига хабар қилиш зарурлигини англайди. Шунинг учун, ҳаким ҳалок бўлади, касаллик варақаси Пастки шаҳар табобатхонасидан йўқолади. Бу Икснинг биринчи хатоси эди, у яна қаердадир бу ёзувларнинг нусхаси мавжуд бўлиши эҳтимоли борлигини ўйлаб ҳам кўрмаганди.

Шундай вақтда Икс яна бир хатога йўл қўяди. Телбанинг эс-ҳуши тезликда қайта бошлайди, маҳаллий Резидент эса унинг гаплари шунчаки валдираш эмаслигини дарҳол англайди. Балки, телбани ҳакимга кўрсатган қиз, унинг руҳият зонди таъсирига дучор этилганлигини Резидентга айтгандир. Бу фақат гумон.

Бор-йўқ воқеа мана шундан иборат.

Файф кучли қўлларини бирлаштириб тингловчилардан жавоб кутди.

– Менинг фикри ожизимча, – деди Балле оҳиста, – сиз бир йил илгаригидек, куракда турмайдиган воқеани тўқиб чиқардингиз. Гапларингизнинг ўндан тўққизи гумон.

– Бўлмаган нарса! – деди кескин Борт.

– Икс деганингиз ким? – сўради Стин. – Сиз унинг кимлигини аниқламагунинг.

гизча, гапингизнинг маънисини йўқ. – У назокатли эснар экан, бармоқлари билан оғзини тўсди.

– Ҳар ҳолда, орангиздаги бир киши гап нимада эканлигини яхши билади! – қичқирди Файф. Гап Икс шахси ҳақида кетяпти. Агар менинг мулоҳазам тўғри бўлса, Икс – ушбу хислатларга эга шахс. Энг аввало Икс – кузатув бўлими билан боғланган киши. У – товламачиликни кенг миқёсда уюштира олувчи шахс. У – коинот тадқиқотчисини Сарқдан Флоринага бирон-бир қийинчиликсиз жўната олувчи кимса. У – ҳакимни “бахтсиз тасодиф”га учрата олувчи одам. У – дуч келган оддий киши эмас. Демак, у Буюк Сквайр бўлиши керак. Шундай эмасми?

Борт ўрнидан туриб кетди. Стин жазавага тушиб кулди. Руненинг ёғ босган кўзлари ёна бошладилар. Балле эса оҳиста бош чайқади.

– Коинот ҳаққи, Файф, кимни айбляпсиз? – чийиллади Борт.

– Ҳозирча ҳеч кимни, – Файф пинагини бузмасди, – алоҳида олганда ҳеч кимни. Келинг, ўйлаб кўрайлик. Биз беш кишимиз. Икснинг қилган ишини Сарқда ҳеч ким бажара олмайди. Бу фақат бизнинг қўлимиздан келади. Бу фикрни исботлаш шарт эмас. Лекин беш кишининг қайси бири айбдор? Энг аввало, мен эмасман.

– Биз сизнинг сўзларингизга бирон-бир исботсиз ишонишимиз керак, шундайми? – кесатди Руне.

– Сиз менинг сўзимга ишонишингиз шарт эмас, – эътироз билдирди Файф. – Айтилган ишлардан фақат менинг манфаатдорлигим йўқ. Икс кирт саноатини ўз назоратига олмоқчи. Менда бундай назорат бор. Флорина ерларининг учдан бири қонунан меники. Завод, фабрикаларим, фазовий кемаларим қўшилмаси шунчалик кучлики, агар истасам ҳаммангизни кирт саноатидан сиқиб чиқара оламан. Бунинг учун товламачилик, дўқ-пўписа қилишим зарур эмас. Бошқаларда эса манфаатдорлик бор. Масалан, Руненинг ихтиёрида фақат энг кичик қитъа мавжуд. Унинг ҳиссаси ҳамманикидан кам. Бу ҳол унга ёқмайди – мен яхши биламан. У менинг гапимни инкор қилолмайди. Балле тагли-тахтли зотлардан. Унинг аждодлари маълум давр Сарққа ҳукмронлик қилишган. Бу нарсаларни у ёддан чиқармаган бўлиши керак. Бортга эса кенгаш пайтида доимо камчилик томонда қолиши ва натижада ўз ерларида истаганича қамчи ва тўппонча сиёсатини ўтказолмаслиги ёқмайди. Стин бўлса исрофгар, моддий томондан қийин аҳволда. Маблағ топиш зарурияти – кучли зарурият. Бор-йўқ манфаатдорлик – мана шулардан иборат. Кўролмаслик. Амалпарастлик. Очкўзлик. Обрўга интилиш. Хўш, қайси бирингиз шу ишга қўл урдингиз?

Балленинг хира кўзларида жаҳл учқунлари чақнади.

– Сиз биздан шубҳаланяпсизми? Кимданлигини аниқ айтинг?!

– Бу муҳим эмас. Бизнинг яқдиллик билан ҳаракат қилишимиз лозимлиги айтилган биринчи мажлисимиз Иксни чўчитиб юборган. Икс мажлисда иштирок этган. Икс бизларнинг орамизда, у яқдиллик билан ҳаракат қилиш ўзи учун мағлубият эканлигини англаган.

Биз яқдил бўлишимиз лозим. Икснинг орамиздалигини ҳисобга олганда, бунинг биргина бехатар йўли бор. Биз қитъалар мухториятини тугатишимиз керак. Мухторият ҳозирги шароитда ортиқча дабдаба ва ҳатто даҳмазадир, чунки Икснинг найранглари фақат бизнинг иқтисодий тушқунлигимиз ёки ишларимизга Транторнинг аралашуви билан тугайди. Мен, ишонишим мумкин бўлган ягона одамман, шунинг учун, бугундан бошлаб бирлашган Сарқнинг бошлиғиман. Розимисиз?

Улар ўринларидан туриб кетдилар, қўлларини паҳса қилиб қичқира бошладилар. Бироқ, афсуски, жисмонан ҳеч нарса қила олмасдилар. Файф жилмайди. Уларнинг ҳар бири ўз қитъасида эди. У ўз столи олдида ўтириб, оғизлари кўпикланаётганларни кузатиши мумкин эди.

– Сизнинг бошқа иложингиз йўқ. Биринчи мажлисимиздан бери ўтган йил давомида керакли тайёргарликни кўриб қўйганман. Сиз бу ерда, йиғилишда иштирок этаётган пайтингизда, менга содиқ ҳарбийлар барча кема қўшинмаларини эгаллаб олдилар.

– Хиёнат! – баб-баробар қичқирдишди улар.
 – Қитъалар мухториятига хиёнат, – эътироз билдирди Файф. – Саркка содиқлик-дир. Йигирма тўрт соатдан кейин мен Икснинг ким эканлигини аниқлайман. Боядан бери гапирилаётган коинот тадқиқотчиси менинг қўлимда.

Файф ҳиринглади.

– Қайси биримиз Икс эканмиз, деб ҳайрон бўляпсизми? Хотиржам бўлинг, ҳозир бунни орамиздан кимдир билади. Бир кундан сўнг бошқалар ҳам бундан воқиф бўладилар. Жаноблар, эсингизда турсин: сизда куч йўқ. Ҳарбий кемалар фақат менга бўйсунадилар. Хайр, бўлмаса.

У хайрлашиш ишорасини қилди.

ЯХТА ҲАЙДОВЧИСИ

Оғзининг бир чеккасига ўчиб қолаёзган сигарета қистириб олиб олган Ҳенро оҳиста қадам ташларди.

У банд қилинган ҳар бир ангарнинг олдида тўхтар, ичкарига синчиклаб назар ташларди.

26-ангарга у жуда қизиқиб қолди. Пастак панжара ортидан сўз қотди:

– Сквайр?

Ичкаридан чиқиб келган Сквайрнинг кўрениши жуда антиқа эди. Энг аввало Сквайрнинг эғнида спорт кийими йўқ эди. Иккинчидан, унинг соқоли анчадан бери олинмаган, бошидаги кўримсиз қалпоқча беўхшов кийилган, гўё у юзини беркитишга тиришаётгандек эди. Ниҳоят, у Сквайрларга хос бўлмаган ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик билан ҳаракат қиларди.

– Мен Маркис Ҳенроман. Бу сизнинг яхтангизми, жаноб?

– Ҳа, меники. – Бу сўзлар оҳиста, зўриқиб айтилди.

– Ичкарига кирсам майлими?

Сквайр иккиланиб туриб йўл берди. Ҳенро ичкарига қадам ташлади.

– Кемангизнинг юриткичи қанақа, жаноб?

– Нега сўраяпсиз?

– Очиғини айтсам, мен янги кема сотиб олмақчиман.

– Сизни ана шу яхта қизиқтиряптими?

– Билмадим. Аниқ айтолмайман, балки нархи тўғри келса, ўйлаб кўрарман. Бироқ, не бўлса ҳам, агар йўқ демасангиз, мен юриткични ва бошқарув қисмларини кўздан кечирмоқчийдим.

Сквайр ўйланиб қолди.

– Истамасангиз, ўзингиз биласиз. – Ҳенро кетмоқчи бўлиб ортига бурилди.

– Балки сотарман, – деди Сквайр. – Майли, кемага киришингиз мумкин.

– Раҳмат. Йўлни кўрсатасизми?

Сквайр чўнтақларини титкилаб бир даста калит чиқарди-да, ташриф буюрувчи-га тутди.

– Ўзингиз кираверинг, жаноб.

Ҳенро дастани олиб, калитлардан кема белгиларини излай бошлади. Кема эгаси унга ёрдам берай демасди.

– Мана бу бўлса керак, – деди у ниҳоят.

Эшик оҳиста, шовқинсиз очилди ва Ҳенро қоронғуликка қадам қўйди...

Мирлин Теренсининг бошқа бир иложи йўқ эди. У Димоннинг кемаси атрофида нима қилишни билмай уч соат юрди. Энди бўлса манави киши келиб кемани текширяпти. У билан мулоқот қилиш ғирт аҳмоқчилик. Бир оздан сўнг, у Мирлин Теренсининг қаллоблик қилаётганини билиб қолади.

Бу темир-терсакнинг ичидан овқат топилгани, ҳар ҳолда яхши бўлди. Хира ха-

ридор кема ичида изғиётганидан фойдаланиб, Теренс консерваланган гўшт ва меваларни паққос тушира бошлади. Кейин маза қилиб сув ичди. Ошхонанинг рўпарасида душ бор экан. У ичкаридан қулфлаб ювиниб олди. Бошини сиқаётган қалпоқчани қисқа вақтга бўлса ҳам ечиш роҳат бахш этди. Жавондан янги кийимлар топди.

Ниҳоят, Ҳенро қайтиб чиқди.

– Айтинг-чи, мен бу кемани ҳайдаб кўрсам, қаршилиқ қилмайсизми?

– Бемалол, Сиз бу хилдаги тойчоқларни бошқара оласизми? – сўради Теренс ясама бепарволик билан.

– Ҳайдолсам керак, – деди харидор жилмаяр экан. – Мен ҳозирги барча хилдаги кемаларни жиловлай оламан. Ҳар ҳолда, назорат минорасидан рухсат сўрашни ўз зиммамга юкламоқчиман. Мана менинг яхта ҳайдашга ҳуқуқ берувчи ҳужжатим, парвоздан олдин кўриб олинг...

Бир оз ўтиб улар фазо қаърига чиқдилар. Аввалига, яхта ҳайдовчисининг узун-узун, ингичка бармоқлари бошқариш тугмаларини ўйнар экан, экрандаги юлдузлар у ёқ, бу ёққа бориб-келиб турдилар. Кейин, экран юзасини зарғалдоқ сайёранинг бир бўлаги эгаллаб олди.

– Ёмон эмас, – деди Ҳенро. – Димон, сиз кемага яхши қарар экансиз. Яхта унча катта бўлмаса ҳам, афзал томонлари кўп экан.

– Истасангиз, унинг тезлигини ва бошқарувчанлигини текширишингиз мумкин, – деди эҳтиёткорлик билан Теренс. – Қаршилигим йўқ.

– Жуда соз. Сизнингча, қайси томонга йўл олса яхши бўлади? Агар... – У иккиланиб турди-да, сўзини давом этдирди: – Саркка боришга қалайсиз?

Теренснинг нафас олиши сезилар-сезилмас тезлашди. У мўъжизалар оламига тушиб қолганига ишонгиси келарди.

– Йўқ дейишга асосим йўқ, Ҳенро! – жавоб қилди у шавқ билан.

– Демак, Саркка кетдик.

Флоринанинг экрандаги тасвири катталашиб борувчи тезликда йўқола бошлади...

Теренс жуда оғир, кўз олди хиралашган ҳолда уйғонди. Бир неча дақиқа атроф-борлиқни яхши ҳис қила олмади.

– Ухлаб қолибман-а, – деди у эснар экан.

– Шунақага ўхшайди. Мана, Саркка ҳам етиб келдик. – Ҳенро экрандаги яримойга ишора қилди.

– Қачон кўнамит?

– Тахминан бир соат бор.

Тўсатдан Теренс Ҳенронинг кўйнида кул ранг металл жисми – игна-милтиқнинг мўъжаз тумшугини кўриб қолди.

– Ўзи нима гап? – сўради Теренс ўрнидан туришга чоғланар экан.

– Ўтиринг, – деди босиқ оҳангда Ҳенро. У бошқа кўлида қалпоқча ушлаб турарди.

Теренс беихтиёр кўлини бошига югуртирди, бармоқлари ёрқин сочларни ҳис қилди.

– Ҳа, – аниқ хулоса чиқарди Ҳенро. – Бу яққол кўриниб турибди. Сиз флориналиксиз.

Теренс индамай олдига қараб тура берди.

– Сизнинг маҳаллий киши эканлигингизни, бечора Димоннинг кемасига чиқишдан аввал ҳам билгандим. Сизнинг асосий хатоингиз шу бўлдики, Резидент, сиз яхши ташкил этилган полиция кучларини бетиним алдаб юра оламан, деб ўйлабсиз. Совуққонлик билан бирор кимсани, айтайлик, Димонни ўлдирган одам қандай ҳиссиётга чулғанади, Резидент?

– Мен уни қасддан танлаганим йўқ, – хириллади Теренс. Унинг нафас олиши тезлашди. У аччиқ алам ва жаҳл билан гўлдиради: – Сиз, саркликлар, миллионлаб флориналикларни шу хусусда, аёлларни, болаларни ҳам ўлдиргансиз. Уларнинг қони сизга бойлик келтирди. Бу яхта...

– Димон хизматкор эмас, хўжайин сифатида туғилгани учун айбдор эмас, – деди

Ҳенро. – Агар, сиз сарклик бўлсангиз нима қилардингиз? Бутун мол-мулкингиздан воз кечиб кирт майдонида жавлон уриб ишлармидингиз?

– Ундай бўлса, отиб ташланг! – қичқирди Теренс. – Нимани кутяпсиз?

– Шошиб қаёққа ҳам борардим. Менинг вақтим кўп. Ҳикояни тугатиб олай. Хуллас, ўлдирилган киши ва қотилнинг шахслари ҳақида бизнинг аниқ маълумотимиз йўқ эди, бироқ менда баъзи гумонлар мавжуд эди. Мен жинойтчини Саркка етказиб келаман, деб Хавфсизлик Хизматини ишонтирдим. Бу ишни бирон-бир тўполонсиз, тинч бажараман, деб айтдим. Сўзимнинг устидан чиққанимга амин бўлгандирсиз. Тан олишим керак, аввалига, мен роса иккиландим, сиз – қидирилаётган кимсамисиз ёки йўқми. Сиз бекат майдонида оддий кийимда юрардингиз. Бу ўтакетган дидсизлик. Ҳеч ким, махсус кийимсиз, ўзини яхта ҳайдовчиси қилиб кўрсатмайди, деб ўйладим.

Сизни атайин кўз-кўз қилиб қўйишган, сиз қидирувни чалғитиш мақсадида қамоққа олинини истаяпсиз, деб ҳам ўйладим.

Мен иккиланиб, сизни турли йўллар билан синаб кўрдим. Мутлақо зарурияти бўлмаган ҳолларда калитларни танлай бошладим. Ҳаво алмаштириладиган тирқишларнинг ўнг томонидан ҳеч қачон кемага чиқилмайди, билиб қўйинг, бундай кемалар умуман йўқ. Эшиклар доимо чап томонда жойлашадилар. Мен хато қилганимда, сиз ҳайрон бўлмадингиз. Асло!

Кейин, мен сиздан, кемангиз Флоринадан Саркка олти соатда бора оладими, деб сўрадим. Ҳа, дедингиз. Бу ажойиб янгилик! Ахир, энг тез учиш мuddати тўққиз соатдан кўпроқ-ку!

Шундан сўнг, сиз кўз-кўз қилинаётган одам эмассиз, деган хулосага келдим. Сизнинг билимсизлигингиз ҳаддан ташқари эди... Айтгандай, нега буларни эринмай ҳикоя қилаётганимни биласизми? – тўсатдан юмшади Ҳенро.

Теренс индамади.

– Биринчидан, – деди Ҳенро, – сизнинг қийналаётганингизни кўриш менга ҳузур бахш этади. Мен қотилларни ёқтирмайман, айниқса, саркликларни ўлдирган флориналикларни. Менга сизни тирик тутиб келиш буюрилган, бироқ кўрсатмаларда жинойтчини яйратиб-қувнатиб бориш ҳақида гап-сўз йўқ. Иккинчидан, сиз шарт-шароит билан танишишингиз керак, чунки кема Саркка қўнғач, кейинги қадамларни ўзингиз ташлашингиз зарур.

Теренс унга ярқ этиб қаради.

– Тушунолмадим.

– Хавфсизлик Хизмати келаётганингиздан хабардор. Биз сайёра атмосферасидан чиқишимиз биланоқ, флорина бўлими бу ҳақда ахборот берган.

– Барибир тушунолмадим, – деди умидсиз оҳангда Теренс.

– Айтаятман-ку: сизни Саркда кутншяпти. Лекин, мен Хавфсизлик Хизматини эмас... Гранторни кўзда тутятман.

МУРТАД

Кофе ичиш мобайнида Эбл Жунцга охириги 36 соат мобайнида рўй берган воқеаларни айтиб берди.

Жунцни ҳайрат қамради. У яримлаб қолган пиёласини четга қўйиб сўз қотди:

– Айтайлик, улар барча кемалар орасида келиб-келиб худди шунисига яширинишга муваффақ бўлишган бўлсин. Бироқ, уларни билмасликларини ҳам мумкин-ку. Кема қўнаётган пайтда, ўз одамларингизни юборсангиз...

– Э-э! Ўзингиз яхши биласиз: замонавий кемаларда иссиқ жонни сезмаслик мумкин эмас.

– Балки мумкиндир. Асбоблар, албатта, хато қилмайдилар, бироқ одамлар тўғрисида бундай дея олмайман.

– Бундай ўйласангиз, хато қиласиз. Менга етиб келган маълумотга кўра, шу да-

қиқада коинот тадқиқотчиси кириб олган кема Саркка яқинлашяпти, Сквайр Файф эса бошқа Буюк Сквайрларни чақириб мажлис қуряпти. Бундай қитъалараро бўладиган мажлис Галактика кенгликлариди юлдузлар қанчалик сийрак учраса шунчалик камдан-кам уюштирилади. Бу тасодифми? Жуда ғалати тасодиф!

– Буларнинг ҳаммасини қандай билдингиз?

– “Ҳаммаси” нима деганингиз?

– Ҳаммасими? Айтайлик, коинот тадқиқотчисининг қандай ва қачон беркингани Резидентнинг қандай қилиб таъқибдан қочиб улгургани. Сиз мени алдаяпсиз.

– Қимматли Жунц!

– Сиз ўз кишиларингизнинг мендан яширинча коинот тадқиқотчисини кузатганликларини тан олдингиз. Сиз тасодифлардан сақлаш учун мени зиён-заҳматсиз оҳиштагина четга чиқариш тадбирларини ҳам кўриб қўйдингиз.

– Ўтган тун бўйи мен баъзи бир хуфияларим билан алоқада бўлиб турдим...

– Бу маълумотларни фақат Сарк ҳукумати аъзоси билан мулоқотга кириша оладиган кишигина қўлга киритиши мумкин.

– Ҳа, албатта... Бир киши бор, у менинг энг зўр хуфияларимдан. У Саркнинг Хавфсизлик Хизматида ишлайди. Айгандай, у ҳозир Резидентни бу ерга олиб келяпти.

– Резидент ушланган деяётган эдингиз-ку.

– Ҳа. Хавфсизлик Хизмати томонидан. Менинг хуфиям Хавфсизликнинг ҳам хуфияси.

– Энди нима қилмоқчисиз?

– Ҳозирча билмайман. Резидентни олиб келайлик-чи, кейин кўрамиз. Мен фақат бир нарсани аниқ биламан – у бекатга қўнади. Бироқ, Сквайрлар ҳам Резидентга орзиқиб кўз тикиб туришибди. Асосий масала – унинг кимга nasib қилишида!

Ўзга сайёралар элчихоналари бутун Галактикада хусусий майдонларига эга бўлишга ҳақли эдилар. Амалда эса, фақат Трантор элчихоналари бундай ҳуқуқдан фойдалана оларди.

Трантор элчихонаси майдони тахминан бир миль квадратни эгаллаган, бу ерни махсус кийимли, Трантор белгисини таққан назоратчилар қўриқлардилар. Бу майдонга саркликлар фақат таклифнома орқалигина кира олар, қуролланган сарклик эса қорасини ҳам кўрсатолмасди. Назоратчилар ортида ягона қудратли кучга уюшган миллионлаб сайёралар турарди. Элчихонага таҳдид қилишга ҳеч кимнинг юраги бетламасди.

У ҳатто Саркнинг фазо бекатларини инкор этиб, Трантор билан тўғридан-тўғри алоқа қиларди. “Сайёра фазоси” билан “Озод фазо”ни чегаралаб турувчи юз миля баландликка Транторнинг “Она кема” си келиб турар, ундан ҳавода ҳам учишга мўлжалланган, қанотли кичкина Гирокема¹лар элчихона ҳудудидаги майдонга келиб-кегиб турардилар. Хавф-хатар хабари янграгач ҳавога элчихонанинг қирувчи тайёралари кўтарилди. Игнагўпнинг ёқимсиз тумшуги осмонга қаратилди. Энергетик ҳимоя экранлари кўтарилиб қўйилди.

– Бошпана сўрайман! Қўнишга рухсат бермасангиз, мени икки дақиқадан сўнг уриб туширишади.

– Сиз кимсиз?

– Менга элчини чақиринг! – қисқа тўлқинли радио шифиллади ва яна асабий чинқироқ товуш янгради: – Бу ерда ким бор? Бўлди, мен пастлапман! Бир сония ҳам кутолмайман деяпман-ку!

Гирокема тиккасига одатдагидан анча юқори тезлик билан пастга йўналди, чунки бошқарувчининг қўллари даҳшатдан қалтирарди. Ўн дақиқалардан сўнг етиб келган Сарк кемаларининг эскадрильяси икки соатча хавф солиб тургач, қўриқчиликни бас қилди.

* * *

¹ Гироксма — айланма парракли кема.

Улар овқатланардилар: яъни Эбл, Салим Жунц ва янги кимса – Сквайр Стин. Эбл ўзини бамайлихотир тутишга интилар, Буюк Сквайрга нима учун бошпана зарур бўлиб қолгани сабабини сўрашга истиҳола қиларди. Май ичишга ўтилгач, ниҳоят Стиннинг ўзи гап бошлади.

– Мен ўз қитъамни нега тарк этганимга ажабланмаяпсизми?

– Ҳақиқатдан сира тушунмаяпман, – тасдиқлади Эбл, – нега Сквайр Стин Сарк кемаларидан қочишга мажбур бўлди?

– Бугун қитъалараро мажлис ўтказилди.

– Ростданми? – ясама ажабланди Эбл.

У мажлис тафсилотларини пинак бузмай тинглади.

– У бизга йигирма тўрт соатлик муҳлат берди, – ғазабланди, гапини яқунлар экан Стин. – Бироқ, ҳали ўн олти соат бор! Ҳа!

– Демак, сиз Икссиз! – қичқириб юборди Жунц, у бутун ҳикоя давомида бетоқатланиб ўтирганди. – Ҳа, ҳа, сиз – Икссиз! Сиз қўлга тушишдан чўчиб, бу ерга учиб келгансиз. Бу жуда зўр иш бўлибди! Эбл, мана сизга коинот тадқиқотчиси тўғрисидаги гапнинг исботи. Биз уларни ўз одамимизни қайтаришга мажбур қиламиз.

– Тўхтанг! Етар! Сиз ақлдан озибсиз? Бас қилинг! Гапиришга қўясизми, йўқми... Жаноби олийлари, бу кишини ҳеч эслай олмаяпман.

– Сквайр, бу жаноб – доктор Салим Жунц бўладилар.

– Менга қаранг, доктор Салим Жунц, мен умримда анави сиз айтаётган эси пастни ёки коинот тадқиқотчисини кўрмаганман, билмайман ҳам... Мен – Икс эмасман. Тўғриси! Мени аҳмоқона ҳарф билан аташни бас қилсангиз, ғоят миннатдор бўлардим. Наҳотки, сиз Файфнинг кулгили уйдирмасига ишондингиз! У бизни аҳмоқ ва эси паст деб ҳисоблайди. Ҳа! У эси пастлар ва коинот тадқиқотчилари ҳақидаги бемаъни сафатани тўқиб чиқарган. Агар, гўёки ўнталаб назоратчиларни гумдон қилиб юрувчи флориналик Файфнинг ясама малла соч кийиб олган жосуси бўлиб чиқса, асло ажабланмайман. Гапнинг пўсткалласи: ҳеч қандай Икс йўқ, бироқ Файф тўхта-тилмаса, у эртагаёқ бутун субрадиони турли фитналар ҳақидаги хабарларга тўлдириб ташлайди, сўнг фавқулодда ҳолат жорий этишга чақиради ва, ниҳоят, ўзини Доҳий деб эълон қилади. Мана, беш юз йилдирки, Саркда Доҳий йўқ, лекин бу нарса Файфни тўхта толмайди. У Асосий Қонун – конституцияни ҳам менсимайди... Мажлис тугаши биланоқ, мен ўзимнинг шахсий фазо бекатимни текширишни буюрдим, ва биласизми, уни Файфнинг одамлари ишғол қилишга улгуришибди. Бу қитъалар мухторияти қонунини ишғол қилишга улгуришибди. Бу қитъалар мухторияти қонунининг жуда қўпол бузилишидир. Бу, ахир, пасткашлик эмасми? Бироқ, у – ярамас айёр тулки бўлгани билан, унчалик ақлли эмас. У битта-яримтамининг қочишимиздан чўчиб, фазо бекатларини қўриқлашни буюрибди, аммо... Стин мийиғида жилмайиб, ҳиринглади, унинг хаёлига гиробекатларни назорат қилиш келмабди. У сайёрада асло қочишга жой йўқ, деб ўйлаган бўлса керак. Трантор элчихонасини унутибди. Шундай қилиб мен ҳузурингиздаман.

– Сиз оилангизни ташлаб келибсиз, – деди оҳиста Эбл. – Файф сизга қарши ҳар қандай қуролни ишлатиши мумкинлигини ўйламадингизми?

– Ўйладим, бироқ мен барча севикли кишиларимни гирокемага тиқа олмасдим. – Стин қизаргандек бўлди. – Файф уларга тегишга жазм қила олмайди! Бундан ташқари, мен эртага ўз қитъамга қайтаман.

– Қандай қилиб? – сўради Эбл.

Сквайр бир зум унга саросима билан боқди-да, ингичка лабларини очди:

– Жаноби олийлари, мен иттифоқ тузишни таклиф қиламан. Сиз, Трантор Сарк билан асло қизиқмайди, дея олмайсиз. Сиз, Сарк конституциясининг ўзгариши Трантор аралашувига сабаб бўлади, деб Файфга аниқ-таниқ айтсангиз ҳам керак.

Эбл узун-узун бармоқларини бирлаштирди-да, уларга тикилиб қолди.

– Сквайр Стин, сиз ҳақиқатан ҳам ўз кучларингизни Трантор билан бирлаштиришни истаётганингизга ишона олмайман.

Стиннинг енгил жилмайиш ифодалаган чеҳрасига бир сониягина кучли нафрат кўланка солди.

– Файфдан кўра Трантор дуруст! – хитоб қилди у.

– Мен куч билан таҳдид солишни истамайман. Биз воқеалар ривожини бир оз кутиб тура олмаймизми?

– Йўқ, йўқ, – қичқираёзди Стин. – Бир кун ҳам кутиш мумкин эмас. Агар, масалани ҳозир, тезда ҳал қилмасангиз, кейин кеч бўлади. Вақт ўтиши билан унинг обрў сақлаб ортга қайтиши қийинлашади. Ҳозир сиз менга ёрдам берсангиз, қолган Буюк Сквайрлар бизга қўшилишади. Агар бир кунгина ҳаялласак, Файфнинг ташвиқот машинаси нишлай бошлайди. Менга эса қочоқ деган тамға босилади.

– Агар ундан биз коинот тадқиқотчиси билан суҳбатлашишга рухсат сўрасак-чи?

– Нима фойда? У икки хил ўйин бошлайди. У, бизга, флориналик эси паст – коинот тадқиқотчисидир, дейди, сизга эса, коинот тадқиқотчиси – бу флориналик эси паст деб жавоб қилади. Сиз у кишини билмайсиз. У жуда даҳшатли одам!

Эбл мулоҳаза юрита бошлади. У бармоқлари билан столни оҳиста урганча қандайдир қўшиқни аста хиргойи қиларди. Ниҳоят, у сўз қотди:

– Резидент бизнинг қўлимизга тушди. Хабарингиз борми?

– Қанақа Резидент?

– Назоратчилар билан бир саркликни ўлдирган кимсани айтяпман.

– А? Ростданми? Бутун Саркни ишғол қилишга тайёрланаётган Файф учун бунинг қизиги бор дейсизми?

– Ҳа. Ҳамма гап Резидентнинг бизнинг қўлимизда эканлигида эмас, балки уни қандай ушлаганимизда. Назаримда Сквайр Файф гапларимга қулоқ тутади, тутганда ҳам қўл қовуштириб тутади.

Салим Жунц Эблни таниган чоғдан бери биринчи марта унинг товушидаги совуққонлик камайганини ва қониқиш, ҳаттоки шодлик оҳанглари пайдо бўлганини ҳис қилди.

ТУТҚУН

Зоти олий Самия Файф қизи, ниҳоят, ўз хоҳишларини ифода этишни тўхтатиб, оддий сарклик аёл каби ўз ҳуқуқларини талаб қилишга ўтди.

– Истаган кемани кутиб олишга менинг ҳаққим бор, – деди у ғазаб аралаш.

Бекат бошлиғи аниқ жавоб қайтарди.

– Хоним, биз сизни асло хафа қилмоқчи эмасмиз. Ҳамма гап шундаки, биз Сквайрдан, яъни, отангиздан алоҳида топшириқ олганмиз: сизга бу кемани кутиб олишга асло изн бермаслигимиз зарур.

– Балки, сиз менга бекатни тарк этишни ҳам буюрарсиз?

– Йўқ, хоним. Сизни бекатдан ҳайдаш ҳақида топшириқ бўлмади. Истасангиз, қолишингиз мумкин. Лекин, кема қўнувчи қудуқларга яқинлашсангиз, сизни ушлашга мажбурмиз.

У кетди. Самия бекат дарбозаси олдида тўхтаган ўзининг ҳашамдор машинасида қолаберди.

Отасининг бу иши ўтакетган виждонсизлик эди. У қизига доимо ёш боладек қарайди. Мана бугун ҳам...

* * *

...Самия отасига руҳият зонди таъсирига дучор қилинган коинот тадқиқотчиси ва Флоринага таҳдид қилаётган хавф тўғрисида сўз очиши биланоқ, отаси унинг гапини кескин бўлди:

– Унинг коинот тадқиқотчиси эканлигини қаердан биласан?

– Унинг ўзи айтди.

– Хавфнинг қандай хилдалигини гапирмадим?

– Уни билмайди. У руҳият зонди таъсирига дучор қилинган. Бунинг ахир энг яхши исбот эканлигини кўрмаяпсизми? У ҳаддан зиёд нарсаларни билган. Бу, албатта, кимгадир ёқмаган – Қизнинг товуши беихтиёр пасайди. – Агар унинг фикр-ғоялари нотўғри бўлганда, руҳият зондини ишлатишга зарурат туғилмасди.

– Ундай бўлса, нега уни ўлдиришмабди?

– Сиз Хавфсизлик Хизматига айтиб, у билан гаплашишга ижозат олиб берсангиз эди, шу нарсани аниқлардим. У менга ишонади. Буни биламан. Хавфсизлик Хизмати ҳам ундан менчалик кўп ахборот ололмаса керак. Дада, буйруқ буринг, мен у билан сўзлашай. Бу жуда муҳим.

Файф қизининг муштум қилиб тугилган қўлларини меҳр билан ушлади-да, жилмайди.

– Кейинроқ, Самия. Ҳозир эмас. Тез орада қўлимизга учинчи одам тушиши лозим. Ўшанда, балки имконият туғилар.

– Учунчи одам? Флориналик қотил эмасми?

– Худди ўша. Уни олиб келаётган кема бир соатлардан сўнг қўнади.

– Унгача коинот тадқиқотчиси билан флориналик аёлга ҳеч нарса таҳдид қилмайдими?

– Йўқ.

– Яхши. У ҳолда мен кемани кутиб оламан.

– У кимсанинг келаётгани ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмаслиги керак. Сенинг боришинг ножоиз.

– Нима қилибди?

– Самия, мен сенга давлат сиёсатини тушунтириб беролмайман.

– Сиёсатми, фи! – Қиз энгашиб отасининг қоқ пешонасидан ўпди-да, кўздан ғойиб бўлди. Ҳозир эса қиз бекат майдонидаги машинасида ожизона ўтирар эди. Ниҳоят у тушдан кейинги ёрқин нурли осмонда қора нуқта пайдо бўлганини, унинг катталашаётганини сизди.

* * *

Самия тугмани босиб ғаладондан бинокль олди. Уни кўзларига тутди ва осмондаги қора нуқта катталашиб, кичкинагина кеманинг шакл-шамойилига айланди.

* * *

Экраннинг бутун юзасини Сарк эгаллаб турарди.

– Фазо бекати қаттиқ қўриқланмайди, – деди Ҳенро, кемани бошқарар экан. – Бу таклифни ҳам мен киритдим. Ҳар қандай нооддий кутиб олиш Транторни шубҳалантириши мумкин, деб айтдим. Яна айтдимки, Трантор қанчалик ҳақиқий аҳволни билмаса, биз шунчалик муваффақият қозонамиз.

– Саркми, Транторми, – деди хўмрайиб Теренс, – нима фарқи бор.

– Сиз учун фарқи катта. Мен шарқий дарбоза яқинидаги қудуққа қўнаман. Шу заҳотиёқ сиз кема тумшугидаги эҳтиёт эшикдан чиқинг ва дарбоза томон жадалланг, фақат шошманг. Агар тўсиқ учраса, ўз билганингизча иш қилинг. Сиз буни қотира-сиз, ўтган воқеалар айтиб турибди. Дарбоза яқинида сизни машина кутиб туради, бирор элчихонага етиб оласиз...

Ҳенро совуққина илжайди.

– Қочганингизни билишгач, энг ёмон ҳолда, мени сотқин сифатида отиб ташлашлари мумкин. Агар мени беҳуш ҳолда топишса, фақатгина ишдан ҳайдашади – бундай аҳмоқнинг кимга кераги бор. Айни шу ҳол мен учун маъқул.

роқ. Шунинг учун, кетишингиздан олдин менга нисбатан нейротаёқ ишлатинг.

Улар қўна бошладилар. Иллюминатордан Сарк шаҳрининг баъзи белгиларини пайқаш мумкин эди.

– Ўзбошимчалик, – қўшимча қилди Ҳенро, – бу яхши оқибатга олиб келмаслигини тушунсангиз керак. Сизда икки йўл бор: ё Грантор, ёки Сквайрлар. Агар бир соатдан сўнг Грантор ихтиёрида бўлмасангиз, сиз барибир кечгача Сквайрлар қўлига тушасиз. Унда ҳолингиз не кечишини гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Бунни ўзингиз жуда яхши биласиз...

Экранда бекат намоён бўлди. Бироқ Ҳенро энди унга қарамай қўйган, қўллари бошқариш тугмаларини илдам босиб, кемани қўндиришга тайёрларди.

Кема пастдан бир милл юқориликда оҳиста айланар экан, дум томони билан Сарк юзасига яқинлаша бошлади.

Қудуқдан юзларча ярд юқорида юритгичлар чийиллашга тушдилар. Теренс юмшоқ, гидравлик пружинали ўриндиққа жойлашганига қарамай бутун вужуди билан кема титрашини ҳис қиларди. Боши айланарди.

– Таёқни олинг. Тез! Ҳар бир сония ҳисобда, эҳтиёт эшик орқангиздан ёпилади. Бизни кутиб турганлар асосий эшик нега очилмаётганига беш дақиқалардан сўнг ажаблана бошлайдилар, яна беш дақиқа бу ерга киришга кетади, яна беш дақиқа эса сизни топишга сарф бўлади. Ихтиёрингизда ўн беш дақиқа бор: сиз бекатдан чиқиб машинага ўтиришга улгуришингиз лозим...

Теренс Сарк кузининг совуқ ҳавосини ҳис қилди. У ушбу совуқ иқлимда йиллаб яшади, лекин Флоринанинг иссиқ ва юмшоқ оби-ҳавосида бунни унутибди. Тўсатдан миясида хотиралар жонлана бошлади, гўёки у Сквайрлар сайёрасини тарк этмагандай эди.

Лекин Теренс ҳозир қочоқ эди, унга Сквайрни ўлдиришдек буюк жиноят тамғаси босилганди.

Унинг кемадан чиққанини ҳеч ким кўрмадимикан?

Теренс қалпоқчасига қўл теккизиб қўйди – у бошини қулоқларигача беркитиб турарди. Бўйнига оснғлиқ ялтироқ ва текис медальонга назар ташлади – уни Ҳенро алоҳида белги сифатида берганди. Гранторликлар худди шу медальон орқали уни таниб олишлари керак.

Теренснинг уни ечиб ташлаб, қандайдир бошқа кемага амаллаб чиқиб олиш имкони бор эди. У Саркни бир амаллаб тарк этиши мумкин. Бир амаллаб қутулиб қолиши ҳам эҳтимол.

Бироқ, ҳаммаси – “амаллаб”! Охириги нуқтага етганини у қалбан ҳис қиларди. Ҳа, Ҳенро тўғри айтди: ё Грантор, ёки Сарк! У Грантордан чўчир ҳамда нафратланарди, лекин ўзга иложи йўқ: у асло Саркни танлай олмайди.

– Ҳей, менга қаранг! – ёшгина аёл ҳашаматли машина деразасидан унга қараб турарди. – Бу ёққа келинг.

Теренс яқинлашди.

– Сиз ҳозиргина қўнган кемада келдингизми?

У сукут сақлашни лозим кўрди.

– Нега индамайсиз?

– Ҳа... – деди зўрға Теренс.

– У ҳолда ўтиринг.

Аёл машина эшигини очди. Машинанинг ички қисми яна ҳам ҳашамдор эди.

– Сиз бошқарув гуруҳиданмисиз?

Синаяпти, ўйлади Теренс. Шунинг учун хотиржам жавоб қилди:

– Сиз менинг кимлигимни биласиз. – Қўллари билан бир сониягина медальонга ишора қилди.

Машина кескин бурилди.

Қўриқланаётган дарбоза яқинида Теренс юмшоқ, кирт филофли ўриндиққа син-

гиб кетай деди. Лекин хавотирга ўрин йўқ эди. Унинг нажоткори хотиржамгина буйруқ берди:

– Бу киши мен билан кетяпти. Мен Самия Файф қизи бўламан.

Ҳориб-чарчаб турган Теренсга бу сўзларнинг маъноси кеч етиб борди. У жонҳолатда олдинга интилганида машина экспресс – йўл бўйлаб соатига юзлаб милни ташкил қилувчи катта тезликда учиб борарди.

Уларнинг чиқиб кетишганини бекат майдонида турган ишчи кўрди. Ва ўша заҳотиёқ камзули ёқасига бир нималар деди. Кўп ўтмай бекатдан ташқарида кетаётган машинадаги Грантор хуфияларидан бири шеригига алам билан юзланди:

– Медальонли киши ҳозиргина ҳашаматли машинада бекатни тарк этипти. Машина Олийзот Ҳоким Самия Файф қизиники экан. Биз чапак чалиб қолаверибмиз. О, Буюк Коинот, энди нима қиламиз?

– Таъқиб қилаверамиз.

– Бироқ, Олийзот Хоним...

– У менга ҳеч ким эмас. Сенга ҳам шундай бўлиши лозим. Йўқса, бу ерда нима қилиб юрибсан?

– Сквайрлар қотили хоним билан бирга кетаётгани аниқ эмас-ку. Балки, бу бизни кузатиш жойимиздан кетишимиз учун қилинган найрангдир?

– Файф бизни йўқотиш учун ўз қизини юбормайди. Бир гуруҳ назоратчилар бемалол етади.

– Балки у Самия эмасдир...

– Нима бўлса ҳам бас! Тезроқ! Яна тезроқ!..

* * *

– Сиз билан гаплашиб олишим керак, – деди қиз.

– Мен тайёрман.

– Сиз қотилликда айбланаётган флориналикни олиб келган кемадансиз-а?

– “Ҳа”, дедим-ку.

– Жуда соз. Мен сизни бу ерга ҳеч ким ҳалақит қилмаслиги учун олиб келдим. Айтинг-чи, флориналик йўлда сўроқ қилиндими?

Бундай содалик ёлгон бўла олмайди, ўйлади Теренс. Самия ҳақиқатдан ҳам уни танимайди.

У эҳтиёткорона жавоб қилди:

– Ҳа.

– Сиз сўроқда иштирок этдингизми?

– Ҳа.

– Яхши. Мен шундайди, деб ўйлагандим. Айтгандай, нега сиз кемани шошилиш тарк этдингиз?

– Мен махсус ахборот олиб боришим керак...

У яна нима дейишни билмай каловланди. Қиз дарҳол бу гапни илиб олди.

– Менинг дадамгами? Хавотир олманг. Мен сизнинг ёнингизни оламан. Буйруғимни бажарди, дейман.

– Майли, хоним.

Унинг “хоним” деб айтган сўзи, ҳаттоки ўзини ҳам ҳайратга солди. Қиз, мамлакатдаги энг олийзотлардан эди, ўзи эса флориналик. Лекин назоратчиларни ўлдира олган одам осонлик билан Сквайрларни асфаласофилинга жўнатиши мумкин, бу ишни бажарган кимса эса ҳеч чўчимаёй Олийзот хоним юзига тик боқа олади.

У қизга синовчан ва ўткир нигоҳ ташлади.

Қиз гўзалликда беқиёс эди. Бундай чиройдан баҳраманд бўлиш учун бутун ҳаётини қурбон қилса ҳам арзирди.

Шу дақиқада, у Сквайрни ўлдириш унча катта жиноят эмаслигини англади.

У нима қилаётганини ҳам билмай қолди. Қизнинг нозик навниҳол танаси унинг кучоғига тушди. У қаршилик кўрсатишга уриниб, бир сониягина қичқиришга улгурди холос. Теренс гунча лаблардан чиқаётган оҳни ўз лаблари билан ўчирди...

Машинанинг эшиги очилиб, Теренснинг орқасига совуқ шабада уфурганда, қизнинг қўллари унинг елкаларини кучиб турарди.

Жаҳлдан туюққан сарклик Теренс машинадан тортиб чиқарар экан, Самия индамай, оғзини очганча ҳайратда қотиб қолди.

– Шундай қиз шунга йўл қўйса-я, – гўлдиради сарклик. – Йўл қўйса-я...

Самия беҳолгина четга сурилди-да, юзларини икки қўли билан чангаллаб олди, ранги оқарди.

– Қизни нима қиламиз?

– Ҳеч нарса.

– У бизни кўрди-ку. Биз бир миль юрмасимиздан, бутун сайёра орқамиздан изга тушади.

– Сен Олийзот Хонимни ўлдирмоқчимисан?

– Йўқ. Лекин, биз унинг машинасини бузиб қўйишимиз мумкин. Қиз яқин орадаги радиоларга етиб боргунча, биз қочиб улгурамиз.

– Керак эмас, – хуфия машина ичига энгашди. – Хоним, менинг асло вақтим йўқ. Эшитяпсизми?

Қиз гик этмади.

– Сўзларимни қулоғингизга қуйиб олинг. Бахтли дақиқаларингизда халақит қилиб қўйганим учун узр, бироқ мен сизнинг ҳолатингизни стереофотоаппарат орқали сурашга тушириб улгурдим. Англадингизми? – хуфия шеригига юзланди. – Хоним бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса айтмайдилар. Резидент, биз билан юринг.

Теренс бўшашиб улар ортидан кетди.

У машинадаги ранги оқариб, гамгин бўлиб қолган чеҳрага қайта қарай олмади.

Энди не бўлса ҳам, у мўъжиза яратди. У Саркнинг энг мағрур, энг гўзал хонимидан бўса олди, унинг нозик, юмшоқ ва ширин лабларининг ҳароратини туйди.

АЙБЛАНУВЧИ

Эбл ўзининг шахсий ҳаётида мавҳум дипломатик гапларни ишлатмасликни афзал кўрарди. Алоқа нури орқали Файф билан сўзлашар экан, ўзини бир қадаҳ май олдида ўтирган мўйсафиддек тутди.

– Сизни топиш қийин бўлди, Файф.

Файф жилмайди. У хотиржам ва бепарводек эди.

– Мен банд эдим, Эбл.

– Бундан оз-моз хабарим бор.

– Отини айтдимми?

– Қисман. Стин биз билан етти соатча бўлди.

– Биладан. Бу менинг ҳатоим. Сиз уни бизга қайтарасизми?

– Бундай қилолмасак керак.

– У – жиноятчи.

Эбл мийиғида кулиб қўйди-да, шаффоф ва тиниқ май ичидан чиқаётган пуфакчаларга боқиб қадаҳни чеккароққа суриб қўйди.

– Менимча, уни сиёсий қочоқ, деб аташ мумкин. Коинот қонуни бўйича, у Трантор ерида дахлсиздир.

– Ҳукуматингиз сизни қўллаб-қувватлайдими?

– Бунга шубҳам йўқ, Файф. Мен қирқ йилча ватандан четда хизмат қилдим, Трантор нимани маъқуллайди, нимадан норози бўлади, буларни жуда яхши биладан.

– Назаримда, сизнинг таклифингиз борга ўхшайди...

– Ҳа. Сизнинг қўлингизда бизнинг одам бор.

– У ким?

– Коинот тадқиқотчиси. Трантор мулкига қарашли Ер сайёрасининг вакили. Менда Стин бор, сизда эса ерлик. Қандайдир маънода мувозанатда турибмиз. Сиз ўз режаларингизни амалга оширишни бошламай, ультиматумингиз тугамай ва давлат тўнтаришингиз рўй бермай туриб, кирт масаласини ҳал қилиб олсак бўларди.

– Бунга асло ҳожат йўқ. Ҳозирги вақтда рўй бераётган ҳодисалар Саркнинг ички ишидир. Ҳеч қандай сиёсий воқеалар кирт саноатига таъсир қилмайди деб кафил бўла оламан. Назаримда, бу Транторнинг қонуний талаб ва эҳтиёжларини қаноатлантирса керак.

Эбл ўйга толганча сўз қотди:

– Бизда яна бир сиёсий қочоқ борга ўхшайди. Антиқа ҳодиса.

Айтгандай, у – флориналик Резидент. Ўзини Мирлин Теренс деб атапти.

Файфнинг кўзларида ўт чақнади.

– Бизда шундай шубҳа бор эди. Сарк ҳаққи, Эбл, сайёрамиз ишларига Транторнинг очикдан-очик аралашинининг чеки-чегараси бўлиши керак. Сиз ўғирлаган одам – қотил. Унга сиёсий бошпана беришга ҳаққингиз йўқ.

– Бу одам сизга керакми?

– Уни алмаштиришни таклиф қилмоқчимисиз? Нима истайсиз?

– Эслатиб ўтилган мажлисининг бутун мазмуни керак.

– Битта флориналик қотил учун-а? Албатта, йўқ!

– Бироқ, Резидентнинг қўлга тушиш тарихи жуда қизиқ. Бунинг шахсан сиз учун катта аҳамияти бор...

* * *

– Мен бу мажлисда ўз хоҳишим билан қатнашаётганим йўқ, – хўмрайиб сўз қотди Файф. – Шунинг учун, сизларга бирор нима дейишни асло истамайман. Мен фақат эшитмоқчиман.

– Назаримда, биринчи сўзни Стин олмоқчи, – деди Эбл.

Стин дарҳол қичқира бошлади:

– Файф! Сиз мени Транторга мурожаат қилишга мажбур этдингиз! Сиз мухторият қонунини буздингиз. Бунинг учун мендан яхшилик кутманг. Мен Сквайр Файф каби изқувар номига эга бўлмоқчи эмасман, балки менда бундай истеъдод йўқдир, лекин мен мантикий фикр юритишга қодирман. Ҳа! Мен ўйлаб кўрдим. Кеча бизга Файф ўзи “Икс” деб атаётган сирли бир жиноятчи ҳақида гапирди. Хулосам шундай: Бу уйдирмадан мақсад Саркда фавқулодда ҳолат эълон қилишдир. У мени алдай олмади!

– Демак, ҳеч қандай Икс йўқми? – сўради хотиржамлик билан Файф. – Унда сиз нега қочдингиз? Бу ахир ким гуноҳкорлигини айтиб турибди-ку!

– Ҳали шунақами? – қичқирди яна Стин. – Мен ўзим ўт қўювчи бўлмасам ҳам, ёнғин тушган уйдан қочишим мумкинми, йўқми?..

– Ҳа, мен энди сукут сақламайман. Барча ўй-фикрларимни ошкор этаман. Икс кимлигини ҳам айтишим мумкин! Менинг бир насага шубҳам йўқ: сотқинлик қилган Буюк Сквайрларнинг бири. Уларнинг ичида энг хабардор киши ким? Ким коинот тадқиқотчиси билан боғлиқ воқеадан қолганларни кўрқитиш учун, Файф диктатурасига хизмат қилувчи “бирлашиш” учун фойдаланишга интилди? Мен сизга Икснинг ҳақиқий номини ошкор этаман. – Стин ўрнидан турди, боши тасвир ҳажмининг юқорисига тегиб қолгани учун теп-текис кўринарди. У кўрсаткич бармоғи билан ишора қилди. – Ана Икс! У – Сквайр Файф! Коинот тадқиқотчисини ўша топган. У биринчи мажлисдаги ўзининг аҳмоқона уйдирмалари билан бизга таъсир қилолмаганини кўриб, уни қаергадир беркитиб қўйганди, энди эса, ҳарбий тўнтариш тайёрлаб, уни яна юзага чиқарибди!

Файф энсаси қотганча Эблга юзланди.

– У гапини тугатдимми? Агар шундай бўлса, унга айтинг: гаплари ҳар қандай виждонли, ор-номусли одам учун қаттиқ ҳақоратдир.

– Стин кўнглидаги гапни айтди, – жавоб берди Эбл. – Келинг, муддаога ўтайлик. Биз коинот тадқиқотчисини кўришни истаймиз.

– Қўлимизда ўзини коинот тадқиқотчиси деб атаётган ақли ноқис кимса бор. Яхши, мен уни олиб келишни буюраман.

* * *

Бундай воқеалар Валона Марчнинг тушига ҳеч кирмаган эди. Улар сайёрага кўнганларига бир кундан ошганига қарамай, у ҳамон тинмай ҳайратланарди. Ҳатто Рикни тиқиб қўйишган алоҳида қамоқхоналар эртақдагидек ажойиб туюларди. Тугмани боссанг жўмракдан сув тушади. Деворлардан эса иссиқлик тарқалади. Ташқаридаги ҳавонинг совуқлиги эса, янада ажаблантирарди: ҳаво ҳам шунчалик паст ҳароратли бўладими? У билан мулоқотда бўлаётган ҳар бир кимса эса жуда пўрим кийинганди.

Мана энди уни катта ва ёруғ хонага олиб келишди. Бу ерда бир қанча одамлар бор экан. Биттаси ўта жиддий, қовоғи солиниб стол ортида ўтирар, бошқаси анча ёши улуғ, серажин бўлиб оромкурсини эгаллаганди. Ва яна уч киши...

Уларнинг бири Резидент эди!

Қиз жонҳолатда унга отилди.

– Резидент! Резидент!

Валона унинг танасини босиб-янчиб ўтиб кетди.

Оёқлари Резидент ўтирган оғир оромкурсини сезмади ҳам. У титраётган қўлларини оҳиста узатди. Қиз йигитни аниқ-таниқ кўриб турган бўлса-да, улар ҳеч нарса-ни ҳис қилмадилар.

Валона оҳ урди-да, ерга қулади. Резидент беихтиёр уни ушлаб қолиш учун қўлларини чўзди, бироқ қўллар барибир қизни тутиб қололмасдилар.

Бир оздан сўнг, Валона оромкурсида ўтирар, Рик қўлларини ушлаб олган, серажин қария эса унга энгашиб турарди.

– Қўрқманг, жонгинам. Бу фақат тасвир. Худди фотосуратга ўхшаш.

Қиз Резидентга ишора қилди.

– У ҳозир бу ерда йўқми?

– Бу уч ўлчамли тасвир, Лона, – гапга аралашди тўсатдан Рик. – Резидент ҳозир бошқа ерда ўтирибди, бироқ биз уни шу хонада кўряпмиз.

Валона бошини лиқиллатди. Рик буни тасдиқлаётган экан, демак, шундай бўлиши керак. Қиз ерга қараб олди. У, айна пайтда ҳам бор, ҳам йўқ одамларга боқишга жазм қила олмасди.

Эбл Рикка юзланди.

– Сиз уч ўлчамли тасвирни биласизми?

– Ҳа, жаноб.

Бугунги кун Рик учун ҳам ажабланарли эди, бироқ бундан Валона чексиз ҳайратланаётган бўлса, Рик борган сари ўзига таниш ҳаёт ичига кириб борарди.

– Қаердан биласиз?

– Аниқ айтолмайман. Илгари билардим. Ҳамма нарса эсимдан чиқмасдан аввал.

– Эътибор қилинг, Файф! – деди Эбл. – Сизнинг ақли ноқис флориналик одамингиз, уч ўлчамли тасвир ҳақида етарли маълумотга эга экан.

– Назаримда, уни яхшилаб тайёрлашган, – чўрт кесди Файф.

– Уни Саркка келгандан бери сўроқ қилишдимми?

– Албатта.

– Натижа қандай?

- Янгилик йўқ.
 Эбл яна Рикка юзланди.
 – Сизнинг исмингиз нима?
 – Мени Рик деб аташларигина ёдимда бор, – хотиржамлик билан деди у.
 – Бу ердагилардан кимларни танийсан?
 Рик ҳаммага бир-бир қараб чиқди.
 – Фақат Резидентни. Валонани ҳам албатта.
 – Бу киши, – деди Эбл Файфга ишора қилиб, – Сквайрдир. Унга бутун бошли бир сайёра қарайди. Сиз у ҳақда нима дея оласиз?
 – Мен ерликман, – жавоб берди Рик. – Мен унга қарам эмасман.
 – Қулоқ солинг, Рик, – деди яна Эбл. – Ҳозир мен сизга бир воқеани айтиб бераман. Сиз бутун вужудингиз билан тингланг ва ўйлаб кўринг. Қайта-қайта ўйланг! Мени тушуняпсизми?
 Рик “ҳа” дегандай бош силкиди.
 Эбл шошилмай рўй берган ҳодисаларни ҳикоя қила бошлади. У келаётган хавф ҳақидаги хабар, уни кимдир тутиб олгани, Рикнинг Икс билан учрашуви, руҳият зонди, қандай қилиб Рикни топиб олишгани-ю, боқишгани, ҳамда унинг касаллигини аниқлаган, сўнгра ҳалок бўлган ҳақим ва бошқа воқеалар тўғрисида сўзлаб берди.
 – Мана, бор-йўқ ҳикоя шу, Рик. Сиз шулардан хабардормисиз?
 – Ҳикоянгизнинг охириги қисми ёдимда бор, – деди оҳиста Рик. – Сўнгги бир неча кун... Ўтган воқеаларнинг ҳам баъзилари эсимга келай даяпти-ю, бироқ... жуда ноаниқ...
 – Сиз ўтган воқеаларни эслашингиз мумкинми? Флоринага таҳдид қилаётган хавфни ёдингизга тушира оласизми?
 – Ҳа, ҳа. Айни шу нарса эсимда.
 – Кейин-чи? Сиз Саркка қўндингиз ва бир киши билан учрашдингиз.
 – Йўқ. Бошқа эслай олмайман! – ингради Рик.
 – Сиз урининг! Урининг!
 Рик ранглари оқариб, юзларидан тер қуйиларкан Эблга боқди.
 – Мен бир сўзни эсладим.
 – Қандай сўз, Рик?
 – Унинг маъниси йўқ.
 – Барибир айтинг.
 – Бу сўз стол билан боғлиқ. Жуда-жуда мавҳум... Мен ўтирардим. Бошқа бир кимса ҳам ўтирарди. Кейин у ўрнидан турди-да, менга юқоридан пастга қаради. Шу пайт сўз янгради.
 Эбл ўзини босиб яна сўради.
 – Қандай сўз?
 Рик муштларини тугиб пичирлади:
 – Файф!

АЙБЛОВЧИ

- Бу томошани бас қилайлик! – бўкирди Файф.
 – Нега энди томоша бўларкан? – бақираёзди Эбл.
 – Бўлмаса нима? Сиз Флоринага йўналган хавф ҳақида суҳбатлашамиз деганингиз учун мен бу учрашувга розилик бергандим. Агар мажлисда қораловчи ва қози сифатида ўтирган сотқинлар ва қотиллар мени суд қилишларини билганимда гаплашиб ҳам ўтирмасдим.
 Эбл совуққина мулозимат қилди.
 – Бу суд эмас, Сквайр. Доктор Жунц ЮКТБ аъзосини қутқаргани келган – бу

унинг ҳуқуқи ва бурчи. Мен алғов-далғов пайтларда Трантор манфаатларини ҳимоя қилиш ниятида ташриф буюрганман. Мана бу киши – Рик эса, йўқолган коинот тадқиқотчиси эканига менинг ҳеч қандай шубҳам йўқ. Агар сиз Рикни текшириш ва тиббий кўриқдан ўтказиш учун доктор Жуңц ихтиёрига топширсангиз, мажлисининг бу қисмини дарҳол тугатамиз. Бундан кейин ҳам сизнинг ёрдамингиз керак бўлади, албатта. Руҳият зондини ишлатган жиноятчини топиш лозим ва келажакда бундай ишлар қайтарилмаслигини кафолат берувчи ҳолатлар жорий этиш зарур.

– Гап бу ёқда денг! – заҳарханда кулди Файф. – Ниятингиз нималигини билиб турибман. Бу одамни сизга берсам натижа қандай бўлишини айтишим мумкин. Аввало, ЮКТБ бу одамдан қидираётган нарсасини топади. ЮКТБ ўзини юлдузлараро ташкилот деб атайди, бироқ унинг бир йиллик сарф-харажатларининг учдан икки қисмини Трантор таъминлаши маълум.

Хўш, ЮКТБ нимани топади?

Бу яққол кўриниб турибди. Коинот тадқиқотчиси деб аталаётган кишининг эсуши аста-секинлик билан қайтади. ЮКТБ ҳар куни хабарнома чиқариб туради. У эса янги ва янги керакли тафсилотларни ёдига тушира бошлайди. Аввалига менинг номим янграйди. Кейин эса ташқи кўринишим эсланади. Сўнгра гапларим аниқ шаклга киради. Ва тантанали равишда мен айбдор деб эълон қилинаман. Етказилган зарарлар тўлансин, деган талаблар туғилади. Натижада, Трантор Саркни босиб олишга мажбур бўлади. Вақтинча, албатта. Бу кейинроқ ноаниқ даврга қадар чўзилади.

Ҳар қандай товламачиликнинг чеки-чегараси бор. Сизнинг товламачилигингиз, жаноби элчи, ана шу нуқтага етиб келди. Агар сизга шу одам керак бўлса, Транторнинг бутун ҳарбий кучлари билан бирга келинг!

– Куч ишлатиш ҳақида ҳеч қандай гап йўқ, – деди Эбл. – Сиз коинот тадқиқотчисининг охириги айтганларини рад этишга ботинолмай, бу мавзудан қочишга уринаётганингизни сезиб турибман.

– Бу сўзнинг ҳеч қандай маъноси йўқ. Файф – Саркдаги энг буюк ном. Коинот тадқиқотчиси деб аталаётган кимса фақат ҳақиқатни гапиряпти, десак ҳам, у роппароса бир йил Флоринада яшаганини эътиборга олиш зарур. У Файф номини ҳар қадамда эшитиши мумкин. Бу номнинг мавҳум эсдаликлар билан уйғунлашиб кетгани табиий эмасми? У ҳақиқатни гапирмаётган бўлса-чи? Аста-секинлик билан юзага чиқаётган янгиликлар ёдлаб олингандир.

Валонанинг чайир қўлларидан бўшашга интилиб:

– Қулоқ солинг! – қичқириб юборди Рик.

– Мана, яна бир янгилик туғилганга ўхшайди, – қайд қилиб қўйди Файф.

– Қулоқ солинг. Биз стол ортида ўтирардик. Баҳслашардик. Нима сабабданлиги ёдимда йўқ. Чойга гиёҳ солиб қўйилган экан. Шунинг учун, бир оз ўтгач, мен қимир этолмай қолдим. Гапиролмасдим. Фақат, “ё, буюк коинот, менга нима ичиришди?!” деб ўйлай олардим холос. Мен ўрнимдан туришни, қичқиришни ва қочишни истардим, лекин бу қўлимдан келмасди. Кейин, нариги киши, Файф, менга яқинлашди. У ёнимда турганча, менга энгашиб қарарди. Мен эса лом-мим деёлмасдим. Ҳеч нарса қилолмасдим. Фақат нигоҳимни юқорига – унга қаратиб туришим мумкин эди.

– Бу ёққа ўгирилиш-да, мана бу кишига боқинг! – деди жонҳолатда Жуңц. – Сиз уни танийсизми?

Рик Сквайр Файфга тикилди. Бу ҳол бир дақиқа давом этди, кейин у тескари ўгирилди.

– Эсладингизми?

– Йўқ! Йўқ!

Файф нохуш жилмайди.

– Тайёрланган одамнингиз ўз ролини ўзи унутиб қўйдими ёки у мени келгуси сафар танийдими?

– Мен бу кишини биринчи марта кўриб турибман, у билан ҳеч қачон гаплашмаганман, – эътироз билдирди Салим Жунц. – Мен фақат ҳақиқат изляяпман.

– У ҳолда мен бир неча савол берсам бўладими?

– Бемалол.

– Ташаккур. Энди эса Рик, ёки бошқа исмингиз бормиди...

– Гапираверинг, жаноб.

– Сиз гангиб, мажолсиз ўтирганингизда столнинг нариги томонидан бир киши яқинлашиб келгани ёдингизда, шундайми?

– Ҳа, жаноб,

– Ўша одам сизга юқоридан пастга эгилиб қараган, тўғрими?

– Ҳа, жаноб,

– Сиз эса пастдан юқорига қарагансиз ёки шундай қилишга интилгансиз-а?

– Ҳа, жаноб.

– Ўтиринг-чи.

Рик Файфнинг илтимосини қондирди.

Файф бир қанча муддат сукут сақлади. Ингичка лаблари қимтилди, юз ва даҳан мушаклари таранг тортилди. Кейин у оромкурсидан пастга тушди.

Пастга тушди! Гўёки у стол тагида тиззаси билан тургандек эди. Бироқ у четга ўтгач, оёқларида тургани равшан бўлди.

Жунцнинг боши гангиб қолди. Шундай катта ва буюк одам тўсатдан ожизгина паканага айланганди.

Файфнинг маймоқ оёқлари йирик танасини ва катта бошини зўрга кўтариб турарди. Файфнинг юзи қип-қизил бўлиб кетди, кўзлари эса бояги-бояги такаббуруна боқарди.

Рик ўтирар, Файф тик турар, уларнинг нигоҳлари бир хил баландликда тўқнашарди.

– Мен ўша одам бўлишим мумкинми? – хотиржам сўради Файф.

– Йўқ, жаноб.

– Ишончингиз комилми?

– Ҳа, жаноб.

– Шу ҳолда ҳам, сиз “Файф” номи эсимда деяверасизми?

– Ҳа, бу ном ёдимда, – ўжарлик қилди Рик.

– Демак, кимдир менинг исмимдан фойдаланган.

– Шундай бўлса керак.

Файф қайрилди-да, аста-секин, виқор билан столга яқинлашиб, оромкурсига чиқиб олди.

– Мен балоғат ёшига етганимдан буён ҳеч ким менинг тик турганимни кўрмаган эди. Мажлисни давом эттиришдан маъно борми?

Бу гапга Салим Жунц эътироз билдирди.

– Назаримда мажлисни давом эттириш зарур. Ахир Рикни фақат коинот тадқиқотчиси бўлгани учун руҳият зонди таъсирига дучор қилишмаган-ку!

– Унинг ўзидан сўранг, нега уни бу аҳволга солишди, – деди Файф.

– Албатта, бу нарса унинг ёдида йўқ, – жаҳли чиқди Жунцнинг.

– Руҳият зонди мияда сақланаётган мантиқий фикрлар заҳрига айниқса, қаттиқ таъсир ўтказди. Шундай бўлса-да, ундан Флоринага қандай хавф таҳдид қилаётгани тўғрисида сўраб кўриш жоиз. Хўш, Рик, бу ҳақда нима дея оласиз?

– Фақатгина хавф мавжудлигини ва унинг коинот оқимлари билан боғлиқлигини эслайман, – гўлдиради Рик.

Атрофга сукунат чўмди. Бунни яна Жунц бузди.

– Сиз флориналик маҳаллий кишиларнинг сўзларига ишонмайман, деб айтдингиз. Лекин орамизда бир киши борки, у ўзини мутеларча қўл қовуштириб турувчи

флориналикларга ўхшамаслигини исботлаб берган. Менимча, унга ҳам бир неча савол билан мурожаат этсак, ёмон бўлмайди. Агар у ўжарлик қилса ёки ишончсизлик туғдирса, уни Саркка қайтариш масаласини кўриб чиқамиз.

Анча пайтдан бери мушт бўлиб тугилган қўлларига тикилиб ўтирган Теренс Жунцга кескин нигоҳ ташлади.

– Рик Флоринада топилгандан буён сизнинг қишлоғингизда яшади, шундайми?

– Ҳа.

– Сиз мана шу муддат давомида қишлоқда узлуксиз бўлганмисиз? Яъни, айтмоқчиманки, турар жойингизни бирор иш билан узоқ вақтга тарк этмаганмисиз?

– Резидентлар иш билан у ёқ-бу ёқларга югурмайдилар. Уларнинг барча юмушлари қишлоқда.

– Ўтган йили қайси Сквайр сизнинг қишлоққа ташриф буюрди?

– Мен қаердан билай? Бу саволга жавоб бера олмайман: Сквайрлар қаёқда-ю, маҳаллий аҳоли қаёқда! Сиз учун мен Резидентман, улар учун эса оддий флориналик. Мен дарбоза ёнида туриб олиб, уларнинг ҳужжатини текширишга ҳуқуқим йўқ.

– Сизнинг ерларингиз кимга қарашли?

– Сквайр Файфга.

Тўсатдан орадаги гапга Стин аралашди.

– Менга қаранг! Доктор Жунц, сиз бу саволларингиз билан узоққа боролмайсиз, балки Файфга ёрдам берарсиз. Наҳотки, Файф бу кишининг ортидан жосус қўйишдан манфаатдор бўлса, наҳотки унинг ўзи Флоринага бориб юрса? Назоратчилар нимага чақирилган?

– Бундай шароитда, – деди Жунц, – яъни сайёранинг иқтисодиёти ва балки, умуман бор-йўқлиги биргина одамнинг миясига боғлиқ бўлиб қолганда, табиийки, руҳият зондини қўллаган кимса назоратчиларга суяниб ўтирмайди.

– Ҳаттоки у ўша мияни ишдан чиқарган бўлса ҳамми? – жилмайди Файф.

Эблнинг пастки лаби осилиб, қовоғи солинди. Унинг энг охиригги тиккан дови Файф томонга ўтиб кетаётган эди.

Бироқ тўсатдан, маъюсланиб ўтирган Валона тилга кириб, ёрдамга келди:

– Мен гапирсам майлими?

– Гапиринг, яхши қиз, тортинманг, – деди Жунц.

– Мен оддий деҳқон қизиман. Жаҳлингиз чиқмасин. Менинг назаримда, ҳамма нарса бошқача бўлиши керакдек. Рик ҳақиқатдан ҳам катта одам эдими? Айтмоқчиманки, анави, коинот тадқиқотчисими?

– Менимча, ҳа.

– У ҳолда, менинг фикрим мана бундай. Рикни Флоринага олиб келган киши, уни бирон дақиқа ҳам кўздан қочирмаслиги зарур эди. Айтмоқчиманки, уни фабрикадаги бошлиқлар урмаслигини, болалар тош отмаслигини, – у касалланиб ўлиб қолмаслиги учун, назорат қилиб туриш керак эди. Уни майдонда ҳам ожиз ҳолда ташлаб кетолмасди, тўғрими? Унинг тирик қолишини тасодифга ишониб ташлаб қўёлмасди. – Қиз ҳаяжонланиб, ҳовлиқиб сўзларди.

– Давом этаверинг, – деди Жунц, диққат билан уни кузатар экан.

– Рикни энг бошдан кузатиб юрган бир одам бор. У Рикни майдондан топиб олган, қараб туришни менга топширган, унинг ҳар бир куни қандай ўтганини билиб юрган. У ҳақим тўғрисида ҳам барча ахборотдан хабардор эди, буни мен ўзим айтиб бергандим. Ана у! Ана у! – Қиз деярли қичқириб юборди, унинг кўрсаткич бармоғи эса Мирлин Теренсга – Резидентга ишора қиларди.

Бу ҳаттоки ўта хотиржам Файфга таъсир қилди. Унинг қўллари оромкурсидан кўтарилди, боши эса кескин Резидент томонга бурилди.

ФОЛИБЛАР

Ҳамма ҳайкалдек қотиб қолганди.

Кейин Стиннинг чинқироқ кулгиси эшитилди.

– Жуда тўғри, – хахолашга ўтди Стин. – Мен доимо шу ҳақда гапирганман. Файф бу флориналикни ёллаган. Мана, Файфнинг асл қиёфасини кўриб турибсиз, унинг мақсади...

– Бу ғирт тухмат!

Бу хитобни Файф эмас, Резидент айтди. У ўрнидан дик этиб туриб кетди. Кўзлари ёнарди.

– Нима тухмат? – сўради Эбл.

Теренс каловланиб, бир муддат унга қараб турди-да, тез-тез нафас оларкан, жавоб берди:

– Сквайрнинг гаплари. Ҳеч қандай сарклик менга пул тўлаётгани йўқ.

– Қизнинг гаплари-чи? Улар ҳам тухматми?

– Йўқ. Валона тўғри айтди. Рухият зондини мен қўлладим. Менга бундай қарама, Лона! Мен Рикка зиён-заҳмат етказмоқчи эмасдим. Мен бундай бўлишини ҳеч қачон истамаганман.

– Ҳаммаси уюштирилган, – норозилик билдирди Файф. – Эбл, мен сизнинг ниятингизни, аниқ билмайман, лекин мана бу шахснинг жиноятлари рўйхатига яна янгисини қўшиш мумкин эмас. Ҳаммага маълумки, фақат Буюк Сквайргина керакли билим ва имкониятларга эга бўла олади. Стин, балки сиз, йўқ айбни бўйнига олиш усули билан ёллаган одамнингизни қутқариб қолмоқчидирсиз?

– Бу масалада мен ҳеч кимдан, ҳатто Грантордан ҳам пул олмайман, – деди Резидент. – Агар бутун воқеани эшитгингиз келса, мен айтиб бераман. Мен учун сарк нима-ю, Грантор нима?! Ҳаммаси жонга тегди! Майли, ҳеч бўлмаса кўнглимни бўшатаман. – У Файфга ишора қиларкан, гапида давом этди. – Мана бу киши – Буюк Сквайр Файфнинг айтиши бўйича, бир жиноятчининг қилган ишларини бажаришга, фақат Буюк Сквайрдагина етарли билим ва имконият мавжуд экан. У бунга чин дилдан ишонади. Бироқ, унинг бир ўзи нима ҳам қиларди? Барча саркликлар қўшилиб ҳам ҳеч нарса қилолмайдилар. Улар бошқарув ишларида қатнашмайдилар. Мамлакатни флориналиклар бошқарадилар! Флорина Фуқаролик хизмати бошқаради! Барча қоғозбозлик ишлари флориналиклар бўйнида. Қоғозлар эса, маълумки, Саркни бошқарадилар. Албатта, кўпчилик флориналиклар муте бўлиб қолишган, бироқ агар истасак, лаънати Сквайрлар тумшугининг тагида қандай ишларни амалга оширишимиз мумкинлигини биласизми? Мана, менинг ишларимга назар ташланг.

Бир йил аввал мен вақтинчалик фазо бекатида ҳаракат бошлиғи эдим. Бу ҳақда қоғозларда қайд этилган. Расмий томондан ҳаракат бошлиғи сарклик бўлгани учун, озроқ қоғоз титкилашингизга тўғри келади. Лекин у расмий бошлиқ бўлгани билан, барча иш менинг зиммамда эди. Менинг номимни фақат “Флориналик ходимлар” деб аталмиш алоҳида бўлимдан топасиз. Ҳеч бир сарклик у ерга нигоҳ ташлашни ўзига эп кўрмайди.

ЮКТБнинг маҳаллий ходимлари коинот тадқиқотчисининг хабарномасини юбориб, унинг кемасини “Тез ёрдам” билан кутиб олишни таклиф қилганларида, бу ахборот менга келиб тушган. Флорина ҳалокати ҳақида эшитиш ҳар куни ҳам насиб қилавермайди, шундай эмасми? Шунинг учун, мен коинот тадқиқотчиси билан шаҳар ташқарисидаги кичкина бекатда учрашишга келишдим. Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ эди. Саркни ҳаракатга келтирувчи барча мурват ва дастаклар менинг қўлимда эди.

Мен коинот тадқиқотчисини кутиб олиб, уни ЮКТБдан ҳам, Саркдан ҳам беркитдим. Ундан барча ахборотни қўлимдан келганча сиқиб олдим ва уларни Флорина учун ва Саркка қарши ишлатишга қарор қилдим. Файф беихтиёр савол берди:

– Биринчи хатларни сиз юборганмидингиз?

– Буюк Сквайр, – хотиржам давом этди Теренс, – биринчи хатларни мен жўнатганман. Мен кирт майдонларининг катта қисмига эга бўлсам, Транторга ўз шартларимни қўйиб, саркликларни ўз сайёрамиздан ҳайдаб чиқара оламан, деб ўйлагандим.

– Сиз ақлдан озибсиз?

– Балки. Ҳар ҳолда бундан ҳеч нарса чиқмади. Коинот тадқиқотчисига ўзимни Файф деб таништирдим. Чунки, у сайёрадаги энг катта одам Файф эканлигини билар ва мени шу киши деб таниса очиқ-ойдин гапириши маълум эди.

Афсуски, унинг сабр-тоқати меникидан ҳам кам экан. У ЮКТБ ходими билан учраштиради, деб туриб олди. Мен уни тинчлантира олмай руҳият зондини ишлатишга мажбур бўлдим. Руҳият зондини амаллаб топдим. Унинг қандай ишлатилишини касалхоналарда кўрган эдим. Бу соҳадаги билимим жуда саёз эди. Бахтга қарши, шундай бўлиб чиқди. Мен зондни унинг онги юқори қатламларидаги қўрқув ва хавотирлик ҳиссини олиб ташлашга мўлжаллаб мосладим. Бу жуда оддий операция эди. Нима бўлганини ҳалигача тушунмайман. Эҳтимол, қўрқув ва хавотирлик анча пастки қатламларда ётган бўлса керак-у, зонд эса уларни қидириб, йўл-йўлакай ақлни ҳам вайрон қилиб кетган. Натижада, менинг қўлимда ақлсиз жонзот пайдо бўлиб қолди... Рик, мени кечир, жуда афсусланаман... Шундай қилиб коинот тадқиқотчиси бутунлай ожиз кимсага айланади. Уни бирор кимса таниб қолиши мумкин бўлган шарт-шароитдан асраш лозим эди. Ўлдириб ҳам бўлмасди. Унинг билимлари менга керак эди, эс-ҳушининг қайтишига ишонардим.

Мени Флоринага Резидент сифатида жўнатишларига эришдим-да, қалбаки ҳужжатлар билан коинот тадқиқотчисини ҳам ола кетдим. Кейин, уни даладан топиб олишларини уюштирдим ва Лонанинг қўлига топширдим. У ҳақим билан учрашмагунча ҳеч қандай хавф туғилгани йўқ. Шунда мен Юқори шаҳарнинг кучланиш станцияларига боришга мажбур бўлдим. У ердаги инженерлар саркликлардан иборат эди, лекин кириш-чиқиш назоратини флориналиклар эгаллагандилар. Саркда юрган пайтимда қувват олиш йўллари етарли даражада билиб олганим учун кучланиш симларини туташтириш қийин бўлмади. Ўшандан бери одам ўлдиришга кўникиб қолдим. У пайтда ҳақимнинг қоғозлари нусхаси ҳам сақланишини билмасдим. Бу ҳақда ўйлаб кўриш керак экан. Кейин, юз соатча аввал, – назаримда юз йилга ўхшайди, – Рикнинг эс-ҳуши қайта бошлади. Бор гап шу. Жунц жаноблари тўғри айтдилар.

Энди бир нарсага эътибор қилинг. Рикнинг қоғозлари қаердалигини фақат мен биламан. Ҳеч бир сарклик, ҳеч бир транторлик уларни тополмайди. Агар ўша ҳисобкитоблар сизга керак бўлса, менга сиёсий бошпана беришингиз зарур. Сарклар ёки транторлик ўзини ватанпарвар деб аташи мумкин-у, нега флориналик бундай қилмаслиги керак?

– Биз сизни Саркка бермаймиз, – деди Жунц. – Сиз коинот тадқиқотчисига етказган жисмоний заҳматингиз учун суд қилинасиз. Натижа қандай тугагини билмайман, лекин ҳозир бизга ёрдам берсангиз, бу айбингизни енгиллаштиради.

Теренс Жунцга синовчан нигоҳ ташлади.

– Доктор, сизга ишонишга ҳаракат қиламан... Коинот тадқиқотчисининг гапига қараганда, Флоринанинг қуёши янги юлдуз портлаши даврига кирган.

– Йўғ-е! – Бу хитоб Валонадан бўлак барчанинг оғзидан чиқди.

– Қуёш пақ этиб портлашга тайёр турибди, – истеҳзо билан жилмайди Теренс. – Бу рўй бериши билан Флорина тамаки тутунидек йўқ бўлиб кетади.

– Мен коинот тадқиқотчиси эмасман, лекин юлдузнинг қачон портлашини олдиндан айтиш мумкин эмас, деб эшитгандим, – сўз қотди Эбл.

– Жуда тўғри. Айтинг-чи, Теренс, сизга Рик нега шундай хулосага келганини тушунтирмаганмиди? – сўради Жунц.

– Эҳтимол, бу нарса унинг қоғозларида ёзилгандир. Менинг ёдимда фақат углерод оқимлари тўғрисидаги гаплар қолган.

– Нима деяпсиз?

– У доимо бир гапни қайтарарди: “Углеродли коинот оқими. Углеродли коинот

оқими”. Бундан ташқари, қандайдир “каталик эффект”¹ ҳақида ҳам сўзлаганди. Бошқа ҳеч нарса билмайман.

Стин ҳиринглади, Файф хўмрайди. Жунцнинг кўзлари катта-катта очилди.

Кейин Жунц гўлдиреди:

– Мени кечиринг. Мен ҳозир қайтаман. – У уч ўлчамли тасвирни тарк этди.

Жунц чорак соатдан сўнг қайтди. Ҳайратланиб атрофга боқди. Хонада фақат Эбл билан Файф ўтиришарди.

– Биз сизни кутаётгандик, доктор Жунц, – деди Эбл. – Коинот тадқиқотчиси билан қиз элчихонага йўл олишди. Мажлис тугади.

– Тугади? Ё Буюк Коинот, биз энди бошладик-ку! Мен сизга янги юлдуз портлаш шарт-шароитларини тушунтирмақчи эдим.

Эбл хижолатдан қимирлаб қўйди.

– Бунинг зарурияти йўқ, доктор.

– Бу жуда муҳим. Менга беш дақиқа вақт беринг.

– Майли, гапира қолинг, – сўз қотди Файф. У жилмаярди.

– Бошидан бошлай қолай. Галактика тараққиётининг дастлабки илмий мақолаларида таъкидланганки, юлдузлар қувватни ўз таркибларидаги ядровий ўзгаришлардан оладилар. Шунингдек маълум эдики, бу қувватнинг вужудга келиш шарти фақат икки хил ядровий реакция натижасидир. Иккала ҳолда ҳам водород гелийга айланиши керак. Биринчи реакция тўғридан-тўғри рўй беради, водороднинг икки ядроси икки нейтрон билан бирлашиб, гелийнинг битта ядросига айландилар. Иккинчиси эса билвосита, бир неча жараёни босиб ўтади. Бу ҳолда ҳам водород гелийга айланади, лекин оралиқ жараёнлардаги ўзгаришларда углерод ядролари ҳам иштирок этади. Бу ядролар бирон-бир ўзгаришга учрамайди, унинг учун оз миқдордаги углерод ҳам жуда кўп водороднинг гелийга айланиши жараёнида қайта-қайта иштирок этабери. Бошқача қилиб айтганда, катализатор бўлиб хизмат қилади. Бу нарсалар тарихий даврларда, инсоният фақатгина бир сайёрада яшаётган пайтида ҳам маълум эди.

– Бу ҳаммага маълум бўлса, – эътибор қилди Файф, – сиз вақтни беҳуда ўтказяпсиз.

– Бироқ, биз бундан бошқа ҳеч нарса билмаймиз. Юлдузларда бу икки хил реакциянинг қайси бири рўй бериши ҳеч қачон маълум бўлмаган. У ёки бу йўналишни асосий деб олган турли илмий йўналишлар доимо мавжуд бўлган. Лекин, одатда умуман фикр оддий бир хулосага – водороднинг гелийга айланишига келиб тақалган. Менимча, Рикнинг назарияси мана бундай бўлган. Водороднинг гелийга айланиши жараёнида, баъзан шундай шарт-шароит вужудга келадикки, бунда углерод ҳам иштирок эта бошлайди. Натижада, айtilган реакция жараёни тезлашиб, юлдуз қизий бошлайди.

Коинотда турли оқимлар мавжуд. Бунга яхши биласиз. Уларнинг баъзилари углеродлидир. Юлдузлар бу оқимларга дуч келиб қолганда, улардан катта миқдордаги атомларни юлиб оладилар. Лекин бу атомларнинг умумий миқдори юлдузнинг моддалари миқдори олдида билинмас даражада кам, ва улар юлдузга ҳеч қандай таъсир ўтказа олмайдилар. Бироқ, углероддан ташқари! Углеродга бой оқимлар орасидан ўтган юлдуз мувозанатдан чиқади. Мен, углерод атомларининг юлдуз бағрига кириб олиши учун неча йил – юз йилми ёки миллион йилми кетишини билмайман, лекин ҳар ҳолда, анча вақт керак бўлади. Бу нарса рўй бериши учун, оқим жуда кенг бўлиши, юлдуз эса унга кичик бурчак ҳосил қилиб кириши лозим. Юлдуз бағрига ўрнашган углерод миқдори маълум тўйиниш даражасига етгандан сўнг, юлдузнинг нурланиши тўсатдан ва кескин кўпаяди. Ташқи қатламлар даҳшатли портлашдан учиб кетадилар ва янги юлдуз туғилади. Хўш, бунга нима дейсиз?

Жунц жавоб кутди.

¹ Каталик эффект – бирон-бир физик ёки кимёвий жараёни тезлатувчи эффект.

– Сиз, коинот тадқиқотчисининг бир йил илгариги сўзларини эслашга уринган Резидентнинг мавҳум гапларига асосланиб мана шуларни ўйлаб топдингизми?

– Ҳа, ҳа. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Коинот тадқиқи ана шу назарияни қабул қилишга тайёр. Агар Рик бу фикрни олға сурмаса, тез орада бошқа бир кимса албатта асослаши мумкин эди. Бу хилдаги назариялар авваллари ҳам таклиф қилинган, лекин улар жиддий қабул қилинмаган. Коинот тадқиқи техникаси яхши ривожланмаганлиги сабабли, ҳеч бир назария юлдуз таркибидаги углероднинг нега тўсатдан ошиб кетишини тушунтириб беролмаган. Углеродли оқимлар мавжудлиги ҳозир маълум. Биз харитага унинг йўлини чизишимиз, охириги ўн минг йилликда қайси юлдузлар оқимдан ўтганлигини аниқлашимиз ва бу ахборотни янги юлдузларнинг пайдо бўлиши, уларнинг нурланиш оқими билан таққослашимиз мумкин. Худди шу ишларни Рик бажарган бўлиши керак. Унинг Резидентга кўрсатишга уринган ҳисоб-китоблари ва кузатишлари асосида ҳам менимча, ана шу назария ётади. Лекин ҳозир бошқа муҳимроқ иш бор: зудлик билан Флорина аҳолисини кўчириш зарур.

– Иш мана шунга бориб ётади, деб ўйлагандим, – деди вазминлик билан Файф.

– Кечирасиз, Жунц, бунинг асло иложи йўқ, – деди Эбл.

– Нега иложи йўқ?

– Флорина қуёши қачон портлайди?

– Билмайман. Рикнинг бир йил олдинги ташвишли хабарига кўра, жуда оз вақт қолган.

– Сиз бу муддатни аниқлай оласизми?

– Йўқ.

– Қачон бундай имконият туғилади?

– Айтиш қийин. Рикнинг ҳисоб-китобларини топган тақдиримизда ҳам, уларни қайта текшириб чиқиш керак.

– Сиз коинот тадқиқотчисининг назарияси тўғрилигига кафил бўла оласизми? Жунц қовоқларини уйди.

– Менинг ишончим комил, лекин ҳеч бир олим назариянинг тўғрилигига олдиндан кафил бўла олмайди.

– Демак, сиз далилланмаган қуруқ гап асосида Флорина аҳолисини кўчирмоқчимисиз?

– Бутун сайёра аҳолисининг ҳаёти қандайдир мол-матоҳ эмаски, уни хавфга қўйиб далил-исбот қидириб юрсак.

– Агар Флорина оддий сайёра бўлганда, мен таклифингизга шу заҳотиёқ розилик билдирардим. Флорина бутун Галактикани кирт билан таъминлайди. Сизнинг талабингизни қондириш жуда мушкул.

– Жаноблар, арзон таннархли киртнинг сири тез орада бизнинг қўлимизда бўлади. Бир йилдан сўнг кирт яккаҳоқимлигига чек қўйилади.

– Аниқроқ тушунтириб бера оласизми?

– Мана энди, Файф, мажлисимиз асосий нуқтасига етиб келди. Кирт барча аҳоли яшайдиган сайёраларнинг ичида фақат Флоринада ўсади. Киртнинг ўсиш имконияти билан портлашолди жараёни бир-бирига боғлиқлиги эҳтимоли жуда катта. Ўйлаб кўринг, Галактикада портлай деб турган бошқа қуёшнинг бўлмагани каби, кирт ўсадиган бошқа сайёра ҳам йўқ, – тушунтирди Салим Жунц.

– Сафсата, – деди Файф.

– Наҳотки? Нега бўлмаса, кирт Флоринада кирт сифатида ўсади-ю, ўзга ҳар қандай сайёрада эса фақат пахта бўлиб кўкаради? Олимлар қанча даврдан бери уни бошқа сайёраларда сунъий ўстиришга, етиштириш шарт-шароитларини аниқлашга беҳуда уриниб келишаётир. Бунга портлашолди жараёни билан боғлиқ омиллар таъсир этиши мумкинлиги энди бизга аён.

– Улар Флорина қуёшининг нурланишини қайтаришга ҳаракат ҳам қилишган, – деди жаҳл билан Файф.

– Ҳа, фақат нурланиш спектрининг кўзга кўринувчи ва ультрабинафша қисмини такрорлай олувчи электр ёйи ёрдамида уринишган. Инфрақизил қисми-чи? Бундан ҳам ташқаридагиси-чи? Магнит майдонлари тўғрисида нима дейиш мумкин? Электронлар эмиссияси ҳақида-чи? Коинот нурларининг таъсири бўйича қандай хулоса бор? Мен физик йўналишдаги биокимёгар эмасман, бу ерда мен билмайдиган ўзга омиллар ҳам мавжуддир. Тез орада бутун Галактикадаги физик йўналишдаги биокимёгарлар бу муаммони ҳал этишга киришадилар. Ишонтириб айтишим мумкин-ки, бир йил ўтгач масала ечилади.

– Лоф қиялпсиз? – гўлдиради Файф.

– Сквайр Файф, бир йилдан сўнг сизнинг Флоринадаги ерларингиз янги юлдуз биланми ёки йўқми, ўз қадрини йўқотади. Сиз уни сотинг. Бутун Флоринани сотиб юборинг! Трантор пулини тўлайди.

– Бутун сайёрани сотиб олиш! – ажабланди Эбл.

– Нима, мумкин эмасми? Транторнинг маблағи етарли. Бутун Галактика аҳолисининг сизга нисбатан туғилувчи меҳр-муҳаббати чиқимларингизни минг маротаба орттириб қоплайди. Сиз юз миллионлаб ҳаётни сақлаб қоласиз, ҳаммани арзон кирт билан таъминлайсиз.

– Мен ўйлаб кўраман, – деди Эбл.

У Файфга боқди. Сквайр кўзларини пастга қаратди. Бир оз сукут сақлагач, у ҳам сўз қотди:

– Мен ҳам ўйлаб кўраман.

Салим Жунц жилмайди.

– Жуда узоқ ўйламанг. Кирт воқеаси тез орада овоза бўлади. Уни тўхтатиб қололмайсиз. Унда эркин ҳаракат қилолмайсиз. Шу ернинг ўзида савдолашганингиз маъқул!

* * *

Резидент жуда маънос эди.

– Наҳотки, ҳаммаси чин бўлса? – такрорларди у. – Наҳотки шундай? Флорина энди йўқоладими?

– Афсуски шундай, – деди Жунц.

Теренс бир қўли билан иккинчисини ушлади.

– Агар сизга Рикнинг ҳисоб-китоблари керак бўлса, уларни уйимдаги менинг статистик қоғозларим орасидан топиш мумкин. Ҳеч кимнинг хаёлига келмаслиги учун, эски, юз йил илгариги статистик маълумотлар ичига тиқиб қўйганман.

– Менга қаранг, – деди Жунц. – Бир таклиф бор. Биз ЮКТБ билан келиша олсак керак. Бизнинг ишларимизда Флоринада ёрдам бера оладиган одам зарур, у флориналикларни яқиндан билиши, барча шарт-шароитларни уларга тушунтира олиши, аҳоли кўчиришни уюштириши, бунинг учун қайси сайёралар тўғри келишини аниқлаши керак. Менимча, сиз ўша одамсиз.

– Яъни, сизга подачи зарур экан-да?! Шу билан ўз жонимни қутқараманми? Нега энди йўқ дейишим керак? – Резидентнинг кўзлари тўсатдан ёшга тўлди. – Мен ахир йўқотяпман. Менинг на уйим, на сайёрам бўлади. Ҳаммамиз йўқотяпмиз. Флориналиклар сайёрасини, саркликлар бойлигини, Трантор эса бу бойликни қўлга киритиш имкониятини йўқотяпти. Ҳеч ким ҳеч нарса ютмаяпти.

– Агар бир нарсани ҳисобга олмасак, – деди юмшоқлик билан Жунц – Янги Галактикада, мувозанатдан чиққан юлдузларсиз ҳам ҳаммага етарли кирт бўлади ва сиёсий бирдамликка яқинлашган Галактикада, барибир ғолиблар бўлади. Уларнинг сони квадрильондан ҳам ортиқ. Улар Галактиканинг аҳолиси – ўшалар ютди, мана ўшалар, ғолиб!

ХОТИМА, БИР ЙИЛДАН СЎНГ

- Рик! Рик! – Салим Жунц кема томон интилар экан, қўлларини чўзарди. – Лона! Сизларни таниб ҳам бўлмайди-я! Яхшимисизлар? Қалай яшяяпсиз?
- Жуда яхши. Хатимизни олганга ўхшайсиз, – деди Рик жилмаяр экан.
- Албатта. Хўш, мана булар тўғрисида нима дейсиз?
- Улар Жунцнинг ишхонаси томон йўл олишарди.
- Валона маъюслик билан жавоб берди:
- Бугун эрталаб қишлоғимизга боргандик. Ҳамма ёқ, ҳатто далалар ҳам бўм-бўш. Валонанинг кийиниши энди ўзгарганди. У энди флориналик қишлоқи деҳқон қизга ўхшамас, унинг Империя аёлларидан фарқи йўқ эди.
- Бир йил ўтар-ўтмас шунча аҳоли кўчирилибди-я! – деди Рик.
- Иложи борича ҳаракат қиляпмиз, Рик. О, мени кечирасиз, энди сизни ҳақиқий исмингиз билан аташ керак-ку!
- Раҳмат, шарт эмас. Эски номимга кўниколмадим. Менинг номим – Рик. Мен фақат шу исми эслай оламан.
- Коинот тадқиқотига қайтиш масаласини ҳал қилдингизми?
- Рик бош чайқади.
- Ҳа, ҳал қилдим. Энди бу соҳада ишламайман. Эс-ҳушимнинг бу қисми бутунлай йўқолган. Лекин афсус қилаётганим йўқ. Мен Ерга қайтаман... Айтгандай, мен Резидент билан учрашаман деб умид қилгандим.
- Учрашолмасангиз керак. У бугун жўнаб кетиш ниятида юрибди. У сизни кўришни истамаяпти. Андиша қиляпти. Ўзини гуноҳкор деб билади. Сиз унга нисбатан душманлик кайфиятида эмасмисиз?
- Йўқ. У менга яхшилик қилмоқчи бўлган, ва ҳақиқатдан ҳам менинг ҳаётимни яхши томонга ўзгартирди. Энг аввало, мен Лонани топдим. – У қизнинг елкаларидан кучди. Валона унга майин нигоҳ ташлади ва жилмайди. – Резидент руҳият зондини хавотирлик ҳиссини олишга мослаган, бироқ кучланишни тўғри қўймаган. Ҳа, мен энди коинот тадқиқотчиси бўлолмайман. Аммо мен Ерга қайтаман. У ерда ҳам одамлар керак.
- Энди мен – Ер аёлиман, – деди Валона.
- Рик уфққа боқди. Юқори Шаҳар ҳар доимгидек ёрқин эди, лекин у ерда ҳеч ким яшамасди.
- Флоринада қанча одам қолди? – сўради у.
- Йигирма миллион атрофида, – жавоб берди Жунц. – Кўчириш бошланғич жа-раёнда турибди. Кўпчилик қўшни сайёралардаги вақтинчалик тураргоҳларда яшяпти. Бу қийинчиликлардан қочиб бўлмайди.
- Энг охирги одам бу ердан қачон кетади?
- Ҳеч қачон.
- Тушунмадим.
- Резидент бу ерда қолиш учун норасмий илтимос билан мурожаат қилди. Унга норасмий рухсат берилди. Жамоатчиликка бу ҳақда хабар қилинмайди.
- Бу ерда қолмоқчи? – ҳайратланди Рик. – Бутун Галактика ҳаққи, нега?
- Билмадим, – жавоб берди Салим Жунц, – менимча, бу нарсани ўзингиз Ер ҳақида сўзлаганингизда тушунтирдигиз. Унда ҳам шундай ҳислар бор. “Мен Флоринанинг ҳалок бўлишига йўл қўёлмайман”, деяпти у.

Озод МЎМИНОВ таржимаси.

Ҳажвий ҳикоялар

Азиз НЕСИН

Туркия

НАҲОТКИ, МАМЛАКАТИНГИЗДА ЭШАКЛАР ЕТИШМАЙДИ?

Оғайним ҳар доим босиқ одам эди. Шунинг учун ҳам кунларнинг бирида у ёнимга кириб, ҳатто саломлашмай оҳ тортганда жуда ҳайрон бўлдим.

— Номусга қолдим!.. Уятга ўлдик!..

Мен оиласида қандайдир бахтсизлик юз берибди-да, деган фикрга келдим.

— Салом, ўтир, марҳамат, — дедим унга.

— Қандай шармандалик! Қандай уят!

— Нима бўлди?

— Қандай шармандалик! — такрорлади у худди тиши оғриётгандай ёноғини ушлаб. — Қари яғир эшакни икки ярим минг лирга тикиштирди-я!

Мен бир қадам тисарилдим ва қўрқиб унга тикилдим: “Балки ақлдан озгандир?..” Яширмайман, хотинимни чақирмоқчи бўлдим.

— Қаҳва хоҳлайсанми? — сўрадим ундан.

— Қанақа қаҳва ҳозир?! Шармандалик! Уят! Менга айт-чи, қари, яғир, тақаланмаган эшак икки ярим минг лир туриши мумкинми? Яшашига икки кун қолган!

— Биласанми... — “Асаби бирмунча бузилибди”, деган ўй келди калламга. — Мен ҳеч қачон нарҳини сурштирмаганман, тўғриси айтсам, уларни ўн йил аввал кўрганман...

— Мен ҳам эшакшунос эмасман, аммо менга айт-чи, эшак икки ярим минг лир туриши мумкинми ёки йўқми?

— Хў-ўш... агар қандайдир ўта қобилиятли эшак бўлса... — дея ноаниқ гап бошладим мен.

— Ҳе, қандақанги қобилиятли? Эшак — доим эшак-да! Мажлисда сўзга чиқмайди-ку! Энг оддий эшак. Уни эса икки ярим минг лирга сотди. Ўта даҳшатлиси, бу савдода мен даллол бўлдим!

— Қанақа ножўя иш қилдинг?

— Ўзинг биласан, ахир, хотиним билан Америкага борганимизни, — деди у салтинчланиб. — У ерда бир профессор билан танишгандим. Жуда ёқимтой одам. Туркияга қизиқади. Уйга қайтганимиздан кейин орамызда хат ёзиш бошланди. Шундай қилиб, икки ой бурун санъатшунос қадимги гиламлар ва тўқимачилик тарихи бўйича катта мутахассис оғайниси Туркияга бормоқчилигини ёзиб, унга ёрдам беришим ҳамда қўллаб-қувватлашимни илтимос қилганди. Мен ўз-ўзидан розилигимни билдирдим, лекин унинг келишини менинг университетдаги таътилимга тўғрилашни сўрадим. Шунинг учун у Туркияга ташриф буюргунча Ҳиндистон, Ироқ ва Афғонистонда бўлишга улгурибди.

Истанбулга келгач, гурур билан менга яқинда сотиб олган гиламларга тўла бир нечта катта жомадонларни кўрсатди. У жуда мамнун эди.

“Бу гилам, гиламча, палос ва кигизларнинг ҳаммаси бебаҳо хазина”, — деди у. Арзимас эски гилам бўлаги, унинг айтишича, ўттиз минг доллардан кам турмасмиш,

пулни олиб ўзини ақлдан озар даражада бахтли ҳисоблаган гадо уни эронлик деҳқондан бор-йўғи бир долларга қўлга киритибди. Мен ундан кичкина бўлакча нимага бундай қиммат туришини сўрадим. “Бу дурдоналар! — хитоб қилди америкалик. — Ҳар квадрат сантиметрида саксонта илмоқ бор! Наҳотки, билмасангиз, бу фақат... — у аллақандай музейнинг номини айтди, — ҳар квадрат сантиметрида юзта илмоғи бор гилам намунаси сақланади, аммо бу гилам тўқиш санъатининг чегараси! Манаву кигиз эса, — у айёрона кулди, — ҳақиқий нархи беш мингдан кам турмаган ҳолда беш долларга олинди!” “Шундай фойдали харид қилишни қандай уддаладингиз?” “Ҳм, биласизми... Мен коллекционерлик билан қирқ йилдан бери шуғулланман, кўп сирларини билиб олдим...”

Мен унинг чиндан ҳам дунёдаги катта эътиборли одамлигига ишондим: учта ри-сола муаллифи, иккита альбом тузган, жаҳондаги энг бой қадимги гиламлар коллекцияларидан бирининг эгаси. У харид қилиш тажрибасининг мен билан ўртоқлашганда ҳайратдан қотиб қолдим...

Эртаси кун у билан Анатолияга жўнадим. У қандайдир кундаликка ўхшаш нарса юритар, мачит ва музейлардаги гиламларни суратга олар, аммо буларнинг бари қониқтирмаётгани кўриниб турарди. Бирмунча вақтдан кейин биз йирик археологик қазилмалар туманига етиб бордик. Икки экспедиция — Америка ва Германияники бутун атрофни ковлаб таштаганга ўхшарди. Тупроқ ва қум тепаликлари хирмондаги пахта тоғларидай юксалганди. Қазини ўта истиқболли бўлишидан дарак берарди: археологлар бир нечта маданий қатламларни топгандилар. Ер остидан уйлар, саройлар, бутун бошли шаҳар қад кўтарганди... Ҳаммаёқда хорижий туристлар зир югуриб қолгандилар. Теварак қишлоқлар деҳқонлари бири олиб, бири қўйиб уларга қазилмадан топилган синиқ сопол идиш ва бошқа “антиқа” нарсаларни таклиф қилардилар. Буюмлар талаш эди. Ҳатто ялангоёқ болакайлар сопол синиғи ва қандайдир гулли тошчалар кўтарганча “Ван доллар!.. Ту доллар!” дея қичқириб, чет элликлар ортидан чопардилар. Шу ерга келиб қолдимми, менинг ўзим ҳам эсдаликка бирор нарса олмоққа қарор қилдим-да: кейин узукка кўз қиларман, деб ўйлаб одамнинг бош чаноғига ўхшаш ҳаворонгсимон тошчани савдолаша бошладим. Аммо ҳамроҳим бу буюмлар ва хусусан, тошча ҳам ҳеч қандай тарихий, бадний қимматга эга эмаслигини айтиб, мени қайтарди.

“Шарқнинг ҳамма ерида шу, — дея тушунтирди у менга. — Қаерда бўлган бўлсам, ҳаммаси худди сизнинг Туркиянгиздагидай хорижлик туристлар борадиган қазилма туманларда деҳқонлар йўлдан ўтказишмайди. Қўлларига нима тушса, барини қадимги дейишади. У товламачилар ҳар қандай нарсани, ҳатто тажрибали археологларни ҳам адаштирадиган даражада қалбакилаштиришни ўрганиб олганлар... Университетда бир ҳамкасбимга қадимги буюм деб итнинг қуриган нажаси бўлагини тиқиштиришибди. Шу билан бирга, тан олиш керак, бунга ўхшаш қалбаки нарсалар, масалан, манави тошча ҳам маҳорат билан ясалган, тўғримасми?”

Тез орада йўлга тушдик. Жазирама авжга чиққан, бирор сояда дам олиб, овқатланиб, чанқовни босмоқчи эдик, аммо бизнинг “жип” якка терак ёнига етгунча бир соатча ўтди. Унинг соясида кекса деҳқон ётар эди. Нарироқда эшак ўтлаб юрарди. Биз саломлашдик, суҳбат бошланди, унинг умумий мазмунини америкаликка таржима қилиб турдим.

“Бундақанги қақроқ ерда нима экасиз?” — сўрадим мен. “Э, ҳеч нарса, — жавоб берди чол, — илгарилари озроқ экардик, анави кофирлар ер қазини бошлаши билан халқ бутунлай танбаллашиб қолди”. — “Деҳқон нима ҳисобига яшайпти?” — “Анавундақанги тошу сополлар урф бўлган заҳоти эркаклар ҳам, аёллар ҳам ўз ишларини йиғиштириб қўйдилар, қилганлари фақат чуқурларни титкилаб, нима топсалар, шуни сотиш...”

Америкалик кекса деҳқоннинг гапини тасдиқлаб бош ирғади. Унинг нигоҳи аниқ шундай дерди: “Бу фақат менинг гапларимни исботлаяпти, холос, сизларда ҳам Шарқнинг ҳамма еридагининг худди ўзи...” Салдан сўнг у нари кетди ва эшакни кўздан кечира бошлади.

“Мана, мен бизда аблаҳлар қанчалик кўпайганини ўйлапман, — давом этди деҳқон, — она еримизда ётган хазиналарни сув текни қилиб сотиб юборишяпти. Улар-

нинг баҳоси йўқ. Ўнта Туркияни қуришга етади. Бу ғайридинлар эса қазиб олиб ташиб кетишяпти, боз устига бизнинг оғайниларимизни ҳам текинга қизиқтиряпти... Ўз юртида асл нархига сотса керак... Бу пулларга шаҳар қуриш мумкиндир... Бизнинг еримиз остида ҳеч вақо қолмади деб ўйлайман. Энди бўлса, айгишларича, ҳукуматимизга ақл кирибди, чет элликларга ҳеч нарсани текин бермаётган экан. Хўп, ўғрилайётган бўлса, демак, ҳукуматнинг ўзидан ўғрилаяпти. Хоҳлаганча тушунавер, унинг ўзи ҳам ўшандай нархда сотилади...”

“Бари бир деҳқонлар нима билан тирикчилик қиляптилар?” — дея қизиқдим мен. “Э. сўраманг, жаноб... Бу теваракда олтига қишлоқ бор. Уйларига кириб кўр — бир парча латта тополмайсан, қорачироқ ҳам, кўза ҳам қолмаган... Уйда нима бўлса ҳаммаси анавунга... нима эди... анчи... анчи буюмга айланади. Ҳар қандай чириган, занлаган, ириган, тўкилиб кетай деб турган нарса сотишга олиб борилади. Сенга тўғригини айтсам, бу одамларни жуда бузаяпти... Кеча қарасам, қўшни болача эшагимнинг бўйнидаги қўнғироқчани ечиб оляпти. Унга нима учун керак? Ҳе, чуқурроқ кўмиб қўяди-да, кейин тўпа-тўғри чет элликлар кўз ўнгида қовлаб олади — ана, топилдиқ! Эшак тақасидан медаллару эски тангалар зарб қилишяпти, қай даражага етишди...”

“Хўш, ўзинг-чи, қандай яшаяпсан?” — “Менми, эшак олиб сотаман”.

У ўрнидан туриб эшагини чақира бошлади. Америкалик менинг ёнимга келди, унинг нимадандир кучли ҳаяжонланаётгани кўриниб турарди.

“Тирикчиликнинг учини учига қандай етказаяпсан? Наҳотки, эшакнинг орқасидан кун кўриб бўлса!” — қовлаштиришда давом этдим мен. “Нима десам экан... Бу эшакка ҳам боғлиқ...”

Америкалик тоқатсизланиб суҳбатимизни бўлди ва қулогимга шивирлади: “Гапимни эшитинг, сизлар бу ерда суҳбатлашаётганларингизда мен эшакнинг устидаги қадимги гилам бўлагини диққат билан ўргандим. У дурдона!” — “Қанақасига? Шу латтами? Шу ифлос тўзғиган нарса-я?...” “Ҳа, ҳа! Мен ранги, гули, тўқилишини кўздан кечирдим — ғаройиб! Ҳар квадрат сантиметрида роппа-роса юзу ва яна йиғирмата илмоқ бор — дунё бундақасини кўрмаган! Бебаҳо, ақл бовар қилмайдиган буюм!...”

Мен тўлқинланган, ҳаяжондан нафаси тикилган америкаликка қарадим: “Уни сотиб олмоқчимисиз?” — “Албатта-да! Аммо деҳқон гиламини сотиб олаётганимизни билмаслигини исгардим. Мен бу товламачиларни яхши биламан, агар буюмининг сал-пал қиммати борлигини сезиб қолса бу, уларни қониқтиролмайсан — ҳар қанча таклиф қил, бари бир кам. Шунинг учун бизга...”

“У кофир нима деб гўлдираяпти?” — сўради чол мендан. — “Ҳеч нарса. Бу ер унга жуда ёқибди...” — дея жавоб бердим. — “Нимаси ёқини мумкин? Тақир ер билан оҳақтош дўнгликлари...” — аччиқланиб тўнғиллади чол.

“Шунинг учун гиламга қизиқаётганимизни сездирмаслигимиз керак, — тил бириктираётганлардай давом этди америкалик. — Биз эшакни сотиб оламиз! Деҳқон у ҳақиқий хазина эканлигини хаёлига ҳам келтирмай эшакни тўқими билан сотади. Биз эшакни анаву бурилиш орқасида қўйиб юборамиз... Марҳамат, савдони бошланг!”

“Шундай қилиб, эшак сотаман дедингми?” — дея мурожаат этдим чолга.

— “Сотаман, боя айтдим-ку...” — “Мисол учун қанчага сотган бўлардинг?”

— “Ҳм, бу ким сотиб олаётганига қараб...” — “Агар биз олсак-чи?” Деҳқон ҳаҳолади. — “Нега ҳазиллашасан? Сизларга ўхшаган жанобларга менинг эшагим нимага керак?” — “Сен бу ҳақда ташвиш тортма. Нархини айт”.

— “Бу кимга сотаётганимга боғлиқ — сенгами ё анаву кофиргами?”

— “У олади, америкалик”. — “Америкалик? Ҳм-м... Бу, демак, бизнинг иттифоқчиларимиздан... Ноқулай... Менга қара, сен унга айт, эшагим унга тўғри келмайди, жуда қари”.

Мен америкаликка таржима қилдим. “Ажойиб! Демак, арзонга сотади”, — хитоб қилди у. — “Қари бўлса, ҳечқиси йўқ, — дедим чолга. — У рози”.

— “Уят-ку ахир — Америкасига бориб турклар алдаганини ҳаммага гапириб юради...” Бунга ҳам таржима қилдим.

“Турк деҳқони — жуда ҳалол одам, денг унга, марҳамат. Бошқа Шарқ мамлакатада харидорни алдаган бўларди, ҳам нарҳини осмонга чиқарарди. Бу эса шундай яхши одамки! Унга айтинг, жуда яхши тўлайман...”

“Америкалик рози”, — дея таржима қилдим чолга. “Аммо эшак Америкага етиб бормаи, йўлда ўлиб қолади-ку, ахир! Кейин уни даҳшатли қўтир босган...” — “Сенга нима?! Одам эшакни сотиб олмоқчи. Сен эшагинг қанча туришини ўйла”. — “Лекин сизларга айтялман-ку, бу ишга ярайдиган эшак эмас. Америкалик уни нима қилади? Яна, менга бир нарса қизиқ: уларнинг мамлакатада эшак етишмайди?”

“Чол сўрапти: наҳотки, мамлакатингизда эшаклар етишмайди?”

Америкалик ўйланиб қолди. “Марҳамат қилиб унга айтинг: бизда эшаклар бор, лекин бундақаси йўқ...”

“Ҳм-м... Демак, Америка эшаклари уни қониқтирмайди, турк эшаги керак... Хўп, майли. Менинг гуноҳим йўқ, эшагимдаги бирорта нуқсонни ҳам яширмадим. Сенинг ғайридининг уни нима кутаётганини билиб қўйсин”. — “Хўп, қанча сўрайсан?” — “Сизлар учун ўн минг лир”. “Нима-а? Вей, ақлдан оздингми? Энг асил араб тулпорни тўрт мингдан ортиқ турмайди!..” “Унда эшак нимага керак? Ана, асил араб арғумоғи олсин!”

Мен америкаликка чол қанча сўраганини айтдим. — “Ҳм-м, Ҳа-а... Бу товламачилар тўғрисида гапирдим-ку. Агар гиламни сотиб оламиз десак, юз мингдан келаркан-да. Яхши, мен тўлашга тайёрман, лекин агар у розилигимни пайқаса, унда йигирма минг сўрайди, борди-ю йигирма мингга кўнсам, элликка чиқаради! Шунинг учун, марҳамат, яна савдолашинг...”

Чолдан сўрадим: “Айт-чи, эшак ўзингга неча пулга тушган?” — “Ёлғон гапирмайман: эллик лирга олганман. Бугун бўлмаса, эртага ўлади, терисини шилиб, чувак тикиб оламан. У бошқа ҳеч балога ярамайди...”

— “Қанақасига уялмай ўн минг сўраясан, номус қилмайсанми?” — “Азизим! Мен сотмаялман-ку ахир, сизлар харид қилаясизлар! Қари деялман, америкалигинг эса “Майли” деяпти. Қўтир босган деялман, у бўлса “Нима бўпти?” дейди. Эртага ўлади десам, “Қўрқинчли жойи йўқ!” дейди. Ҳа, айтгандай, нақ унутаёзибман, бунинг устига, орқа оёғи оқсоқ...

— “Оқсаса ҳечқиси йўқ...” — “Уни қара!!! Кўрдингми, демак, унинг калласида нимадир бору мен тушунмаялман! Бўлмаса, бу америкалик қари, яғир, оқсоқ эшакни олармиди, ахир? Тўғри айтялманми? Шунинг учун ўн минг лир, бир куруш ҳам ками йўқ”.

Мен америкаликдан шунча пулни тўлайсизми, деб сўрадим. У бош ирғади, шундан сўнг тагин икки соат тортишиб, нарҳни беш мингга туширдик. Ниҳоят, ўзимизни эшакни олишдан айниганга ўхшаб кўрсатиб, “жип” томон йўл олдик. Чол бунга эътибор бермади.

Орадан ўн дақиқа ўтиб қайтганимизда у тантанавор иржайди: “Қайтишларингнинг билардим!” — “Қандай?” — “Э, эшагимга қаттиқ ёпишиб олганларингдан кўришиб турибди, қўлдан чиқармайсизлар...”

Яна ярим соатдан кейин америкалик чолга икки ярим минг лир санаб берди. Деҳқон бизга эшагини келтирди. “Саломатликка фойдаланинглар! Арзон берганим кўришиб турибди, ҳа, майли...” Шу сўзларни айтгаркан, у эшагининг устидаги ифлос тўқимни ечиб олиб, ўз йўлига кетди. Америкалик кутилмаган ҳолдан кўзларини олайтириб оғзини очди.

Биз эшакнинг юганидан ушладик: америкалик олдида судради. Мен орқасидан итардим. Эшак шунчалик қари эдики, зўрга йигирма қадамча юрдик. Америкалик шивирлади: “Худо ҳақи, сездирманг, тагин бироз судраймиз-да, ўшанда сиз, марҳамат, эшак совуқотаётганини тушунтириб, сўранг...”

Бир пайт ортимиздан чолнинг овози эшитилди: “Тўхтанглар, тўхтанглар! Эсдан чиқарибсизлар...” — “Худойим-ей, гиламнинг ўзи қўлимизга келяпти...” — деб ўйлаб хурсанд бўлдик биз. — “Боғлаб қўйиладиган халқани унутибсизлар-ку! Америкада нимага боғлайсизлар? Сизларни қаранглар-у, хўжайинлар! Эшакни ким халқасиз олади?..”

Менга америкалик қатъий деди: “Биласизми, юз-хотир қилиб ўтирмаймиз...”

“Ҳей, чол, латтани бер, — дедим мен. — Эшагинг жуда нимжон, йўлда совуққо-тади, жониворга барибир ачинасан...” — “Э, йўқ, — дея эътироз билдирди деҳқон — тўқимни бермайман, беролмайман — отамдан қолган мерос... Сизлар мендан тўқимни харид қилмадиларинг-ку. Эшакни олдиларинг”. — “Ахир у бир қуруш ҳам турмайди... Сенга нимага керак?” — “Турмаса ҳам майли, — деди чол ва жиддий қўшимча қилди: — уйга қайтаман, тагин битта яғир эшагим бор. Бу тўқимни ўшанга ёпаман, қарабсанки, омадимни берса, сенинг америкалигингга ўхшаш бирорта синчков келиб қолар... Даллол ёллаб уни ҳам тўғрилайман. Тўқим менга бахт келтиради, мана, ғайридинлар еримизни ковлай бошлаганларидан бери беш йилдирки, энг ярамас ҳайвонларни пуллайман. Йўқ, менга тўқимсиз мумкин эмас, сен эса уни тинчлантир — халқани текин бердим-ку... Хайр, омад тилайман! — Чол бир неча қадам нари боргач, қичқирди: — Ҳей, эшакни қолдириб кетмоқчи бўлсаларинг, узоққа судраб борманглар, бекорга чарчашнинг нима кераги бор!...”

Биз машинага қараб юрдик. Мен америкалик ҳушидан кетмасин деб қўрқардим ва қўлтиқлаб борардим.

“Ҳа-а-а... Ҳеч ким мени ҳанузгача бунчалик лақиллатмаганди, — деди америкалик зўрға, халқани кафтига ташлаб. — “Анавуни, халқани нима қиласиз?” — “Гиламлар коллекциясига қўшиб қўяман... Эсдаликка... Бунинг учун икки ярим минг турк лири тўладик, ахир?!...”

Ориф ФАРМОН
таржимаси.

Дьерд ФЕЛЬДЕТ

Венгрия

ХАБАРДОР ОДАМ

Дўстлик ташрифи билан Будада бўлгандим. Уй бекаси ўрта ёшлардаги кишини менга таништирди ва ёнимга ўтқазди.

Ҳамкурсим қулоғимга энгашиб, секин гапира бошлади:

– Мана, сиз журналистлар, қалтис мавзулардан қочасизлар. Шунинг биллишни истардим: нима учун лоақал бирор марта “Альмиерт” корхонасида юз бераётган бе-мазагарчиликлар ҳақида ёзиш мумкин эмас?

– Нимага мумкин эмас? Тузукроқ тушунтириб гапиринг.

– Расво корхона! У ерда ҳамма, қоровулдан тортиб, директоргача бир-бирини бадно қилиш учун пайт пойлаб, турли-туман иғво тўқишга тайёр туришади.

– Афсуски, ҳалигача бундайлар бор.

– Уларнинг биносининг бир қисмини том босиб қолди: маъмурият корпуси устунлари тагида пойдевор йўқ экан. Энди тирговчулар қўйишга тўғри келади...

– Мана буниси ёмон воқеа!

– Ёмон ва жиддий, аммо бошқалари ҳам бор. Меҳнат интизоми йўқ, маош қайдномалари қалбакилаштирилади, бюджетга ёлғон моддалар қўшилади, одамлар иш вақтида бекорчи ишлар билан шуғулланади, назорат ўта юзаки, корхона машиналаридан хусусий мақсадларда фойдаланилади, омборлардаги ашёларнинг тўғри ас-ралишида ҳеч ким ташвиш чекмайди, қимматли ускуналар очиқ ҳавода ёмғир, қор тагида ётибди... Тагин санайми?

– Етарли, — дедим мен, — шуниси ҳам етарли. Лекин аввал “Альмиерт” корхонасидаги аҳвол худди шундайлигини тасдиқловчи далиллар керак бўлади.

У обрўйига путур етгандек, озорли оҳангда жавоб берди:

– Қандақанги далил?.. Ҳар ҳолда мен билсам керак! Кечаги кунгача бу корхонага мен охир раҳбар эдим!..

Турхан РАСИЕВ

Болгария

ТУНГИ УЧРАШУВ

Профессор соатига қаради. Миллар ярим тунга яқин вақтни кўрсатаётганди.

– Вақт бўлди, – секин гўлдиради у пана жой сифатида хизмат қилувчи жавондан чиқаркан. Ёқаларини тўғрилаб, атрофга аланглаганча, бўм-бўш кўча томон юрди ва тунги тоза ҳаводан роҳатланиб уйига жўнади. Кўп кунлар мобайнида профессор биринчи бор ўзини осойишта сездди ва ҳатто бир пайтлар олис балқон қишлоғида чўпон бўлиб юрган даврлардаги каби қувноқ ҳуштак чала бошлади.

Тўсатдан кимнингдир дағал овози уни тўхтатди:

– Тўхта! Ҳамён азизми ё жон?!

Тарвақайлаган каштан орқасидан ниқобли гавда пайдо бўлди. Профессорнинг қорнига тўппонча оғзи тиралди.

Профессор қўлини кўтарди ва шодликдан титраётган товушда хитоб қилди:

– Вой худо, қулоқларим нотўғри эшитмаяптими? Фақат ҳамёни? Бошқа ҳеч нарса керакмасми?

– Керак эмас, шекилли, – бирдан иккиланиб тўнғиллади қароқчи. Профессор чўнтагидан ҳамёнини чиқарди, бошқа чўнтақларини ҳам ковлаб тангалар, трамвай ва автобус чипталарини олди-да, чўзилган қўлга тўқди.

– Сиздан шундай мамнунманки, азизим! – деди у.

– Мамнунсан? – қароқчи анграйиб қолди ва тўппонча мили билан боши орқасини аямай қаший бошлади. – Нима учун?

– Биласизми, сиз кейинги икки ҳафта ичида ўғли, қизи, укаси, невараси, қайни-синглиси, куёви, қайнотаси ва ҳоказосини дорилфунунга ўқишга жойлаштириб қўйишимни илтимос қилмаган ягона одамсиз. Мен ҳатто кундузи хонамдаги жавонга яшириниб оладиган бўлдим. – У ер эркин нафас олишим мумкин бўлган ягона жой.

– Ким бўласиз? – қалтироқ овозда сўради қароқчи.

– Менми? Дорилфунун ректори...

Профессор қароқчинини кучоқлади, ниқоб хизматини ўтаётган пайпоқни уч марта ўпди ва йўлида давом этиш учун ўгирилди.

– Кечирасиз, кечирасиз! – қичқирди қароқчи сўниқ товушда. – Мен ректорлигингизни билмадим ахир. Мана, ҳамёнингиз... Бунинг ўрнига... битта дипломча беролмайсизми? Биласизми, бизнинг даврда олий маълумотсиз қандайдир...

– Э, йўқ! – деди қатъий қилиб профессор. – Бунақаси кетмайди. Таладингизми, энди охиригача сўзингизда туринг-да!

МУТАНАББИНИНГ САРГУЗАШТЛАРИ

Миср

***

Мутанабби қариб, кўздан нури, белдан қуввати кета бошлаган кезларда Зубайда деган қизга уйланиш пайига тушиб қолипти. Зубайда шаҳарнинг энг ҳусндор қизи экан. Мутанабби қизнинг уйига кетаётганда бир ёш йигит унга етиб олипти. Шоир ундан қаяққа кетаётганини сўрапти. Йигит жавоб берипти:

– Шаҳримиздаги энг гўзал қизни кетяпман. Зубайдага уйланмоқчиман.

– Мен яқинда унинг уйининг ёнидан ўтган эдим, – дебди унга Мутанабби. – Ўз кўзим билан кўрдим, у бир бадавлат одамни кучоқлаб ўпаётган экан.

Бунини эшитиб, йигитнинг тарвузи қўлтигидан тушибди-да, орқасига қайтиб кетипти.

Мутанабби эса йўлида давом этиб, қизнинг уйига келипти ва унинг қўлини сўрапти. Зубайданинг отаси атоқли шоирни куёв қилсам ёмон бўлмас деб ўйлабди-да, унга қизини беришга рози бўлибди.

Бир мунча вақт ўтгач, йигит ўзини мафтун этган қиз Мутанаббига турмушга чиққанини эшитиб қолипти ва шоирнинг ҳузурига келиб ундан сўрапти:

– Зубайда аллақандай бадавлат одамни қучоқлаб ўпяпти, деган эдингиз-ку?!

– Тўғри, – деб жавоб беришти Мутанабби, – лекин сен ўша одамнинг ким эканини сўрамадинг-да. Ўшанда у отасини қучиб ўпаётган эди...

* * *

Бир куни Мутанабби бошқа бир соҳибжамолга уйланмоқчи бўлипти. Унинг уйига борса, дарвоза олдида қизнинг хушторлари тўпланиб турган экан. Улардан бири ичкарига кириб, қизнинг қўлини сўрашга шайланаётган экан. Мутанабби парда орқасида яшириниб турган соҳибжамол қиз эпитадиган қилиб баланд овозда йигитдан сўрабди:

– Бу қизга уйланганингдан кейин, унга қандай муомала қиласан?

Пардага яқин турган йигит жавоб беришти:

– Мен ҳамма егуликни ҳам, пулларни ҳам ундан яшириб қўяман, берганда бир кунга егулигини бераман. Қизнинг ўзини бир хонага қамаб, устидан қулфлаб қўяман, ҳамма дарчаларнинг пардасини тушириб қўяман, токи хотиним биронта бегона эркакка кўз ташламасин.

Бу гапни эшитиб, Мутанабби баланд овозда дебди:

– Мен бунақа қилмайман. Мен батамом бунинг аксини қиламан. Ҳамма эшиклар билан жавонларнинг калитини унга бериб қўяман. Бор пулимнинг ҳаммасини унинг ихтиёрида бўлади. Хоҳлаган вақтида кўчага чиқишига рухсат бераман.

Бу гапларни парда орқасида эшитиб турган қиз иккала жазманнинг сўзларини обдон ўйлаб кўрипти. Ўйлаб-ўйлаб шундай тўхтамга келипти: чолга тегадиган бўлса, егуликлар ҳам, пул ҳам ўзининг ихтиёрида бўлади. Бундан ташқари эрки ҳам ўзида бўлади, хоҳлаган вақтида уйдан чиқиб кетиб, жазман йигит билан маишат қилаверса бўлади. Шунинг учун қиз Мутанаббига тегишини ҳаммага маълум қилипти. Кекса шоир қизни уйига олиб кетипти. Эртаси куни эрталаб эса юмушлари билан кўчага чиқиб кетар экан, ҳамма жавонларни яхшилаб беркитипти, келин тушган уйнинг эшигини ёпиб, ташқаридан илгаклаб қўйибди-да, қизга дебди:

– Қулоғингга эмас, кўзларингга ишон!

* * *

Кунлардан бирида Мутанабби бениҳоя гўзал бир аёлни йўлдан урмоқчи бўлипти.

Аёл ундан сўрапти:

– Менга нима бахшиш берасан?

Мутанабби жавоб беришти:

– Сенга шундай бир нарса бераманки, сен доимо унга ғамхўрлик қилишинг керак бўлади, шунда бир дарахт ўсиб чиқади ва у ҳар куни сенга нон етиштириб беради.

Аёл унинг гапига ишониб, у билан маишат қилишга рози бўлипти. Сўнг аёл Мутанаббига ваъдасини эслатибди.

У дебди:

– Бир оз шошмай тур, кўрасан.

Бир қанча вақт ўтгач, аёл ўғил кўрипти. Бола етти ёшга тўлгач, Мутанабби уни ўзи билан олиб кетибди-да, ўқиш-ёзишни ўргатипти. Бола улғайипти, қадди-қомати чинордек бўлипти, муаллимлик қила бошлапти. Шундай қилиб, у ҳар куни онасига биттадан нон олиб келадиган бўлипти.

Бал Гангадхар ТИЙЛАК

Ҳиндистон

ПОЭЗИЯГА ЖОЙ ТОПИЛМАДИ

Телугу мамлакатада нима кўп – шоир кўп – йўловчилар тиқилиб кетган поезд вагонига ўхшайди. Кондуктор шўрлик хуноб бўлиб, “Жой йўқ! Жой йўқ!” деб бўғилади, аммо чўнгагида арзон чиптаси бор шоирлар шу вагонга тиқилаверади. Баъзилар зинапояларда туришарди, баъзи бировлари эса эшик тутқичидан ушлаб олиб олган.

Вагон олдига бир қиз келди. Қадди-қомати келишган, соҳибжамол. Кўзларида ажабтовур оташ бор, лабларида майин табассум. Унинг ҳусни жамолида ой нури ҳам, тонг шафагининг ял-ял ёниши ҳам, дуру жавоҳирларнинг ярқираб порлаши ҳам, атиргулнинг нафис анқиши ҳам, сандал дарахтининг хуш бўйи ҳам омухта бўлиб тажассум топгандай...

Қиз вагонга маъюс кўзлари билан ноумид термулади. Тиқилиб кетган вагоннинг бўғиқ ҳавосидан қўланса ҳидлар келади, тамаки тутуни димоқни қичитади. Йўловчиларнинг шовқин-сурони қулоқни қоматга келтиради.

– Жой йўқ, азизим. Бизнинг қаторимизда сенга нима бор ўзи, бўталоғим? – дея қочирим қилади лабларига сигарета қистириб олган биттаси. Шундай деб томоқ қиради ва оғзини тўлдириб туфлайди. У “Шоирлар шоири” деган унвон эгаси эди. Бу одам ўрта асрлар шоири Чашдаппининг шаҳвоният бобида баҳс юритувчи “Аппа кавиям” деган рисоласини сув қилиб ичиб юборган.

– Афсуслар бўлсин, хоним, ҳеч иложи йўқ, – деб қизга кўз қисади бошқа бири. У ёшроқ, ҳозир расмга кираётганлардан. Қизга гап отар экан, у кимдандир сўраб олган арзон сигаретасининг қолдигини оғзидан олмайди ҳам. Унинг гапидан кейин кимлардир истеҳзо билан қаҳ-қаҳ уриб кулди, кимлардир қизни масхаралашга тунинди, кимлардир ҳуштак чалди. Қиз орқасига ўгирилиб, маъюс юриб кетди. Шоирлар тушган поезд ғийқиллаб қирнаб кетди. Бекат бошлиғи қизни кўриб, ҳамдардлик билан сўради:

– Ҳа, амма, жой топилмадими? Отинг нима сенинг?

– Поэзия, – деб жавоб берди соҳибжамол.

Шоирлар тушган поезд шамолдай елиб боряпти. Қаёққалиги номаълум.

Ороллар мамлакати

Дунёдаги энг йирик ороллар мамлакати Индонезия 17000 дан ортиқ катта-кичик жазира – ороллардан ташкил топган бўлиб, умумий майдони 1,9 миллион км² дан иборат. Ява, Суматра, Сулаведи, Калимантан, Ириа, Жайа, Балн – табиат инъом этган жамки мўъжизотни ўзида намоеён қилган энг йирик ороллар ҳисобланади. Пойтахти Жакарта – жаҳоннинг деярли барча қитъаларини денгиз йўли билан боғловчи порт шаҳар ҳисобланади. Бундан ташқари Сурабия, Бандунг, Семаранг, Жойакарта, Соло, Медан ва ҳоказо ўнлаб йирик шаҳарлар мамлакат аҳолисининг талай қисмини ўз бағрига олган. 210 миллионли Индонезия аҳолиси, мутахассислар тахминича, 2000 йилгача 224 миллионга етиши керак ва бу кўрсаткич аҳоли ўсиш суръати бўйича мамлакатнинг жаҳонда тўртинчи ўринда эканидан далолатдир. Давлат тузуми исломийликка асосланган. Индонезиянинг 88% ини мусулмонлар ташкил этади.

ИҚТИСОДИ

Мамлакат нефть, табиий газ, кўмир, рух, мис, никель, олтин қазилма бойликларига сероб. Қишлоқ хўжалигида гуруч, пальма мойи, қаҳва, чой, зиравор, табиий каучук, денгиз маҳсулотлари етакчи ўринни эгаллайди. Ўрмон саноати тараққиёти шу соҳага оид маҳсулотлар билан иқтисодий заминни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Аҳоли жон бошига йиллик даромад 1140 доллари (1 АҚШ доллари 2,4 рупия) ни ташкил этди. Иқтисодий тараққиётда эришилган муваффақиятлар туфайли инфляция (пул қадрсизланиши) 1966 йилдаги 6,47% дан 1997 йилда 2,71 фоизгача тушди. Шунга қарамай, мамлакатнинг ҳукумат қарзи 53,3 миллиард доллар даражасида қайд этилган.

Индонезиянинг жаҳон ва минтақавий

савдо ташкилотларида (Бутунжаҳон Савдо ташкилоти, АСЕАН Эркин Савдо Зонаси ва Оснё – Тинч океан Иқтисодий Конференцияси) иштирок этиши ушбу мамлакат иқтисодининг кўп тарафлама ва икки тарафлама муносабатларда ривожланаётганидан дарак беради. Экспорт қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан бошланган бўлиб, ҳозирги кунда нефть ва табиий газни ҳам қамраб олган. Асосий бозорлар Япония (28,1%), АҚШ (18,6%). Умумий бозор мамлакатлари (14,9%) ва АСЕАН мамлакатлари чеккага тушмоқда. Булардан ташқари Нью-Йорк, Лос-Анжелес, Лондон, Гамбург, Роттердам, Сидней, Осака, Жидда, Бағдод ва Дубайда ҳам Миллий агентликларнинг чет эл бўлимлари фаолият кўрсатиб турибди.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Қишлоқ хўжалиги экинлари, балиқчилик ва чорвачилик азалдан Индонезия иқтисодининг негизини ташкил этиб келмоқда ва 200 миллионли мамлакат аҳолиси эҳтиёжини тўла таъминлайди. Гарчи иқтисоднинг бошқа ишлаб чиқариш соҳалари тараққиёти туфайли қишлоқ хўжалиги улуши бир оз тангликка учраган бўлсада, у ҳамон 16,3 фоизлик даражани эгаллаб турибди. Қишлоқ хўжалиги 1996 йилда нефть бўлмаган 8,3 фоизлик тушумни таъминлаб турган ҳолда мустаҳкам валютанинг йирик манбаи ҳисобланади.

МАДАНИЯТ

Индонезия дунёдаги энг қадимий мамлакатлардан бири. Мамлакат тарихи бевоСИТА қадимги мамлакатлар – Хитой ва Ҳиндистон тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Миллий индонез тили санскрит асосида шаклланган. Илгари бу тил “кави” деб аталган ва “тафир”, “талқин” деган маъноларни англатган. Кейинчалик қадимги

ява тили деб ҳам номланган. Ведавий китобларда учрайдиган афсонавий Гаруда қуши узоқ замонлардан бери Индонезия тимсоли бўлиб келган. Қуш тасвири тагида “Бҳнигеа Тунган Ика” – “Ягоналик ҳар хилликдан иборат” деган ёзув бўлиб, у мамлакатда истиқомат қилувчи юздан ортиқ миллат вакиллари ҳар доим бирликка даъват этиб туради. “Кави” тилида қадимги ява ёзувчиси Тангулал яратган асарлар бугунги кунда ҳам индонез халқининг миллий маданияти намуналари сифатида ардоқланади. Жакартадан сал нарида Боро Будур (Катта ибодатхона) буддавий ибодатхонаси эндиликда кам сонли бутпарастлар учун ягона зиёратгоҳ ҳисобланади. Ёдгорлик яхши сақланиб қолгани билан эътиборни тортади ва у асосан мамлакатнинг қадимги маданий осори-атиқалари сифатида давлат томонидан муҳофиза этилади.

Мамлакатда содир бўлган 1965 йил сентябр ойидаги улкан сиёсий ўзгаришлар натижасида яқин кунларгача ҳам собиқ Совет Иттифоқи билан муносабатлар кўнгилдагидек бўлмади. Бу, албатта, биринчи навбатда маданий ахборотлар олди-бердиси га катта зарар етказди. Бу орада Индонез халқининг хоҳиш-иродаси ила мамлакатда ўзига хос ижобий ўзгаришлар содир бўлганлигини эътироф этмай иложимиз йўқ, албатта.

Индонезия тарихини ўзида мужассам этган мукамал асар “Нигара крататама” деб номланган бўлиб, бир қанча мумтоз адиблар томонидан ёзилган тарихий лавҳалар жой олган. Ўрта мактабдан тортиб дорилфунунгача барча таълим марказларида мазкур китоб ягона манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзининг воқеаларга бой тарихи давомида индонез ва ява тиллари бир қанча ўзгариш ва даврларни бошдан кечирди. Ява алифбоси “Ханатараҳа” деб аталарди ва эндиликда бу алифбо истемолдан чиқиб, маданий меросга айланган. Узоқ муддат давомида араб алифбоси бутун мамлакатда жорий этилди ва мамлакатдаги тур-

ли миллат вакиллари бир қадар маънавий жипслашувига ижобий таъсир кўрсатди. Замонавий техника ва илмий таъриққийётни назарда тутиб, сўнгги пайтларда лотин ёзуви қабул қилинди.

Индонезия табиий шароитининг қулайлиги, иқлими мўътадиллиги ва жаҳон сари денгиз йўлларининг мўллиги билан қанчалик машҳур бўлса, унинг маданият бобидаги ютуқлари ҳам шунчалик мумтоз ва улуғвордир.

Мамлакатнинг катта ва кичик шаҳарларида халқ рақс ва қўшиқ санъатини тартиб этувчи театрлар сон-саноқсиз. Айниқса рақс санъати алоҳида таъсирга соловар. Рақслар ичида кенг расм бўлгани “тарий лилин”, яъни “шамъ рақси”дир. Раққослар кафтида ёниқ шамни тутган ҳолда турли нафис муқомлар билан мусиқага ҳамоҳанг равишда гавдалари атрофида айлантирадилар. Натижада шам раққосининг бошидан оёғигача “кезиб” чиқади ва инсон ҳамшиша нур билан дўст деган маънони тамошабин зеҳнига муҳрлаб қўяди. Албатта, оловга эҳтиром билан қараш жаҳондаги ҳар бир халқ маданиятида бор гап. Тарихан веда адабиёти билан чамбарчас боғлиқ индонез ва ява халқлари ҳам бир вақтлар ҳинду дини таъсирида яшаганидан шу динга тааллуқли аломатлар бугунги кун маданият намуналарида ҳам учраши табиий. “Тарий паланг” – “Соябон рақси” ҳамда “Тарий уранзайа” – “шоли оқловчилар рақси” бевосита оддий меҳнаткаш халқнинг турмуш тарзини ўзида намоён этувчи рақслар сирасига киради. Амир Ҳамза – замонавий индонез шоири, у малай ва индонез тилида баравар шеърлар ёзади ва ўз халқни ҳаётини бадий лавҳаларда акс этдириб, элининг ардоқли фарзандига айланди.

1945 йилдан кейин ижоди гуркираб ўсган шоирлардан яна бири Хайрул Анвардир. Унинг “Ану”, “Мен” ва “Руҳ” деган достонлари халқ китоблари билан баравар аҳамият касб этади.

*Датух Муҳасан Ваҳйу ПАША ва
Амир ФАЙЗУЛЛА тайёрлади.*

КЕЛГУСИ СОНДА:

Сергей Довлатов. **Чемодан. Қисса.**
Чаманзаминли. **Қизлар булоғи. Роман.**
Итало Франки. **Буюк банкир. Драма.**
Сергей Есенин. **Шеърлар.**
Аркадий Аверченко. **Ҳажвий ҳикоялар.**

ЖАҲОН АДАБИЁТИ, 4.1998

Индекс 828, 829

ТАҲРИРИЯТ:

Амир ФАЙЗУЛЛА – Шарқ адабиёти бўлими мудири
Ортиқбой АБДУЛЛА – публицистика ва адабиётшунослик бўлими мудири
Рауф ПАРФИ – шеърят бўлими етакчи муҳаррири

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган. № 172

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60, 144-41-61. 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир *Амир Файзулла*

Рассом *М. Карпузас*

Техник муҳаррир *В. Барсукова*

Мусаҳҳиҳ *Т. Орипова*

Терингга берилди 13.03.1998 й. Босишга рухсат этилди 12.06. 1998 й.
Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи
20.2. Жами 4000 нусха. Баҳоси шартнома асосида. К-7013 рақамли буюртма.